

**ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПАСТУХОВА ЯНА ВІКТОРІВНА

УДК 94(47+57)«1939/1945»:316.77:355.257:77.04

ДИСЕРТАЦІЯ

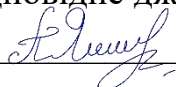
«ОФІЦЕРИ РСЧА В НІМЕЦЬКОМУ ПОЛОНІ У 1941–1945 рр.»

032 Історія та археологія

03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей, результатів і текстів мають посилання на відповідне джерело.

 Я. В. Пастухова

Науковий керівник:

Чорний Олександр Васильович,
кандидат історичних наук, доцент

АНОТАЦІЯ

Пастухова Я. В. Офіцери РСЧА в німецькому полоні у 1941–1945 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, Кропивницький, 2026.

У дисертації здійснено комплексне наукове дослідження щодо офіцерів Робітничо-селянської Червоної армії в німецькому полоні в роки Другої світової війни. Актуальність дослідження визначається тривалим перебуванням проблематики військового полону на периферії історіографії Другої світової війни. Обрана тема дозволяє розширити дослідницьке поле, ґрунтовно вивчити досвід полонених та заповнити наявні прогалини в науковому осмисленні окресленої проблеми. Актуальність посилена потребою руйнування радянських міфів та формування історичної пам'яті щодо військовополонених у сучасній Україні.

Аналіз стану наукової розробки проблеми в радянській, українській та зарубіжній історіографії засвідчив, що радянська наукова традиція підпорядковувалася ідеологічним настановам комуністичної партії, упродовж десятиліть замовчувала тему полону або зводила її до пропагандистських кліше. Як наслідок, дослідження становища офіцерського корпусу РСЧА в німецькому полоні не проводилися, а зміни в цій політиці почалися лише в період Перебудови. Зафіксовано вищий аналітичний рівень зарубіжної історичної науки порівняно з радянською традицією, однак і в ній трагедія офіцерів РСЧА розглядалася фрагментарно – у межах досліджень нацистської репресивної політики та колабораційних процесів. Натомість українська історіографія, відмежувавшись від радянських наративів, досягла помітних результатів, однак досі не створено синтетичної праці, у якій офіцерський корпус Червоної армії розглядався б як окремий об'єкт дослідження.

У дисертації представлені результати роботи з репрезентативною джерельною базою, сформованою із семи груп матеріалів різного походження та змісту. Першу й основну групу становлять архівні джерела з фондів німецьких, українських, американських і британських архівів, а також окремі документи з російських архівосховищ. Значна частина джерел, представлених в оцифрованому вигляді, уперше комплексно залучається до наукового аналізу. Другу групу складають офіційні опубліковані документи радянського походження, що розкривають формування офіцерського корпусу РСЧА та репресивну політику щодо власних військовополонених, оточенців і репатріантів. Третю групу становлять офіційні опубліковані документи Третього Райху щодо поводження з полоненими під час реалізації операції «Барбаросса». Четверта група джерел представлена мемуарною літературою – спогадами звільнених із полону радянських бранців, щоденниками німецьких військовополітичних діячів тощо. П'ята група включає документи міжнародних організацій, дотичних до питань військового полону до, під час та після Другої світової війни. Шосту групу складають матеріали періодичної преси 1941–1945 років з окупованих територій та території Райху. Сьому групу утворюють аудіовізуальні джерела – кіно- та фотоматеріали, пропагандистські листівки, аудіозаписи тощо.

Дослідження базується на неопозитивістському, феноменологічному та аксіологічному підходах у поєднанні з принципами історизму, наукової неупередженості, логічності та хронологічної узгодженості. Методологічною основою пропонованої праці є сукупність загальнонаукових і спеціальних методів історичного пізнання.

У роботі простежено формування й еволюцію норм міжнародного права щодо військовополонених, які діяли напередодні Другої світової війни. Обґрунтовано визначальний характер Женевської конвенції 1929 року, яка суттєво розширювала правовий захист бранців: уточнювала умови утримання та харчування, декларувала захист від насильства й залякування під час допитів. З'ясовано, що попри наявність відносно розвиненої нормативно-правової бази,

Третій Райх цілеспрямовано ігнорував узяті на себе міжнародні зобов'язання щодо радянських військовополонених, обґрунтовуючи це расовою ідеологією, специфікою війни на Сході та неповною ратифікацією Женевської конвенції 1929 року Радянським Союзом. Констатовано репресивну політику радянського керівництва щодо власних військовослужбовців, які опинилися в оточенні чи полоні, зокрема наказ № 270, не лише не зменшив масштабів потрапляння в полон, а й спричинив у частини командирів безініціативність і сліпе виконання ірраціональних наказів, що призводило до значних і непоправних втрат.

Відправною точкою для вивчення проблеми стала еволюція офіцерського корпусу РСЧА від початку його формування до 22 червня 1941 року. Реформи 1920-х років сприяли поступовому витісненню колишніх офіцерів імператорської армії вихідцями з робітничо-селянського середовища, часто з недостатнім рівнем командної підготовки. Водночас запровадження персональних військових звань у 1935 році впорядкувало командну ієрархію, закріпило службовий статус командирів і наблизило Червону армію до класичної військової моделі. Встановлено, що прогрес, досягнутий у середині 1930-х років, було нівельовано репресіями 1937–1938 років, які призвели до знищення або ув'язнення значної частини досвідченого вищого командного складу. З'ясовано, що масове висування на керівні посади недостатньо підготовлених офіцерів, у поєднанні зі структурними проблемами стало перешкодою для реалізації реформ, впроваджених після радянсько-фінської війни 1939–1940 років.

Визначено причини масового потрапляння офіцерів Червоної армії в полон та зафіксовано їх комплексний характер, зокрема: військово-стратегічні, організаційно-структурні та морально-психологічні. Військово-стратегічна складова визначалася непідготовленістю офіцерів до війни з Райхом, про що вони свідчили під час допитів, а також стрімким просуванням Вермахту вглиб радянської території та реалізацією масштабних оточень. Організаційно-структурні причини сформувалися ще в довоєнний період: кадрові проблеми внаслідок репресій, низький рівень підготовки, відсутність злагодженості між підрозділами, незавершеність і несвоєчасність реформ.

Досліджено систему утримання радянських військовополонених на окупованих територіях та в межах Третього Райху; встановлено її багаторівневий і міжвідомчий характер: номінально вона підпорядковувалася Верховному командуванню Вермахту, а в прифронтовій зоні контролювалася Верховним командуванням сухопутних військ. Встановлено, що ланцюг утримання полонених складався з армійських збірних пунктів, транзитних таборів – дулагів, основних стаціонарних таборів – шталагів і таборів для офіцерів – офлагів. Командирів РСЧА німецьке командування цілеспрямовано виводило за межі міжнародного права: відмовлялося визнавати за ними статус, гарантований Женевською конвенцією 1929 року, залучало до примусової фізичної праці, застосовувало найсуворіший режим ізоляції для вищого командного складу, щоб запобігти організованому спротиву та створити умови для розвідувальної, пропагандистської й вербувальної роботи. З'ясовано, що єдиним спеціалізованим табором для радянських офіцерів на території Третього Райху був Офлаг XIII D Гаммельбург, а на окупованих землях – Офлаг XI у Володимирі-Волинському; в окремих таборах офіцерів РСЧА утримували в ізольованих секторах шталагів.

Підтверджено факт того, що діяльність німецьких силових та розвідувальних відомств щодо радянських офіцерів у полоні здійснювалася кількома конкуруючими структурами – Абвером, відділом «Іноземні армії Схід», закордонними відділами СД та Гестапо, між якими тривало суперництво. Працівники Абверу проводили первинні допити у збірних таборах, відбирали кандидатів для вербування та проводили їхню підготовку. Відділ «Іноземні армії Схід» організував спеціальні центри допитів та запровадив уніфіковані анкети для масового опитування офіцерського складу РСЧА. Закордонний відділ СД організував операцію «Цеппелін», метою якої було вербування радянських офіцерів. Паралельно айнзацгрупи РСГА проводили у таборах фільтраційні акції, знищуючи категорії бранців, визначені нацистською ідеологією як особливо небезпечні, – євреїв та комісарів. Встановлено широкий спектр поведінкових стратегій офіцерів РСЧА – від категоричної відмови співпрацювати до удаваної лояльності задля збереження життя, що засвідчують протоколи їхніх допитів.

Обґрунтовано, що значне погіршення морально-психологічного стану полонених офіцерів РСЧА було зумовлене невизначеністю строків утримання, фізичним виснаженням, загрозою життю з боку табірної адміністрації та страхом покарання на Батьківщині. Визначено сукупність реакцій офіцерів у такому стані – від ступору та апатії до активного спротиву чи колаборації, що залежали від особистісних факторів, світогляду та умов утримання. Німецька сторона всіяко намагалася використовувати полонених офіцерів з пропагандистською метою: листівки з фотографіями полонених командирів мали переконувати червоноармійців у безпечності здачі в полон, а деякі з них були звернені саме до офіцерів РСЧА з метою збільшення кількості перебіжчиків та колапсу управління радянськими з'єднаннями. Колаборантів залучали до особистого спілкування з полоненими офіцерами задля налагодження співпраці.

Досліджено основні способи звільнення радянських офіцерів з полону, що були вкрай поодинокими і не відповідали загальним масштабам явища. З'ясовано, що найпоширенішим механізмом було звільнення за національною ознакою. Він поширювався на етнічних німців, представників країн Балтії, українців, білорусів. Простежено згортання цієї обмеженої політики з огляду на активізацію партизанського руху наприкінці 1941 року. Встановлено, що звільнення через тяжкий фізичний стан було неможливим – німецька адміністрація надавала мінімально необхідну допомогу бранцям, яких вважала цінними суб'єктами для колаборації, але не відпускала з полону. Фактично з 1942 року єдиним реальним шляхом, який приводив до умовного звільнення, стало переведення полонених офіцерів до статусу «добровільних помічників» – гіві, або участь у колабораціоністських формуваннях – від допоміжних охоронних команд до підрозділів Російської визвольної армії.

На основі донесень СД, протоколів допитів органів радянської контррозвідки і мемуарної літератури встановлено, що найпоширенішим способом звільнення з полону були втечі. Уточнено динаміку втеч радянських бранців, що залежала від обстановки на лінії фронту та умов утримання. Упродовж зими 1941–1942 років кількість втеч різко скоротилася через фізичне

виснаження полонених і несприятливі погодні умови. Натомість із весни 1942 року чисельність утікачів помітно зросла, що було зумовлено залученням бранців до робіт поза таборами. Піку цей процес досяг у 1944 році, після чого табірна адміністрація значно посилила репресивні заходи. З'ясовано визначальну роль фізичного стану, психологічної стійкості, матеріальної підготовки та допомоги третіх осіб для успішної втечі. Суворий режим утримання й табірна агентура унеможливлювали масові виступи, тому втікачі діяли переважно групами по 2–3 особи.

Досліджено становище радянських офіцерів після звільнення з німецького полону. Встановлено, що фільтраційна система НКВС розглядала колишніх бранців як потенційно неблагонадійний контингент: офіцерів, на відміну від рядового складу, обов'язково скеровували до спецтаборів для проведення слідчих дій. З'ясовано, що репресивні дії радянської влади, зокрема практика заочного засудження та невизначеність правового статусу репатріантів, зумовлювали небажання частини колишніх бранців повертатися до СРСР. Охарактеризовано міжнародно-правові аспекти репатріаційних процесів та діяльність підрозділу радянської контррозвідки «СМЕРШ» щодо офіцерського корпусу РСЧА.

Практичне значення роботи полягає в долученні до вітчизняного наукового обігу широкого спектру архівних джерел, які не були опубліковані і зберігаються у фондах Федерального архіву Німеччини. Матеріали дисертації можуть бути використані в узагальнювальних працях з історії Другої світової війни, для вдосконалення сучасних норм міжнародного гуманітарного права, пов'язаних із питаннями військового полону та у подальшому вивченні проблеми становища радянських військовополонених.

Ключові слова: архівні джерела, Вермахт, газети, Друга світова війна, ідеологічний контроль, історіографія, контррозвідка, офіцерський корпус, пропаганда, політична цензура, радянські військовополонені, розвідка, табори, фронт, Червона армія.

SUMMARY

Pastukhova, Ya. Workers' and Peasants' Red Army Officers in German Captivity between 1941 and 1945. – Qualification research paper submitted as a manuscript.

Thesis for the Ph.D. scientific degree in specialty 032 «History and Archaeology». – Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, 2026.

The thesis presents comprehensive scientific research of the Workers' and Peasants' Red Army Officers, held in German captivity during the Second World War. The relevance of the research is predicated upon the long-standing marginalization of the issue related to military captivity in the historiography of the Second World War. The chosen topic allows one to expand the research field, thoroughly study the captives' experience and fill in existing gaps in the scholarly conception of the outlined problem. The relevance is reinforced by the need for dismantling of Soviet myths and fostering of historical memory regarding prisoners of war in modern Ukraine.

An analysis of the state of academic research on this issue in Soviet, Ukrainian and foreign historiography has demonstrated that the Soviet academic tradition was subject to the ideological directives of the Communist Party, it ignored the captivity topic or reduced it to propaganda clichés over decades. As a result, no research on the status of the Workers' and Peasants' Red Army officer corps in German captivity was conducted, and changes in this policy began only during the period of perestroika. Foreign historical scholarship has shown a higher analytical level compared to the Soviet tradition, however, even within this tradition, the tragedy of the Workers' and Peasants' Red Army officers was examined in a fragmented manner – within the scope of researches on Nazi repressive policies or collaborationist processes. In contrast, Ukrainian historiography, having distanced itself from Soviet narratives, has achieved notable results, but no comprehensive study has yet been produced in which the Red Army officer corps is examined as a separate research item.

This thesis presents the results of work with a representative source base, consisting of seven groups of materials of different origin and content. The first and main group constitutes archival sources from German, Ukrainian, American and British archives as well as individual documents from Russian archives. A significant part of the sources, presented in digitized form, is being comprehensively utilized for scholarly analysis for the first time. The second group consists of officially published documents of Soviet origin, which shed light on the formation of the Workers' and Peasants' Red Army officer corps and the repressive policies towards its own prisoners of war, encircled troops and repatriates. The third group consists of officially published documents of the Third Reich concerning treatment of captives during Operation Barbarossa. The fourth group of sources comprises memoirs – recollections of Soviet prisoners of war released from captivity, diaries of German military and political figures etc. The fifth group includes documents from international organizations, dealing with the issues related to military captivity before, during and after the Second World War. The sixth group consists of materials from the periodical press of 1941–1945 from the occupied territories and the territory of the Reich. The seventh group consists of audiovisual sources – film and photographic materials, propaganda leaflets, audio recordings etc.

The research is based on neo-positivist, phenomenological and axiological approaches, combined with the principles of historicism, scientific impartiality, logical consistency and chronological coherence. The methodological basis of this work proposed is a combination of general scientific and special methods of historical perception.

This paper reflects development and evolution of the rules of international law concerning prisoners of war that were in force on the eve of the Second World War. The determinative nature of the 1929 Geneva Convention, which significantly expanded legal protection of prisoners of war, has been substantiated: this convention specified conditions of detention and food provision as well as declared protection against violence and intimidation during interrogations. It has been established that, despite the availability of a relatively well-developed legal framework, the Third Reich

deliberately ignored the international obligations it had undertaken with regard to Soviet prisoners of war, justifying this with racial ideology, the specific nature of the war in the East and the Soviet Union's incomplete ratification of the 1929 Geneva Convention. The repressive policy of the Soviet leadership towards its own servicemen who found themselves surrounded or in captivity has been stated, in particular, Order No. 270 not only failed to reduce the scale of capture, but also led to a lack of initiative among some commanders and the blind execution of irrational orders, resulting in significant and irreparable losses.

The point of departure for the study of this problem was the evolution of the Workers' and Peasants' Red Army officer corps from its inception until 22 June 1941. The reforms of the 1920s led to the gradual replacement of former officers of the Imperial Army with individuals from working-class and peasant backgrounds, who often lacked adequate command training. At the same time, the introduction of personal military ranks in 1935 streamlined the command hierarchy, secured the official status of commanders and brought the Red Army closer to the classical military model. It has been established that the progress, achieved in the mid-1930s, was nullified by the repressions of 1937–1938 that led to elimination or imprisonment of a significant part of the experienced senior command staff. It has been clarified that mass promotion of inadequately trained officers to leadership positions, combined with structural problems, became an obstacle to implementation of the reforms, introduced after the Soviet-Finnish War of 1939–1940.

The reasons for the mass capture of Red Army officers have been identified, and their complex nature has been documented, namely military-strategic, organizational-structural, and mental-psychological factors. The military-strategic component was determined by Red Army officers' lack of preparation for war against the Reich, as they testified during interrogations, as well as by the Wehrmacht's rapid advance deep into Soviet territory and the implementation of large-scale encirclements. The organizational-structural reasons had already taken shape in the pre-war period: staffing problems resulting from political repression, a low level of training, a lack of coordination between units, and incomplete and untimely reforms.

The system for holding Soviet prisoners of war within the occupied territories and within the Third Reich has been studied; its multi-level and inter-agency nature has been established: nominally, it was subordinate to the Supreme Command of the Wehrmacht, whilst in the frontline zone it was controlled by the Supreme Command of the Land Forces. It has been established that the chain of captives detention consisted of army assembly points, transit camps – Dulags, main stationary camps – Stalags and camps for officers – Oflags. The German commanders deliberately placed the Workers' and Peasants' Red Army commanders outside the bounds of international law: refusing to recognize the status, guaranteed to them by the 1929 Geneva Convention, engaging them in forced physical labour, imposing the strictest regime of isolation on senior command staff to prevent organized resistance and create conditions for intelligence, propaganda and recruitment activities. It has been established that the only specialized camp for Soviet officers on the territory of the Third Reich was Oflag XIII D in Hammelburg and within the occupied territories – Oflag XI in Volodymyr-Volynskyi; in some camps, the Worker's and Peasants' Red Army officers were held in isolated sectors of the Stalags.

It has been confirmed that the activities of the German security and intelligence agencies with regard to the Soviet officers in captivity were carried out by several competing structures – the Abwehr, the «Foreign Armies East» department, the foreign departments of the SD and the Gestapo, between which there was ongoing rivalry. The Abwehr personnel conducted initial interrogations in assembly camps, selected candidates for recruitment and carried out their training. The «Foreign Armies East» department organized special interrogation centers and introduced standardized questionnaires for the mass survey of the Workers' and Peasants' Red Army officers. The SD's Foreign Department organized Operation Zeppelin, aimed at recruiting Soviet officers. At the same time, RSHA Einsatzgruppen carried out filtration operations in the camps, eliminating categories of prisoners, deemed particularly dangerous by Nazi ideology – Jews and commissars. A wide range of behavioural strategies, adopted by the Workers' and Peasants' Red Army officers, has been

established – from a categorical refusal to cooperate to feigned loyalty in order to save their lives, as evidenced by the minutes of their interrogations.

It has been justified that significant deterioration in the mental and psychological state of captured Workers' and Peasants' Red Army officers was caused by the uncertainty regarding the duration of their detention, physical exhaustion, threats to their lives from the camp administration and fear of punishment upon their return to their Homeland. A range of reactions among officers in this state has been identified – from stupor and apathy to active resistance or collaboration that depended on personal factors, worldview and conditions of detention. The German side made every effort to use the captured officers for propaganda purposes: leaflets with photographs of captured commanders were intended to convince Red Army soldiers of the safety of capitulation, and some of them were addressed specifically to the Worker's and Peasants' Red Army officers with the aim of increasing the number of defectors and causing the collapse of management over Soviet units. Collaborators were engaged in personal communication with the captured officers in order to establish collaboration.

The main methods of releasing Soviet officers from captivity have been researched, these were extremely rare and did not correspond to the overall scale of the phenomenon. It has been established that the most common mechanism was release on national grounds. This applied to ethnic Germans, representatives of the Baltic states, Ukrainians and Belarusians. The phasing out of this limited policy has been examined in the light of intensification of the partisan movement in late 1941. It has been established that release on grounds of poor health status was impossible – the German administration provided the bare minimum of assistance to captives whom it considered valuable for collaboration but did not release them from captivity. In fact, from 1942 onwards, the only realistic path leading to conditional release was the transfer of captive officers to the status of «voluntary assistants» (Hivi) or participation in collaborationist formations – ranging from auxiliary security units to subdivisions of the Russian Liberation Army.

Based on reports from the SD, minutes of interrogations of Soviet counter-intelligence agencies and memoirs, it has been established that the most common

method of release from captivity was an escape. The dynamics of escapes by Soviet prisoners of war, which depended on the situation at the front line and conditions of detention, have been clarified. During the winter of 1941–1942, the number of escapes fell sharply due to the physical exhaustion of the captives and adverse weather conditions. However, from the spring of 1942, the number of escapees rose significantly due to engagement of captives in works outside the camps. This process peaked in 1944, and afterwards the camp administration significantly intensified repressive measures. It has been established that the physical condition, psychological resilience, material preparation and assistance from third parties played a decisive role in a successful escape. The harsh conditions of detention and camp informants made mass uprisings impossible, so escapees usually acted in groups of two or three persons.

The status of Soviet officers upon their release from German captivity has been examined. It has been established that the NKVD's filtration system considered former prisoners of war as a potentially unreliable group: unlike enlisted personnel, officers were invariably sent to special camps for investigative procedures. It has been established that the repressive actions of the Soviet authorities, in particular the practice of trial in absentia and the uncertainty of the legal status of returnees, led to an unwillingness of some former prisoners of war to return to the USSR. The international legal aspects of the repatriation processes and the activities of the Soviet counter-intelligence unit «SMERSH» with regard to the officer corps of the Workers' and Peasants' Red Army have been described.

The practical significance of this paper encompasses introduction of a wide range of unpublished archival sources, held in the collections of the German Federal Archives, into the domestic scientific discourse. The materials of the thesis can be used in comprehensive works on the history of the Second World War, to improve current rules of international humanitarian law concerning issues related to military captivity, and in further study of the status of Soviet prisoners of war.

Keywords: archival sources, Wehrmacht, newspapers, Second World War, ideological control, historiography, counterintelligence, officer corps, propaganda, political censorship, Soviet prisoners of war, intelligence, camps, front, Red Army.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Бевз Я. В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель як головний військовий злочинець у справі радянських військовополонених. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2022. Т. 33, № 3. С. 11–16. URL: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.2>.
2. Пастухова Я. В. Війна за свідомість: радянські військовополонені у системі німецької воєнної пропаганди. Воєнно-історичний вісник. 2026. Т. 59. № 1. С. 77–91. URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2026-59-1-77-91>.
3. Пастухова Я. В. Особливості звільнення з полону радянських військових бранців у роки Другої світової війни. Історія та Археологія. 2024. № 2. С. 30–38. URL: <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-спец-3>.
4. Пастухова Я. Особливості формування офіцерського корпусу Червоної армії у 1920-х-1930-х роках. Південний Архів. 2024. № 47. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-47-7>.
5. Пастухова Я. Українська історіографія про долю радянських військовополонених у німецькому полоні під час Другої світової війни. Актуальні питання гуманітарних наук. 2024. Т. 2, № 82. С. 4–10. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-2-1>.
6. Pastukhova Y. Soviet prisoners of war during the Second World War: psychology of survival. Baltic Journal of Legal and Social Sciences. 2024. No. 4. P. 401–412. URL: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2024-4-45>.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Пастухова Я. В. Александр Шеллехов – білоемігрант, який хотів працювати на Райх. Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI – XXI ст.) : Матеріали Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, м. Умань, 9 трав. 2024 р. Умань, 2024. С. 110–113.

2. Пастухова Я. В. Введення персональних військових звань в Червоній армії у 1935 році – передумови, причини та наслідки. Пріоритетні напрямки розвитку гуманітарних наук та методик їх навчання у закладах вищої освіти України : Матеріали Першої регіон. науково-практ. конф. здобувачів вищ. освіти та молодих вчен., м. Кропивницький, 19 квіт. 2024 р. Кропивницький, 2024.

3. Пастухова Я. В. Колабораціоністська діяльність донських козаків на території Кіровоградщини у роки Другої світової війни за матеріалами ЦДАВО. «Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії» з нагоди 165-ї річниці від дня народження Миколи Левитського : Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Кропивницький, 16–17 трав. 2024 р. Кропивницький, 2024. С. 38–42.

4. Пастухова Я. В. Неправомірне позбавлення статусу «військовополонених» радянських бранців під час Німецько-радянської війни 1941–1945 років. Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка : Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Кропивницький, 18–19 жовт. 2023 р. Кропивницький, 2023. С. 115–118.

5. Пастухова Я. В. Особливості формування офіцерського корпусу Червоної армії у 1918-1941 роках. Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : Матеріали: IV Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 30 листоп. 2023 р. Київ, 2023. С. 328.

6. Пастухова Я. Проблема репатріації радянських військовополонених в рішеннях Ялтинської конференції 1945 року. 1944 рік: Європейський та український виміри подій (до 80-річчя висадки Союзників у Нормандії та деокупації України) : Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Кропивницький, 24–25 жовт. 2024 р. Кропивницький, 2024.

7. Пастухова Я. Психологія полону радянських військовополонених на Східному фронті Другої світової війни. Борисенківські читання : Зб. тез II Всеукр. наук. конф., м. Київ, 22 листоп. 2024 р. Київ, 2024. С. 225–228.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
ВСТУП.....	20
РОЗДІЛ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Стан наукової розробки теми в історичній літературі.....	26
1.2. Джерельна база наукового дослідження.....	62
1.3. Методологія дослідження	77
РОЗДІЛ II. ОФІЦЕРСЬКИЙ КОРПУС РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ПРОБЛЕМА ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ	88
2.1. Військовий полон: історико-правовий зріз до початку німецько-радянської війни.....	88
2.2. Становлення та розвиток офіцерського корпусу радянських збройних сил у міжвоєнний період	110
2.3. Причини масового полону офіцерів Червоної армії під час німецько-радянського протистояння на Східному фронті у роки Другої світової війни	143
РОЗДІЛ III ПОЛІТИКА НАЦИСТЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ОФІЦЕРІВ РСЧА У ПОЛОНІ.....	160
3.1. Місця утримання полонених у Німеччині та на окупованих територіях	160
3.2. Радянські полонені офіцери у розробці розвідувальних та контррозвідувальних органів Райху	186
3.3. Офіцери в полоні: вірність присязі, бажання вижити, колаборація: проблема вибору	216
РОЗДІЛ IV. ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОЛОНУ ТА ПОДАЛЬШИЙ СТАТУС ПОЛОНЕНИХ РАДЯНСЬКИХ ОФІЦЕРІВ	242
4.1. Способи звільнення з полону.....	242

4.2. Втечі з німецького полону: організаційні аспекти та специфіка самозвільнення офіцерів РСЧА	272
4.3. Завершення полону для офіцерів Червоної армії: репатріація, фільтрація, суд та реабілітація	293
ВИСНОВКИ	315
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА	320
ДОДАТКИ	388

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВА-МА (нім. Bundesarchiv-Militärarchiv) – Військовий архів Федерального архіву Німеччини.

NARA (англ. National Archives and Records Administration) – Національне управління архівів та документації США.

АВА (нім. Allgemeines Wehrmachtsamt) – Загальне управління Вермахту.

АОК (нім. Armeeoberkommando) – Армійське верховне командування.

ВГК – Ставка Верховного Головнокомандування СРСР.

ГУ РСЧА – Головне управління Робітничо-селянської Червоної армії.

ДГА СБУ – Державний галузевий архів Служби безпеки України.

ДКО – Державний комітет оборони.

КВНР – Комітет визволення народів Росії.

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу.

МКЧХ – Міжнародний комітет Червоного Хреста.

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.

НКО – Народний комісаріат оборони.

НСДАП (нім. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) – Націонал-соціалістична німецька робітничка партія.

ОКВ (нім. Oberkommando der Wehrmacht) – Верховне командування Вермахту.

ОКГ (нім. Oberkommando des Heeres) – Верховне командування сухопутних військ.

РВА – Російська визвольна армія.

РВР – Революційна військова рада.

РГВА – Російський державний військовий архів.

РНК – Рада народних комісарів.

РННА – Російська народна національна армія.

РСГА (нім. Reichssicherheitshauptamt) – Головне управління імперської безпеки.

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія.

СД (нім. Sicherheitsdienst des Reichsführers SS) – Служба безпеки райхсфюрера СС.

СМЕРШ (від рос. «Смерть шпигунам») – загальна назва радянських органів військової контррозвідки в роки Другої світової війни.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

СС (нім. Schutzstaffel) – Охоронні загони НСДАП.

УЦК – Український центральний комітет.

ФГО (нім. Fremde Heere Ost) – Відділ «Іноземні армії Схід».

ЦА МО РФ – Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації.

ЦВК РНК – Центральний виконавчий комітет Ради народних комісарів.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки.

ЦК РКП(б) – Центральний комітет Російської комуністичної партії більшовиків.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання військового полону часто опинялися на периферії воєнної історії, основними напрямками якої є хронологія збройних конфліктів, історія розвитку озброєнь, діяльність бойових підрозділів, військова біографістика, теорія ведення бойових дій тощо. Тим часом вивчення історії полону офіцерського корпусу Робітничо-селянської Червоної армії в роки Другої світової війни на Східному фронті дає змогу заповнити прогалини в дослідженнях найбільшого військового конфлікту в історії людства.

Вибір теми зумовлений нагальною потребою деконструкції радянських міфів та реформування пострадянської політики пам'яті. У СРСР тема військового полону була табуованою, а радянська історіографія використовувала її лише як інструмент для формування пропагандистських наративів. Після розпаду Радянського Союзу явище масового полону та високої смертності бранців не було належним чином осмислене. Відсутність сформованої політики пам'яті щодо цієї трагедії на тлі цілеспрямованого плекання ідеологічного «культу перемоги» призвела до знецінення людського життя, що, зокрема, проявляється у російському мілітаризмі.

Агресія Російської Федерації проти України у 2014 році значно актуалізувала тему військового полону. Бандитські сепаратистські угруповання, під які маскувалася регулярна російська армія, повністю ігнорували міжнародні домовленості з питань військовополонених. З початком повномасштабного вторгнення у 2022 році Російська Федерація продовжила практику порушення міжнародного гуманітарного права. Вивчення особливостей військового полону в ретроспективі Другої світової війни може слугувати джерелом формування практичного досвіду для майбутнього реформування глобальної системи гуманітарного права, повернення бранців до України і, головне, для справедливого покарання всіх причетних до злочинів проти полонених. Оскільки історичний досвід доводить, що безкарність агресора стимулює подальші порушення законів і звичаїв війни.

Об'єкт дослідження – система німецького військового полону в роки Другої світової війни.

Предмет дослідження – офіцерські кадри Робітничо-селянської Червоної армії в німецькому полоні в роки Другої світової війни.

Мета роботи – представити на основі широкої джерельної бази та значного корпусу історіографічних досліджень особливості німецького військового полону для офіцерів Червоної армії у 1941–1945 роках. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- проаналізувати стан та ступінь наукової розробки проблеми в історіографії;
- представити джерельну базу дослідження;
- обґрунтувати обрану методологічну основу роботи;
- окреслити норми міжнародного права щодо військовополонених, що діяли в Європі і світі напередодні Другої світової війни;
- охарактеризувати розвиток офіцерського корпусу РСЧА від початку його формування у 1917 році до 22 червня 1941 року;
- визначити причини масового уполонення червоноармійців під час німецько-радянського протистояння на Східному фронті;
- вивчити систему утримання радянських військовополонених на окупованих територіях та у межах Третього Райху;
- простежити діяльність німецької військової розвідки та Головного управління безпеки Райху, спрямовану проти радянських офіцерів;
- охарактеризувати морально-психологічний стан радянського офіцерського корпусу в полоні та використання офіцерів у німецькій пропаганді;
- проаналізувати основні способи та легальні механізми звільнення радянських офіцерів з німецького полону;
- дослідити обставини організації та наслідки втеч офіцерського складу РСЧА з місць утримання;

- охарактеризувати наслідки перебування радянських офіцерів у німецькому полоні: фільтраційні та репресивні заходи на Батьківщині.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 22 червня 1941 року до 8 травня 1945 року. Нижня межа роботи зумовлена початком німецько-радянського протистояння на Східному фронті Другої світової війни. Верхня межа пов'язана з капітуляцією Німеччини та припиненням існування Третього Райху. Для визначення передумов, причин та особливостей німецького полону, а також задля відстеження репатріаційних та фільтраційних процесів стосовно радянських бранців після травня 1945 року окремі підпункти роботи виходять за вищеокреслені рамки.

Територіальні межі дослідження охоплюють терени Третього Райху, держав-сателітів та окуповані території СРСР, де були розташовані місця утримання полонених радянських офіцерів.

Методологічна основа роботи. Дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової неупередженості, логічності та хронологічної узгодженості. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування. Їхнє поєднання з такими спеціально-історичними методами, як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний, дало змогу здійснити багатовекторне та комплексне дослідження стосовно перебування офіцерів Червоної армії у німецькому полоні. Застосування зазначених методів дозволило провести критичний аналіз джерельної бази, простежити особливості функціонування системи німецького військового полону та визначити специфіку становища радянських офіцерів у ній.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження визначається багатоаспектним аналізом явища німецького військового полону. У цьому контексті *уперше*:

- було проведено комплексний аналіз явища німецького військового полону та діяльності у його межах військовополонених, адміністрації місць утримання бранців, представників німецьких та радянських спецслужб;

- досліджено становлення та розвиток офіцерського корпусу Робітничо-селянської Червоної армії від моменту її створення до відкриття Східного фронту у 1941 році;
- розглянуто морально-психологічний стан радянських офіцерів-бранців під час перебування в полоні;
- простежено формування системи репатріації радянських бранців на заключних етапах німецько-радянської війни та після її завершення;
- введено до вітчизняного наукового обігу масив архівних джерел та іноземної історичної літератури, які репрезентують факти перебування офіцерського корпусу Червоної армії в німецькому полоні.

Удосконалено й поглиблено:

- уявлення про основні напрями німецької пропаганди, спрямованої на полонених офіцерів Червоної армії;
- аналіз історико-правової системи полону загалом та німецького полону в роки Другої світової війни.

Набуло подальшого розвитку:

- вивчення історії війни на Східному фронті 1941–1945 років як одного з ключових театрів бойових дій у Другій світовій війні;
- вивчення процесів індоктринації та колаборації радянських бранців під час перебування в німецькому полоні;
- дослідження особливостей місць утримання радянських військовополонених як на окупованих радянських землях, так і на територіях безпосередньо Третього Райху.
- вивчення причин поразок Червоної армії на початкових етапах німецько-радянського протистояння;
- дослідження репресивної політики Радянського Союзу щодо власних офіцерів, які побували в німецькому полоні в 1941–1945 роках.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що сформульовані висновки можуть бути використані для підготовки узагальнювальних праць з історії Другої світової війни та для вдосконалення

сучасних норм міжнародного гуманітарного права, пов'язаних із бойовими діями та поводженням із військовополоненими. Накопичений фактичний та джерельний матеріал може слугувати підґрунтям для подальшого вивчення окресленої проблематики.

Особистий внесок здобувачки. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Сформульовані в процесі підготовки роботи висновки є результатом опрацювання авторкою раніше невідомих архівних матеріалів, що зберігаються у Федеральному архіві Німеччини. Наукові публікації за темою дисертації підготовлені та опубліковані одноосібно.

Апробація результатів дослідження здійснена у формі доповідей на міжнародній, всеукраїнських та регіональних наукових і науково-практичних конференціях. Зокрема, наукові результати були представлені на Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії» з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка (18–19 жовтня 2023 р., м. Кропивницький), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Українське військо: сучасність та історична ретроспектива» (30 листопада 2023 р., м. Київ), Першій регіональній науково-практичній конференції здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Пріоритетні напрямки розвитку гуманітарних наук та методик їх навчання в закладах вищої освіти України» (19 квітня 2024 р., м. Кропивницький), Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI–XXI ст.)» (9 травня 2024 р., м. Умань), Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії» з нагоди 165-ї річниці від дня народження Миколи Левитського (16–17 травня 2024 р., м. Кропивницький), Всеукраїнській науковій конференції «1944 рік: європейський та український виміри подій (до 80-річчя висадки союзників у Нормандії та деокупації України)» (24–25 жовтня 2024 р., м. Кропивницький), II Всеукраїнській науковій конференції «Борисенківські читання» (22 листопада 2024 р., м. Київ) та Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми історичної регіоналістики та

мікроісторії» з нагоди 170-ї річниці від Дня народження Володимира Ястребова (22–23 травня 2025 р., м. Кропивницький).

Публікації. Основні результати дослідження опубліковано у 13 одноосібних публікаціях, з яких 5 – у вітчизняних фахових наукових виданнях, 1 – у закордонному науковому періодичному виданні, а також 7 – у матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою та завданнями дослідження та побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дисертація складається з анотації, списку наукових публікацій за темою дослідження, вступу, чотирьох розділів поділених на чотири підпункти кожен, висновків, списку використаних джерел (520 позицій) та 16 додатків. Повний обсяг дисертації становить 325 сторінок.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми в історичній літературі

Після Другої світової війни злочини Третього Райху та репресивна політика СРСР щодо радянських військовополонених майже не відігравали ролі в колективній пам'яті і, як наслідок, у світовому історичному дискурсі. Це можна пояснити політичними та національними наративами повоєнного світу. Велика Британія та США після завершення війни почали працювати над національними історіями Другої світової війни, що виключало ґрунтовне дослідження проблеми радянських військовополонених. У Німеччині у 1940–1950-х рр. історичні праці також вирізнялися національним характером – німецький народ поставав як жертва масованих бомбардувань союзників та повоєнного становища власної держави, яка була розділена між чотирма державами-переможницями. Лише в 1960-х рр. з природним зменшенням кількості функціонерів НСДАП, німецькі історики отримали змогу вивчати табуйовані раніше теми – почали з'являтися публікації, які порушували питання Голокосту та жахливої расової політики нацистського режиму. Однак для ґрунтовних розвідок на тему радянських військовополонених необхідно було зачекати ще близько 20 років.

Радянський Союз зі свого боку взагалі викреслив тему військовополонених з переліку дозволених для вивчення проблем. Протягом десятиліть після завершення Другої світової війни військовополонені були окремою верствою радянського суспільства. Вивчення історії німецького військового полону базувалося виключно на політичній доцільності для радянського режиму, що значно вплинуло на стан історіографії як в радянський період, так і на початковому етапі формування національних історичних шкіл у добу незалежності.

Водночас для комплексного розуміння специфіки поводження із військовополоненими у роки Другої світової війни, проблема має розглядатися у ширшому ретроспективному контексті. Цього можна досягти через опрацювання певної кількості робіт, які досліджують становлення традицій та інститутів військового полону від стародавнього світу¹, періоду Античності² та в епоху Середньовіччя³. Особливу увагу варто приділити історії полону під час Наполеонівських війн⁴ та Першої світової війни⁵, адже саме наслідки цих

¹ Chakravarti P. C. *The Art of War in Ancient India*. New Delhi : Gyan Books, 2017. 242 p.; Foster B. R. *Water under the Straw: Peace in Mesopotamia // War and Peace in the Ancient World*. Chennai : Blackwell Publishing, 2007. P. 66–80; Briant P. *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*. Winona Lake, Indiana : Eisenbrauns, 2002. 1196 p.; Yates R. D. S. *The Fate of the Defeated: Qin's Treatment of Their Enemies // Bamboo and Silk*. 2022. Vol. 5, no. 1. P. 1–72. URL: <https://doi.org/10.1163/24689246-00402015>; Islam M. S. *The Historical Evolution of International Humanitarian Law (IHL) from Earliest Societies to Modern Age // Beijing Law Review*. 2018. No. 9. P. 294–307.

² Crane A. *Roman Attitudes to Peace in the Late Republican and Early Imperial Periods: From Greek Origins to Contemporary Evidence* : doctoral dissertation. Kent, 2014. 205 p. URL: <https://kar.kent.ac.uk/44166/1/A.Crane.Thesis.pdf> (date of access: 19.11.2024); Kalashnikov A. *Treatment of Captives in Ancient Greek Warfare: A Vicious Cycle*. University of Alberta, 2014. P. 1–7. URL: <http://www.vexillumjournal.org/wp-content/uploads/2015/10/Kalashnikov-Treatment-of-Captives-in-Ancient-Greek-Warfare.pdf> (date of access: 18.11.2024); Wickham J. P. *The Enslavement of War Captives by the Romans to 146 BC* : doctoral dissertation. Liverpool, 2014. 247 p. URL: https://livrepository.liverpool.ac.uk/17893/1/WickhamJ_May2014_17893.pdf (date of access: 19.11.2024).

³ Ambühl R. *Prisoners of War in the Hundred Years War Ransom Culture in the Late Middle Ages*. Cambridge : MPG Books Group, 2013.

⁴ Duché E. *Prisoners of war. Cambridge History of the Napoleonic Wars*. Cambridge, 2022. Vol. 3. P. 39–114.

⁵ Jones H. *Violence against Prisoners of War in the First World War*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 468 p.; Карабін О. Ю. Питання взяття у полон, розміщення і обліку німецьких та австро-угорських військовополонених на українських територіях у роки Першої світової війни. ГРАНІ. 2019. Т. 22, № 9–10. С. 15–28; *Prisoners in War* / ed. by S. Scheipers. Oxford : Oxford University Press, 2010. 340 p.; Wylie N., Landefeld S. *POWs, Civilians, and the Postwar Development of International Humanitarian Law. Out of Line, Out of Place: A Global and Local History of World War I Internments*. Ithaca, NY, 2022. P. 281–304. URL: <https://doi.org/10.1515/9781501765445-013> (date of access: 03.11.2025); Wylie N., Cameron L. *The Impact of World War I on the Law Governing the Treatment of Prisoners of War and the Making of a Humanitarian Subject*. *The European Journal of International Law*. 2019. No. 29(4). P. 1328–1350; Нагорная О. С. Военный плен Первой мировой войны: традиции «прекрасной эпохи» и тенденции «тотальной войны». *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России*. 2011. № 1. С. 54–66; Мінаєва Т. В. Особливості адаптації російських військовополонених до умов перебування в таборах у роки Першої світової війни. *Історична панорама*. 2013. № 16. С. 18–39; Потильчак О. В. Проблема військового полону у світових війнах ХХ століття: компаративний аналіз. *Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн)* : монографія / ред. С. С. Троян. Київ, 2014. С. 131–149.

військових конфліктів сформували міжнародну систему гуманітарного права, яка діяла під час Другої світової війни.

Проблематика військового полону характеризується розгалуженою історіографією, що обумовлено її широким тематичним спектром. Варіативність досліджуваних тем зумовлена національною приналежністю авторів, рівнем актуальності тих чи інших аспектів у різні хронологічні періоди та особистими зацікавленнями істориків. Використовуючи географічно-хронологічний принцип задля систематизації значних масивів доступних праць, вважаємо за можливе виокремити такі історіографічні блоки: радянська історіографія; зарубіжна історіографія; українська історіографія. Ці блоки, в свою чергу, поділені згідно з проблемним підходом на окремі напрями: загальні праці з історії Другої світової війни, в яких окремі розділи містять дослідження щодо радянських військовополонених; масштабні праці, присвячені виключно проблематиці німецького військового полону; система табірної утримання та окремих місць утримання; юридична складова полону; процеси репатріації; чисельність радянських військовополонених; питання колабораціонізму радянських бранців; окремі персоналізовані дослідження щодо полонених офіцерів Червоної армії; мікроісторичні дослідження, які дотичні до теми дисертації.

Формування наукового інтересу щодо теми військовополонених у Радянському Союзі визначалося політичними міркуваннями та ідеологічними установками, що змінювалися відповідно до офіційного дискурсу, з початку німецько-радянської війни і до розпаду СРСР. Перші дослідження, опубліковані у радянській державі, були створені сучасниками подій на Східному фронті. Це суттєво вплинуло на тематику та зміст робіт, які відзначалися надмірною емоційністю та дотриманням пропагандистських штампів, втрачаючи аналітичну складову.

Першим дослідженням у СРСР, на сторінках якого була порушена тема військовополонених Червоної армії, стала книга О. І. Молока *«Німецький військовий розбій у Європі»*⁶. Хоча цій проблемі присвячено лише один розділ

⁶ Молок А. И. Немецкий военный разбой в Европе. Ленинград : Госполитиздат, 1945. 270 с.

книги, у ньому згадуються порушення німецькими військами Женевської конвенції 1929 року, жахливі умови утримання в таборах для військовополонених, що призводили до масової смертності, примусова праця бранців. Автор зазначає, що всі дії, спрямовані проти радянських військовополонених, були результатом расової політики Райху. Книга перенасичена ідеологічними кліше, автор посилається на газети «Правда» та «Красная звезда» як на повністю достовірні історичні джерела, і є відправною точкою у стилістиці історичних досліджень щодо тематики радянських військовополонених у 1940-х–першій половині 1950-х років⁷.

Характерною рисою літератури, яка з'явилася після означеної праці, було зображення військовополонених як загальної маси – знеособленого натовпу, який став жертвою нацистського режиму. Розголос про злочини проти бранців використовувався не для допомоги власним громадянам і пошуку справедливого покарання для винуватців, а для формування образу ворога та замовчування прорахунків військово-політичного керівництва. Фільтраційні процеси ще більше ускладнили становище колишніх військовополонених (особливо офіцерів – командирів в обов'язковому порядку направляли до перевірко-фільтраційних таборів). Це створювало ореол «зрадників», «посіпак нацистів», що максимально стигматизувало цю категорію громадян та виводило тему за межі об'єктивного наукового аналізу.

У 1949 році в СРСР були ухвалені цензурні норми – *«Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі та на радіо»*⁸, у яких заборонялося публікувати дані про людські втрати в роки Другої світової війни, що погіршило ситуацію. Це критично вплинуло на розвиток історіографії: кількість наукових досліджень радикально скоротилася, а тема втрат і полону стала табуваною навіть у мемуарній літературі.

⁷ Халепо Т. І. Масове знищення німецько-фашистськими загарбниками мирного населення і військовополонених України. 1948. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 236. Арк. 217; Ромашкин П. С. Военные преступления империализма. Москва : Госюриздат, 1953. 440 с.

⁸ Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва : Главлит, 1949. 76 с.

Активізацію наукових розвідок щодо долі військовополонених спричинило розвінчання культу особи Й. Сталіна, після чого розпочалися реабілітаційні процеси щодо необґрунтовано засуджених колишніх військовополонених. Наукова робота над такою делікатною темою отримала інші засадничі настанови – перебування у полоні вважалося допустимим за умови, якщо військовополонені чинили активний спротив: піднімали повстання чи протести в місцях утримання, саботували роботу під час примусової праці, переховували політпрацівників та командирів, знищували зрадників та організовували втечі. Нечисленні наукові розвідки⁹ постсталінської доби, які стосувалися військового полону, поступалися кількістю біографічним історичним повістям, які за змістом повністю відповідали означеним ідеологемам того періоду.

Саме завдяки появі історичних повістей починається олюднення проблеми військовополонених офіцерів РСЧА в радянській історіографії. Такі повісті є прикладом просопографічних досліджень радянського зразка¹⁰. Деякі твори, як біографічно-документальний твір *«Військовополонені (записки капітана)»*¹¹ В. Бондарця, містять описи та оцінки сучасника подій 1941–1945 років, а деякі – написані особами, які прагнули віддати шану тим, хто змагався з Вермахтом. Як приклад, друг генерал-лейтенанта Д. М. Карбишева Є. Г. Решин створив повість *«Генерал Карбишев»*¹². Мусимо погодитися з думкою українського дослідника О. Марінченка¹³, який зараховує ці твори саме до

⁹ Лемещук Н. Не склонив головы. Київ : Политиздат Украины, 1978. 136 с.; Брицкий П. П. Интернациональная солидарность в борьбе с фашизмом. Львов : Выща шк., 1980. 136 с.

¹⁰ Голубков С. В фашистском лагере смерти. Воспоминания бывшего военнопленного. Смоленск : Смоленское книжное издательство, 1963. 256 с.; Кобытев Е. С. Хорольская яма. Красноярск : Красноярское книжное издательство, 1965. 146 с.; Пирогов А. И. Этого забыть нельзя: воспоминания бывшего военнопленного. Одесса : Одесское книжное издательство, 1961. 255 с.; Дудко А., Любич Л. Право на бессмертие. Киев : Издательство политической литературы, 1988. 136 с.; Муратов В., Городецкая Ю. Командарм Лукин. Москва : Воениздат, 1990. 539 с.; Познанский В. С. Карбышев Д. М. 2-е изд. Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 1990. 336 с.

¹⁰ Зарубин И. И. Командарм М. И. Потапов. Тула : Приокское книжное издательство, 1980. 175 с.

¹¹ Бондарец В. Военнопленные (Записки капитана). Москва : Молодая гвардия, 1960. 288 с.

¹² Решин Е. Г. Генерал Карбышев. Москва : ДОСААФ СССР, 1987. 317 с.

¹³ Марінченко О. Червоноармійці в умовах німецького полону: огляд історичної літератури радянської доби. *Військово-історичний меридіан*. 2014. № 6. С. 5–23.

літератури, а не першоджерел, оскільки вони написані в межах офіційного дискурсу проблематики військового полону в роки німецько-радянської війни. Це зумовлює високий відсоток перекручування фактів задля відповідності наративу, стандартизацію в описах подій, характеристиках учасників, виборі сюжетів, які представляли в повістях. Однак, використовуючи метод критики джерела, ми можемо почерпнути важливі деталі – місця утримання офіцерів РСЧА, контингент, який перебував разом з командирами у полоні, визначити, з якими представниками табірної адміністрації взаємодіяли бранці, простежити моральний стан військовополонених та низку інших аспектів повсякденного життя в полоні.

У період хрущовської «відлиги» було видано знакову працю О. М. Некріча «1941. 22 червня», у якій автор на основі аналізу передумов німецько-радянського протистояння проаналізував наміри нацистського керівництва щодо знищення військовополонених, захоплених під час реалізації плану «Барбаросса». Дослідником було вперше проаналізовано передумови трагедій військового полону 1941–1945 років. Дослідження має цінність для нашої теми, оскільки у ньому вперше було акцентовано увагу на критиці радянського керівництва щодо невідповідності до зіткнення з Вермахтом, що в свою чергу призвело до масштабних оточень 1941 року та захоплення у полон значної кількості військовослужбовців РСЧА.

Проблема чисельності радянських військовополонених офіцерів, які потрапили в німецький полон, залишається складною й у сучасній історіографії. Для радянського періоду вивчення цього непростого питання було майже неможливим через дію цензурних обмежень, відсутність доступу до архівів та низку методологічних труднощів, пов'язаних з підрахунком бранців. Сутність цієї проблеми проявляється в кількох вимірах. По-перше, недосконала система реєстрації та обліку бранців у німецькому полоні: значна кількість офіцерського корпусу Червоної армії була позбавлена статусу «військовополоненого» та

переведена у табори смерті, де систематичний облік був необов'язковим. По-друге, до військовополонених зараховували цивільних осіб, які перебували на лінії фронту та могли бути ідентифіковані як представники командного складу. По-третє, певна кількість офіцерів РСЧА знімали з себе знаки розрізнення чи потрапляли у полон у цивільному одязі, що унеможливило їхню ідентифікацію.

Частково зазначені труднощі відображено у статистично-довідниковому виданні «*Військові кадри Радянської держави у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.*»¹⁴, де зазначено ще одну перепону: у Червоній армії не велася звітність щодо військовослужбовців, які потрапили у полон, що було обумовлено особливостями боїв та відсутністю практики обліку офіцерського складу в період 1941–1945 років. У тексті наведено дані про кількість командирів, які потрапили у полон, та чисельність бранців, які пройшли фільтрацію. Тривалий час довідник мав гриф обмеженого доступу. Попри певну ідеологічну складову, видання є одним із найповніших статистичних джерел радянського часу, та слугує відправною точкою для проведення подальших розвідок кліометричного характеру.

У 1980-х роках продовжували діяти цензурні норми, що обмежували вивчення історії полону, однак у період «перебудови» радянські науковці звернулися до тем, які раніше вважалися небажаними. Зокрема, набула поширення тематика умов утримання військовополонених. У цей період з'явилася робота Д. Є. Мельникова та Л. Б. Чорної «*Імперія смерті: Апарат насильства в нацистській Німеччині 1933–1945 рр.*»¹⁵, яка є однією з найґрунтовніших праць радянського періоду, присвячених розвитку, структурі та функціонуванню репресивного апарату Третього Райху. Автори провели якісну аналітичну роботу документів, що були опубліковані під час Нюрнберзького процесу, та підготували окремий розділ, який стосувався знищення радянських

¹⁴ Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: справочно-статистические материалы / ред. А. П. Белобородов. Москва : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1963. 622 с.

¹⁵ Мельников Д., Черная Л. Империя смерти: аппарат насилия в нацистской Германии 1933–1945. Москва : Издательство политической литературы, 1987. 413 с.

військовополонених. На жаль, дослідники не навели статистичних даних щодо чисельності бранців, їхнього національного чи рангового складу, але ця праця є вартісною через зміну сприйняття полонених в уяві радянських дослідників. Жертви нацистської політики винищення вийшли на передній план, у той час як переможна риторика трохи стихла. Автори надали моральну та юридичну оцінку повоєнному розслідуванню злочинів проти військовополонених і визнали його недостатнім.

Особливе місце в радянській історіографії посідає робота А. Є. Долматовського *«Зелена брама: Документальна легенда про один із перших боїв Великої Вітчизняної війни»*¹⁶, яка описує трагедію радянських військовополонених після битви під Уманню в 1941 році, зокрема, долю командармів 6-ї та 12-ї армій – генерал-лейтенанта І. М. Музиченка та генерал-майора П. Г. Понеделіна відповідно. Важливість цього дослідження в тому, що автор, будучи учасником означених подій, не покладався лише на власну пам'ять, а й залучив широкий спектр джерел, як радянського, так і німецького походження, які виявилися корисними також і для нашого дослідження.

Двотомна праця пізнього періоду СРСР авторства Д. А. Волкогонова *«Триумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна»*¹⁷ стала важливим етапом у переосмисленні проблеми радянських бранців у радянській історіографії. У ній дослідник здійснив критичний перегляд усталених уявлень про військовополонених як «зрадників Батьківщини», пов'язавши масову здачу в полон у 1941–1942 роках не з поведінкою рядових бійців чи командирів, які були присутні на фронті, а з масштабними стратегічними прорахунками Й. В. Сталіна та вищого військово-партійного керівництва. Автор увів до наукового дискурсу концепцію «подвійної трагедії», наголосивши на тому, що після перебування в нацистських таборів значна частина колишніх полонених зазнавала репресій з боку радянської держави. Вперше окрему увагу Д. А. Волкогонов приділив

¹⁶ Долматовский Е. А. Зеленая брама: документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1985. 319 с.

¹⁷ Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия: политический портрет И. В. Сталина. Москва : Агентство печати «Новости», 1989. Т. 1. 507 с.; Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия: политический портрет И. В. Сталина. Москва : Агентство печати «Новости», 1989. Т. 2. 511 с.

аналізу причин колабораціонізму, зокрема руху А. А. Власова не лише у контексті зради присяги, а й щодо соціально-психологічних наслідків полону та страху військовополонених перед репресіями на Батьківщині. Ця праця сприяла формуванню більш зваженого підходу, позбавленого ідеологічних штампів, до вивчення досвіду радянських бранців.

Отже, радянська історіографія була підпорядкована політичному дискурсу, а її розвиток обмежували цензурні норми. Як наслідок, за період 1941–1991 років у Радянському Союзі не було створено комплексного дослідження, яке б стосувалося полонених офіцерів РСЧА. Характер історичних досліджень визначався політичною кон'юнктурою та бажанням військово-політичного керівництва приховати власні прорахунки, які призвели до масового уполонення червоноармійців та командирів та загибелі значної їх частини у німецькому полоні. Тематика наукових розвідок залишалася обмеженою та не торкалася «незручних» питань – колаборації, репатріації, фільтраційних процесів тощо. Дослідники пострадянського періоду успадкували окремі методологічні підходи та принципи, проте після розпаду СРСР, відкриття архівів і зняття цензурних обмежень розвиток історичних досліджень став значно динамічнішим та багатовекторним.

Зарубіжна історіографія військового полону розвивалася у принципово інших академічних реаліях та спиралася на власні методологічні традиції. Маючи доступ до німецьких трофейних фондів і матеріалів міжнародних організацій, західні дослідники змогли раніше розпочати системний аналіз нацистської політики щодо радянських військовополонених. У межах цього дослідження до зарубіжної історіографії включено як праці західноєвропейських та американських фахівців, а також дослідження російських істориків пострадянського періоду, які інтегруються до загального огляду відповідно до проблемно-тематичного принципу. Звернення до цих праць зумовлене насамперед унікальним доступом до джерел, зокрема фондів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, а не прагненням глорифікації агресора чи підтримки ідеологічних наративів російської пропаганди. Водночас

необхідно враховувати специфіку цього масиву літератури: сучасна російська історіографія, попри певну фактологічну цінність та наявність окремих аналітично виважених досліджень, нерідко включає суперечливі політичні інтерпретації такого багатовекторного явища, як військовий полон.

У західній історіографії війни однією з перших масштабних робіт, присвячених проблемі радянських військовополонених, стала праця польського історика Ш. Датнера, який працював експертом Головної комісії з розслідування злочинів нацистів у Польщі. Його книга «*Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych armii regularnych w II wojnie światowej*»¹⁸ побудована на основі документів, що були оприлюднені під час Нюрнберзького процесу. Автор розглянув військові та урядові структури, відповідальні за політику щодо військовополонених, злочини проти бранців у місцях утримання та практики знищення хворих і поранених. Тон книги суголосний з тогочасними дослідженнями, які публікувалися в Радянському Союзі. Це посприяло перекладу російською та публікації в СРСР у 1963 році. Попри певні пропагандистські моменти, робота Ш. Датнера є ґрунтовною синтетичною працею для вивчення теми злочинів проти радянських бранців.

1978 року у Німеччині побачила світ праця К. Штрайта «*Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*»¹⁹, яка визначила подальший розвиток історичних досліджень проблематики радянських військовополонених в Західній Європі та США. Це перше фундаментальне дослідження, цілком присвячене радянським бранцям. Книга поставила під сумнів усталену в німецькій історіографії традицію зображення Вермахту як інституції, непричетної до воєнних злочинів. К. Штрайт довів, що вище військове керівництво не чинило опору нав'язаній расовій політиці знищення радянських бранців, а навпаки – брало участь у злочинах проти людяності та співпрацювало з охоронними загонами СС. У дослідженні детально проаналізовано юридичну

¹⁸ Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне / ред. Д. С. Карев ; пер. с пол. Я. О. Немчинский. Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1963. 486 с.

¹⁹ Streit C. Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945. Stuttgart. Deutsche Verlags-Anstalt, 1978. 448 s.

основу поводження з полоненими, їх використання як робочої сили та причини смертності. Статистичні дані щодо чисельності радянських військовополонених, які наведено в роботі, прийнято вважати найбільш об'єктивними та документально підтвердженими. Саме праця К. Штрайта заклала основні напрями досліджень в західноєвропейській історичній традиції: причини масової смертності бранців на початкових етапах війни, використання праці військовополонених, індоктринаційні процеси та еволюцію ставлення німецької адміністрації до полонених внаслідок кризи трудових та військових ресурсів Третього Райху.

Ще одним дослідником, який тривалий час працює над питаннями, пов'язаними з радянськими військовополоненими, став Р. Отто. У монографії *«Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42»*²⁰ він розглянув проблему злочинів проти радянських бранців, вчинених як Вермахтом, так і органами Таємної державної поліції Райху – Гестапо. Робота включає огляд організаційних передумов співпраці військових і спецслужб, проведення заходів «селекції» (відбору) підозрілих бранців і позбавлення їх статусу «військовополонених» та чисельність жертв цих акцій. Р. Отто доповнив висновки К. Штрайта щодо неправомірних дій Вермахту дослідженням залученості військових до злочинних дій Гестапо. Також дослідник є співавтором Р. Келлера в іншій важливій праці *«Sowjetische Kriegsgefangene Im System Der Konzentrationslager»*²¹. На її сторінках автори розглядають випадки, коли різні категорії військовополонених скеровувалися до таборів смерті. Особливу цінність для нашого дослідження становлять розвідки вчених щодо радянських офіцерів: позбавлення їх статусу «військовополонених», залучення до примусової праці та колаборації.

Серед перших масштабних робіт пострадянського періоду виокремлюється книга П. М. Поляна *«Жертви двох диктатур: життя, праця, приниження і*

²⁰ Otto R. *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42*. München : R. Oldenbourg Verlag, 1998. 284 p.

²¹ Otto R., Keller R. *Sowjetische Kriegsgefangene Im System Der Konzentrationslager*. Wien : New Academic Press, 2019. 351 p.

*смерть радянських військовополонених та остарбайтерів на чужині й на Батьківщині»*²², перша редакція якої вийшла у 1996 році, а у 2002 році відбулося друге видання, доповнене розсекреченими документами. Автором вперше було проаналізовано правовий статус військовополонених у Радянському Союзі, що дає змогу більш повно оцінити ситуацію, в якій опинялися полонені офіцери РСЧА: залишатися вірними присязі і все одно потрапити під слідство на Батьківщині чи перейти на бік противника і убезпечити себе. Дослідник розглянув становище військовополонених не лише в період німецько-радянської війни, а й у повоєнний час, розкриваючи теми примусової репатріації, фільтрації та репресій проти офіцерів, які повернулися з полону.

Ізраїльський дослідник А. Шнеер створив знакову роботу *«Полон. Радянські військовополонені в Німеччині, 1941–1945 рр.»*²³. Праця складається з трьох книг: перша містить дослідження щодо військовополонених країн-союзників СРСР, друга присвячена радянським військовополоненим, а третя – військовополоненим євреям з лав РСЧА. Автор приділив значну увагу передумовам трагедії військового полону, виокремив військово-організаційні, соціально-політичні та суб'єктивно-психологічні чинники. Це дослідження представляє для вивчення офіцерський корпус як окрему групу полонених для вивчення. У праці проаналізовано: місця утримання офіцерів на окупованих територіях та у Третньому Райху, спроби організації спротиву, вбивства командирів Червоної армії, колаборація, залучення до праці, як фізичної, так і розумової – офіцерам пропонувалася теоретична робота з опису бойового шляху ввірених їм військових з'єднань у так званому «історичному кабінеті». Використання автором порівняльної методики дозволяє повною мірою усвідомити досвід полону через який пройшли тисячі офіцерів РСЧА. Книга є основою для вивчення проблеми місць утримання вищого командного складу Червоної армії та повсякдення бранців у цих таборах. Залучення документів з

²² Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. 2-ге вид. Москва : РОССПЭН, 2002. 894 с.

²³ Шнеер А. Плен: Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. Москва : Мосты культуры, 2005. 628 с.

архіву Меморіального комплексу історії Голокосту «Яд Вашем» дозволяє краще зрозуміти умови перебування радянських офіцерів єврейського походження в німецькому полоні.

На відміну від західної історіографії, для якої узагальнювальні праці з історії Другої світової війни зі спеціальними розділами про радянських військовополонених є типовими, для радянської, російської та української історичної традиції вони залишаються малохарактерними. Праці щодо історії Східного фронту Другої світової війни авторства К. Гартмана²⁴ містять окремі розділи про злочини німецьких військ проти радянських військовополонених. Політику знищення воїнів Червоної армії, які перебували в полоні Вермахту, в одній з частин роботи розглянув і Ш. Фріц «*Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*»²⁵, що дозволяє окреслити місце офіцерів РСЧА у загальній системі карального апарату Вермахту під час боїв на Східному фронті Другої світової війни.

Монографія К. Беркгофа «*Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою*» втілює антропологічний підхід до вивчення нацистської окупації, фокусуючись зокрема і на стратегіях виживання військовополонених, які перебували на території Райхскомісаріату «Україна». На основі розлогої джерельної бази автор окреслює особливості взаємодії бранців, місцевого населення та окупаційної адміністрації. Значну увагу приділено інституціям Українського Червоного Хреста та їхній діяльності у контексті надання допомоги військовополоненим²⁶.

Колективна наукова монографія за редакції С. Шайперс «*Prisoners in war*»²⁷ присвячена історії військового полону від хрестових походів до сучасних

²⁴ Hartmann C. Wehrmacht im Ostkrieg Front und militärisches Hinterland 1941/42. München : R. Oldenbourg Verlag, 2009. 936 p; Hartmann C. Unternehmen Barbarossa. Der deutsche Krieg im Osten 1941-1945. München : C.H. Beck, 2013. 128 p; Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944: Facetten einer Grenzüberschreitung / C. Hartmann та ін. München : R. Oldenbourg Verlag, 2009. 413 p.

²⁵ Fritz S. G. Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East. Lexington : University Press of Kentucky, 2011. 640 p.

²⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Часопис "Критика", 2011. 556 с.

²⁷ Prisoners in war / ред. S. Scheipers. Oxford : Oxford University Press, 2010. 340 p..

військових зіткнень. Друга частина роботи присвячена полоненим Другої світової війни. Зокрема, Б. Мур та Р. Оверманс аналізують поведження з бранцями на європейському театрі бойових дій. Грунтовний підхід цих дослідників дає змогу здійснити якісне порівняння німецької політики щодо військовополонених західних країн-союзниць, колишнього союзника Третього Райху – Італії, а також Радянського Союзу. Це допомагає нам підсилити аргументацію унікальності трагедії військовополонених офіцерів Червоної армії.

Невід'ємною для розуміння внутрішньої структури та діяльності СС є робота дослідників Інституту сучасної історії в Мюнхені – «*Anatomie des SS-Staates*»²⁸, яка містить інформацію про залучення СС до масових вбивств, селекції небажаних категорій військовополонених (у тому числі офіцерів РСЧА), виконання «Наказу про комісарів». Матеріали, представлені у збірнику, дають змогу інкорпорувати діяльність СС у загальне уявлення про репресивний апарат нацистської Німеччини.

Д. Поль репрезентує сучасну німецьку історичну школу, яка переглядає традиційні глорифіковані наративи щодо Вермахту, фокусуючись на аналізі його участі в репресивній політиці нацистського режиму. Його праця «*Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*»²⁹ спрямована на викриття злочинів німецького війська проти місцевого населення окупованих територій. Автор приділив увагу і військовополоненим – досліджено шлях від потрапляння в полон до місць утримання, умови, в яких перебували бранці, практичне виконання «Наказу про комісарів» та інші каральні заходи проти військовополонених. Автор у дослідженні не виокремив офіцерів Червоної армії як окрему групу полонених, однак вказав на проблеми, з якими мають справу дослідники при спробі з'ясувати чисельність цієї категорії.

²⁸ Buchheim H. *Anatomie des SS-Staates*. 8-ме вид. München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2005. 684 p. URL: <https://open.ifz-muenchen.de/bitstreams/baafe7d5-fdd2-4c07-8055-3dfef14b4992/download> (дата звернення: 07.11.2024).

²⁹ Pohl D. *Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. München : R. Oldenbourg Verlag, 2009. 409 p.

Вагома праця Б. Мура «*Prisoners of War: Europe: 1939-1956*»³⁰ також містить кілька розділів, присвячених радянським військовополоненим. Автор розділив перебування бранців у німецькому полоні на три етапи, перші два з яких обґрунтовані зміною ставлення німецького уряду до полонених (залучення до примусової праці та військових колабораціоністських формувань), а третій етап охоплював процеси репатріації після звільнення. Окрім фактичного матеріалу, Б. Мур наводить картографічні та візуальні джерела, які доповнюють його погляд на проблему смертності радянських військовополонених. Робота, опублікована у 2022 році, допомагає орієнтуватися в сучасному стані світової історичної науки, яка займається проблематикою військовополонених у роки Другої світової війни загалом, а також радянських бранців зокрема.

Міжнародна наукова кооперація сприяла появі низки ґрунтовних збірників праць дослідників із Німеччини, Білорусі та РФ, об'єднаних темою військового полону в роки війни на Східному фронті. Варто виокремити збірник доповідей, представлених на конференції «*Радянські та німецькі військовополонені в роки Другої світової війни: основні напрями досліджень*»³¹, підготовлений за сприяння Об'єднання «Саксонські меморіали на честь жертв політичного терору», Комітету з архівів та діловодства Республіки Білорусь і Комітету державної безпеки Республіки Білорусь. У межах цього видання опубліковано розвідку російського дослідника М. Є. Єріна «*Російські історики про долю радянських військовополонених в нацистській Німеччині*»³², у якій узагальнено аналіз радянської та пострадянської історіографії. Попри назву доповіді, М. Є. Єрін зарахував до категорії «російських істориків» українських дослідників (зокрема М. М. Лемещука та П. П. Брицького), не провівши розмежування між радянським та власне російським науковими доробками.

³⁰ Moore B. *Prisoners of War: Europe: 1939-1956*. Oxford : Oxford Academic, 2022. 558 p.
URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840398.003.0011> (дата звернення: 01.12.2024).

³¹ Sowjetische und Deutsche Kriegsgefangene in den Jahren des Zweiten Weltkriegs. Dresden–Minsk : Stiftung Sächsische Gedenkstätten zur Erinnerung an die Opfer politischer Gewaltherrschaft, 2004. 512 p.

³² Ерин М. Российские историки о судьбе советских военнопленных в нацистской Германии. *Советские и немецкие военнопленные в годы Второй мировой войны*. Дрезден–Минск, 2004. С. 21–67.

Матеріали міжнародної наукової конференції «*Радянські військовополонені. Опір. Колабораціонізм. Пам'ять*»³³ містять низку розвідок, що стосуються співпраці радянських офіцерів з органами СД, перебування військовополонених у таборах смерті та організації фільтраційних таборів на території СРСР. Збірник демонструє багатовекторність сучасних студій з історії військового полону в роки Другої світової війни.

Система табірної утримання військовополонених У Третньому Райху була складною та розгалуженою. Взірцевим прикладом систематизації відомостей про всі типи установ для утримання бранців у західній історіографії є фундаментальна «*Encyclopedia of camps and ghettos*»³⁴ підготовлена Меморіальним музеєм Голокосту США. Видання містить короткі відомості про всі види місць масового зосередження полонених: збірні армійські пункти, транзитні табори, основні табори, табори для офіцерів, спеціальні табори за родами військ та інші. Автори у вступній статті наголошують, що запропонована систематизація має сприйматися з обережністю, оскільки німецька адміністрація не приділяла належної уваги, аби формальне позначення табору відповідало дійсності, а це означає, що в стандартних таборах могли утримувати офіцерів і навпаки. Певна кількість таборів мали змішаний характер і використовувалися як зона для затримання колишніх комбатантів, так і трудові табори з цивільними особами. Ці факти значно ускладнюють пошукову роботу для виявлення місць перебування радянських полонених офіцерів.

Поглибленню знань про специфіку табірної мережі сприяють праці, які зосереджені на долі радянських військовополонених в окремих таборах: табір Stalag X B Sandbostel, де утримували молодших офіцерів Червоної армії³⁵, табір

³³ *Советские военнопленные. Сопротивление. Коллаборационизм. Память* : Материалы Международной научной конференции, м. Новосибирск, 21–24 жовт. 2018 р. / ред.: Н. Маркдорф та ін. Новосибирск, 2018.

³⁴ *Encyclopedia of camps and ghettos, 1933-1945* / ред.: G. P. Megargee, J. R. White, M. Hecker. Washington, DC : Indiana University Press, 2018. Т. 3. 990 p.

³⁵ Binner J. Sowjetische Kriegsgefangene im Stalag X B Sandbostel: Verwaltung, Arbeitseinsatz, Massensterben. *Das Schicksal sowjetischer Kriegsgefangener 1941 bis 1945 (Gedenkarbeit in Rheinland-Pfalz 7)*. Mainz, 2012. P. 11–35; *Das Stalag X B Sandbostel. Geschichte und Nachgeschichte eines Kriegsgefangenenlagers*. Katalog der Dauerausstellung. Stiftung Lager

Stalag 326 (VI K) Senne³⁶ – де було сконцентровано радянських бранців, яких залучали до примусової праці на різних об'єктах у Третьому Райху. Особливу увагу варто приділити роботі М. Кальтенбрунера «*Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem KZ Mauthausen und die «Mühlviertler hasenjagd». Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung*»³⁷, яка є прикладом багатовекторного дослідження однієї події – масової втечі радянських офіцерів з блоку смерті табору Маутгаузен у лютому 1945 року та їхнього подальшого переслідування, яке отримало цинічну назву «Мюльфіртлерське полювання на зайців». Автор детально аналізує не лише умови утримання в таборі, підготовку та втечу, а й розглядає цю подію як спротив реалізації проекту «Kugel» – цілеспрямованого знищення офіцерів Червоної армії. Також автор опублікував спогади восьми уцілілих бранців, що дозволяє відтворити організаційні дії полонених, їхній моральний стан та внутрішні умови блоку смерті. Реконструкція масштабів знищення радянських військовополонених представлена також в дослідженні К. Хартмана «*Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im "Unternehmen Barbarossa". Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten*»³⁸

Стаття Г. Форвіка «*Zur Behandlung alliierter Kriegsgefangener im Zweiten Weltkrieg Anweisung des Oberkommandos der Wehrmacht über Besuche ausländischer Kommissionen in Kriegsgefangenenlagern*»³⁹ лише опосередковано вказує на режим утримання радянських військовополонених, однак демонструє

Sandbostel. München: Dölling und Galitz Verlag / ред. A. Ehresmann. München : Dölling und Galitz Verlag, 2015. 400 p.

³⁶ Hüser K., Otto R. Das Stammlager 326 (VI K) Senne, 1941-1945: sowjetische Kriegsgefangene als Opfer des Nationalsozialistischen Weltanschauungskrieges. Bielefeld: Verlag für Regionalgeschichte Bielefeld, 1992. 303 p.

³⁷ Kaltenbrunner M. Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem KZ Mauthausen und die «Mühlviertler hasenjagd». Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung. StudienVerlag, 2012. 448 p.

³⁸ Hartmann C. Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im «Unternehmen Barbarossa». Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1989. № 37. P. 243–269.

³⁹ Forwick H. Zur Behandlung alliierter Kriegsgefangener im Zweiten Weltkrieg: Anweisung des Oberkommandos der Wehrmacht über Besuche ausländischer Kommissionen in Kriegsgefangenenlagern. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 1967. № 2. P. 119–134.

затверджену політику Верховного командування Вермахту щодо приховування реального стану бранців та таборів, які перебували під його адмініструванням. Це дозволяє нам підтвердити свідчення очевидців про побутові умови, в яких перебували військовополонені загалом та офіцери РСЧА зокрема. Для порівняння обставин утримання військовополонених зі Сходу з полоненими із західних країн (британці, французи, американці) чудово слугує стаття П. Монтеата «*POW "Holiday Camps" in the Third Reich*»⁴⁰, яка переконливо засвідчує, наскільки нелюдським був режим утримання бранців зі Східного фронту, що призвело до їхньої масової смертності у 1941–1942 роках.

Окремо варто виділити працю В. І. Колотуші «*Табір утримання невідомий... Місце поховання – Włodzimierz*»⁴¹, що є унікальним дослідженням, присвяченим офлагу у Володимир-Волинському. Ця установа мала складну внутрішню структуру й призначалася саме для утримання полонених офіцерів Червоної армії. Окрім статистичних даних про чисельність командного складу та опис побутових обставин у таборі, автор дослідив персональні мікроісторії. Це суттєво допомагає реконструювати цілісну картину сприйняття полону офіцерами РСЧА через розкриття їхнього морального стану, стратегій виживання та адаптації до нелюдських умов перебування.

На жаль, більшість праць, які присвячені місцям утримання радянських військовополонених укладені на більш узагальненому рівні⁴².

⁴⁰ Monteath P. POW "Holiday Camps" in the Third Reich. *European History Quarterly*. 2014. № 44(3). P. 480–503. URL: <https://doi.org/10.1177/0265691414532061>.

⁴¹ Колотуша В. «Лагерь содержания неизвестен... Место захоронения – Włodzimierz». История одного из лагерей советских военнопленных. Москва : Весь Мир, 2018. 440 с.

⁴² Porter T. E. Hitler's Rassenkampf in the East: The Forgotten Genocide of Soviet POWs. *Nationalities Papers*. 2009. № 37(6). P. 897–920. Riedel H. Sowjetische Kriegsgefangene in Wien 1941–1945. *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Jahrbuch*. 2001. P. 124–146; Keller R. Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Leben und Sterben im Spannungsfeld von Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Erfordernissen. *Zeitschrift für Weltgeschichte*. 2011. Т. 12, № 1. P. 91–105; Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik / ред.: N. Frei, S. Steinbacher, B. C. Wagner. München : De Gruyter Saur, 2000. 392 p; Дембицкий Н. Судьба пленных. *Война и общество*. Москва, 2004. Т. 2. С. 232–263; Смыслов О. С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях. Москва : Вече, 2013. 468 с; Лейбович О. Л., Колчанова Ю. С. «Я имел документ в виде пропуска на немецком языке...»: случай из жизни советских военнопленных в 1941 г. *Historia provinciae – Журнал региональной истории*. 2023. Т. 7, № 4. С. 1232–1279.

Юридичний аспект військового полону знайшов належне відображення у західній історіографії. Фундаментальна робота «*An introduction to the international law of armed conflicts*»⁴³ не лише містить дефініції таких понять, як «комбатанти» і «військовополонені», а й включає аналіз міжнародних конвенцій 1907 та 1929 років, а й розглядає відмову Третього Райху виконувати свої зобов'язання і відсутність в СРСР правових важелів впливу як причини юридичного вакууму, який мав наслідком значні людські жертви з числа радянських військовополонених. У царині юридичних аспектів, які стосуються злочинних наказів, спрямованих проти радянських військовополонених активно працює Ф. Рьомер. Його публікації⁴⁴ на основі щоденних звітів польових армій доводять, що виконання наказу «Про комісарів» було типовим, а не локальним явищем. Тоді як виконання наказу «Про здійснення військової юстиції в районі реалізації плану "Барбаросса"» заклало основи моральної деградації Вермахту та умови для поширення геноцидного характеру війни. Ці директиви є важливими елементами в юридичній основі політики знищення військовополонених, яка реалізовувалася на Східному фронті Другої світової війни та є доказовою базою нашого дослідження.

Дослідження щодо чисельності радянських бранців досі є актуальними. Публікації з цієї тематики не містять фінальних обрахунків, з огляду на цілий

⁴² Боль памяти. Лагерь советских военнопленных на территории Гродненской области в годы Великой Отечественной войны / А. Скурат и др. 2024. URL: <https://doi.org/10.52275/978-985-582-612-6>; Малясова Н. Б. Материально-бытовое положение военнопленных в лагерях на территории Среднего Поволжья в годы Второй мировой войны. *Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И. Я. Яковлева*. 2011. № 3 (71). С. 121–125; Авраменко С. «Русских щадить нечего...»: Дулаг 126 Смоленск – лагерь для советских военнопленных. *Военно-исторический журнал*. 2021. № 9. С. 36–45; Иванченко Н. Ю. К вопросу об уничтожении немецко-фашистскими оккупационными властями советских военнопленных в концентрационных лагерях на территории северо-западных областей страны (1941-1944 гг.). *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2010. № 2. С. 15-28

⁴³ Kolb R., Hyde R. *An introduction to the international law of armed conflicts*. Portland, Oregon : Hart Publishing, 2008.

⁴⁴ Römer F. "Im alten Deutschland wäre solcher Befehl nicht möglich gewesen": Rezeption, Adaption und Umsetzung des Kriegsgerichtsbarkeitserlasses im Ostheer 1941/42. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 2008. № 56. С. 53–99.

Römer F. Die Wehrmacht und der Kommissarbefehl. Neue Forschungsergebnisse. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 2010. № 69. С. 243–274.

спектр проблем, однак пропонують нові методологічні підходи до цього питання – від порівняльного аналізу доступних статистичних матеріалів до критики підрахунків попередніх дослідників⁴⁵.

Стаття німецьких дослідників Р. Отто, Р. Келлера та Є. Нагеля⁴⁶ може стати основою для обрахування кількості полонених офіцерів РСЧА. Науковці представили власну методику підрахунку кількості радянських військовополонених за персональними номерами, які присвоювалися бранцям у вигляді відповідних жетонів або персональних реєстраційних карток. На жаль, автори зазначають, що такий підхід не може забезпечити точних даних, оскільки кількість зареєстрованих полонених офіцерів є значно нижчою за реальні показники. Автори пов'язують цю тенденцію з проблемами реєстрації тих, хто помер у збірних таборах, під час конвоювання до місця реєстрації чи був убитий на полі бою після уполонення, згідно зі злочинними наказами, які діяли на території реалізації плану «Барбаросса». Зазначена стаття створила базис для подальших досліджень щодо визначення кількості радянських військовополонених у розпорядженні Вермахту.

Водночас російський дослідник Д. В. Перевошиков критикує запропоновані західними істориками методику підрахунку. Свою позицію він обґрунтовує як раціональними зауваженнями (зокрема, щодо включення до загального числа військовополонених перебіжчиків або осіб, яких помилково обліковували повторно), так і пропагандистськими мотивами. На думку автора, перебільшення кількості радянських військовополонених у Другій світовій війні західна історіографія використовує з метою дискредитації радянського військового керівництва. Відтак, опираючись на суттєво занижені офіційні дані СРСР,

⁴⁵ Мухамеджанов М. М. Советские и германские военнопленные в годы Второй мировой войны (сравнительный анализ численности) / *История и современность*. 2012. № 3. С. 168–169; Полян П. М. Советские военнопленные: сколько их было и сколько вернулось?. *Демографическое обозрение*. 2016. № 3 (2). С. 43–68. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. / ред. Г. Ф. Кривошеев. Москва : Вече, 2010. 384 с.

⁴⁶ Otto R., Keller R., Nagel J. Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 2008. Т. 56, № 4. Р. 557–602. URL: <https://doi.org/10.1524/vfzg.2008.0026> (дата звернення: 18.12.2024).

дослідник фактично нівелює реальні масштаби втрат серед радянських військовополонених, намагаючись у такий спосіб применшити глибину цієї історичної трагедії⁴⁷.

Наступна категорія праць стосується винятково представників офіцерського корпусу, які перебували в німецькому полоні. У її межах розглянемо синтетичні праці та персоналізовані дослідження. Перший різновид становлять загальні дослідження мартирологічного характеру, що містять стислі біографічні відомості, дані про обставини захоплення, лаконічну інформацію про перебування в полоні та подальшу долю бранця після звільнення. Такі роботи мають різні принципи групування: за періодизацією війни на Східному фронті⁴⁸, за подіями на фронтах⁴⁹, за подальшою долею генералів⁵⁰ тощо. З-поміж цього переліку варто виокремити розвідку О. І. Нуждіна, який не лише уклав найбільш повний список представників вищого офіцерського складу РСЧА, що потрапили в полон у роки Другої світової війни, а й проаналізував такі аспекти, як перші дні в неволі та дислокацію місць утримання офіцерів.

У «Військово-історичному журналі» на початку 1990-х років з'явилася серія публікацій «Долі генеральські»⁵¹, у якій автори Л. Є. Решин і В. С. Степанов

⁴⁷ Перевошиков Д. Информационная война: Данные о военнопленных не соответствуют действительности. Численность советских военнопленных в годы Великой Отечественной войны преувеличена западными аналитиками в два раза. *Военно-исторический журнал*. 2022. № 12. С. 74–81.

⁴⁸ Смыслов О. С. Сталинские генералы в плену. Москва : Вече, 2014. 404 с.

⁴⁹ Нуждин О. Генералы и полковники РККА в плену в годы Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург, Екатеринбург : Алетей, 2020. 530 с; Кузнецов И. И. Судьбы генеральские. Высшие командные кадры Красной Армии в 1940-1953 гг. Иркутск : Издательство Иркутс. гос университета, 200. 466 с.

⁵⁰ Свердлов Ф. Д. Советские генералы в плену. Москва : Издательство фонда «Холокост», 1999. 248 с; Курганов Н. С. Советские офицеры, прошедшие плен в годы Великой отечественной войны: категории и судьбы. *Тулская историческая весна*; Карасик М. Ю., Карасик Ю. М. Советские генералы в плену 1941–1945. Братислава : Magnet Press Slovakia, 2013. Т. 3. 570 с.

⁵¹ Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1992. № 11. С. 24–27; Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1992. № 10. С. 24–33; Решин Л. В., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1992. № 12. С. 12–20; Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1993. № 1. С. 30–40; Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1993. № 2. С. 8–18; Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1993. № 8. С. 20–28; Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1993.

опублікували ряд унікальних архівних документів, що проливали світло на подальший шлях репатрійованих генералів РСЧА. У межах цього циклу представлено як оглядові статті з короткими біографічними нарисами про воєначальників, які пройшли через полон, так і розлогі розвідки щодо біографій окремих генералів. Автори одними з перших порушили в науковому дискурсі проблему генералів-колаборантів. Зазначена серія є цінним джерелом документів стосовно процесу фільтрації вищого командного складу, оригінали яких на сьогодні залишаються недоступними для вивчення.

Другий різновид праць, що фокусуються винятково на офіцерському корпусі, представлений ґрунтовними біографічними розвідками про життя та перебування в полоні конкретних представників Червоної армії. Аналізуючи цей сегмент історіографії, можемо констатувати: якщо радянські дослідники основну увагу приділяли генералам-мученикам (Д. М. Карбишеву, Г. І. Тхору, М. Ф. Лукіну), чиї постаті були затребувані з ідеологічних міркувань, то в пострадянські часи фокус дослідників змістився на їхнього антагоніста – А. А. Власова⁵².

Ретельну роботу з пошуку джерел, що стосуються так званого «власівського руху», провів колектив дослідників під керівництвом А. М. Артизова. У двотомному збірнику оприлюднено документи з архівів України, Білорусі, Німеччини та США, які містять відомості про обставини потрапляння в полон генерал-лейтенанта А. А. Власова, формування антирадянських об'єднань під його проводом, а також матеріали слідчих справ щодо його спільників. Опубліковані джерела дають змогу дослідити не лише

№ 10. С. 6–11; Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1993. № 11. С. 5–9.

⁵² Петрович В. Г. Генерал Власов – предатель или герой?. *Историческая и социально-образовательная мысль*. 2016. Т. 8, № 1/1. С. 53–59.

Коняев Н. М. Власов. Два лица генерала. Москва : Вече, 2003. 480 с.

⁵² Коняев Н. Анатомия предательства. Москва : Вече, 2008. 480 с; Andreyev S. Vlasov and the russian liberation movement. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. 372 p; Dwinger E. General Wlassow. Eine Tragödie unserer Zeit. Frankfurt am Main : Otto Direkter Verlag, 1951. 415 p; Hoffmann J. Die Tragödie der Russischen Befreiungsarmee 1944/45. Wlassow gegen Stalin. München : Herbig, 2003. 533 p; Hoffmann J. Stalin's War of Extermination, 1941-1945: Planning, Realization and Documentation. Theses & Dissertations Press, 2001. 416 p.

виокремлені теми, а й простежити умови утримання офіцерського корпусу в таборах військовополонених, сутність програм вербування на бік Німеччини чи Російської визвольної армії (далі – РВА), а також характер взаємодії між полоненими командирами⁵³.

К. М. Александров у праці «*Офицерский корпус генерал-лейтенанта А. А. Власова 1941-1945*»⁵⁴, спираючись на розгалужену базу архівних джерел, уклав систематизований біографічний довідник офіцерів Російської визвольної армії та Комітету визволення народів Росії, проаналізував причини колаборації з Райхом та окреслив основні механізми вербування. Це дослідження дає змогу простежити кореляцію між загальною чисельністю військовополонених командирів РСЧА та кількістю тих, хто пішов на співпрацю з ворогом, з'ясувати мотивацію обох категорій та глибше зрозуміти стратегії поведінки офіцерів у німецькому полоні. Біографії інших генералів Червоної армії, на жаль, представлені в зарубіжній історіографії менш численними публікаціями⁵⁵.

Дослідження теми колаборації радянських бранців активізувалося у 2010-х роках і супроводжувалося дискусіями щодо чисельності та мотивації колаборантів. У монографії «*Transnational soldiers: Foreign military enlistment in the modern era*»⁵⁶ автор розділу про радянських військовополонених Д. О. Салліван наголошує, що співпраця бранців із ворогом у переважній більшості випадків лежала в площині виживання, а не ідеологічних переконань. У роботі не виокремлено офіцерський склад РСЧА із загальної кількості бранців, однак вона дає змогу зрозуміти морально-психологічний тиск, якого зазнавали військовополонені, а також краще усвідомити систему вербування та залучення полонених до лав збройних сил противника..

⁵³ Генерал Власов: История предательства / ред. А. Артизов. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2. 780 с. Генерал Власов: История предательства / ред. А. Артизов. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 1. 1160 с.

⁵⁴ Александров К. Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944-1945 гг. Санкт-Петербург : Русско-Балтийс. информационный центр БЛИЦ, 2001. 359 с.

⁵⁵ Христофоров В. С. «Попа в плен, я был морально подавлен»: О некоторых политико-правовых аспектах уголовного дела генерал-майора В. В. Кирпичникова. *Военно-исторический журнал*. 2007. № 9. С. 27–30.

⁵⁶ Arielli N., Collins B. *Transnational soldiers: Foreign military enlistment in the modern era*. New York, NY : Palgrave Macmillan, 2013. 263 p.

На основі широкої джерельної бази М. Еделе у монографії «*Stalin's defectors: How Red Army soldiers became Hitler's collaborators, 1941–1945*»⁵⁷ комплексно проаналізував феномен колаборації радянських військовополонених, трактуючи його як складний і суперечливий процес, зумовлений спектром різноманітних чинників. Зокрема, дослідник розглянув долю майора Червоної армії І. М. Кононова, який після захоплення в полон перейшов на бік Вермахту, очолив козацьку частину та згодом отримав звання полковника німецької армії. Праця М. Еделе дає змогу глибше осягнути стратегії поведінки червоноармійців і командирів РСЧА у полоні, а також з'ясувати їхні спонукальні мотиви до співпраці з противником.

Наявна історіографія дає змогу всебічно реконструювати ключові аспекти колаборації офіцерського корпусу: від ідеологічних чинників співпраці до конкретних форм взаємодії та ступеня залученості німецьких спецслужб⁵⁸.

Ще однією з актуальних проблем в темі військового полону є репатріація радянських бранців, яка відбувалася впродовж німецько-радянської війни та набула своїх пікових значень в 1944–1946 роках. А. В. Латишев представив дисертаційне дослідження «*Система перевірки військовослужбовців Червоної армії, які повернулися з полону та оточення. 1941–1945 рр.*»⁵⁹, яке містить

⁵⁷ Edele M. *Stalin's defectors: How Red Army soldiers became Hitler's collaborators, 1941–1945*. Oxford : Oxford University Press, 2017. 222 p.

⁵⁸ Христофоров В. О работе абвера с советскими военнопленными (по материалам Центрального архива ФСБ России). *Die Stiftung Sächsische Gedenkstätten*. URL: https://ru.stsg.de/cms/sites/default/files/dateien/texte/Christoforov_ru.pdf (дата звернення: 01.12.2024); О कोरोков А. Антисоветские воинские формирования в годы второй мировой войны. Москва : Воен. ун-т, 2000. 172 с; Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва : РОССПЭН, 2000. 863 с; Ключник С. Н. Предательство не имеет срока давности. *Военно-исторический журнал*. 2014. № 12. С. 55–60; Петров И. От звезды к свастике: история Карла Лева-Альбрехта. *Неприкосновенный запас*. 2017. № 6. С. 219–245. URL: https://www.researchgate.net/publication/387298730_Ot_zvezdy_k_svastike_istoria_Karla_L_eva-Albrehta_Neprikosnovennyj_zapas_No_116_62017 (дата звернення: 07.11.2024); Чуев С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха. Москва : Эксмо, 2004. 571 с; Дробязко С. И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. Москва : Эксмо, 2004. 608 с; Ковтун И., Жуков Д. Пособники. Исследования и материалы по истории отечественного коллаборационизма. Москва : Пятый Рим, 2020. 464 с.

⁵⁹ Латышев А. В. Система проверки военнослужащих Красной Армии, вернувшихся из плена и окружения. 1941–1945 гг. : диссертация кандидата исторических наук. Москва, 2016. 253 с.

широке коло тем: створення та діяльність системи спеціальних перевірочних таборів НКВС, робота контррозвідувальних органів СРСР з колишніми полоненими, а також оцінка настроїв репатріантів під час перебування в системі фільтрації. Важливість цього дослідження полягає в акценті на специфіці перевірки офіцерів, які були під особливо пильною увагою каральних органів.

Роботи В. М. Земскова⁶⁰, О. І. Нуждіна⁶¹, Д. В. Стратієвського⁶², В. В. Шевченка⁶³, О. Л. Кузьмініх⁶⁴ допомагають сформуванню цілісного уявлення про процеси репатріації та долю офіцерів, які повернулися до Радянського Союзу. Водночас роботи Г. Берджеса⁶⁵, Дж. Р. Гуммеля⁶⁶, Ш. Фіцпатрік⁶⁷ репрезентують комплекс політичних і гуманітарних викликів, із якими зіткнулися країни-союзниці СРСР у процесі реалізації зобов'язань щодо масової репатріації радянських військовополонених. У цих публікаціях проаналізовано механізми примусової депортації, трансформацію політики репатріації після завершення Другої світової війни, а також розгортання радянськими органами стратегії «м'якої репатріації».

⁶⁰ Земсков В. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг. Москва : Институт российской истории РАН: Центр гуманитарных инициатив, 2016. 424 с.

⁶¹ Нуждин О. И. О некоторых аспектах деятельности особых отделов в начальный период Великой Отечественной войны. Органы государственной безопасности на защиту Отечества. диннадцатые уральские военно-исторические чтения, посвященные 100-летию Управления ФСБ России по Свердловской области : сборник научных статей. 2018. С. 157–161.

⁶² Стратиевский Д. В. Бывшие советские военнопленные: позднее признание. Проблемы исторической памяти и компенсационных выплат. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2017. № 4 (11). С. 105–118.

⁶³ Шевченко В. В. Режим содержания бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 годах. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*. 2010. № 2. С. 123–128.

⁶⁴ Кузьминых А. Л. Череповецкий лагерь для военнопленных № 158 (1942–1948 гг.): структура, состав контингента, производственная деятельность. *Historia provinciae – журнал региональной истории*. 2023. Т. 7, № 4. С. 1405–1477.

⁶⁵ Burgess G. Remaking Asylum in Post-War France, 1944–52. *Journal of Contemporary History*. 2014. Vol. 49, no. 3. P. 556–576.

⁶⁶ Hummel J. R. «Operation Keelhaul»: Forced Repatriation after World War II. *The Independent Review*. 2022. Vol. 7, no. 3. P. 449–460.

⁶⁷ Fitzpatrick S. The Motherland Calls: «Soft» Repatriation of Soviet Citizens from Europe, 1945–1953. *The Journal of Modern History*. 2018. Vol. 90, no. 2. P. 323–350. URL: <https://doi.org/10.1086/697460> (date of access: 26.03.2025).

Міждисциплінарний підхід на межі історії та психології реалізовано у дослідженнях В. Ландена «*Captivity psychoses among prisoners of war*»⁶⁸ та Г. Корнхубера «*Soziale und angewandte Psychiatrie*»⁶⁹. Висновки науковців дозволяють пояснити механізми поведінки радянських військовополонених в умовах екстремального голоду, насильства та відсутності елементарних побутових умов.

Підсумовуючи огляд зарубіжної історіографії, слід відзначити її високий аналітичний рівень. Завдяки відмінним від радянських академічно-політичним реаліям та доступу до розлогої джерельної бази зарубіжні дослідники зробили значний внесок у багатовекторне вивчення нацистської політики щодо радянських бранців. Історики комплексно проаналізували юридичну складову полону, злочини Вермахту та німецьких спецслужб, специфіку табірної системи утримання, а також процеси колаборації та репатріації. Водночас слід зважати на те, що сучасна російська історіографія здебільшого зберігає спадкоємність із радянськими інтерпретаціями і знову починає відображати політичні наративи путінізму з поверненням до активного висвітлення «переможних» моментів німецько-радянської війни. Тим самим уникаючи всебічного й неупередженого вивчення трагедії полону, що простежується, зокрема, у скороченні кількості публікацій із цієї проблематики. Загалом наявний масив зарубіжної літератури створює міцний науковий базис для подальшого ґрунтовного дослідження становища полонених офіцерів Червоної армії.

Спираючись на концептуальні напрацювання зарубіжних учених, українська історіографія сформувала власне бачення проблеми військового полону періоду Другої світової війни, остаточно відокремившись від пострадянського наративу таврування військовополонених як «зрадників Батьківщини». Нині для вітчизняної історіографії проблеми визначальним є антропоцентричний підхід і глибока увага до трагедії конкретної людини в

⁶⁸ Lunden W. Captivity psychoses among prisoners of war. *Journal of Criminal Law and Criminology*. 1949. Т. 39, № 6. С. 721–733.

⁶⁹ Kornhuber H. H. *Soziale und angewandte Psychiatrie. Psychiatrie der Gegenwart. Forschung und Praxis*. Berlin, Heidelberg, 1961. Т. 3. С. 631–742.

умовах тоталітарних режимів. Утім, на жаль, дослідження трагедії радянських офіцерів у німецькому полоні досі поступається за масштабами вивченню суто мілітарних аспектів: історії збройних конфліктів, окремих бойових операцій, військового будівництва, еволюції озброєнь тощо.

Така ситуація зумовлена низкою об'єктивних чинників. По-перше, українська історіографія не має розробленої методологічної основи для досліджень цієї теми. Як ми бачимо з огляду радянської історичної літератури, сучасні українські історики не мають навіть такої, доволі суперечливої, основи для власних досліджень.

По-друге, розвиток досліджень гальмується розпорошеністю основної маси джерел за межами України. Якщо з архівами та меморіальними установами Німеччини і США налагоджено співпрацю (зокрема завдяки оцифруванню фондів), то доступ до документів щодо вищого офіцерського корпусу РСЧА нині повністю заблокований Російською Федерацією. Утім, попри ці перепони, українська наука збагатилася низкою ґрунтовних праць, що розкривають різні аспекти військового полону.

Значимою є робота В. Ю. Короля *«Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках»*⁷⁰, що стала першим вітчизняним дослідженням із цієї теми. Автор проаналізував довоєнний стан Червоної армії та початковий період німецько-радянського протистояння, аби з'ясувати вплив цих чинників на масштаби трагедії радянських військовополонених. Також увагу приділено місцям утримання та масової загибелі бранців на території України, окреслено проблему підрахунку кількості українців у німецькому полоні. Дослідник доходить висновку, що військово-політичне керівництво і Німеччини, і СРСР несе відповідальність за масову загибель солдатів та офіцерів Червоної армії.

Окремої уваги заслуговує видання, упорядковане М. Г. Дубик, що є першим енциклопедичним довідником про місця утримання радянських бранців на

⁷⁰ Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. Безсмертя. Книга Пам'яті України. Київ, 2000. С. 196–211.

території України⁷¹. Праця не лише каталогізує табори, тюрми та гетто, у яких утримувалися військовополонені, а й містить відомості про місцезнаходження та зміст архівних документів, що слугували джерельною базою. Цей довідник є досить цінним для проведення подальших розвідок з окресленої тематики.

Розвиток історичної науки уможливив поглиблення міжнародної співпраці у сфері збереження історичної пам'яті та архівної взаємодії. Це сприяло появі збірників наукових праць, присвячених різноманітним аспектам проблеми полону в роки Другої світової війни. Прикладом такої співпраці можуть бути матеріали наукової конференції *«Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років»*⁷², видані за підтримки Фонду «Саксонські меморіали». У виданні вміщено доповіді, що висвітлюють життєвий шлях бранців, захоплених та утримуваних на території України, особливості системи табірної утримання, правові аспекти військового полону, а також частково окреслюють проблеми репатріації колишніх військовополонених.

Ще однією вартою уваги міжнародною працею за участю українських науковців є книга *«В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять»*⁷³. Це комплексне дослідження умов перебування українських бранців у цьому таборі смерті, де утримувалася частина радянських військовополонених. Автори наводять інтерв'ю з колишніми в'язнями та публікують унікальні світлини з фондів Федерального архіву Німеччини. Це дослідження дозволяє реконструювати індивідуальні й колективні стратегії виживання військовополонених у таборі смерті, включно з тими аспектами, які залишалися поза увагою офіційних звітів чи протоколів допитів.

Найбільший науковий інтерес для українських дослідників становить проблема умов та системи утримання радянських бранців. Відповідні дослідження не обмежуються територією України, а поширюються на землі

⁷¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. Київ: Держ. ком. архівів України ; Укр. нац. фонд «Взаєморозуміння і примирення», 2000. 304 с.

⁷² Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років. Київ : Парлам. вид-во, 2008.

⁷³ В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: Історія та пам'ять. Київ : Фенікс, 2019. 376 с.

Третього Райху та його держав-сателітів у роки Другої світової війни⁷⁴. Однією з провідних українських дослідниць із зазначеної проблематики є Т. В. Пастушенко. Вона працювала над згаданим вище збірником про концентраційний табір Маутгаузен, а також є авторкою понад десяти публікацій, присвячених різноманітним аспектам німецького військового полону. Тематика її наукових розвідок охоплює систему таборів на території України та Німеччини⁷⁵; а також вивчення проблеми полону крізь призму історії повсякдення⁷⁶. Праці дослідниці ґрунтуються на широкому колі архівних матеріалів та усних джерел, що сприяє поглибленому розумінню як самої системи військового полону, так і становища радянських військовополонених у ній.

У дисертаційному дослідженні О. М. Заболотного «*Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр.*»⁷⁷ зосереджено увагу на

⁷⁴ Філатова Н., Ругаль В. Нацистські табори в Норвегії: долі військовополонених із України. *Сторінки воєнної історії України*. 2021. № 24. С. 61–78. ⁷⁴ Філатова Н., Ругаль В. Уродженці України в Шталазі XII F Больхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг: історія пошуку. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2020. № 2-3 (28-29).

⁷⁵ Пастушенко Т. В. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні: (червень–грудень 1941 р.). *Краєзнавство*. 2011. № 2. С. 116–125; Пастушенко Т. В. Військовий полон на території Райхкомісаріату Україна за матеріалами звітів керівника Вермахту в Україні 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України*. 2017. № 19. С. 172–184; Пастушенко Т. В. Табори для радянських військовополонених у Києві, 1941-1943 рр. *Historians.in.ua*. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1275-tetiana-pastushenko-tabory-dlia-radianskykh-viiskovopolonenykh-u-kyievi-1941-1943-rr.html> (дата звернення: 26.11.2024). Пастушенко Т. В. Нацистські табори для радянських військовополонених на території Сіверщини у матеріалах меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять» (Шостка). *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. 2021. № 14. С. 289–292; Пастушенко Т. В. Радянські військовополонені в історії Бабиного Яру. *Сторінки воєнної історії України*. 2022. № 25. С. 244–273; Пастушенко Т. В. Радянські військовополонені в Україні та нацистській Німеччині. *Geschichtsportal "Die Ukraine und Deutschland im 20. Jahrhundert" Історичний портал «Україна і Німеччина у 20-му столітті»*. URL: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/sowjetische-kriegsgefangene-in-der-ukraine-und-in-deutschland/> (дата звернення: 26.06.2024); Пастушенко Т. В. В'язні з України у концтаборі Маутгаузен: скільки їх було та що ми про них знаємо?. *Сторінки воєнної історії України*. 2021. № 23. С. 278–308.

⁷⁶ Пастушенко Т. В. Між виживанням та опором: повсякдення військового полону в спогадах колишніх червоноармійців. *Сторінки воєнної історії України*. 2012. № 15. С. 162–172. URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2012_15/13.pdf (дата звернення: 06.11.2024); Пастушенко Т. В. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення. *Сторінки воєнної історії України: збірник наукових статей*. 2011. № 14. С. 116–125.

⁷⁷ Заболотний О. М. Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр. : Дис. д-ра філософії в галузі історії. Київ, 2012.

політиці знищення радянських бранців не лише в таборах, а й у шпиталях. Праця має узагальнюючий характер та допомагає сформувавши загальне уявлення про ставлення німецького командування до радянських військовополонених. Проте варто зауважити, що дослідник не виокремлює офіцерів РСЧА як окрему цільову групу для аналізу.

Варто відзначити дисертацію В. А. Полуди «*Становище військовополонених у нацистських таборах на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації (1941–1944 рр.)*»⁷⁸ Дослідження поглиблює розуміння табірної системи (побутові, медико-санітарні умови, трудове використання та репресії) щодо радянських військовополонених загалом, проте автор не виокремлює офіцерський склад як самостійний об'єкт вивчення.

Серед публікацій, які варто виокремити в цьому блоці історіографічного огляду, є ґрунтовна стаття І. Мягкого «*Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України)*»⁷⁹. У ній уведено до наукового обігу унікальні документи з фонду КМФ-8 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Автор наводить витяги зі звітних документів про стан місць утримання полонених, підпорядкованих групі армій «Південь», яка діяла на території України. Крім того, у розвідці представлено ряд візуальних джерел та статистичні дані щодо кількості військовополонених (із виокремленням чисельності офіцерів) зі звітів штабу 4-ї танкової армії Вермахту за жовтень 1943 року. Залучені матеріали мають вагомe значення для розуміння стану місць утримання та динаміки чисельності бранців на території України.

Стаття В. В. Даценка «*До питання історії функціонування у м. Кіровограді гітлерівського табору для військовополонених "Шталаг-305"*»⁸⁰ присвячена реконструкції діяльності цього табору (Stalag 305), що розташовувався на

⁷⁸ Полуда В. А. Становище військово-полонених у нацистських таборах на території Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні Німецької військової адміністрації (1941–1944 рр.) : дис. д-ра філософії в галузі історії. Київ, 2017.

⁷⁹ Мягкий І. Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України). *Архіви України*. 2015. № 3. С. 101–114.

⁸⁰ Даценко В. До питання історії функціонування у м. Кіровограді гітлерівського табору для військовополонених «Шталаг-305». *Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. 2015. № 4. С. 248–258.

території сучасного Кропивницького. Автор не лише залучив архівні матеріали, а й використав фотографії як візуальні джерела. Ця публікація є прикладом ґрунтовної краєзнавчої розвідки, пов'язаної з трагедією радянських бранців.

Порушення міжнародних домовленостей щодо умов утримання радянських військовополонених досліджували М. П. Горин⁸¹, І. А. Шахрайчук⁸², Т. В. Вронська та О. Є. Лисенко⁸³. Вони довели факт утримання бранців у таборах смерті та тюрмах, а це прямо суперечило нормам міжнародного гуманітарного права. Ці праці дозволяють вивести пошук полонених командирів РСЧА за межі винятково тих таборів військовополонених, що призначалися для офіцерського складу.

Процеси репатріації радянських військовополонених також становлять значний науковий інтерес для українських дослідників. Ця проблематика розглядалася в контексті міжнародних домовленостей⁸⁴, заходів радянської влади щодо повернення бранців⁸⁵ та репресій проти репатріантів⁸⁶. Згадані питання є вкрай актуальними для презентованого дослідження, оскільки вони дають змогу простежити життєвий шлях офіцерів Червоної армії після перебування в полоні, а також відкривають перспективи для реабілітації невинно засуджених.

⁸¹ Горин М. П. Табори, гетто і тюрми на окупованій території Поділля (1941-1944 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. № 7. С. 419–427. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkpnu1_2014_7_42 (дата звернення: 21.11.2024); Горин М. П. Структура та особливості функціонування карних установ для радянських військовополонених на території Поділля та південно-східної Волині в період 1941-1944 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Серія: Історія*. 2013. № 21. С. 149–154.

⁸² Шахрайчук І. Радянські військовополонені у нацистських таборах на території Дніпропетровщини (1941–1944 рр.). *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2015. № 13. С. 56–66.

⁸³ Вронська Т., Лисенко О. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України. *Український історичний журнал*. 2013. № 1. С. 92–105.

⁸⁴ Науменко О. О. Американська візія репатріації DPс у світлі урядових документів (1944-1951 роки). *Військово-науковий вісник*. 2020. № 33. С. 99–110.

⁸⁵ Чернявський В. Репатріаційна діяльність СРСР 1944–1947 рр. у контексті міжнародних соціально-політичних процесів перших повоєнних років. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2010. № 13. С. 184–197.

⁸⁶ Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. № 4/46. С. 330–343.

Проблема колаборації радянських військовополонених є складною для вивчення через її суперечливість та відсутність чіткого визначення терміна «колабораціонізм»⁸⁷. Зокрема, В. С. Орляндський⁸⁸ висуває тезу, що добровільна здача в полон могла сприйматися бійцями й командирами Червоної армії (особливо неросіянами за етнічним походженням) не як зрада Батьківщини, а як раціональний вибір і спосіб уникнення репресивної політики радянського уряду. Докладніше питання залучення військовополонених до колабораціоністських збройних формувань розглядали В. М. Полуда⁸⁹ та М. В. Царенко⁹⁰. Зазначені дослідження є підґрунтям для розуміння складного морального вибору, який поставав перед полоненими офіцерами: зберегти вірність Батьківщині ціною власного життя чи врятуватися шляхом співпраці з ворогом.

Міждисциплінарний підхід до вивчення проблеми військового полону періоду війни на Східному фронті реалізовано в українській історичній науці у працях на перетині історії та права, а також історії та психології. Правові аспекти полону висвітлено в дисертаціях і публікаціях О. М. Заболотного⁹¹ та В. А. Полуди⁹². Цим питанням також частково присвячена дисертація К. О. Долгорученко *«Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна»*

⁸⁷ Гончаренко О. М. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан*. 2019. № 1 (23). С. 5–24.

⁸⁸ Орляндський В. Деякі особливості української колаборації у роки Другої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. № 29. С. 205–212.

⁸⁹ Полуда В. М. Передумови залучення радянських військовополонених до служби в збройних формуваннях Німеччини в окупованій Україні (1941–1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2023. Т. 1, № 1. С. 121–125. URL: <https://journals.tnpu.ternopil.ua/index.php/history/article/view/1980/1775>.

⁹⁰ Царенко М. Кримськотатарські формування в складі збройних сил Третього Райху. *Військово-історичний альманах*. 2001. № 2. С. 43–50.

⁹¹ Заболотний О. Накази щодо поведінки з радянськими військовополоненими в прифронтовій зоні. *Гілея: Історичні науки*. 2021. № 47. С. 15–27.

⁹² Полуда В. Нормативно-правові документи щодо використання праці військовополонених в окупованій вермахтом Україні (1941–1944 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Т. 1, № 44. С. 62–68.

(на матеріалах спецвідділу «Вінета»): *Історико-правове дослідження*⁹³. Авторка, спираючись на нормативно-правову базу діяльності відділу «Вінета», демонструє вплив пропаганди не лише на цивільне населення, а й на військовополонених, які перебували на території Райхскомісаріату «Україна». Такий підхід дає змогу розкрити нові сторінки трагедії військового полону. Питання міжнародного права щодо радянських військовополонених досліджували О. М. Кравцова & Т. К. Дацюк⁹⁴, Т. В. Вронська & Т. В. Пастушенко⁹⁵.

Психоісторичні дослідження ще не набули значного поширення в українській історичній науці⁹⁶. Проте наукові розвідки в цій царині дають змогу не лише надати людського виміру історії радянських військовополонених, а й здійснити комплексний аналіз таких суперечливих проблем, як перебіжництво, колабораціонізм та вплив ворожої пропаганди. Антропологічний поворот в історичній науці надав інструментарій для дослідження явища полону через біографії конкретних людей методами усної історії⁹⁷ та просопографії.

Варто звернути увагу на внесок О. В. Чорного у дослідження трагедії 6-ї та 12-ї армії під Уманню загалом⁹⁸ та вивчення біографії командарма

⁹³ Долгорученко К. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета»): *Історико-правове дослідження* : Дис. д-ра філософії в галузі права. Київ, 2021.

⁹⁴ Кравцова М. О., Дацюк Т. К. Міжнародні стандарти захисту та дотримання прав військовополонених. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 398–402.

⁹⁵ Вронська Т. В., Пастушенко Т. В. Зворотний бік війни: Історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 22–41; Пастушенко Т. В. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права. *Актуальні проблеми регіональних досліджень Великої Вітчизняної війни*. Харків, 2013. С. 110–124.

⁹⁶ Осьодло В. І. Друга світова війна в психологічному вимірі. *Український психологічний журнал*. 2016. № 1. С. 87–103; Дмитрашко С. Нацистська ідеологія та технології роботи з суспільною думкою. *European Political and Law Discourse*. 2016. № 3. С. 93–99.

⁹⁷ Дубик М. Спогади німецьких військових про воєнні події на території України (1941–1944): Ступінь залучення джерел до наукового обігу. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. № 18. С. 28–52; Баришполец (Лобода) М. «Довга дорога додому»: доля радянських військовополонених у спогадах. *Сторінки воєнної історії України*. 2018. Вип. 18. С. 200–224.

⁹⁸ Чорний О. В. Доповідь генерал-майора С. І. Іовлева у військово-науковому товаристві Київського військового округу (м. Київ, 1966 р.). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 24. С. 11–38; Чорний О. В. Невідомі спогади генерала Баграда Ісаковича Арушаняна про бій 12-ї армії в червні-серпні 1941 року (з фондів Народного музею села Підвисокого). *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 24. С. 38–65.

П. Г. Понеделіна⁹⁹ зокрема. Окремої уваги заслуговує стаття «Генерал-майор Павло Григорович Понеделін: історико-хронологічне досьє»¹⁰⁰, у якій автор на основі майже 200 фактів детально реконструював життєвий шлях генерал-майора, простежив його перебування в полоні та перебіг судових процесів після повернення на батьківщину. Крім того, дослідник проаналізував згадки про П. Г. Понеделіна в літературі та процес увічнення його пам'яті після смерті. На сьогодні в українській історичній науці немає інших прикладів такої кількості праць, присвячених одному офіцеру РСЧА, який перебував у полоні вермахту, що слугує важливим орієнтиром для майбутніх досліджень із цієї тематики.

Актуальною для обраної теми є робота В. П. Фоміної «Перемога без пафосу: долі полонених командувачів армій»¹⁰¹, у якій подано короткі історичні довідки про військові обставини, що призвели до полону командармів, відомості про місця їхнього утримання та морально-психологічні особливості. Ця стаття є однією з небагатьох¹⁰² українських публікацій синтетичного характеру, що стосуються життєвого шляху вищих офіцерів РСЧА, які перебували в німецькому полоні. Також варто згадати розвідку К. В. Москальчук «Факт захоплення у полон командувача 6-ї армії І. М. Музиченка у серпні 1941 року: історико-джерелознавчий зріз»¹⁰³, як приклад робіт присвячених персоналіям.

⁹⁹ Чорний О. В. Факт захоплення в полон команди П. Г. Понеделіна в радянській та сучасній історіографії. *Південь України у вітчизняній історії*: матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Одеса, 22 листоп. 2012 р. Одеса: Астропринт, 2012. С. 154–159; Чорний О. В. Командарм Павло Григорович Понеделін у спогадах учасників трагічних подій літа 1941 року. *Краєзнавчий випуск Кіровоградщини. Випуск VI. – Спеціальний випуск з нагоди відзначення трагічних подій в урочищі Зелена Брама: "Зелена Брама": героїзм – трагедія – пам'ять"*.: Матеріали науково-практ. конф., м. с. Підвисоке Новоархангельського району Кіровоградської області, 5 серп. 2011 р. Кіровоград, 2011. С. 54–66; Чорний О. В. Командарм-12: життя між вироками. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2012. № 17. С. 177–186.

¹⁰⁰ Чорний О. В. Генерал-майор Павло Григорович Понеделін: історико-хронологічне досьє. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 24. С. 157–184.

¹⁰¹ Фоміна В. П. Перемога без пафосу: долі полонених командувачів армій. *Військово-історичний меридіан*. 2015. № 7. С. 48–73. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/10.04.2015/pdf/VIM_7_2015_48-73.pdf (дата звернення: 20.11.2024).

¹⁰² Чорний О. В., Даценко В. В. Командарми, комори та комдиви Зеленої Брами. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 24. С. 185–230.

¹⁰³ Москальчук К. В. Факт захоплення у полон командувача 6-ї армії І. М. Музиченка у серпні 1941 року: історико-джерелознавчий зріз. *International scientific and practical conference "Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and*

Мікроісторичні дослідження дають змогу розглянути окремі аспекти військового полону та доповнюють загальні уявлення про це явище. Прикладом такої розвідки слугує стаття О. В. Чорного та К. В. Москальчук «Фотознімки полонених в «уманському котлі» радянських військовополонених у серпні 1941 року як джерело інтерпретації воєнно-історичних подій»¹⁰⁴. У ній автори, застосовуючи методику візуальної історії та спираючись на фотоматеріали, аргументовано спростовують тези сталінського наказу № 270. Це доводить важливість візуальних джерел для реконструкції історичних подій та реабілітації безпідставно звинувачених. Ще однією вартою уваги працею є стаття О. О. Клименка «Грошові знаки командування Вермахту для таборів військовополонених у роки Другої світової війни»¹⁰⁵, яка порушує питання оплати праці радянських бранців, що спростовує сталі стереотипи про винятково каторжну працю на німецьких підприємствах. Дослідник зазначає, що ініціатива виплати спеціальних бонів була спрямована на збільшення кількості охочих працювати через дефіцит робочої сили у Третньому Райху в 1944–1945 роках.

Українська історична наука у дослідженні проблеми радянських військовополонених офіцерів демонструє поступовий розвиток завдяки відходу від радянських догматичних норм, залученню нових розсекречених архівних джерел, міжнародній співпраці та використанню сучасних методологічних підходів. Водночас існують труднощі з доступом до архівів, що зберігаються на території РФ. Крім того, слід констатувати майже повну відсутність праць, які розглядають офіцерський корпус Червоної армії як окрему групу військовополонених. Натомість українська історіографія досягла значного прогресу у дослідженні місць та системи утримання бранців на території Райхскомісаріату «Україна». Вітчизняні дослідники також активно застосовують

EU” : Матеріали науково-практ. конф., м. Wloclawek, 28–29 трав. 2021 р.
URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-079-7-5>.

¹⁰⁴ Москальчук К., Чорний О. Фотознімки полонених в «уманському котлі» радянських військовополонених у серпні 1941 року як джерело інтерпретації воєнно-історичних подій. *Воєнно-історичний вісник*. 2023. № 4 (50). С. 66–78.

¹⁰⁵ Клименко О. Грошові знаки командування вермахту для таборів військовополонених у роки Другої світової війни. *Сіверянський літопис*. 2010. № 1. С. 54–68.
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2010_1_9 (дата звернення: 08.11.2024).

сучасні методологічні інструменти. Перспективи подальшої розробки теми полонених офіцерів РСЧА пов'язані з персоналістичним підходом, уточненням чисельності бранців та залученням нових архівних матеріалів.

Узагальнюючи огляд історичної літератури, можна констатувати, що історіографія проблеми полонених офіцерів Червоної армії у роки Другої світової війни формувалася під впливом ідеологічних обмежень, національних наративів, політичної доцільності, доступності архівів та дослідницьких інтересів істориків. З огляду на це наявну літературу доцільно класифікувати за територіально-хронологічним принципом, виокремлюючи праці західноєвропейських, північноамериканських, російських та українських дослідників, а також простежуючи зміну інтерпретацій від радянської парадигми через пострадянський період до сучасних історичних візій.

Отже, ґрунтовний аналіз історичних праць, присвячених проблематиці німецького військового полону, дає підстави стверджувати, що попри значний масив досліджень про радянських військовополонених загалом, комплексних наукових робіт, які спеціально висвітлюють становище офіцерського корпусу РСЧА у полоні, на сьогодні фактично не існує. В історіографії відомості про офіцерів подаються переважно узагальнено або фрагментарно – у межах ширших студій, присвячених військовим злочинам проти радянських бранців у роки Другої світової війни, системі табірному утримання, функціонуванню окремих таборів чи колабораціоністським процесам. Синтетичні праці про полонених генералів РСЧА містять біографічні дані та певні фактологічні відомості, проте здебільшого оминають морально-психологічні аспекти, повсякденні умови утримання та особливості становища вищого командного складу у таборах Вермахту. Поза увагою дослідників нерідко залишаються й питання взаємодії полонених офіцерів із німецькими та радянськими спецслужбами, їхньої подальшої долі після звільнення з полону. Така прогалина в історичній літературі з означеної проблематики лише підкреслює актуальність і наукову новизну пропонованого дослідження.

1.2. Джерельна база наукового дослідження

Специфіка теми полонених офіцерів РСЧА полягає в її багатовимірності. Це зумовлює залучення широкого масиву матеріалів, різноманітних за походженням, змістом, рівнем об'єктивності та місцем зберігання. Саме така різноманітність джерельної бази дозволяє заповнити прогалини, наявні в сучасних історичних розвідках з окресленої проблематики.

Складність роботи з джерелами пояснюється об'єктивною фрагментарністю джерельної бази та наявністю суттєвих прогалин у доступних матеріалах. Для 1941 року збереглася відносно репрезентативна джерельна база, тоді як матеріали за 1942 рік представлені значно меншою кількістю джерел. Щодо завершального етапу війни наявні лише поодинокі, фрагментарні документи, документація установ, відповідальних за роботу з військовополоненими, дійшла до нас переважно у вигляді розрізнених уривків¹⁰⁶, тому, частково, цей період покривається за рахунок свідчень учасників подій.

Значна частина документів, що стосувалися військовополонених, імовірно, була втрачена внаслідок авіанальоту на Потсдам 14 квітня 1945 року, під час якого було зруйновано Армійський архів (das Heeresarchiv). Окремі масиви документації знищувалися й свідомо: комісар фіюрера з питань військової історії генерал-майор В. Шерф наказав ліквідувати значну частину архівних матеріалів під час транспортування фондів з Потсдама до Берхтесгадена, де, зокрема, розташовувалася особиста вілла А. Гітлера.

Крім того, відомо про наказ начальника Відділу втрат Вермахту й управління військовополоненими Г. Бергера від 9 вересня 1944 року щодо знищення всієї документації, яку неможливо було евакуювати з таборів. Під час допитів Г. Бергер свідчив, що всі документи, які вціліли, були передані американським військовим¹⁰⁷. Його свідчення підтвердив начальник Загального

¹⁰⁶ Штрайт К. «Они нам не товарищи». Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. Москва : Русская панорама, 2009. С. 14

¹⁰⁷ Chef KGW: Das Kriegsgefangenenwesen unter Gottlob Berger: Nachlass / ред. R. Kübler. Askania, 1984. С. 78

управління Вермахту генерал Г. Райнеке, який ніс пряму відповідальність за питання, що стосувалися військовополонених. За оцінками фахівців, кількість джерел, що містять інформацію про функціонування системи утримання військовополонених, є незначною, а їхній основний масив хронологічно належить до початкових етапів Другої світової війни¹⁰⁸.

Використані документи умовно можна поділити на сім груп: архівні матеріали; офіційні документи СРСР і Третього Райху; документи міжнародних організацій, що опікувалися проблемами військовополонених; мемуарна література; періодична преса 1941–1945 років; аудіовізуальні джерела, створені в роки Другої світової війни на Східному фронті.

Першу групу, що становить основу дослідження, складають архівні матеріали, які зберігаються в архівосховищах України, Федеративної Республіки Німеччини, Сполучених Штатів Америки, Великої Британії та Російської Федерації.

У фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань та українців (далі – ЦДАГОУ) зберігаються справи, що включають протоколи допитів колишніх військовополонених, які потрапили до радянських партизанів, а також довідки-характеристики на осіб, котрі перебували в німецькому полоні¹⁰⁹. Крім того, в архіві представлено колекцію листівок, відозв та оголошень Російської визвольної армії (рос. Русская освободительная армия; далі – РВА), що дозволяють проаналізувати колабораціоністські тенденції в середовищі військовополонених¹¹⁰.

¹⁰⁸ Megargee, G., Overmans, R., & Vogt, W. (Ред.). (2022). *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945.: T. 4. Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces*. Indiana University Press. С. 6

¹⁰⁹ Довідки-характеристики на осіб, які служили в поліції, бандах українських буржуазних націоналістів, військовополонених німецько-фашистської армії. 15 січ. 1944 р. *Центр. держ. архів громад. об-нь та українців (ЦДАГОУ)*. 63. Оп. 1. Спр. 240. Арк 17-24; Списки зрадників Батьківщини, осіб, які служили в поліції та інших ворожих формуваннях. Протоколи допитів військовополонених. Квіт. 1943 р. *ЦДАГОУ*. 67. Оп. - 1. Спр. 40. Арк 1-83.

¹¹⁰ Протоколи допитів, довідки на військовослужбовців німецької та угорської армій, фашистських агентів, захоплених партизанами в полон. Листівки, звернення, оголошення командування окупаційних військ, «РОА». 1945. *ЦДАГОУ*. 111. Оп. 1. Спр. 9. Арк 60-75.

В архівному зібранні Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО) зосереджено значний масив документів, що містять відомості про умови утримання радянських військовополонених. Зокрема, у фонді № 3676 «Штаб імперського керівника (райхсляйтера) Розенберга для окупованих східних областей м.м. Берлін, Київ» зберігаються донесення підрозділів німецької окупаційної адміністрації до командира поліції безпеки та СД про втечі бранців, зокрема офіцерів¹¹¹. Також фонд містить посвідчення про звільнення з полону за розпорядженням німецької адміністрації¹¹² та перепустки, які видавали звільненим військовополоненим для пересування в межах Райхскомісаріату «Україна»¹¹³.

Фонд КМФ-8 містить колекцію щоденних звітів та інших документів німецьких армійських груп і підрозділів. У цих матеріалах представлено стислі відомості про військовополонених: використання їхньої праці¹¹⁴, кількість захоплених бранців¹¹⁵, регламент залучення до служби як «добровільних помічників»¹¹⁶ тощо. Робота з фондом ускладнена незадовільним станом мікрофотоплівок, виготовлених у 1950-х роках Національним архівом Сполучених Штатів Америки. Частина масиву представлена перекладами документів, що відображають процес створення допоміжних загонів із числа військовополонених¹¹⁷, кількість дезертирства серед завербованих осіб¹¹⁸ та інші аспекти, що становили інтерес для радянських репресивних органів.

¹¹¹ Донесение о побеге №130. 5 серп. 1943 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади.* 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 191. Переклад; Донесение о побеге. 8 лип. 1942 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади.* 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 7. Переклад.

¹¹² Свидетельство об освобождении из плена №46777/8. 23 жовт. 1942 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади.* 3676. Оп. 4. Спр. 319. Арк. 5. Переклад.

¹¹³ Entlassungsausweis №46777/8. 23 October 1942. *ЦДАВО.* 3676. Опис 4. Спр. 319. Арк. 10-10 зв. Оригінал.

¹¹⁴ Betr.: Kriegsgefangenen-Arbeitseinsatz und Abschub. 5 серп. 1941 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади.* КМФ-8. Т-501. Roll - 25. Shot 113-119. Мікрофотокопія.

¹¹⁵ Besondere Anordnungen für die Versorgung und Versorgungstruppen. 3 лип. 1941 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади.* КМФ-8. Т-501. Roll - 25. Shot 400-405. Мікрофотокопія.

¹¹⁶ Bericht über die Besprechung beim ОКН. 13 верес. 1942 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади.* КМФ-8. Т-501. Roll - 25. Shot 414-415. Мікрофотокопія.

¹¹⁷ Добровольчиские формирования. 12 лип. 1942 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади.* КМФ-8. Оп. 2. Спр. 208. Арк. 94-95. Переклад.

¹¹⁸ О бунте в частях местного формирования. 4 верес. 1943 р. *Центр. держ. архів вищ. органів влади.* КМФ-8. Оп. 2. Спр. 238. Арк. 5-10. Переклад.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) зберігає звітні документи радянського походження, що містять детальну інформацію про розміщення німецьких таборів для військовополонених на окупованій території Радянського Союзу¹¹⁹. Окремі справи містять відомості про місця зберігання документальних масивів щодо конкретних пунктів утримання полонених. Наразі опрацювання фондів ГДА СБУ ускладнене через запровадження воєнного стану та обмеження доступу до архівосховищ.

Унаслідок специфіки комплектування фондів трофейними документами в Радянському Союзі, джерела, що містять відомості про полонених офіцерів РСЧА, розпорошені по регіональних державних архівах¹²⁰. Характер збережених матеріалів досить різноманітний: облікові картки військовополонених, посвідчення про звільнення з полону, звіти інспекцій з місць концентрації бранців тощо.

Значний масив документів зберігається в архівах Російської Федерації. Через неможливість безпосередньої роботи в документосховищах держави-агресора, у дослідженні використано оцифровані бази даних, розміщені на електронних платформах «Пам'ять народу»¹²¹, «Узагальнений банк даних «Меморіал»¹²² та Друга світова війна в архівних документах (комплекс оцифрованих архівних документів, кіно- та фотоматеріалів)¹²³. Ці ресурси дозволяють дистанційно опрацювати копії персональних карток полонених, нагородних листів та наказів, що є критично важливим для верифікації біографій офіцерського складу РСЧА.

¹¹⁹ Дислокация немецких лагерей для военнопленных. 30 листоп. 1950 р. *Галуз. Держ. архів Служби безпеки України*. 13. Оп. 1. Спр. 4; Список концентрационных лагерей, образованных на территории СССР в период оккупации немецко-фашистскими захватчиками в 1941–1944 гг. 1985. *Галуз. Держ. архів Служби безпеки України*. 68. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 75-201. Ксерокопія.

¹²⁰ Документи військовополонених та інтернованих по Львівській та Дрогобицькій областях. *Держ. архів Львів. обл.* Р-99; Німецькі трофейні картки військовополонених, картки репатріантів. *Держ. архів Кіровоград. обл.* П-5907. Оп. 39; Gebietsverwaltung in Luzk. *Держ. архів Вол. обл.* Р-87; Список военнопленных. 1941. *Держ. архів Київ. обл.* 2225. Оп. 4. Спр. 2.

¹²¹ Память народа. URL: <https://pamyatnaroda.ru/> (дата звернення: 11.12.2024).

¹²² ОБД «Мемориал». URL: <https://obd-memorial.ru/html> (дата звернення: 11.12.2024).

¹²³ Вторая мировая война в архивных документах (комплекс оцифрованных архивных документов, кино- и фотоматериалов). *Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина*. URL: <https://www.prilib.ru/section/1352076> (дата звернення: 11.12.2025).

Зазначені онлайн-ресурси містять цифрові копії документів, що фактично зберігаються у недоступному наразі для українських дослідників Центральному архіві Міністерства оборони РФ (далі – ЦА МО РФ), зокрема у картотеці військовополонених офіцерів РСЧА. Політика російського уряду, спрямована на приховування історичної правди та блокування доступу до небажаної для режиму інформації, призвела до того, що навіть у відкритих базах даних оприлюднено мінімум відомостей про тих офіцерів, які не пройшли успішно процедуру фільтрації після повернення з полону.

Німецькі архіви зберігають значну кількість документів, пов'язаних із досліджуваною темою. Найбільший масив релевантних для нашої проблематики матеріалів зосереджено у Військовому архіві Федерального архіву Німеччини у Фрайбурзі (нім. *Das Bundesarchiv/Abteilung Militärarchiv*, далі – *ВА-МА*). Збірний фонд *RW 6/270*¹²⁴ є масштабним за обсягом та охоплює кримінальні й дисциплінарні провадження щодо радянських військовополонених, зокрема офіцерів РСЧА, які перебували на території Райху. Тут розміщені протоколи допитів офіцерського складу, описано обставини, за яких бранці намагалися втекти з місць утримання, тощо.

Фонд *RW 6/276*¹²⁵ – цей комплекс документів, що стосуються державної стратегії поводження з радянськими військовополоненими після ухвалення німецьким урядом рішення про їхнє примусове залучення до праці. У цьому зібранні представлено директиви щодо масового вивезення радянських бранців до Німеччини, що розкривають масштаби цієї акції та її негуманний характер. Також фонд містить матеріали стосовно ведення пропагандистської роботи серед радянських військовослужбовців задля стимулювання дезертирства.

Питання фронтової пропаганди простежується за матеріалами фондів *RH 53-18*, *R 55/21351*, *RW 4/263*, *RW 4/1207*, *RH 20-9/257*, *RH 2/2538*. У них зберігаються листівки-перепустки в полон, розпорядження Верховного командування Вермахту щодо підготовки пропагандистських заходів, а також

¹²⁴ *Sammelmitteilungen. VA-MA. RW 6/270.*

¹²⁵ *Behandlung von Kriegsgefangenen in Lagern. VA-MA. RW 6/276.*

настанови Міністерства народної освіти та пропаганди Третього Райху стосовно функціонування спеціальних підрозділів – рот пропаганди.

Фонди RH 24-19/160, RH 21-1/471, RH 21-1/472, RH 21-1/473, RH 21-1/481 включають протоколи допитів офіцерів Червоної армії, зокрема допити генерал-майора М. К. Кирилова¹²⁶, генерал-майора П. Г. Понеділіна¹²⁷, генерал-майора П. Д. Артеменка¹²⁸ та інших представників офіцерського корпусу.

Матеріали фонду RW 6/603¹²⁹ містять цінні відомості, що описують процес «евакуації» військовополонених із таборів, розташованих у східних регіонах Райху, перед наступом Червоної армії. Секретні донесення фіксують катастрофічне становище бранців у період січня–лютого 1945 року, а також їхній морально-психологічний стан: зокрема, задокументовано факти страху полонених із СРСР перед поверненням на Батьківщину через загрозу майбутніх репресій.

Фонд RH 2/2786 повністю присвячений донесенням німецької розвідки про радянських військовополонених, які повторно потрапили в полон, після того як вже були звільнені Червоною армією. Це зібрання є прикладом нечисельних документів, які стосуються пізнього етапу німецько-радянського протистояння.

У фонді RW 41/4¹³⁰ зосереджено документи щодо поводження з радянськими військовополоненими, а також перелік таборів, що перебували під юрисдикцією групи армій «Південь». Саме в цих пунктах протягом певного часу утримували окремих представників вищого офіцерського складу РСЧА.

Фонд RH 26-221/17¹³¹ містить щоденні звіти групи армій «Центр», окремі пункти яких присвячені становищу військовополонених у місцях утримання на території сучасної Білорусі, а також зведені протоколи допитів офіцерів Червоної

¹²⁶ Gefangenenernehmung. Generalmajor Nikolai Kiriloff. 8. August 1941. *BA-MA*. BA-MA RH 21-1/472. Bl. 130-132.

¹²⁷ Gefangenenernehmung. Generalmajor Pavel Ponedelin. 8. August 1941. *BA-MA*. BA-MA RH 21-1/472. Bl. 134-138.

¹²⁸ Vernehmung des Kommandierenden Generals des Roten XXVII. A.K. Generalmajor Artemenko. *BA-MA*. BA-MA RH 21-1/473. Bl. 62-68.

¹²⁹ Ergänzungsberichte Nr. 2-17 des Stellvertretenden Chefs des Kriegsgefangenenwesens an den Chef des Kriegsgefangenenwesens. 1945. *BA-MA*. RW 6/603.

¹³⁰ Aufbau des Stabes Chefintendant. 1941. *BA-MA*. RW 41/4.

¹³¹ Kriegstagebuch. 1941. *BA-MA*. RH 26-221/17. Bl. 477-483

армії. У фонді RH 2/2678¹³² зберігаються документи 1944–1945 років, що описують умови перебування бранців на Східному фронті. Матеріали фонду BW 9/2124 зосереджені на питаннях використання полонених у нафтовій промисловості Райху, зокрема на принципах відбору фахівців та системі заходів із заохочення полонених до співпраці. Фонд RW 44-I/17¹³³ містить звернення до керівника Служби у справах військовополонених Г. Райнеке щодо антигуманного поводження з радянськими бранцями. Цей документ доводить, що катастрофічне становище радянських військовополонених було не випадковим збігом обставин, а свідомо організованою трагедією.

Ще однією установою, що зберігає документи про радянських бранців, є Політичний архів Міністерства закордонних справ Німеччини (нім. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts). Його колекція з цієї тематики порівняно обмежена. У ній представлено протоколи допитів полонених офіцерів, які долучалися до звітів відомства Й. фон Ріббентропа. Ці матеріали використовували з пропагандистською метою для позиціювання СРСР і більшовизму як головного ворога Європи загалом і Третього Райху зокрема, а також для демонстрації кількості охочих перейти на бік Німеччини¹³⁴.

Важливим ресурсом, що містить персональні дані радянських військовополонених, які перебували в таборах на території Третього Райху, є онлайн-архів Міжнародного центру нацистських переслідувань «Арользен-архів»¹³⁵. У його базах даних представлено звіти Головного адміністративно-господарського управління СС про умови праці та смертність радянських бранців у концтаборах Маутхаузен, Аушвіц, Равенсбрюк, Дахау, Бухенвальд та інших. Окрім того, ресурс містить поіменні списки полонених, документи щодо розподілу продуктів харчування, санітарні розпорядження тощо.

¹³² Behandlung, Verwendung und dgl. der russischen Kriegsgefangenen. *Bundes Archive*. RH 2/2678.

¹³³ Notiz zum Gespräch General Reineckes mit dem sowjetischen General Truskow u.a. zu russischen Kriegsgefangenen. 1945. *BA-MA*. RW 44-I/17. Bl. 7-19.

¹³⁴ Vernehmungs-Ergebnisse. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*. RZ 211/105183. Bl. 123-125. Original.

¹³⁵ Arolsen Archives. URL: <https://arolsen-archives.org/> (дата звернення: 12.12.2025).

Унікальні за змістом документи, що зберігаються в німецьких архівах, відкривають доступ до первинних даних про офіцерів РСЧА, які опинилися в полоні (протоколи допитів безпосередньо після захоплення, дисциплінарні справи, оцінки вербувальників тощо). Ці матеріали дають змогу реконструювати механізми поведінки з командним складом Червоної армії, проаналізувати його морально-психологічний стан та схильність до колаборації в умовах табірної утримання. Крім того, джерела фіксують факти залучення офіцерів до примусової праці, що прямо суперечило нормам міжнародного права, та дозволяють персоніфікувати трагедію офіцерського корпусу загалом.

У Національному архіві Великої Британії (англ. The National Archives) зберігаються трофейні німецькі документи та матеріали британської розвідки, що стосуються окупованих територій і Німеччини. Зокрема, у фонді WO 208 зосереджено відомості про табори для полонених у межах Третього Райху. Справа 3279¹³⁶ містить комплекс розвідувальної інформації: аерофотознімки та описи підпільної діяльності британських в'язнів у таборі Гаммельбург (Oflag XIII-B). Цей об'єкт був одним із ключових місць утримання офіцерів РСЧА на території Німеччини. Матеріали фонду є надзвичайно цінними для порівняльного аналізу масштабів і специфіки підпільної діяльності радянських та британських військовополонених.

У фондах Національного управління архівів та документації США (англ. National Archives and Records Administration, далі – NARA) зберігаються мікрофотокопії трофейних німецьких документів. Зокрема, у серії T-315 представлено звіти розвідувальних відділів німецьких з'єднань та протоколи допитів захоплених у полон радянських офіцерів. Для прикладу, плівка № 1906 фіксує протокол допиту генерал-майора І. О. Благовіщенського¹³⁷, а № 202 – генерал-майора М. Д. Борисова¹³⁸.

¹³⁶ Camp histories Stalag XIII C Hammelburg-am-Main. *The National Archives*. WO 208. Спр. 3279.

¹³⁷ Abt. Ic. 24.6.1942. 20. Inf.-Div. (mot.). 1942. *National Archives and Records Administration*. RG 242. Microcopy No. T-315. Roll 1906.

¹³⁸ Abt. Ic. 24.6.1942. 20. Inf.-Div. (mot.). 1942. *National Archives and Records Administration*. RG 242. Microcopy No. T-315. Roll 2021.

Переважну більшість документів із зазначених архівів у вітчизняній історичній науці введено до наукового обігу вперше. Це дозволяє заповнити суттєві прогалини в дослідженні біографій радянських офіцерів та реконструювати маловідомі аспекти функціонування системи німецького полону.

Другу групу джерел складають офіційні документи Радянського Союзу, які стосуються наступного кола проблем:

- формування офіцерського корпусу Червоної армії (від її створення у 1918 році до початку німецько-радянського протистояння на Східному фронті 22 червня 1941 року). До цієї групи документів ми віднесли декрети більшовицького революційного комітету, накази Революційної військової ради (далі – РВР), постанови Центрального комітету Російської комуністичної партії більшовиків (далі – ЦК РКП (б) / Центрального виконавчого комітету Ради народних комісарів (далі – ЦВК РНК), накази та постанови Народного комісаріату оборони (далі – НКО) та Головного управління Робітничо-селянської Червоної армії (далі – ГУ РСЧА). Бюрократичний характер радянського режиму свого часу забезпечив доступність значної кількості цих матеріалів, оскільки вони були опубліковані в численних збірниках документів з історії КПРС, СРСР та РСЧА¹³⁹. Даний вид джерел має ідеологічну упередженість та містить чимало фальсифікованих даних задля створення міфу про «непереможну» Червону армію. Їхнє використання потребувало серйозної джерелознавчої експертизи;

- нормативно-правової основи для поводження з військовослужбовцями Червоної армії, які перебували в полоні, за лінією фронту чи в оточенні. До цього

¹³⁹ Декреты Советской власти. Москва : Политиздат, 1957. Т. 1. 640 с; Военно-морской революционный комитет: Сборник документов. Санкт-Петербург : Наука, 1975. 300 с; Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г.-март 1918 г. Москва : Наука, 1977. 662 с; Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Декабрь 1934 г.: документы и материалы / уклад. А. Н. Князьков. Москва : РОССПЭН, 2007. 511 с; Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Декабрь 1935 г.: документы и материалы / уклад. Р. В. Мазуркевич. Москва : РОССПЭН, 2008. 568 с; Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. 1-4 июня 1937 г.: документы и материалы / уклад. Н. С. Тархова. Москва : РОССПЭН, 2008. 604 с; Законодательство об обороне СССР: систематический сборник законов, постановлений и инструкций / ред. М. А. Синельников. Москва : Воениздат, 1939. 386 с; КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза, 1917-1958 гг. / уряд. В. Малинин. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1958. 419 с.

сегмента джерел нами віднесено Кримінальний кодекс СРСР¹⁴⁰, Накази Ставки Верховного Головнокомандування¹⁴¹, Статут РЧСА¹⁴²;

- документи, що регламентували поводження з військовополоненими, які поверталися на Батьківщину: накази підрозділам контррозвідки НКО СРСР «Смерть шпигунам» (далі – СМЕРШ)¹⁴³, протоколи допитів та судові рішення щодо репатрійованих осіб¹⁴⁴, постанови Державного комітету оборони (далі – ДКО) про роботу з репатріантами¹⁴⁵, результати роботи фільтраційних комісій тощо.

Третю групу складають офіційні документи Третього Райху: накази та директиви Верховного командування Вермахту (нім. Oberkommando der Wehrmacht, далі – ОКВ). Це матеріали у формі директив та інструкцій, що зумовлювали ставлення до радянських військовополонених і визначали основи поводження німецьких військовослужбовців із бранцями. До цієї групи джерел належать: директиви Міністерства окупованих східних територій, очолюваного Альфредом Розенбергом, що регламентували використання праці та перевезення на територію Райху радянських полонених¹⁴⁶; накази та розпорядження

¹⁴⁰ Уголовный Кодекс РСФСР редакции 1926 года. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР за 1926 г.* Москва, 1926. С. 600. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный кодекс РСФСР 1926 года/Редакция 05.03.1926](https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_кодекс_РСФСР_1926_года/Редакция_05.03.1926) (дата звернення: 16.10.2024).

¹⁴¹ Приказ Ставки Верховного Главнокомандования Красной армии «О случаях трусости и сдаче в плен и мерах по пресечению таких действий» № 270. 1941 год : в 2 кн. / ред. В. П. Наумова ; уклад. Л. Е. Решин. Москва, 1998. Книга 2. С. 476–479.

¹⁴² Боевой устав пехоты Красной Армии. Москва : Воениздат НКО СССР, 1942. 232 с. URL: https://militera.lib.ru/regulations/russr/1942_bup/17.html (дата звернення: 01.12.2024).

¹⁴³ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1960 : справочник / уклад.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. Москва : Издание МФД, 1997. 352 с.

¹⁴⁴ Протокол допроса Г.К. Александрова, сержанта 8-го стрелкового полка 98-й стрелковой дивизии, в отделе контрразведки «Смерш» проверочно-фильтрационного лагеря НКВД СССР № 0331. Пермь, 1945; Протокол допроса А.П. Масленикова, лейтенанта 220-го гвардейского транспортного авиационного Сталинградского Краснознаменного полка, в отделе контрразведки «Смерш» 22-ой авиационной дивизии 4-й гвардейской армии Украинского фронта. Пермь, 1945.

¹⁴⁵ Постановление СНК СССР № 1315–392с «Об уполномоченном Совета Народных Комиссаров СССР по делам репатриации граждан СССР». *Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, 1944–1952 : сборник документов.* Москва, 2019. С. 55–56.

¹⁴⁶ Erlass des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete über den Arbeitseinsatz sowjetischer Kriegsgefangener. *Dokumente zur Okkupationspolitik der faschistischen Wehrmacht 1941–1944.* Берлін, 1990. С. 112–115.

Головного командування сухопутних військ (нім. Oberkommando des Heeres, далі – ОКГ), що містять локальні накази групам армій, які діяли на території СРСР¹⁴⁷; інструкції Головного управління імперської безпеки (нім. Reichssicherheitshauptamt, далі – РСГА), що містять вказівки стосовно поводження з радянськими військовополоненими в таборах підпорядкованих «Охоронним загонам» (нім. Schutzstaffel, далі – СС)¹⁴⁸. На жаль, кількість доступних для вивчення документів є незначною порівняно з масивом радянських матеріалів. Німецька документація активно знищувалася на останніх етапах існування Третього Райху задля приховування злочинів нацистського режиму; вцілілі ж матеріали були частково вивезені союзниками.

Четвертою групою джерел є мемуари, що стосуються теми німецького полону. Через цензурування цієї тематики в радянський період кількість опублікованої мемуарної літератури є дуже обмеженою. Здебільшого спогади бранців містять лише побіжні факти про момент захоплення та допити в полоні. Найбільшу увагу колишні радянські в'язні приділяли жахливим умовам утримання в таборах та діяльності підпільних організацій, які чинили спротив німецькій адміністрації. Такий вибір тем був зумовлений політикою Радянського Союзу не лише в контексті нарративу про «непереможну Червону армію», а й через побоювання колишніх бранців щодо переслідувань із боку силових структур СРСР¹⁴⁹.

Вказані вище обмеження не стосувалися мемуарів, виданих за межами Радянського Союзу. Військовополонені, які перейшли на бік ворога та не були репатрійовані на Батьківщину, мали змогу залишити детальніші спогади про місця утримання, настрої, що там панували, внутрішню адміністрацію таборів, особливості примусової праці та пропагандистську роботу, спрямовану на

¹⁴⁷ Kriegsgefangenenwesen im Fall Barbarossa. 6 черв. 1941 р. *ВА-МА*. RW 4/578. Bl. 185-201. Fotokopie.

¹⁴⁸ Befehle für die Durchführung der Sonderbehandlung gegenüber sowjetischen Kriegsgefangenen. RSHA. *Hitlers Polizei. Der Vollzug der nationalsozialistischen Vernichtungspolitik durch Ordnungspolizei, Sicherheitspolizei und SD*. Frankfurt am Main, 1997. С. 203–205.

¹⁴⁹ Новобранец В. А. «Я предупредил о войне Сталина»: Записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. 476 с; Сатиров Г. Н. Рейх. Воспоминания о немецком плене (1942–1945). Москва : Воениздат, 1998. 192 с.

стимулювання переходів на бік противника. Робота з такими джерелами вимагає надзвичайної ретельності під час верифікації фактів¹⁵⁰.

Мемуарні записи вищого німецького військово-політичного керівництва представлені щоденником Ф. Гальдера – начальника Генерального штабу сухопутних військ Третього Райху, який містить оперативні оцінки щодо динаміки боїв, бойового та морального стану Червоної армії, а також факторів, що призвели до масових оточень у перший рік німецько-радянського протистояння¹⁵¹. Щоденникові записи міністра народної освіти та пропаганди Третього Райху Й. Геббельса розкривають плани щодо підготовки пропагандистських листівок, їхнього розповсюдження та аналізу ефективності впродовж перших місяців реалізації операції «Барбаросса»¹⁵².

П'ятою групою джерел є документи міжнародних організацій, що стосуються проблеми військовополонених у роки Другої світової війни. Міжнародні конвенції, ухвалені в Гаазі у 1899 та 1907 роках, а також Женевська конвенція 1929 року заклали юридичні засади для регулювання поведінки з військовополоненими та стали важливим орієнтиром під час розслідування воєнних злочинів періоду Другої світової війни¹⁵³. Значну роль у формуванні гуманітарного права відіграв Міжнародний комітет Червоного Хреста, який у 1941 році намагався вплинути на покращення становища радянських військовослужбовців у німецькому полоні. Хоча ці спроби були переважно

¹⁵⁰ Черон Ф. Я., Лугин И. А. Немецкий плен и советское освобождение. Полплотка свободы. Париж : YMCA-Press, 1987. Т. 6. 298 с; Палий П. Н., Ващенко Н. В немецком плену. Париж : YMCA-PRESS, 1987. Т. 7. 282 с.

¹⁵¹ Гальдер Ф. Военный дневник : в 3 т. / пер. з нім А. И. Миллер. Москва : Воениздат.

¹⁵² Goebbels J. Die Tagebücher 1924–1945: Band 4: 1940-1942 / ред. R. G. Reuth. München : Piper Verlag, 1992. Т. 3. 503 с. URL: <https://archive.org/details/JosephGoebbels-Tagebcher-Band4-1940-1942/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 11.09.2025).

¹⁵³ Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. *icrc.org*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/150-IHL-10-EN.pdf> (дата звернення: 17.10.2024); Convention relative to the treatment of prisoners of war. *https://ihl-databases.icrc.org/*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929?activeTab=> (дата звернення: 02.12.2024); Convention (V) respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land. *icrc.org*. URL: https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/200-IHL-20-EN.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 17.10.2024).

безуспішними, у підсумковому звіті Комітету¹⁵⁴, оприлюдненому 1948 року, міститься цінна інформація про ставлення Радянського Союзу до власних громадян, які потрапили в полон.

Найбільша кількість документальних свідчень про злочини нацистського режиму міститься в матеріалах Міжнародного військового трибуналу. Окремі документи, як-от *«Наказ про комісарів»* чи свідчення очільника ОКВ фельдмаршала Вільгельма Кейтеля щодо поводження з радянськими військовополоненими, були опубліковані в серії збірників документів Першого Нюрнберзького трибуналу. Проте для нашого дослідження вагоміше значення мають матеріали, оприлюднені в так званій *«Блакитній серії»*. Це 42-томне видання, у якому представлено справу проти Германа Райнеке – очільника загального управління ОКВ та керівника Служби у справах військовополонених. Ця збірка містить оригінальні документи, відібрані для доведення вини німецького військово-політичного керівництва, зокрема загальновідомі *«Розпорядження про поводження з радянськими військовополоненими»*, що визначили масштаби трагедії бранців. У СРСР матеріали Нюрнберзького процесу публікувалися вкрай вибірково: до збірників допускали лише ті документи, які підтверджували злочини нацистів на окупованій території СРСР¹⁵⁵.

Шостою групою джерел є матеріали, опубліковані в пресі, що виходила на окупованих територіях та в межах Третього Райху. Тема полону не дістала широкого висвітлення в газетах, проте в публікаціях 1941–1944 років можна знайти пропагандистські повідомлення про «переваги» німецького полону,

¹⁵⁴ Report of The International Committee of the Red Cross on its activities during The Second World War. Geneva: Imprimerie du «Journal de geneve», 1948. Т. 2. 323 с. URL: [https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20\(September%201,%201939%20-%20June%2030,%201947\)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater](https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20(September%201,%201939%20-%20June%2030,%201947)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater) (дата звернення: 17.06.2024).

¹⁵⁵ Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal («Blue Series»). Library of Congress. URL: [https://www.loc.gov/search/?fa=partof:trial+of+the+major+war+criminals+before+the+international+military+tribunal+\("blue+series"\)&sb=shelf-id&st=gallery&c=80](https://www.loc.gov/search/?fa=partof:trial+of+the+major+war+criminals+before+the+international+military+tribunal+() (дата звернення: 13.12.2024).

розпорядження місцевих комендатур про необхідність обов'язкової реєстрації для всіх бійців, які опинилися в оточенні, а також заклики до населення щодо надання допомоги військовополоненим, котрі проходили маршем через населені пункти або утримувалися в навколишніх таборах¹⁵⁶.

Німецька періодична преса, представлена щоденними газетами та журналами воєнного періоду, часто публікувала матеріали про чисельність та расовий склад радянських військовополонених. До подібних публікацій необхідно ставитися з особливою обережністю, оскільки вони мають виражений ідеологічний характер і використовувалися для конструювання «образу ворога», зображуючи радянських військовополонених як «недолюдей» (нім. Untermenschen)¹⁵⁷.

Сьомою групою джерел є аудіовізуальні матеріали, накопичені в різних електронних збірках. Зокрема, Меморіальний музей Голокосту США (англ. United States Holocaust Memorial Museum) зберігає аудіозаписи Нюрнберзького процесу¹⁵⁸, а також кіно- та хронікальні матеріали про звільнення концтаборів (зокрема й тих, де утримували офіцерів РСЧА). У фондах музею «Берлін-Карлсхорст» представлено нечисленну, але змістовну колекцію німецьких агітаційних листівок, що використовувалися на Східному фронті, та фотоматеріали, на яких зафіксовано радянських військовополонених у різні періоди війни¹⁵⁹. Ці джерела дозволяють простежити зміну становища радянських бранців та еволюцію пропагандистських засобів, які розробляли як

¹⁵⁶ Вертаються з таборів полонені. *Українські щоденні вісті*. 1941. 24 серп. С. 5; Подяка від полонених українців. *Бережанські вісті*. 1942. 22 січ. С. 2.

¹⁵⁷ *Völkischer Beobachter*. 1943. 20 січ. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19430120&Bl.=2&zoom=33> (дата звернення: 04.06.2025); *Völkischer Beobachter*. 1941. 28 черв. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19410628&Bl.=1&zoom=33> (дата звернення: 04.06.2025).

¹⁵⁸ Sound recordings of the Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal (Set B). *United States Holocaust Memorial Museum*. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn722647> (дата звернення: 17.12.2025).

¹⁵⁹ Propagandaflugblatt «Soldaten und Offiziere der Roten Armee». *museum-digital:berlin*. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/77825> (дата звернення: 18.09.2025); Flugblatt «Soldaten, Offiziere und Politarbeiter!». *museum-digital:berlin*. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/73095> (дата звернення: 18.09.2025).

Верховне командування Вермахту, так і Міністерство народної освіти та пропаганди. Релевантною за наповненістю є також колекція інтернет-ресурсу «Військовий альбом»¹⁶⁰. Важливим доповненням є відеоматеріали німецького пропагандистського кіножурналу «Deutsche Wochenschau»¹⁶¹, оцифровані випуски якого доступні на платформі YouTube. Ці матеріали дають змогу проаналізувати візуальну репрезентацію війни проти СРСР, образ Червоної армії та радянських військовополонених у нацистській пропаганді. Ця група джерел верифікує та ілюструє основний масив архівних даних, опублікованих документів і мемуарної літератури.

Отже, багатовимірність проблеми німецького полону в роки Другої світової війни на Східному фронті зумовила необхідність залучення репрезентативного масиву джерел. Комплексний аналіз архівних матеріалів, нормативно-правових актів СРСР і Третього Райху, документів міжнародних організацій, мемуарних свідчень, періодичної преси та аудіовізуальних матеріалів дає змогу реконструювати ключові аспекти теми: від ідеологічних засад нацистської політики й умов утримання офіцерів РСЧА, пропагандистських акцій німецького командування та їхньої результативності серед офіцерського корпусу Червоної армії до морально-психологічного стану полонених і їхнього подальшого становища в радянській системі репатріації. Сукупність використаних джерел формує цілісну доказову базу для дослідження проблеми полонених офіцерів Робітничо-селянської Червоної армії. Варто наголосити, що ця джерельна база потребує ретельної джерелознавчої експертизи, оскільки значна частина матеріалів має ідеологічне забарвлення або була створена в умовах цензури та політичного впливу.

¹⁶⁰ Военный альбом. *waralbum.ru*. URL: <https://waralbum.ru/> (дата звернення: 22.11.2024).

¹⁶¹ Die Deutsche Wochenschau Nr. 568, 1941. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZQ0UEj2aMBE> (дата звернення: 10.09.2025); Die Deutsche Wochenschau Nr. 572, 1941. <https://www.youtube.com/>. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Mg-dtSWqciw&ab_channel=XXHistoryFootage (дата звернення: 03.07.2025); Die Deutsche Wochenschau Nr. 565, 1941. <https://www.youtube.com/>. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QfihKqECYBs&ab_channel=XXHistoryFootage (дата звернення: 11.09.2025).

1.3. Методологія дослідження

Об'єктивність історичного дослідження забезпечується добре організованим процесом, який включає всебічне вивчення явища для розкриття його суті та різноманітності, використання наукових знань про проблему, а також творчий підхід – застосування різних методів: не лише історичних, а й інших наук – психології, права тощо.

Мета та завдання дисертаційної роботи зумовлюють використання комплексу принципів і методів наукового дослідження. Їхнє поєднання пояснюється специфікою джерельної бази, динамікою подій у межах вузького хронологічного періоду та багатовекторністю теми. Методологічний плюралізм роботи поєднує неопозитивістську традицію історичного дослідження, феноменологічний та аксіологічний підходи.

Л. О. Зашкільняк трактує неопозитивізм як методологічний напрям, що має на меті забезпечити якість історичного дослідження через опору на факти з усуненням суб'єктивних оцінок історика¹⁶². Нами неопозитивізм використано як інструмент, що забезпечує критичний підхід до історичних джерел, перевірку тверджень, зроблених в історіографії означеної проблеми, та ґрунтується на доведених історичних фактах і логічності аргументації.

Використання феноменологічного підходу та методів історичної антропології дозволяє вийти за межі суто фактологічного опису явища військового полону офіцерів РСЧА в роки німецько-радянського протистояння у Другій світовій війні. Застосування цих методів дозволяє реконструювати суб'єктивний досвід учасників історичних подій, простежити вплив умов полону на окремих осіб, зрозуміти контекст історичної епохи та представити полонених офіцерів Червоної армії ключовими об'єктами дослідження¹⁶³.

Ще одним методологічним орієнтиром дослідження є аксіологічний підхід, який акцентує увагу на тому, що історичний процес насичений специфічними

¹⁶² Зашкільняк, Л. О. (1999). *Методологія історії: від давнини до сучасності*. Львівський національний університет імені Івана Франка. С. 177-180.

¹⁶³ Яковенко Н. М. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. С. 209-213.

цінностями та нормами (державні пріоритети Третього Райху та СРСР, нацистська й більшовицька мораль, правові норми цих держав)¹⁶⁴. Застосування цього принципу дозволяє пояснити мотивацію протиборчих сторін: расові погляди, закладені нацистською Німеччиною в основу конфлікту на Сході, протиставлялися поширенню комуністично-сталінської ідеології за межі кордонів СРСР. Це, своєю чергою, визначає характер війни на знищення, проголошеної А. Гітлером у процесі підготовки до вторгнення в Радянський Союз. Ціннісний підхід також дає змогу інтерпретувати поведінку офіцерів РСЧА в німецькому полоні крізь призму їхніх моральних відстоювання військової честі та вірності присязі, ідеологічного спротиву радянському режиму, екзистенційного прагнення вижити в умовах полону. Як наголошує Й. Рюссен, застосування аксіологічного підходу має здійснюватися з урахуванням тих цінностей і норм, що були притаманні конкретному історичному періоду. Таким чином, розуміння цінностей минулого дозволяє формувати оцінку історичних подій, виходячи з їхнього власного контексту, а не крізь призму сучасного сприйняття¹⁶⁵.

Пропоноване дослідження базується на принципах історизму, об'єктивності, логіки, хронології, суть яких розкрили Л. О. Зашкільняк, Н. М. Яковенко, Я. С. Калакура, Я. Р. Дашкевич. Хронологічний підхід уможливив розгляд подій у часовій послідовності, а завдяки принципу логічності виклад матеріалу, аргументів та окремих суджень узгоджений із внутрішньою причинно-наслідковою логікою. Принцип історизму дозволив зберегти загальну логіку дослідження та представити явище військового полону з урахуванням специфіки історичного контексту подій Другої світової війни. Принцип наукової неупередженості реалізований у критичній оцінці радянських та німецьких офіційних документів, мемуарних джерел, а також під час аналізу історіографічної основи дослідження¹⁶⁶.

¹⁶⁴ Лях С. Р. *Методологія історії: Класика і практика* : навч. посіб. Запоріжжя : Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 92.

¹⁶⁵ Rüsen J. *Historik: Theorie der Geschichtswissenschaft*. Köln–Weimar–Wien : Böhlau Verlag GmbH & Cie, 2013. С. 263.

¹⁶⁶ Калакура Я. С. *Українська історіографія: Курс лекцій*. Київ : Генеза, 2004. С. 27-29.

Для виконання поставлених завдань та реалізації виокремлених принципів було використано сукупність загальнонаукових та спеціальних методів історичного дослідження. До загальнонаукових методів відносимо аналіз, синтез, узагальнення та абстрагування. Метод аналізу використано для побудови плану дисертаційного дослідження, вивчення явища військового полону, а також для виокремлення особливостей системи утримання радянських військовополонених офіцерів у німецькій неволі із загальної теорії полону. Синтез та узагальнення є одними з визначальних методів, адже вони дозволяють відбирати знання з наукових розвідок попередніх років і дані з історичних джерел для створення комплексної праці. Крім того, через синтезування й комбінування історичних фактів, що містяться в офіційних документах, свідченнях очевидців, воєнно-статистичних звітах і судових протоколах, забезпечено узагальнення результатів та формування висновків роботи. Метод абстрагування застосовано для конкретизації предмета дослідження, оскільки воно стосується не всієї маси радянських військовополонених, а лише офіцерського корпусу¹⁶⁷.

Спеціальними методами історичного дослідження, які були використані під час роботи над дисертацією, стали: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний. Також використано методологічний інструментарій новітніх підходів до історіописання: психоісторії, історичної антропології, історії повсякдення, мікроісторії, просопографії та візуальної історії.

Історико-генетичний метод дав змогу простежити формування та розвиток офіцерського корпусу РСЧА у широкому історичному контексті. Зокрема, цей підхід уможливив аналіз еволюції армійського керівництва від зародження інституту червоних командирів та воєнспеців у 1918 році, вивчення становища офіцерів у німецькому полоні під час Другої світової війни на Східному фронті, а також дослідження фінального етапу полону, що завершився репатріацією у 1945 році. Такий послідовний аналіз дозволив простежити тяглість військових

¹⁶⁷ Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2017. Т. 20, № 12. С. 55–61.

традицій у Червоній армії та виявити особливості становища офіцерів у зазначений хронологічний відрізок.

Використання історико-порівняльного методу уможливило досягнення кількох результатів: зіставлення умов полону для офіцерів РСЧА та офіцерів держав-союзників, а також аналіз етапів полону безпосередньо для радянських офіцерів-бранців (захоплення у полон, конвоювання до транзитних таборів, переміщення до стаціонарних місць утримання, залучення до примусової праці, переведення до таборів смерті тощо).

Історико-типологічний метод реалізовано під час групування полонених офіцерів Червоної армії за двома основними категоріями: на тих, які залишилися вірними військовій присязі радянській державі, та тих, які пішли на співпрацю з противником. Також ми типологізуємо методи впливу німецької табірної адміністрації на полонених, поділяючи їх на фізичні та психологічні.

Історико-системний метод застосовано для інтерпретації німецького полону як цілісної системи утримання радянських бранців. Цю систему сформувавши історичний розвиток інституту військового полону, еволюція міжнародного права у сфері поводження з полоненими, расова теорія Третього Райху та специфічна політика СРСР щодо власних громадян, які потрапляли в полон до ворога. Складником цього підходу є ретроспективний метод, адаптований до завдань нашої роботи¹⁶⁸. Для з'ясування особливостей нацистської системи полону щодо офіцерів РСЧА ми розглядаємо явище в ретроспективі: від зародження міжнародного гуманітарного права у XIX столітті до завершення процесів репатріації після Другої світової війни.

Метод структурного аналізу доповнює історико-системний підхід, оскільки дослідження не обмежувалося виокремленням певних складників німецького полону, а передбачало виявлення логічних зв'язків між елементами цієї системи. Як багаторівневе й динамічне явище, німецький військовий полон поєднував нормативно-правову базу, ідеологічне підґрунтя, військові поразки

¹⁶⁸ Лях С. Р. Методологія історії: Класика і практика : навч. посіб. Запоріжжя : Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 93.

РСЧА, економічне становище Райху, морально-психологічний стан червоноармійців та особливості правової системи СРСР. Застосування структурного аналізу дало змогу простежити, яким чином сукупність цих чинників формувала умови утримання та визначила можливі сценарії виживання офіцерів РСЧА у 1941–1945 роках.

Метод наукової критики джерел було реалізовано шляхом системного зіставлення суб'єктивних джерел особового походження (мемуарів, щоденників, свідчень військовополонених) із перевіреними історичними подіями, фактичними даними та офіційними документами, позбавленими ідеологічного навантаження (зокрема міжнародними договорами та матеріалами Нюрнберзького процесу). Такий підхід дав змогу мінімізувати вплив індивідуальних оцінок і авторських інтерпретацій під час реконструкції історії німецького військового полону. Важливо наголосити, що значна частина джерел піддавалася не лише так званій зовнішній критиці (встановлення часу, місця, авторства, обставин створення та автентичності), а й внутрішній критиці, яка передбачала аналіз мотивів автора, його морально-психологічного стану та ідеологічних переконань¹⁶⁹. Цей метод є важливим інструментом для об'єктивних реконструкцій окресленої проблеми.

Розширення методологічного інструментарію сучасних історичних досліджень можливе завдяки застосуванню міждисциплінарного підходу та використанню напрацювань нових напрямів історіописання. Психоісторія як складова міждисциплінарних студій дала змогу залучити концепції групової поведінки, розроблені К. Левінім, для аналізу того, яким чином радянські військовополонені вибудовували внутрішню ієрархію в умовах полону та як групова взаємодія впливала на їхній морально-психологічний стан¹⁷⁰. Водночас ідеї А. Далліна щодо психологічного впливу нацистської Німеччини на

¹⁶⁹ Богданина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: навчально-методичний посібник. 3-тє вид. Харків : Вид-во «Сага», 2010. 214 с.

¹⁷⁰ Lewin K. Principles of topological psychology. McGraw-Hill, 1936. 251 с; Lewin K. Resolving social conflicts: Selected papers on group dynamics. Harper & Row, 1948. 243 с; Lewin K. Group decision and social change. *Readings in social psychology* / ред.: Т. М. Newcomb, Е. L. Hartley. 1947. С. 330–344.

військовополонених було використано для дослідження механізмів протидії та сприйняття нацистської пропаганди¹⁷¹.

Антропологічний підхід до вивчення історичних явищ через аналіз соціальних і культурних аспектів дозволив розглянути ідеологічні та соціокультурні складники життя радянських офіцерів до початку бойових дій на Східному фронті у червні 1941 року, а також з'ясувати їхній вплив на повсякдення у полоні. Концепція М. Фуко щодо поведінки суспільства, яке перебуває під постійним наглядом, пояснює поведінкові шаблони радянських військовополонених на початкових етапах полону¹⁷².

Хоча історія повсякденності не має уніфікованого методологічного інструментарію, у дослідженні було застосовано концептуальні положення, запропоновані А. Людтке¹⁷³ та О. А. Коляструк¹⁷⁴, які передбачають аналіз соціальних процесів крізь призму індивідуального досвіду. Зосередження уваги на повторюваних побутових практиках, механізмах адаптації та стратегіях виживання дало змогу з'ясувати, яким чином радянські офіцери переживали полон, на основі аналізу джерел особового походження.

Зменшення масштабу дослідження, зосередження на індивідуальному досвіді та аналіз взаємодії між окремими людьми й соціальним середовищем, що є характерними підходами мікроісторії, дали змогу інтегрувати в дисертаційну роботу вивчення історії окремих місць утримання бранців, а також реконструкцію унікальних життєвих траєкторій радянських військовополонених.

Методи просопографії¹⁷⁵ було використано для репрезентації персоналій окремих офіцерів Червоної армії. Поєднання просопографічного підходу з біографістикою дало змогу проаналізувати кар'єрну динаміку цих осіб,

¹⁷¹ Dallin A. *German rule in Russia, 1941-1945: A study of occupation policies*. Boulder, Colorado : Westview Press, 1981. 707 с.

¹⁷² Фуко М. *Наглядати й карати. Народження в'язниці*. Київ : Komubook, 2023. 452 с.

¹⁷³ *The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* / ред. А. Ludtke ; пер. з нім W. Templer. Princeton : Princeton University Press, 1995. 314 с.

¹⁷⁴ Коляструк О. *Методологія історії повсякдення*. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2011. № 44. С. 8–21.

¹⁷⁵ Старовойтенко І. *Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень*. *Українська біографістика*. 2008. № 4. С. 50–66.

простежити особливості їхніх біографій у період репресій 1937–1938 років, а також реконструювати подальші траєкторії їхніх доль у німецькому полоні та після звільнення з нього.

Методологічні засади візуальної історії, запропоновані Дж. Елкінсом, дали змогу виявити «прихований зміст» візуальних джерел, пов'язаних із темою дослідження, та стали підґрунтям для реконструкції емоційної атмосфери, відображеної в листівках, плакатах, фотографіях і кінохроніці відповідного періоду¹⁷⁶. Залучення значної кількості візуальних джерел дозволило не лише виявити нові факти, а й здійснити верифікацію низки архівних та опублікованих матеріалів.

З огляду на активне залучення спеціального понятійно-категоріального апарату, вважаємо за доцільне конкретизувати зміст ключових дефініцій. Це унеможливить неоднозначне трактування базових понять у контексті теми дослідження.

Абвер (нім. Abwehr) – орган військової розвідки та контррозвідки Німеччини у 1920–1944 роках, що входив до складу верховного командування Вермахту¹⁷⁷.

Вермахт (нім. Wehrmacht) – офіційна назва збройних сил Третього Райху у 1935 –1945 роках. Вермахт вважається наступником Райхсверу – збройних сил Веймарської республіки¹⁷⁸.

Військовий полон – визначення, що позначає правовий режим утримання комбатантів, який полягає в обмеженні їхньої свободи з метою припинення участі у збройній боротьбі проти держави-утримувача та регулюється нормами міжнародного гуманітарного права.

¹⁷⁶ Elkins J. Visual studies: A skeptical introduction. New York : Routledge, 2003. 244 с.

¹⁷⁷ Tucker S. C. *The Encyclopedia of World War II: A Political, Social, and Military History*. Santa Barbara : ABC-CLIO, 2005. Vol. 1. P. 1–2

¹⁷⁸ Proklamation der Reichsregierung an das deutsche Volk bezüglich der Einführung der allgemeinen Wehrpflicht. Vom 16. März 1935. <http://www.documentarchiv.de/>. URL: http://www.documentarchiv.de/ns/1935/allgemein-wehrpflicht-einfuehrung_prokl.html (дата звернення: 29.11.2024).

Військовополонені – суб'єкти міжнародного гуманітарного права, члени регулярних збройних сил країни (комбатанти), що воювали й потрапили в руки ворожої держави¹⁷⁹.

Воєнспец (рос. военный специалист) – назва колишніх офіцерів Російської імператорської армії, яких більшовицька влада залучила до служби в Червоній армії після 1917 року через нестачу підготовлених командних кадрів¹⁸⁰.

Дулаг (нім. Dulag скорочення від Durchgangslager) – це транзитний (пересильний) табір для військовополонених, створений нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. Такі табори розташовувалися переважно поблизу лінії фронту і використовувалися для тимчасового утримання полонених, їх реєстрації, допитів та подальшого розподілу до постійних таборів або для направлення на примусові роботи¹⁸¹.

Індоктринація – це цілеспрямоване впровадження ідей з метою формування певних моделей суспільної свідомості. Особи або групи осіб у такому стані втрачають критичність сприйняття подій і стають більш уразливими до маніпуляцій. Вона може здійснюватися як через жорсткі методи психологічного тиску (залякування, примус, погрози), так і через м'які форми впливу, зокрема переконання, апеляцію до привабливих образів або заохочення¹⁸².

Комбатант – особа, яка входить до складу збройних сил сторони, що перебуває у збройному конфлікті, і має право безпосередньо брати участь у воєнних діях. У разі потрапляння в полон комбатант користується статусом військовополоненого та відповідним правовим захистом міжнародного гуманітарного права¹⁸³.

¹⁷⁹ Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929. <https://ihl-databases.icrc.org/>. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929> (дата звернення: 29.11.2024).

¹⁸⁰ *Военная энциклопедия*. Москва : Воениздат, 1994. Т. 2. С. 231

¹⁸¹ Encyclopedia of camps and ghettos, 1933-1945 / ed. by G. P. Megargee, J. R. White, M. Hecker. Washington, DC : Indiana University Press, 2018. Vol. 3. P. 23.

¹⁸² Політична енциклопедія. / : Ю. Левенець, Ю. Шаповал. Київ : Парлам. вид-во, 2011. С. 287.

¹⁸³ Dinstein Y. *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict*. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. P. 27–28.

ОКВ – *Верховне командування Вермахту* (нім. Oberkommando der Wehrmacht) – вищий орган військового керівництва нацистської Німеччини, який безпосередньо підпорядковувався А. Гітлеру та виконував функції військового штабу, військового міністерства Райху. У сфері відповідальності ОКВ перебували питання військовополонених.

ОКГ – *Верховне командування сухопутних військ* (нім. Oberkommando des Heeres) – центральний орган оперативного управління Вермахту, відповідальний за планування та ведення бойових дій, а також за функціонування системи утримання військовополонених у зоні відповідальності сухопутних військ.

Терміном «*офіцерський корпус*» нами позначено соціальну групу радянських військових, які мали персональні військові звання Робітничо-селянської Червоної армії від лейтенанта та вище. До моменту введення в РСЧА персональних військових звань у 1935 році¹⁸⁴ до такої соціальної групи нами включено так званий командний склад – військовослужбовці, які мали звання від командира відділення і вище¹⁸⁵.

Офлаг (нім. Oflog – скорочення від Offizierslager) — табір для утримання військовополонених офіцерського складу. Офлаги призначалися для ізольованого утримання офіцерів, відповідно до норм міжнародного права.¹⁸⁶

Репатріація – повернення військовополонених на Батьківщину після завершення бойових дій або внаслідок міждержавних домовленостей про обмін полоненими. Часткова репатріація розпочалася з союзних країн до СРСР ще з кінця 1944 року, але основні репатріаційні процеси з території Німеччини

¹⁸⁴ Командный и начальствующий состав Красной Армии в 1940–1941 гг.: Структура и кадры центрального аппарата НКО СССР, военных округов и общевойсковых армий. Документы и материалы. Москва; Санкт-Петербург : Лет. сад, 2005. 272 с.

¹⁸⁵ Приказ Революционного Военного Совета Республики № 116. 16 января 1919 года. *Сборник приказов Революционного Военного Совета Республики*. Москва, 1919. С. 6.

¹⁸⁶ Encyclopedia of camps and ghettos, 1933-1945 / ed. by G. P. Megargee, J. R. White, M. Hecker. Washington, DC : Indiana University Press, 2018. Vol. 3. P. 26

розпочалися для полонених вже після капітуляції Райху та мали низку особливостей для радянських бранців¹⁸⁷.

Робітничо-селянська Червона армія – назва збройних сил, використовуваних більшовиками під час боротьби за владу та на етапі встановлення радянської влади в межах колишньої Російської імперії, а з 1922 року – офіційна назва збройних сил СРСР¹⁸⁸. Тотожним до поняття «Робітничо-селянська Червона армія» є термін «Червона армія» та аббревіатура РСЧА.

Третій Райх (нім. Drittes Reich) – ідеологічна назва нацистської держави у період правління А. Гітлера у 1933–1945 роках, яка відображала претензії на історичну спадковість та легітимацію влади націонал-соціалістичного режиму. У межах дослідження поняття «Третій Райх» уживається як тотожне назві держави «Німеччина», а також у формі похідних прикметників («німецький» тощо).

СМЕРШ (скорочення від рос. «Смерть шпионам») – система органів військової контррозвідки в СРСР, створена у 1943 році для боротьби зі шпигунством, диверсіями, зрадою та іншою підривною діяльністю в Червоній армії¹⁸⁹.

Фільтрація – процедура перевірки (ідентифікації, допиту та оцінки лояльності) осіб, які перебували в полоні, окупації або на території противника, з метою встановлення їхньої політичної надійності та подальшого правового статусу¹⁹⁰.

ФГО – відділ «Іноземні армії Схід» (нім. Fremde Heere Ost) – розвідувальний відділ Генерального штабу сухопутних військ Німеччини, що

¹⁸⁷ Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. <https://ihl-databases.icrc.org/>. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907?activeTab=> (дата звернення: 29.11.2024).

¹⁸⁸ Декрет об організації Рабоче-Крестьянской Красной Армии. *Декреты Советской власти*. Москва, 1957. С. 356–357.

¹⁸⁹ *The Oxford Companion to World War II*. Oxford : Oxford University Press, 2001. P. 707.

¹⁹⁰ Там само. С. 262-263

спеціалізувався на зборі та аналізі інформації про збройні сили Радянського Союзу та інших держав Східної Європи¹⁹¹.

Отже, методологія дослідження ґрунтується на поєднанні класичних і сучасних підходів, що забезпечує комплексне, об'єктивне та багатовимірне вивчення проблеми перебування офіцерів Робітничо-селянської Червоної армії в німецькому військовому полоні. Поєднання неопозитивістських принципів фактологічної перевірки з феноменологічним, аксіологічним та антропологічним підходами дозволило не лише реконструювати нормативно-інституційний вимір полону, а й проаналізувати морально-психологічний стан бранців, їхні мотивації, стратегії поведінки та ціннісні орієнтири. Такий методологічний плюралізм дозволив створити надійне наукове підґрунтя для пропонованого дисертаційного дослідження та представити досвід німецького військового полону офіцерів РСЧА як складне історичне явище, сформоване сукупністю взаємопов'язаних чинників.

Таким чином, аналіз історіографії, джерельної бази та методологічних підходів засвідчив багатовимірність проблеми німецького військового полону радянських офіцерів у роки Другої світової війни. Огляд наукової літератури показав, що попри значний масив досліджень, присвячених радянським військовополоненим загалом, офіцерський корпус РСЧА тривалий час не розглядався як самостійний об'єкт аналізу. Радянська історіографія була обмежена ідеологічними рамками, тоді як зарубіжні й українські дослідження зосереджувалися переважно на загальних аспектах нацистської політики, винятками стали роботи російських істориків енциклопедичного характеру. Репрезентативна та різнопланова джерельна база, що охоплює архівні матеріали, документи міжнародних організацій, нормативно-правові акти, мемуари, пресу й аудіовізуальні джерела, у поєднанні з міждисциплінарною методологією стали надійним теоретико-методологічним підґрунтям для пропонованого дослідження.

¹⁹¹ Müller R.-D. *Fremde Heere Ost // Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. 2. Aufl. München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2005. S. 165.

РОЗДІЛ II.

ОФІЦЕРСЬКИЙ КОРПУС РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКОЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА ПРОБЛЕМА ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ

2.1. Військовий полон: історико-правовий зріз до початку німецько- радянської війни

Історія військового полону є багатогранною, оскільки формувалася під впливом моральних, філософських, релігійних, політичних та економічних уявлень воюючих сторін. Від найдавніших воєн до сучасності ці чинники визначали ставлення переможців до полонених. У стародавньому світі та в епоху Середньовіччя не існувало системи універсальних норм захисту військовополонених, хоча в окремих цивілізаціях діяли приписи, що регулювали поведження з ними. Доля бранців визначалася передусім економічними інтересами, релігійними уявленнями завойовників і соціальним статусом полонених та варіювалася від страти й поневолення до відносно гуманного поведження й звільнення шляхом викупу¹⁹².

Найбільшим військовим конфліктом Нового часу стали Наполеонівські війни (1799–1815 років), які залучили безпрецедентну на той час чисельність військовослужбовців і виявили низку системних труднощів для всіх сторін

¹⁹² Yates R. D. S. The fate of the defeated: Qin's treatment of their enemies. *Bamboo and Silk*. 2022. Vol. 5, no. 1. P. 1–72. URL: <https://doi.org/10.1163/24689246-00402015> (date of access: 18.11.2024); Chakravarti P. C. *The art of war in Ancient India*. New Delhi : Gyan Books, 2017. 242 p; Radhika R. Revisiting the Ancient Indian laws of warfare and humanitarian laws. *IndraStra Global*. 2017. Vol. 3, no. 3. P. 1–4; Pierre B. *From Cyrus to Alexander: A history of the Persian Empire*. Winona Lake, Indiana : Eisenbrauns, 2002. 1214 p; *War and peace in the Ancient world* / ed. by K. A. Raaflaub. Chennai, India : Blackwell Publishing, 2007. 398 p; Foster B. R. *Water under the straw: Peace in Mesopotamia*. *War and peace in the Ancient world*. Chennai, India, 2007. P. 66–80; Kalashnikov A. Treatment of captives in Ancient Greek warfare: A vicious cycle. *University of Alberta*. 2014. P. 1–7. URL: <http://www.vexillumjournal.org/wp-content/uploads/2015/10/Kalashnikov-Treatment-of-Captives-in-Ancient-Greek-Warfare.pdf> (date of access: 18.11.2024); Crane A. *Roman Attitudes to Peace in the Late Republican and Early Imperial Periods: from Greek Origins to Contemporary Evidence* : doctoral dissertation. Kent, 2014. 205 p. URL: <https://kar.kent.ac.uk/44166/1/A.Crane.Thesis.pdf> (date of access: 19.11.2024). Ambühl R. *Prisoners of War in the Hundred Years War Ransom Culture in the Late Middle Ages*. Cambridge : MPG Books Group, 2013. 318 p.

конфлікту. Насамперед криза охопила логістику транспортування бранців до місць утримання, а в подальшому поширилась на інфраструктуру та умови їхнього перебування.

З метою полегшення розміщення військовополонених Велика Британія спочатку використовувала наявні наземні об'єкти для ув'язнення, розташовані поблизу морського узбережжя, що дозволяло зменшити навантаження на сухопутну транспортну систему. Зі збільшенням кількості уполонених британська влада вдалася до використання виведених з експлуатації суден, а також до переведення бранців на окремі острови Південної Азії. Коли й ці заходи виявилися недостатніми, Рада Королівського флоту Великої Британії збудувала табір у селищі Норман-Крос, що стало першим задокументованим випадком створення спеціального місця утримання, призначеного виключно для військовополонених. Фортифікаційні об'єкти такого типу отримали назву «депо» (від французького «*derot*» – місце зберігання)¹⁹³.

Франція дотримувалася принципу сегрегації військовополонених залежно від їхнього військового звання. Так, полонені офіцери мали змогу дати слово честі – «*parole*» (пароль) – не тікати й не повертатися на поле бою. Натомість вони отримували привілей розміщуватися в приватних будинках або готелях із правом обмеженого пересування в межах міста, в якому їх утримували. Окрім того, офіцерам ворожих армій гарантували повноцінний раціон і платню на рівні французьких військовослужбовців. Також проводилося лікування поранених у місцевих шпиталях. Загалом Франція та Пруссія часто вдавалися до звільнення полонених як політичного жесту або задля економії ресурсів.

Військовий полон періоду Наполеонівських війн актуалізував ряд нових проблем: відокремлення цивільних осіб від військових задля взаємної безпеки; логістичні й інфраструктурні труднощі; створення спеціальних місць утримання; невизначеність тривалості полону для різних категорій бранців; необхідність лікування полонених та їхньої репатріації. Ці питання стали підґрунтям для

¹⁹³ Duché E. Prisoners of War. *The Cambridge History of the Napoleonic Wars: Volume 3: Experience, Culture and Memory* / ed. by A. Forrest, P. Hicks. Cambridge, 2022. Vol. 3. P. 93-114. URL: <https://doi.org/DOI:%2010.1017/9781108278119.006>.

формування норм міжнародного права, яке регулювало поведження з військовополоненими. Під час військових конфліктів домовленості щодо регулювання умов утримання бранців мали двосторонній або багатосторонній характер та діяли до закінчення конфлікту. У мирний час подібні ініціативи часто зустрічали опір з боку урядів через значні фінансові витрати, зміну політичних пріоритетів і відсутність довіри до майбутніх супротивників.

Кодифікацію захисту жертв війни започаткував Жан-Анрі Дюнан – швейцарський фінансист, громадський діяч, який у 1859 році став свідком наслідків битви між італо-французькою коаліцією та австрійськими військами у місті Сольферіно. Вражений стражданнями поранених і полонених, Ж. А. Дюнан за згоди військового керівництва, спільно з місцевим цивільним населенням, організував допомогу військовослужбовцям незалежно від їхньої національності. Цей досвід він описав у книзі *«Спогади про Сольферіно»* 1862 року та запропонував створити спеціальну організацію, яка б надавала допомогу хворим та пораненим військовослужбовцям, а також висловив ідею укласти міжнародний договір, який би гарантував захист медичного персоналу та догляд за пораненими без урахування приналежності до сторони конфлікту.

На початку 1863 року Ж. -А. Дюнан разом із юристами, лікарями та військовими створив «Міжнародний комітет допомоги пораненим», який з часом трансформувалася у відомий нині *«Міжнародний комітет Червоного Хреста»* (далі – МКЧХ). У жовтні того ж року МКЧХ провів приватну конференцію у Женеві, на якій запропоновано створити схожі комітети в країнах-учасницях з'їзду. Отримавши підтримку швейцарського уряду, Ж. -А. Дюнан організував міжнародну конференцію, що відбулась 22 серпня 1864 року за участі 16 держав. За результатами зібрання було підписано *«Женевську конвенцію про поліпшення стану поранених і хворих у діючих арміях»*¹⁹⁴. Підписанти задекларували обов'язок поважати, захищати й допомагати хворим і пораненим незалежно від того, на чиєму боці вони воювали; медики та цивільні, які надавали допомогу у

¹⁹⁴ Kolb R., Hyde R. An introduction to the international law of armed conflicts. Portland, Oregon : Hart Publishing, 2008. P. 38.

шпиталях, визнавалися недоторканими; червоний хрест на білому тлі – інверсія швейцарського прапора – став міжнародним розпізнавальним знаком військових шпиталів та персоналу, що перебували під правовим захистом міжнародного гуманітарного права.

Наступні конференції подібного формату відбулися в Гаазі 18 травня 1899 року з ініціативи російського імператора Миколи II та 9 липня 1907 року з ініціативи американського президента Теодора Рузвельта. Узгоджені домовленості (шість конвенцій 1899 року та чотирнадцять конвенцій 1907 року) регламентували широке коло питань, пов'язаних із початком бойових дій, веденням війни на морі, обмеженням використання певних видів зброї, скиданням та встановленням мін і снарядів та стали основою сучасного міжнародного права¹⁹⁵.

Проте особливе значення для досліджуваної теми мають конвенції *«Про закони та звичаї сухопутної війни»*¹⁹⁶ і *«Про права та обов'язки нейтральних держав та осіб у разі сухопутної війни»*¹⁹⁷ 1899 та 1907 років відповідно. Саме ці документи визначили статус військовополонених як особливу категорію учасників бойових дій, що є важливою віхою в історії розвитку інституту військового полону.

Відповідно до прийнятих домовленостей військовополонені мали перебувати під вартою держави, а не конкретних осіб чи військових формувань, які їх захопили. Місцями утримання визначалися спеціально облаштовані фортеці, табори або інші об'єкти, захищені від бойових дій і можливих посягань з боку місцевого населення. Праця військовополонених суворо регламентувалася: вона не мала бути надмірною, передбачала оплату та відповідала військовому званню й кваліфікації полоненого.

¹⁹⁵ Islam M. S. The Historical Evolution of International Humanitarian Law (IHL) from Earliest Societies to Modern Age. *Beijing Law Review*. 2018. № 9. P. 294–307.

¹⁹⁶ Convention with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. *icrc.org*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/150-IHL-10-EN.pdf> (дата звернення: 17.10.2024).

¹⁹⁷ Convention respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land. *icrc.org*. URL: https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/200-IHL-20-EN.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 17.10.2024).

Уряди країн, на територіях яких утримувалися військовополонені, зобов'язані були дотримуватися ратифікованих конвенцій або спеціальних угод, укладених між ворогуючими сторонами. У разі відсутності таких домовленостей воюючі держави принаймні зобов'язувалися забезпечувати полоненим їжу, житло та одяг на рівні з забезпеченням власної армії. Водночас військовополонені мали дотримуватися законів і правил держави, яка їх утримувала.

Значну увагу в міжнародних домовленостях було приділено регулюванню процедури допиту, під час якого військовополонений зобов'язувався повідомити своє ім'я та звання. У разі відмови або надання неправдивих відомостей він втрачав пільги, що відповідали його званню. Офіцери, захоплені в полон, мали право на отримання грошового забезпечення від держави-утримувача, яке після завершення воєнних дій підлягало компенсації з боку уряду їхньої країни.

Вперше в конвенціях 1899 і 1907 років особи, які не були комбатантами, але перебували в зоні бойових дій (наприклад, газетні кореспонденти, репортери, торговці та постачальники), отримали такі самі права, як і військовослужбовці, за умови підтвердження їхньої належності до армії країни, з військовослужбовцями якої вони були захоплені.

Звільнення військовополонених могло здійснюватися на підставі так званого «слова честі», за умови погодження такого механізму всіма сторонами конфлікту. Однак у разі повторного захоплення в полон звільнені особи втрачали право на статус військовополоненого та могли притягуватися до судової відповідальності. Після завершення конфлікту репатріація полонених мала здійснюватися у найкоротші строки, водночас примусова репатріація заборонялася.

Для взаємного обміну даними про військовополонених кожна держава зобов'язувалася створити відповідне бюро, завданням якого було збирання та надання інформації всім зацікавленим сторонам, а також облік і передача власникам особистих речей, знайдених на полі бою чи в шпиталях. Створення такого бюро допускалося на нейтральній території, що забезпечувало його неупереджений характер і об'єктивність у розв'язанні ввірених питань. З метою

полегшення утримання значної кількості полонених листування військовополонених і матеріальна допомога, що спрямовувалася до місць їхнього утримання, звільнялися від оподаткування¹⁹⁸.

Узгодження значного кола положень, що стосувалися військовополонених, сприяло поступовому поліпшенню становища бранців. Водночас застосування цих норм під час конкретних збройних конфліктів значною мірою залежало від політичної волі урядів ворогуючих держав. Загальна тенденція до гуманізації способів ведення війни зумовила подальший розвиток міжнародних домовленостей, спрямованих на захист жертв війни.

Наступну конференцію з урегулювання військових питань було заплановано на 1914 рік, згодом її перенесли на 1915 рік, однак із початком Першої світової війни гуманітарні питання й надалі регулювалися нормами, чинними станом на 1907 рік. Перша світова війна 1914–1918 років набула характеру глобального збройного конфлікту, що перевінив ефективність сформованої системи міжнародного гуманітарного права. У Європі було захоплено близько 9 мільйонів військовополонених. На думку О. Ю. Карабіна, така кількість полонених частково пояснювалася тим, що завдяки розвитку гуманітарного права умови полону були привабливішими, ніж перебування в окопах. Однак це породжувало погіршення умов утримання через збільшення кількості полонених і зменшення ресурсів, необхідних для їхнього забезпечення¹⁹⁹.

Через очікування нетривалого локального конфлікту держави-учасниці не здійснили належної підготовки до масових переміщень населення. Концентрація великої кількості людей в обмеженому просторі, за умов недостатнього санітарно-гігієнічного забезпечення, призвела до того, що в роки війни в таборах військовополонених фіксувалися спалахи інфекційних захворювань, зокрема з летальними наслідками. Попри наявність міжнародно-правових норм, ухвалених

¹⁹⁸ Schindler D., Toman J. *The Laws of Armed Conflicts*. 4-те вид. Martinus Nijhoff Publisher, 2004. р. 69–93

¹⁹⁹ Карабін О. Ю. Питання взяття у полон, розміщення і обліку німецьких та австрійсько-угорських військовополонених на українських територіях у роки Першої світової війни. *ГРАНІ Науково-теоретичний альманах*. 2019. Т. 22, № 9-10. С. 15–28.

до Першої світової війни, їх дотримання державами-учасницями конфлікту мало обмежений характер. Порушення встановлених норм забезпечення харчування в країнах, які зазнали морської блокади (Німеччині, Австро-Угорщині), було зумовлене дефіцитом продовольства, навіть, для цивільного населення. Безпосередньо на полі бою фіксувалися випадки розстрілу комбатантів, які мали намір скласти зброю. У таборах до військовополонених застосовувалися каральні заходи, що суперечило положенням чинних міжнародних угод.

Неналежне становище військовополонених дедалі частіше використовувалося як зручний інструмент пропаганди: демонізуючи противника та перекручуючи факти щодо умов утримання власних громадян у полоні, держави формували наратив рівноцінного ставлення, що слугувало виправданням нехтування стандартами утримання полонених. Бранців широко залучали до фізичної праці в різних секторах економіки, хоча трудова експлуатація у військовій сфері була заборонена. Умови праці нерідко мали експлуатаційний характер, що викликало невдоволення серед військовополонених. У відповідь вони вдавалися до страйків, обґрунтовуючи свою позицію тим, що трудове законодавство в їхніх державах було на вищому рівні, ніж у країнах утримання. Німеччина залучила найбільшу кількість полонених – близько 90 %, тоді як Велика Британія використовувала їх значно обмеженіше, що пояснювалося внутрішнім спротивом британських робітників, стурбованих можливим зниженням заробітної плати через використання дешевої робочої сили²⁰⁰. Нерідко опіку над полоненими передавали органам місцевої влади на тих територіях, де розміщувалися місця утримання. За задумом це мало спростити залучення військовополонених до праці, однак на практиці умови їхнього утримання суттєво відрізнялися.

Однак у сфері військового полону відбулися певні позитивні зрушення. Нейтральні держави, згідно з Гаазькими конвенціями 1899 та 1907 років, брали на себе відповідальність за військовополонених. Міжнародний комітет

²⁰⁰ Jones H. Violence against prisoners of war in the First World War. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 468 p.

Червоного Хреста активно діяв: проводив інспекції таборів, співпрацював з місцевою владою з метою поліпшення умов утримання полонених, а також сприяв практичному впровадженню міжнародних домовленостей, ухвалених напередодні війни. Попри те, що всі сторони конфлікту у тій чи іншій формі порушували ратифіковані конвенції, домовленостей щодо захисту поранених загалом намагалися дотримуватися.

Репатріація полонених у роки Першої світової війни стала довготривалим і складним процесом порівняно з практикою попередніх збройних конфліктів. Відмова від механізму викупу або звільнення на підставі «слова честі», а також активне залучення військовополонених до праці призвели до того, що значна їх частина залишилися на території держав, які їх утримували, навіть після офіційного завершення війни. Порядок і умови репатріації не мали чіткого міжнародно-правового врегулювання. Характер протистояння з кінця 1914 року набув формату «війни на виснаження», а тому обмін полоненими став неможливим, оскільки це поновлювало ресурси воюючих сторін. Після підписання мирних домовленостей у кількох країнах загострився національний шовінізм, що стало причиною упередженого ставлення до полонених і закликів до їхнього якнайшвидшого повернення до країн походження²⁰¹.

Перша світова війна стала першим збройним конфліктом, у межах якого було системно зафіксовано проблеми психологічного характеру серед військовополонених. У середовищі полонених поширилося захворювання, яке в Німеччині отримало назву «*Der StacheldrahtPsychose*» – «психоз колючого дроту». До основних чинників розвитку цього стану належали спільне утримання численних груп людей, невизначеність щодо тривалості перебування в полоні, а також тривале обмеження життєвого простору. У сукупності ці обставини сприяли поширенню психічних розладів, зокрема галюцинацій та проявів агресивної поведінки серед військовополонених. Певна увага до

²⁰¹ Wylie N., Cameron L. The impact of World War I on the law governing the treatment of prisoners of war and the making of a humanitarian subject. *The European Journal of International Law*. 2019. № 29(4). С. 1333.

ментального здоров'я полонених виявлялася у впровадженні в місцях утримання культурних заходів і організації фізичних вправ²⁰².

Досвід Першої світової війни виявив недосконалість чинних норм міжнародного гуманітарного права, хоча створена державами система утримання дозволила більшості військовополонених вижити та повернутися додому. Міжнародний комітет Червоного Хреста здійснив ретельний аналіз наявних проблем і в 1921 році провів міжнародну конференцію, під час якої була обґрунтована ідея щодо ухвалення спеціальної конвенції для регулювання поведінки з військовополоненими. Через два роки було підготовлено проєкт конвенції зі 103 статей, який містив вимоги включити в категорію військовополонених депортованих, біженців та евакуйованих з лінії фронту. Розробка документа була завершена у 1929 році, його було представлено на конференції в Женеві під назвою «*Конвенція про поведінку з військовополоненими*»²⁰³. Нова угода не денонсувала попередніх домовленостей, а розширила їх. Запроваджені доповнення зумовили переосмислення правового статусу військовополонених – від «роззброєних воїнів» або «некомбатантів» до юридично захищених суб'єктів міжнародного права.

Захист військовополонених було покладено на нейтральні «держави-покровительки», що стало компромісним рішенням між небажанням воюючих держав допускати спеціальні місії на свою територію та потребою мати дієвий контроль за виконанням конвенцій. Такий підхід давав змогу поставити інтереси військовополонених вище за політичні цілі воюючих сторін. Виявлені порушення мали усуватися через діалог країн, які перебували у стані війни, для досягнення конструктивних результатів. Конференція у Женеві не створила міжнародної установи, яка б притягала до відповідальності порушників гуманітарного права, хоча можливості для цього вже існували: новостворена Рада Ліги Націй та Міжнародний суд могли б вирішувати ці питання. На нашу думку,

²⁰² Мінаєва, Т. В. (2013). Особливості адаптації російських військовополонених до умов перебування в таборах в роки Першої світової війни. *Історична панорама*, (16). С. 26

²⁰³ Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. *ihl-databases.icrc.org*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/305-IHL-GC-1929-2-EN.pdf> (дата звернення: 18.10.2024).

відсутність такого механізму стала однією з передумов трагедії радянських військовополонених у роки Другої світової війни.

У конвенції було уточнено, що різниця у поводженні з військовополоненими дозволялася лише на підставі статі, військового звання, фізичного чи психічного стану, а також професійних здібностей. Уточнювалися деталі евакуації з поля бою та конвоювання до пунктів збору. В'язниці були заборонені як місця утримання, а в спеціалізованих таборах мав здійснюватися розділ за расовою та національною ознаками. Заборонялися будь-які колективні дисциплінарні заходи, які впливали на забезпечення харчуванням. Піклування про моральний стан військовополонених передбачалося статтями щодо створення умов для фізичних вправ, перебування на відкритому повітрі та покладання на воюючі сторони зобов'язання організувати інтелектуальне дозвілля бранців.

У тексті було виділено спеціальні положення щодо офіцерів та осіб, прирівняних до них. Ці норми зобов'язували воюючі сторони на початку воєнних дій взаємно повідомити одна одну про звання і чини, щоб створити систему відповідностей між воюючими країнами. Офіцери мали право на ставлення з урахуванням їхнього звання та віку, а на обслуговування прикомандированими полоненими солдатами. Жоден офіцер, який отримав статус військовополоненого, не міг бути позбавлений звання. У відповідних таборах старший за званням призначався представником для спілкування з адміністрацією. Військовополонені зобов'язувалися вітати лише тих офіцерів, які були вищими або рівними за званням. Офіцери мали можливість забезпечувати себе харчуванням та одягом, а також утримували власну їдальню за рахунок виплат, що дорівнювали грошовому забезпеченню в армії держави, яка їх утримувала. Інші статті стосувалися офіцерів у контексті їхнього залучення до фізичної праці: їх заборонялося залучати до роботи, окрім випадків, коли це було ініційовано самими бранцями. Офіцерів могли притягати до дисциплінарної відповідальності, однак їх мали утримувати окремо від рядового складу, до якого застосовувалися дисциплінарні покарання.

Створення окремої конвенції, присвяченої становищу військовополонених, мало б гарантувати гуманне ставлення до них у майбутніх конфліктах. Однак не було передбачено механізмів покарання за невиконання прийнятих домовленостей, а їх дотримання і виконання залежали виключно від бажання військово-політичної верхівки держав-учасниць конфлікту. Друга світова війна стала тяжким випробуванням для поліпшеної системи гуманітарного права.

Німеччина була підписантом Женевської конвенції 1864 року, Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 років та Женевської конвенції про військовополонених 1929 року, ратифікованої вже у Третньому Райху в лютому 1934 року. Однак під час підготовки операції «Барбаросса» було створено спеціальну нормативно-правову базу для регламентування утримання радянських військовополонених.

Розробка окремої концепції щодо системи утримання радянських військовополонених розпочалася в нацистській Німеччині орієнтовно в березні 1941 року. Першим документом, у якому було зафіксовано згадки про військовополонених під час майбутньої реалізації плану «Барбаросса», стали *«Richtlinien auf Sondergebieten zur Weisung Nr. 21 (Fall Barbarossa)»* (*«Директиви щодо спеціальних областей до інструкції № 21 (План «Барбаросса»)»*)²⁰⁴ від 13 березня 1941 року, у яких зазначено, що керівник Верховного командування Вермахту (Das Oberkommando der Wehrmacht, далі – ОКВ) генерал-фельдмаршал Вільгельм Кайтель безпосередньо відповідальний за організацію розміщення та умови утримання військовополонених. Накази очільника ОКВ мали пріоритет перед іншими розпорядженнями, включно з тими, що видавалися райхскомісарами на окупованих територіях. Надалі саме ОКВ розробило нормативно-правову базу поведінки з радянськими військовополоненими.

Основою для злочинних наказів стала нацистська ідеологія, яка розглядала народи Радянського Союзу як «недолюдей» (нім. Untermenschen), які не заслуговували на гуманне ставлення. У вже згаданих *«Директивах щодо спеціальних областей...»* райхсфюрер Охоронних загонів Націонал-

²⁰⁴ Richtlinien auf Sondergebieten zur Weisung Nr. 21 (Fall Barbarossa). 13 берез. 1941 р. *ВА-МА*. RW 4/522. Bl. 25-39. Ксерокопія.

соціалістичної німецької робітничої партії (нім. Schutzstaffel NSDAP, далі — СС) Г. Гіммлер отримував від А. Гітлера надзвичайні повноваження для спеціальних завдань, що були зумовлені боротьбою двох протилежних політичних систем. Тобто каральний апарат СС отримував повноваження на каральні акції у зоні дії Вермахту проти будь-кого, кого вони вважали противником нацистського режиму.

Важливим з погляду аналізу є документ «*Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbands des Heeres*» («*Регулювання застосування Поліції безпеки та Служби безпеки у складі з'єднань Сухопутних військ*») ²⁰⁵ від 26 березня 1941 року. Цим нормативним актом у зоні бойових дій цілеспрямовано розмивалася відповідальність між Вермахтом і СС, а також підпорядкованою їм Службою безпеки (нім. Sicherheitsdienst, далі – СД), що вводило обергрупенфюрера СС Райнгарда Гейдріха до кола ключових посадових осіб, відповідальних за реалізацію політики на Східному фронті. Під його керівництвом було створено спеціальні команди (нім. Sonderkommandos) та оперативні групи (нім. Einsatzgruppen), які були причетними до значної кількості воєнних злочинів проти радянських військовополонених під час німецько-радянського протистояння в роки Другої світової війни. На думку дослідника К. Штрайта, ці закони, хоча і не містили прямих вказівок щодо поводження з радянськими військовополоненими, але створювали загальне відчуття всездозволеності та формували атмосферу ненависті до ворога ²⁰⁶. Військове командування, яке мало б чинити опір втягуванню армії у відверто злочинні дії, зосередилося на оперативних рішеннях, а питання, які стосувалися політичних розправ, бентежили командирів виключно в контексті дисципліни.

Розвиток цієї тенденції можна простежити в наказі «*Erlass über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet "Barbarossa"*» («*Наказ про здійснення військової юстиції в районі реалізації плану "Барбаросса"*») від

²⁰⁵ Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbands des Heeres. 26 берез. 1941 р. *ВА-МА*. RW 4-575. Bl. 87-93.

²⁰⁶ Штрайт К. «Они нам не товарищи». Вермахт и советские военнопленные в 1941-1945 гг. Москва : Русская панорама, 2009. С. 29

13 травня 1941 року. Нашу увагу привернув той факт, що в тексті документа зустрічається ідеологічна теза, яка мала стати підґрунтям для винесення рішень військовими судами Вермахту щодо дій проти цивільного населення та полонених: «[...] розпад 1918 року, подальший період страждань німецького народу та боротьба проти націонал-соціалізму [...] зумовлені більшовицьким впливом»²⁰⁷. Традиційно Вермахт розглядався як політично пасивна складова німецького суспільства, з приходом до влади А. Гітлера військовим заборонялося бути членами політичних партій, зокрема й у Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (до 1944 року), тому подібні зауваження є нетиповими для військових документів. У тексті документа безпосередньо не вказувалося на ставлення до військовополонених, але німецьким військам дозволялося застосовувати заходи позасудової розправи щодо нерегулярних військ. Останніми вважалися партизанські з'єднання. Пізніше, ці положення зіграли ключову роль у зростанні смертності радянських військовополонених та радянських оточенців.

У квітні 1941 року ОКВ було розроблено «*Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Rußland*» («Інструкції для поведінки військ у Росії»)²⁰⁸, які, окрім правил взаємодії військ із цивільним населенням, визначали правила поводження з радянськими військовополоненими загалом та офіцерами зокрема. «[...] необхідно дотримуватися надзвичайної пильності та суворої обережності, оскільки підступна манера ведення бойових дій є очевидною [...] при взятті полонених цілими підрозділами, командирів слід негайно відокремлювати від рядового складу». Хоча ця норма відповідала вимогам міжнародних конвенцій, у війні проти СРСР Німеччина використовувала цю вказівку з огляду на власні ідеологічні міркування — командири, які були носіями більшовицької ідеології, могли організувати консолідований опір.

²⁰⁷ Der Erlaß über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet "Barbarossa". 13 трав. 1941 р. *ВА-МА*. RW 4/577. Bl. 86-90.

²⁰⁸ Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Rußland. 23 May. 1941. *ВА-МА*. RH 3/203. Bl. 9-11. Fotokopie.

Уже безпосередньо напередодні реалізації операції «Барбаросса» було ухвалено низку ключових нормативних актів. Перший серед них сумнозвісний «*Kommissarbefehl*» («Наказ про комісарів») ²⁰⁹ від 6 червня 1941 року. У тексті документа зазначено, що ці представники командного складу Червоної армії є відповідальними за застосування «варварських азійських методів боротьби», у зв'язку з чим до них виключається можливість застосування норм міжнародного права. Цим особам не надавався статус «військовополонених», хоча комісари Червоної армії були повноправними військовослужбовцями і комбатантами – вони були одягнені у військову форму, мали зброю та носили знаки розрізнення. Тому позбавлення відповідного статусу було порушенням міжнародного права, що спричиняло відсутність гарантованого захисту цієї категорії осіб. Нацистським керівництвом передбачалося, що політичних комісарів слід відокремлювати від решти бійців на полі бою та знищувати без судового розгляду на місці захоплення. У разі виявлення політичних комісарів у місцях утримання, їх мали передавати під контроль загонів СС, а переміщення таких осіб у тиліві райони Райху заборонялося.

Одночасно з цими наказами затверджено директиву «*Kriegsgefangenenwesen im Fall "Barbarossa"*» («Система поводження з військовополоненими під час реалізації плану "Барбаросса"») ²¹⁰. Це ґрунтовний документ, підписаний шефом ОКВ, що визначав поводження з радянськими військовополоненими і залишався чинним до вересня 1941 року, коли ухвалили додаткові директиви з цього питання. У тексті документа описувалася система утримання радянських військовополонених на території Райху та Генерал-губернаторства на окупованих польських територіях: було вказано відповідальних осіб зі структури ОКВ, особливості переміщення і місця утримання, куди мали спрямовуватися полонені. Планувалася сегрегація за національною належністю та посадою у війську — офіцерів та комісарів мали

²⁰⁹ Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare. 6 Juni. 1941. *BA-MA*. RW 4/578. Bl. 87-93. Original.

²¹⁰ Kriegsgefangenenwesen im Fall Barbarossa. 6 Juni. 1941. *BA-MA*. RW 4/578. Bl. 185-201. Fotokopie.

відокремлювати від рядового складу в пріоритетному порядку. Ця норма була обов'язковою для виконання.

Попри те, що німецьке командування декларувало застосування Женевської конвенції 1929 року як основи для поводження з радянськими військовополоненими, з огляду на неприєднання СРСР до цього міжнародного акту, було сформовано перелік винятків, що стали прямим і свідомим порушенням гуманітарного законодавства:

1. Заборонялося залучення військовополонених до роботи у внутрішній економіці Райху (це була особиста позиція А. Гітлера), натомість дозволялося їхнє використання для потреб армії в зоні її діяльності;

2. Заборонялася оплата праці рядовому складу, офіцерам та медичному персоналу;

3. Заборонялося зберігання особистих цінних речей, які мали вилучатися на користь Райху як легальна військова здобич;

4. Заборонялося інформувати військово-адміністративні органи про військовополонених, посвідчення особи військовополоненим не видавалися, а щодо реєстраційних карток мали видати окремі накази;

5. Заборонявся захист військовополонених з боку нейтральних держав-покровительок чи гуманітарних товариств.

Таким чином, нормативно-правова база, створена ОКВ напередодні реалізації плану «Барбаросса», мала чітко виражений ідеологічний характер і була спрямована на легалізацію відходу від норм міжнародного права, а також на формування у військовому середовищі атмосфери жорстокості та безкарності. Це стало підґрунтям для системних злочинів проти людяності, спрямованих проти радянських військовополонених.

Суттєвою складністю для дослідження є той факт, що частина наказів виключно злочинного характеру, віддавалася в усній формі, що унеможлиблює їх документальну фіксацію та ускладнює всебічне вивчення феномену військового полону в Третньому Райху. Усні накази були поширеною практикою, яку

заохочував начальник ОКВ В. Кайтель²¹¹. Ще 1933 року, перебуваючи у званні полковника, на засіданні Комітету з питань оборони Райху він заявляв: *«Жоден документ не має бути втрачений, оскільки він може потрапити до рук ворожої розвідки. Усні ж повідомлення неможливо довести; ми зможемо заперечувати їх в Женеві»*²¹².

Звичка збереглася і на посаді начальника Верховного командування Вермахту. В автобіографії В. Кайтель згадував про проєкт наказу, який звільняв від кримінальної відповідальності військовослужбовців Вермахту за вчинення злочинів проти цивільного населення. Щодо цього до нього звертався Вальтер фон Браухіч із застереженням, що генерали не сприймуть таких методів ведення війни та вимагатимуть відповідний письмовий наказ, на що фельдмаршал лише відповів: *«[...] без чітких і недвозначних вказівок Гітлера я за жодних обставин не підпишу подібного змісту документи; на мою думку, вони не лише зайві, але й становлять чималу загрозу. Зрештою, усі чули, що сказав фюрер, – цього цілком достатньо. Я категорично проти будь-якого письмового оформлення в такій делікатній та спірній справі»*²¹³.

Наведені цитати дозволяють зробити висновок, що В. Кайтель знав про неправомірність наказів, які містили очевидні порушення міжнародного гуманітарного права, але не відмовився їх затвердити та передати для виконання військами на Східному фронті. Згідно із записами особистого ад'ютанта фельдмаршала Г. Енгеля, кілька генералів намагалися перешкодити передачі цього наказу до війська. Зокрема, генерал-майор Вермахту Г. фон Тресков пропонував таке: *«Якщо міжнародне право буде порушено, то хай спершу це зроблять росіяни, а не ми»*²¹⁴.

²¹¹ Бевз Я. В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель як головний військовий злочинець у справі радянських військовополонених. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2022. Т. 33, № 3. С. 11–16.

²¹² Мирошниченко С. Стенограмма Нюрнбергского процесса. 2-е изд. Москва-Новочеркасск : Военная литература, 2018. Т. 1. С. 266. URL: https://militera.lib.ru/docs/da/np_doprosy/index.html.

²¹³ Кейтель В. 12 ступенек на эшафот... Ростов н/Д : Феникс, 2000. С. 284.

²¹⁴ Buchheim, H. (2005). *Anatomie des SS-Staates* (8-ме вид.). Deutscher Taschenbuch Verlag. <https://open.ifz-muenchen.de/bitstreams/baafe7d5-fdd2-4c07-8055-3dfeb14b4992/download>. С. 459; Helmecke C. Ein «anderer» Oberbefehlshaber? Generaloberst

Сам фельдмаршал В. Кайтель дуже шкодував про прийняття таких рішень, але керувався не гуманістичними міркуваннями, а лише тим фактом, що вище згадані накази були використані під час судового процесу: «Обидва накази [...] стали найтяжчим обвинувальним матеріалом на Нюрнберзькому процесі багато в чому тому, що були видані за 6 тижнів до початку війни і не могли бути викликані або обумовлені характером воєнних дій. Головний ініціатор і єдиний автор цих документів, Адольф Гітлер, мертвий, через що я і постав перед цим судом»²¹⁵.

Расово-ідеологічні засади нацистської політики щодо радянських військовополонених реалізовувалися у бойових наказах, виданих спільно ОКВ та РСГА на початковому етапі німецько-радянської війни. Напередодні початку реалізації операції «Барбаросса» передбачалося транспортування червоноармійців на територію Райху за аналогією з військовополоненими інших європейських армій. Однак особиста позиція А. Гітлера призвела до зміни цієї практики і зумовила формування на окупованих територіях Польщі та Чехословаччини спеціальної системи фільтрацій або селекції радянських бранців (нім. *Aussonderung*). Її мета полягала у виявленні та ізоляції євреїв, комуністів та інших категорій бранців, визначених нацистським керівництвом як політично й ідеологічно небезпечні. Організаційно-правовим інструментом реалізації цієї політики став «Бойовий наказ № 8», виданий 17 липня 1941 року²¹⁶.

Згідно документу передбачалося «очищення» таборів, як стаціонарних, так і транзитних, від категорій полонених, які були зазначені у додатку до наказу: професійні революціонери, функціонери Комінтерну, всі провідні партійні функціонери КППС та її дочірніх організацій у центральних комітетах, районних комітетах і обласних комітетах, всі народні комісари та їхні заступники, всі колишні політкомісари Червоної Армії, провідні діячі центральної та середньої влади в державі, провідні діячі економічного життя, радянська російська

Rudolf Schmidt und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1943. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 2016. T. 75, № 1. С. 55–93. URL: <https://doi.org/10.1515/mgzs-2016-0003>. (дата звернення: 15.11.2024).

²¹⁵ Кейтель В. Вказ. прац. С. 285.

²¹⁶ Einsatzbefehl Nr. 8. 17. Juli 1941. *BA-MA*. R 58/272. Bl. 103-109.

інтелігенція, всі євреї, всі особи, визнані агітаторами або фанатичними комуністами²¹⁷.

Відібраних бранців команди, утворені з одного офіцера СС та 4-6 рядових бійців, позбавляли статусу військовополоненого й страчували неподалік табору або спрямовували у концентраційні табори²¹⁸. Оскільки цей наказ вийшов, коли вже перші ешелони з радянськими військовополоненими прибули на територію Німеччини, то 21 липня 1941 року РСГА було видано «Бойовий наказ № 9» для офісів таємної поліції, які мали організувати селекцію військовополонених у так званих «російських таборах» у зоні їхньої відповідальності.

Унаслідок такої нормативно-репресивної політики радянські військовополонені були фактично виведені за межі дії міжнародного гуманітарного права, що давало змогу ігнорувати стандарти їхнього утримання, харчування, медичного забезпечення та фізичної безпеки. Позбавлені реальних правових гарантій, вони опинилися в просторі сваволі націонал-соціалістичного терору, де фільтрація, сегрегація і передання окремих категорій бранців каральним структурам стали інструментами системного насильства.

Чи мав Радянський Союз можливість протистояти політиці винищення своїх громадян в умовах війни на Східному фронті? Російська імперія була підписантом вище згаданих конвенцій 1899 та 1907 років, а після державного перевороту 1917 року більшовики видали «Декрет про визнання всіх міжнародних конвенцій про Червоний Хрест»²¹⁹ від 4 червня 1918 року, що декларував визнання всіх міждержавних домовленостей, укладених Російською імперією до жовтня 1915 року. Також більшовики створили «Центральну колегію

²¹⁷ Левикін В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема військовополонених у роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. : історичні нариси : у 2 кн. / голова редкол. В. А. Смолій ; відп. ред. О. Є. Лисенко. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 2. С. 340–385.

²¹⁸ Einsatzbefehl Nr. 8. 17. Juli 1941. *ВА-МА*. R 58/272. Bl. 103-109.

²¹⁹ Постановление о признании Женевской и других международных конвенций, касающихся Общества Красного Креста. 30 трав. 1918 г. Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 19. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 53-54. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/14802-30-maya-postanovlenie-o-priznanii-zhenevskoy-i-drugih-mezhdunarodnyh-konventsiiy-kasayuschih-sya-obschestva-krasnogo-kresta> (дата звернення: 14.10.2024).

у справах полонених і біженців», яка мала займатися питаннями військовополонених за кордоном. Однак надалі міжнародна співпраця Радянського Союзу в контексті ратифікації домовленостей щодо гуманітарного права була зупинена.

Женевську конвенцію 1929 року більшовики не підписали під час конференції, натомість 19 березня 1931 року ухвалили «*Постанову ЦВК і РНК СРСР № 46 про затвердження проекту постанови ЦВК і РНК СРСР "Положення про військовополонених"*»²²⁰, що мала на меті долучити СРСР до міжнародної системи, але з деякими ідеологічними особливостями. У висновку консультанта Народного комісаріату закордонних справ В. С. Малицького було зазначено, що Радянський Союз ані в розробці, ані в ратифікації конвенції 1929 року участі не брав, а тому в основний текст було внесено зміни, що відповідали більшовицькій ідеології, а саме: не мало бути відмінностей між умовами утримання рядових та офіцерів. Офіцерам заборонялося носити знаки розрізнення та мати особистого помічника. До військовополонених слід було застосовувати норми цивільного та кримінального права, а не військового судочинства, що мало на меті забезпечити гуманніше ставлення до них. Політичні права надавалися всім тим із них, які виявили прихильність до СРСР і належали до робітничого чи «неексплуататорського» класу, а табірні комітети отримували повноваження для звернення до уряду.

Візити представників міжнародних організацій (МКЧХ чи представників держав-покровительок) були можливими лише з особливого дозволу Народного комісаріату з військових і морських справ та Народного комісаріату закордонних справ, а головна опіка над полоненими покладалася не на Міжнародний комітет Червоного Хреста, а на Виконавчий комітет Союзу товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР та Центральне управління у справах полонених та біженців. Це підривало довіру до радянської системи утримання

²²⁰ Постановление ЦИК и СНК СССР № 46 об утверждении проекта постановления ЦИК и СНК СССР «Положение о военнопленных». 19 берез. 1931 р. *Государственный архив Российской Федерации*. Ф. 3316. Оп. 64. Спр. 1049. Арк. 4-12. URL: <https://doc20vek.ru/node/337> (дата звернення: 22.10.2024).

військовополонених, яка базувалася не на міжнародній співпраці і відкритості, а на внутрішніх радянських організаціях, що були політично ангажовані.

Документ, ухвалений 26 вересня 1931 року загалом відтворював фундаментальні принципи Конвенції 1929 року, доповнені елементами локально забарвленої ідеологічної інтерпретації. Саме ці відмінності стали підґрунтям для формування в німецькому політико-правовому дискурсі тези про нібито відмову СРСР від підписання Женевської конвенції про становище військовополонених, яка була чинною на момент початку німецько-радянської війни. Така інтерпретація суттєво позначилася на становищі радянських військовополонених у роки війни на Східному фронті.

Як свідчить аналіз зовнішньополітичної комунікації радянського уряду вже після початку німецько-радянського протистояння, СРСР так і не долучився до норм конвенції про поводження з військовополоненими 1929 року, однак постійно наголошував, що є підписантом Гаазької конвенції 1907 року, яка гарантувала військовополоненим гуманне ставлення, забезпечення харчуванням та створення належних умов утримання²²¹ У зв'язку з цим 17 липня 1941 року він доручив Швеції як державі-покровительці повідомити про це німецький уряд.

В умовах геополітичних реалій 1941 року радянське керівництво мало вкрай обмежені можливості впливу на ставлення нацистської Німеччини до радянських військовополонених. Співпраця зі Швецією не мала успіху; залучення МКЧХ, який попри відсутність ратифікації конвенції 1929 року, погодився захищати інтереси радянських військовополонених, також було безрезультатним. Керівництво Райху відмовлялося змінювати свою політику через очікування легкої перемоги, економічні вигоди від примусової праці полонених та віру в ідеологію расового домінування німецького народу. Такі дії порушували статтю 82 Женевської конвенції 1929 року, яка передбачала, що

²²¹ Циркулярная нота наркома иностранных дел СССР В. М. Молотова «О возмутительных зверствах германских властей в отношении советских военнопленных». 25 листоп. 1941 р. *Архив внешней политики российской федерации*. Ф. 6. Оп. 3. . Спр. 24. Арк. 31-39. Завер. копия. URL: <https://www.prlib.ru/item/1502199> (дата звернення: 11.10.2024).

виконання зобов'язань країною, яка ратифікувала конвенцію, є обов'язковим, навіть, в односторонньому порядку.

Ще наприкінці 1930-х років радянська влада подбала про створення законодавчої бази для покарання за невиконання військового обов'язку та здачу в полон. До початку війни в Кримінальному кодексі СРСР було закріплено главу IX «Військові злочини», у якій зазначалося: якщо здача в полон не була зумовлена бойовою обстановкою, покаранням ставала *«вища міра соціального захисту»*, що в перекладі з НКВСівських евфемізмів означало розстріл із конфіскацією майна. Відсутність у статті 193.14 чіткого переліку виправдувальних обставин створювала умови, за яких каральні органи не враховували об'єктивних чинників (вичерпання боєприпасів, поранення), а кожен полонений автоматично ставав об'єктом підозри. Стаття 193.13 передбачала кримінальну відповідальність командирів у разі здачі ввіреного підрозділу чи несанкціонованого відступу. Крім того, норма містила положення про відповідальність за *«шкідливі наслідки, хоча б і вчинені без будь-якого наміру сприяти ворогу»*²²². Абсолютна правова невизначеність цього формулювання дозволяла довільно трактувати закон, що перетворювало його на універсальний інструмент репресій. Унаслідок цього в критичних умовах 1941 року командири нерідко ігнорували реальну обстановку, пасивно очікували наказів і жертвували особовим складом, намагаючись виконати нереалістичні розпорядження, аби уникнути звинувачень.

Кримінальне переслідування радянська влада органічно доповнювала тотальною ідеологічною обробкою задля закріплення думки про те, що здача ворогові є державною зрадою. Уряд відкрито формував різко негативні уявлення про перебування в полоні: *«Того, хто потрапив у полон, очікують страждання, муки, тортури, а можливо і смерть!»*. Радянська пропаганда активно поширювала тезу про доцільність самогубства як альтернативи потраплянню у полон. Промовистим прикладом такого психологічного програмування є

²²² Уголовный Кодекс РСФСР редакции 1926 года. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР за 1926 г.* Москва, 1926. С. 989-994 URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_кодекс_РСФСР_1926_года/Редакция_05.03.1926 (дата звернення: 16.10.2024).

брошура М. Ф. Бричева «*Воїн Червоної Армії в полон не здається!*», у якій містився заклик: «...бийся до останнього подиху, загинь за Батьківщину, але ворогу живим не здавайся!»²²³.

Поразки Червоної армії на початковому етапі німецько-радянського протистояння швидко були використані військово-політичним керівництвом для посилення тиску на командний склад РСЧА. Постанова Державного комітету оборони № 169сс від 16 липня 1941 року започаткувала практику публічного покарання вищих офіцерів за поразки, дезорганізацію управління, відступ і втрату контролю над військами, фактично перетворюючи воєнні невдачі на кримінальну провину²²⁴.

Цю логіку посилив наказ Ставки Верховного Головнокомандування № 270 від 16 серпня 1941 року, який ототожнював здачу в полон, дезертирство, паніку або втрату ініціативи зі зрадою Батьківщини, поширюючи відповідальність не лише на самих офіцерів, а й на їхні родини. Унаслідок цього радянський офіцерський корпус опинився під подвійним тиском: з одного боку – воєнної ситуації, що часто унеможлиблювала організований вихід з оточення, з іншого – державної каральної системи, яка вимагала незламного опору й криміналізувала сам факт полону. Така нормативна політика створювала атмосферу страху, у якій ухвалення військових рішень дедалі більше залежало не від реальної оперативної обстановки, а від загрози репресивної відповідальності²²⁵.

Отже, історико-правовий аналіз явища військового полону засвідчує тривалий і поступовий процес формування міжнародного гуманітарного права у сфері поводження з військовополоненими. З розвитком гуманістичних поглядів ставлення до бранців поступово поліпшувалося, однак лише наприкінці ХІХ століття були започатковані перші міжнародні домовленості, що заклали

²²³ Брычев Н. Ф. Воин Красной Армии в плен не сдается!. Москва : Воениздат, 1941. С. 25

²²⁴ Постановление от 16 июля 1941 года № ГКО-169сс О строжайшем пресечении в Красной армии нарушений воинской дисциплины, об аресте и предании суду группы командования ЗФ. *Военно-исторический журнал*. 1991. № 4. С. 19–20.

²²⁵ Приказ Ставки Верховного Главного командования Красной армии «О случаях трусости и сдаче в плен и мерах по пресечению таких действий» № 270. *1941 год : в 2 кн.* / ред. В. П. Наумова ; уклад. Л. Е. Решин. Москва, 1998. Книга 2. С. 476–479.

підвалини правового регулювання у цій сфері. Ключовим етапом розвитку міжнародного гуманітарного права стало ухвалення конвенцій, які визначили правовий статус військовополонених, регламентували умови їх утримання, зафіксували обмеження щодо використання примусової праці, а також гарантували право на медичну допомогу та репатріацію. Водночас під час формування міжнародної системи захисту військовополонених не було створено дієвих санкційних механізмів щодо держав-порушників ухвалених домовленостей. Трагічним наслідком цієї прогалини стало формування нацистською Німеччиною нормативно-правової бази напередодні операції «Барбаросса», яка легітимізувала численні злочини проти людяності. Отже, можемо констатувати, що міжнародна система захисту військовополонених виявилася неефективною, позбавленою контрольних органів та примусових механізмів впливу на порушників, що призвело до масової загибелі радянських військовополонених у 1941–1945 роках.

2.2. Становлення та розвиток офіцерського корпусу радянських збройних сил у міжвоєнний період

Після Жовтневого перевороту 1917 року військова сфера стала однією з перших, що зазнали докорінного реформування більшовиками, наслідком чого стало руйнування «старої» армії та пошук нової моделі її організації й структурної побудови. Ключовим аспектом цих трансформацій стало визначення статусу та ролі командного складу. Радянська влада розглядала колишніх офіцерів російської армії як дисципліновану військову силу, спроможну стати загрозою для утвердження радянського режиму, водночас позиціонуючи їх як представників буржуазії, які нібито пригнічували рядовий склад. Однак, варто зазначити, що на думку дослідників Г. В. Марченка²²⁶, А. В. Ганина²²⁷,

²²⁶ Марченко Г. Российское офицерство в годы революционных потрясений и Гражданской войны: моральный и политический выбор. *Управленческое консультирование*. 2017. № 11. С. 140—147.

²²⁷ Ганин А. Русский офицерский корпус в годы Гражданской войны. Противостояние командных кадров. 1917-1922 гг. Москва : Центрполиграф, 2019. 541 с.

С. В. Волкова²²⁸ на момент більшовицького перевороту офіцерський корпус російської армії був вкрай неоднорідним та вирізнявся низьким рівнем політичної активності. Це пояснюється тим, що на фронтах Першої світової війни загинула значна кількість кадрових офіцерів, які мали якісну освіту, бойовий досвід та політичну обізнаність. Натомість імператорська армія станом на 1917 рік комплектувалася офіцерами воєнного часу (тобто спеціалістами, які отримали офіцерські чини після 1914 року), які досить часто не мали чіткої політичної позиції та авторитету у військах.

У жовтні 1917 року у Радянській Росії було створено Комітет військових і морських справ, який по чергово очолювали некомпетентні у військовій сфері особи: М. В. Криленко (отримав освіту юриста, закінчив службу 1913 року у званні прапорщика, від квітня до серпня 1916 року служив молодшим офіцером полкової команди зв'язку), П. Ю. Дибенко (працював фінансистом, відбував військову повинність на флоті в чині унтер-офіцера на посаді корабельного електрика, із січня до квітня 1916 року брав участь у збройному протистоянні), В. О. Антонов-Овсієнко (закінчив піхотне юнкерське училище, але у бойових діях Першої світової війни участі не брав). Народним комісаром на той час був М. І. Подвойський (навчався в семінарії, військового досвіду у роки Першої світової війни не здобув). Саме ці особи провели ряд реформ, що призвели до повного розпаду «старої» імператорської армії та сформованого офіцерського корпусу²²⁹.

Першим більшовицьким нормативно-правовим актом, який стосувався становища офіцерського корпусу, був «Декрет про армійські революційні комітети»²³⁰ від 8 листопада 1917 року. Наслідком його упровадження стало масове ігнорування субординації в армії та падіння авторитету командирів. Ці чинники зумовили трансформацію політичних поглядів офіцерів колишньої російської армії: зросла їхня залученість до політичних процесів, поглибилося

²²⁸ Волков С. К проблеме возрождения русского офицерского корпуса. *Посев*. 1994. № 2. С. 43—48.

²²⁹ Пастухова Я. Особливості формування офіцерського корпусу Червоної армії у 1920-х-1930-х роках. *Південний Архів*. 2024. № 47. С. 59

²³⁰ Декреты Советской власти. Москва : Политиздат, 1957. Т. 1. С. 21

розчарування владою більшовиків та посилилася підтримка контрреволюційного так званого «Білого руху».

Побоювання більшовиків, що армія може самоорганізуватися та виступити проти них, зумовили подальші репресивні дії не лише проти офіцерства, а й проти юнкерів. Наказом *«Про припинення переведення в офіцери»*²³¹ скасовувалося присвоєння офіцерських звань, а також ліквідовувалися юнкерські училища та школи прапорщиків. Це мало створити ілюзію послідовної політики зрівняння військовослужбовців у грошовому забезпеченні та розподілі привілеїв, однак водночас нівелювало межі відповідальності, що пришвидшило падіння загальної дисципліни у військах.

Наступний удар по офіцерському корпусу завдали два декрети, ухвалені 29 грудня 1917 року: *«Про зрівняння всіх військовослужбовців у правах»* і *«Про виборний початок та про організацію влади в армії»*²³². Документами скасовувалися всі чини «старої» армії – від єфрейтора до генерала, ліквідовувалися титули та привілеї, усі командні посади оголошувалися виборними, водночас запроваджувалося підпорядкування армії радянському уряду – Раді Народних Комісарів (далі – РНК), а на місцях – солдатським комітетам і радам. Перший декрет був спрямований на «демократизацію» збройних сил шляхом тотальної руйнації інституту офіцерства, тоді як другий – унеможлилював швидке заміщення командних посад у разі втрати або загибелі командирів під час бою та прямо впливав на боєздатність підрозділів²³³. Побудова військової кар'єри унеможливилася, а армія перетворилася на неконтрольований натовп озброєних людей без мотивації, які не могли протистояти відносно професійній армії так званого «Білого руху» та іноземним військам, що перебували на території Радянської Росії. Ці процеси посилювалися через подальше

²³¹ Ганин А. Русский офицерский корпус в годы Гражданской войны. Противостояние командных кадров. 1917-1922 гг. Москва : Центрполиграф, 2019. С. 8

²³² Декреты Советской власти. Москва : Политиздат, 1957. Т. 1. С. 243-245

²³³ Кавтарадзе А. Военные специалисты на службе Республики Советов, 1917-1920 гг. Москва : Наука, 1988. С. 77

реформування шляхом загальної демобілізації²³⁴ всіх чинів «старої» армії, які перебували в окопах із 1914 року, що стало дуже популярним рішенням серед переважної більшості втомлених бійців.

Зруйнувавши інституційні та ієрархічні основи колишньої імператорської армії, більшовики зіткнулися з необхідністю створення власного військового формування. Наказом М. В. Криленка від 25 грудня 1917 року розпочато створення Червоної гвардії, яка стала основою для майбутньої Робітничо-селянської Червоної армії (далі – РСЧА)²³⁵. В умовах загальної втоми від війни та недовіри до «старих» кадрів комплектування нової структури було обмежене лише добровольцями. Мотивацією для певної кількості офіцерів, які добровільно перейшли під командування більшовиків, стала низка чинників: політичні погляди, страх репресій, а також те, що для значної кількості військових служба в армії була єдиною можливістю отримувати грошове забезпечення. Однак такий принцип комплектування Червоної гвардії не приніс успіху, частини були нечисельними та некерованими.

Усвідомивши значення вищого командного складу, більшовики започаткували радянську систему освіти командних кадрів. Початком для цього процесу стали накази Народного комісара у військових справах *«Про курси з підготовки командного складу РСЧА»*²³⁶ та *«Про відкриття курсів з підготовки командного складу Червоної армії»*²³⁷. Підготовка воєнних спеціалістів розпочалася у кількох містах колишньої імперії. Термін навчання на курсах сягав 7 місяців, а їхнім основним завданням була підготовка не лише командних кадрів, а й гартування політично «правильних» фахівців. Після навчання випускники могли обіймати командні посади в піхотних, кавалерійських та артилерійських частинах. Водночас запроваджувалося зобов'язання: випускники мали відслужити в РСЧА щонайменше один рік. З огляду на непрофільність курсів,

²³⁴ Военно-морской революционный комитет: Сборник документов. Санкт-Петербург : Наука, 1975. С. 66-67

²³⁵ Там само. С. 77

²³⁶ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. Москва : Политиздат, 1942. С. 316-317

²³⁷ Там само. С. 343-344

їхню заполітизованість та короткий термін навчання, якість підготованих кадрів була низькою. Більшовики зосередилися на кількості підготованих спеціалістів, а не на їхній професійності, тому на початковому етапі існування більшовицької армії 97 % усіх червоних командирів пройшли вишкіл саме у такий спосіб²³⁸.

Прихід Л. Д. Троцького на посаду народного комісара з військових справ РРФСР позначився на підходах до комплектування РСЧА командним складом. Хоча новий нарком, як і його попередник, не мав ні військової освіти, ні бойового досвіду, він вирішив звернути увагу на колишніх офіцерів «старої» армії. Відмова від уживання терміна «офіцер» у значенні «командир» була зумовлена ідеологічними міркуваннями, що призвело до введення у військовий лексикон поняття «воєнспец». Л. Д. Троцький наголосив на необхідності використання інтелектуального капіталу, зокрема бойового досвіду та адміністративних навичок військових «старої» армії²³⁹. Це питання викликало дискусії у партійному середовищі. Для заспокоєння однопартійців щодо політичної надійності колишніх офіцерів нарком запропонував створити інститут політичних комісарів, що започаткувало двовладдя в кожній військовій частині Червоної армії²⁴⁰.

Реалізація рішення V Всеросійського з'їзду рад (липень 1918 року)²⁴¹ щодо переходу до обов'язкової військової повинності спричинила гострий дефіцит командного складу. Проблема стрімкого зростання кількості вакантних посад вирішувалася в характерній більшовицькій манері. Революційна військова рада (далі – РВР) ухвалила наказ *«Про призов усіх колишніх обер-офіцерів до 50 років, штаб-офіцерів до 55 років та генералів до 60 років»*²⁴². Це дозволило

²³⁸ Каменев А. История подготовки офицерских кадров в СССР (1917—1984 гг.). Новосибирск : НВВПУ, 1991. С. 12

²³⁹ Троцкий Л. Сочинения. Москва-Ленинград, 1926. Т. 17. С. 362

²⁴⁰ Пастухова Я. Особливості формування офіцерського корпусу Червоної армії у 1920-х-1930-х роках. *Південний Архів*. 2024. № 47. С. 60

²⁴¹ Декреты Советской власти. Москва : Политиздат, 1957. Т. 1. С. 568

²⁴² Систематизированный справочник-указатель декретов, постановлений, приказов и распоряжений правительственных органов центральной советской власти по вопросам, относящимся к ведению Народного комиссариата по военным делам за 1917-1918 гг. Москва, 1919. С. 101-102

мобілізувати до РСЧА, за даними дослідника А. В. Ганіна, близько 50 тисяч «воєнспеців»²⁴³.

Мобілізовані офіцери, які переважно посідали місця вищого і старшого командного складу, не мали порозуміння з так званими червоними командирами, які пройшли лише нетривалий вишкіл на курсах. Зокрема, у тезах, підготованих Політичним управлінням РВР у травні 1923 року, зустрічаємо свідчення про конфліктні ситуації: «[...] Їхні взаємини [червоних командирів та «воєнспеців»] між собою далеко незадовільні»²⁴⁴. Ця проблема спонукала до пошуку рішень, зокрема шляхом згуртування офіцерського корпусу завдяки збільшенню чисельності командирів-випускників командних курсів.

Важливим кроком для підвищення якості освіти командного складу РСЧА було відкриття Академії Генерального штабу 8 грудня 1918 року (із 31 жовтня 1925 року – Військова академія ім. М. В. Фрунзе), перший набір якої налічував 183 слухачі. Курс навчання в Академії, який за задумом мав тривати 3 роки, був скорочений спочатку до 1 року, потім – до 9 місяців, а перший випуск спеціалістів відбувся вже після 6 місяців навчання²⁴⁵. Таке скорочення термінів підготовки фахівців мало кілька причин: вимоги до майбутніх слухачів Академії Генерального штабу були мінімальними й не враховували наявності бойового досвіду, натомість основним критерієм став політичний – приналежність до партії більшовиків. В. І. Ульянов-Ленін оголосив, що новий командний склад, якого потребує соціалістична армія, має формуватися з народу, тому під час вступу перевагу надавали робітникам та селянам.

Критична ситуація на фронтах заважала раціоналізації навчання та постійно зумовлювала масові випуски недостатньо підготовлених командирів. Окрім Академії Генерального штабу, 1918 року було відновлено роботу Михайлівської артилерійської академії (із березня 1919 року – Артилерійська академія РСЧА), яка готувала фахівців з вищою військовою та інженерною освітою. Проте темпи

²⁴³ Ганин А. Русский офицерский корпус в годы Гражданской войны. Противостояние командных кадров. 1917-1922 гг. Москва : Центрполиграф, 2019. С. 64

²⁴⁴ Реввоенсовет Республики: протоколы 1920-1923 гг. / ред. В. Дайнес ; уклад. В. Михалева. Москва : Эдиториал УРСС, 2000. С. 337

²⁴⁵ Военная академия имени М. В. Фрунзе. Москва : Воениздат, 1980. С. 33-34

підготовки не задовольняли потреб фронту, що частково визначило характер бойових дій під час так званої «громадянської війни» – незначна кількість артилерійських дуелей, відсутність інженерних споруд. Згодом це вплинуло на формування ядра вищого командного складу РСЧА, до якого увійшли учасники цих подій – переважно кавалеристи та піхотинці – противники модернізації армії²⁴⁶.

Для мобілізації колишніх офіцерів створили Особливу тимчасову комісію, яка виявляла колишніх військовиків на господарських, адміністративних чи канцелярських посадах. Вони отримували припис про обов'язкову явку на збірний пункт, а в разі відмови несли відповідальність «за всією суворістю революційних законів»²⁴⁷. Масова мобілізація працівників військових навчальних закладів призвела до критичного зниження фахового рівня викладацького складу. За даними В. І. Харламова, лише 15 % викладачів мали військову освіту. Щоб виправити ситуацію, у Петрограді 1919 року відкрили Вчительський інститут РСЧА (із 14 травня 1925 року — Військово-політична академія імені М. Г. Толмачова). У закладі готували фахівців, які займалися ліквідацією неграмотності серед червоноармійців, а також їхнім політичним, військовим та культурним вихованням²⁴⁸.

Підсумовуючи, зазначимо, що формування командного складу РСЧА на рубежі 1920-х років відбувалося чотирма шляхами: пришвидшеною підготовкою червоних командирів на командних курсах; примусовою мобілізацією колишніх офіцерів; добровільним залученням фахівців; призначенням на вищі керівні посади революціонерів без військового досвіду (М. І. Подвойський, Л. Д. Троцький).

²⁴⁶ Каменев А. История подготовки офицерских кадров в СССР (1917—1984 гг.). Новосибирск : НВВПУ, 1991. С. 41

²⁴⁷ Рахманов П. Учет и призыв бывших офицеров Российской императорской армии в Красную армию в годы Гражданской войны (по материалам Тамбовской губернии). *Вестник Тамбовского университета*. 2022. Т. 27, № 3. С. 797

²⁴⁸ Харламов В. Офицерский корпус между двумя мировыми войнами. *Пространство и время*. 2011. № 1. С. 70

1922 року більшовики розпочали перехід армії на штати мирного часу. Для цього розробили ряд реформ, що передбачали змішану систему комплектування: поєднання кадрових та територіально-міліційних частин. Для останніх запроваджували короткострокові військові збори, а в разі війни їх мали інтегрувати до професійних кадрових частин із постійною підготовкою²⁴⁹. Ця реформа зумовила гостру потребу в нижчому та середньому командному складі, який мав організовувати збори селян та робітників на місцях. Однак нестача командирів, їхній низький авторитет та складні побутові умови вкрай ускладнювали проведення таких тримісячних зборів. Брак молодшого командного складу гостро відчувався і в кадрових частинах, які, окрім перелічених проблем, потерпали від низької дисципліни та критично низького рівня фахової підготовки.

Аналізуючи результати територіально-міліційної реформи, начальник мобілізаційного відділу Штабу РСЧА Н. Л. Шпекторов визначив стан Червоної армії як перехідний. У січні 1924 року він доволі песимістично оцінив її особовий склад. Зокрема, він зазначив, що зберігалася значна кількість недемобілізованих кадрів; командири, які проявили себе в період так званої «громадянської війни», залишали армію через постійні конфлікти зі старим офіцерством; «воєнспеци» ігнорували накази РВР щодо просування молодих командирів і прагнули відновлення єдиноначальності в підрозділах²⁵⁰.

Низьким залишався й рівень підготовки Штабу РСЧА під керівництвом П. П. Лебедева, що призвело до провалу ряду поставлених завдань. Непрофесійність Штабу зумовлювала критичну плінність кадрів, яка в окремих частинах сягала до 75 % фактичної чисельності. За таких умов офіцери нерідко обмежувалися лише процедурою прийняття та здавання посади, після чого змінювали місце служби. Ті ж командири, які тривалий час залишалися на місці, мали проблему з військовим вишколом підлеглих, оскільки налагодити роботу з

²⁴⁹ Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: документы и материалы 1923-1928 гг. уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т. 1. С. 33-38

²⁵⁰ Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: документы и материалы 1923-1928 гг. уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т. 1. С. 68-73

особовим складом, який інколи повністю оновлювався щомісяця, було неможливо.

Відсутність чітких планів щодо демобілізації «воєнспеців» та чітко продуманих програм щодо просування за службою червоних командирів призвели до збільшення в РСЧА колишніх генералів літнього віку, які саботували ініціативи РВР, спрямовані на перетворення армії. Безконтрольний відтік кадрів призвів до того, що 38 % командного складу РСЧА не мали бойового досвіду. За даними комісії, 50 % випускників військових навчальних закладів у майбутньому не служили в армії з різних причин, серед яких — демобілізація, дезертирство, відсутність законодавчих норм щодо обов'язкової служби в РСЧА після завершення навчання²⁵¹.

Впровадження єдиноначальності в РСЧА стало ключовою реформою, спрямованою на ліквідацію неефективного двовладдя та надмірного впливу політичних комісарів, проте до остаточного завершення так званої «громадянської війни» більшовики не могли відмовитися від такої вертикалі. Реформа стала можливою через поступове наповнення командного складу комуністами та поглиблення політизації командирів, яких з 1924 року зобов'язали долучатися до політичних занять з рядовими червоноармійцями, зробивши це умовою при переході на вищу посаду, а складання мінімуму політичних знань було обов'язковою умовою при щорічній атестації. До того ж, політично «підковані» командири отримували збільшене грошове забезпечення²⁵². Вже наприкінці 1924 року на пленумі РВР СРСР ухвалили постанову *«Про практичні кроки щодо впровадження єдиноначальності»*, яка визначала три типи її прояву в армії:

1. Зосередження в руках командирів стройових, адміністративних та господарських функцій. При цьому посада політичного комісара зберігалася, а його відповідальність обмежувалася питаннями політичного та морального

²⁵¹ Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: документы и материалы 1923-1928 гг. / уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т. 1. С. 105-106

²⁵² Гончаров С., Кожевников Д. Военно-политическая работа в РККА в 1920-х - начале 1930-х годов: историкопедагогический анализ. *Мир науки, культуры, образования*. 2019. № 3. С. 30-32

вишколу червоноармійців. Така модель управління впроваджувалася у випадках, коли командир залишався безпартійним.

2. Зосередження в руках командирів стройових, адміністративних та господарських функцій із покладанням на них обов'язків щодо здійснення партійно-політичної роботи в підпорядкованому підрозділі. Така модель управління була характерною для військових частин, у яких командир був членом більшовицької партії.

3. Зосередження в руках командирів стройових, адміністративних та господарських функцій. Відсутність у військовій частині посади політичного комісара зумовлювала покладання обов'язків з реалізації партійно-політичної роботи на політичний осередок в органах управління, як правило – у штабах. Такий тип єдиноначальності був характерний для великих військових з'єднань, сформованих за національним принципом²⁵³.

Підбиваючи підсумки реформи 1927 року, Народний комісар у військових і морських справах К. Є. Ворошилов констатував, що запровадження єдиноначальності в РСЧА підвищило авторитет командного складу, консолідувало військове та політичне керівництво і глибоко інтегрувало командирів у сферу партійно-політичних питань²⁵⁴.

Окрім позитивних результатів реформи, її наслідком стала тотальна політизація командного складу. Частка комуністів серед командирів зростає: серед командирів корпусів до 100 %, з-поміж командирів дивізій – 54 %. Деяко меншими були показники серед командирів полків і рот – 36 % і 35 % відповідно. Збільшення кількості годин партійно-політичного виховання у профільних навчальних закладах негативно впливало на засвоєння дисциплін військової підготовки через перевантаженість курсантів. Обов'язкове атестування з партійно-політичної діяльності знижувало концентрацію командирів на

²⁵³ Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: документы и материалы 1923-1928 гг. / уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т. 1. С. 287-288.

²⁵⁴ Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: док. и материалы в 2 кн. / уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т. 2. С. 114

військовій справі, а також ставало джерелом суб'єктивної оцінки під час переведення на вищі посади²⁵⁵.

Реформування системи освітніх закладів у середині 1920-х років започаткувало ґрунтовні зрушення, спрямовані не лише на стандартизацію освітнього процесу, а й на посилення політичного контролю через налагодження тіснішого зв'язку між навчальними закладами та Наркоматом оборони²⁵⁶. Ключовим етапом стало чітке визначення поняття «командний склад» та його поділ на чотири рівні: молодший, середній, старший та вищий. Також сформували чітку трирівневу систему підготовки командирів: молодший командний склад проходив вишкіл у звичайних полкових та національних школах молодших командирів; середній командний склад – у «нормальних» (так зазначено в документі) військових школах, старший та вищий командний склад – у військових академіях, військових відділеннях при цивільних вищих навчальних закладах та на курсах удосконалення командного складу.

У 1926 році розробили нові пропозиції щодо збільшення чисельності командного складу. Фахівці зазначали, що повноцінна підготовка командира середньої ланки має тривати 1–2 роки замість 4 місяців²⁵⁷. Однак партійне керівництво відхилило ці строки, оскільки тривале навчання відривало військових від служби. Для розв'язання проблеми до середнього командного складу почали залучати осіб із цивільною освітою, які проходили лише скорочене навчання. Це неминуче знижувало рівень їхньої професійної підготовки в реальній бойовій обстановці.

Черговою спробою покращити цю ситуацію стало створення 11 травня 1925 року курсів удосконалення вищого начальницького складу Червоної армії при Військовій академії РСЧА, до складу яких входили військове та політичне відділення. Строк навчання слухачів на курсах варіювався від одного до трьох

²⁵⁵ Иовлев А. М. Деятельность КПСС по подготовке военных кадров. Москва : Воениздат, 1976. С. 116

²⁵⁶ Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: док. и материалы в 2 кн. / уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т. 2. С. 119

²⁵⁷ Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: документы и материалы 1923-1928 гг. / уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т. 1. С. 566-571

років залежно від військово-облікової спеціальності та займаної посади на момент зарахування. Програми підготовки відзначалися значною різноманітністю. До них належали, зокрема, стрілецько-тактичні курси удосконалення командного складу «Постріл»; курси при Військовій академії імені М. В. Фрунзе, а також курси підвищення кваліфікації для авіаторів, артилеристів, спеціалістів хімічних, інженерних військ і флоту. Хоча ці програми не стали еталоном військової освіти, але певною мірою підвищили рівень підготовки командного складу²⁵⁸.

Кількісні та якісні зміни можна простежити за довідкою Управління по командному складу ГУ РСЧА *«Про облікову чисельність начальницького складу РСЧА»* на 1 березня 1925 року. Документ засвідчує, що впродовж року інтенсивного залучення командних кадрів до навчання на курсах частка командирів, які не мали військової освіти, зменшилась до 9,5 % від загальної чисельності командирів сухопутних військ, тоді як питома вага осіб із вищою військовою освітою зросла до 62,2 %²⁵⁹.

Водночас позитивна статистика приховувала й негативні тенденції. Щоб зберегти звільнених під час реформи політкомісарів як кадровий ресурс, їх переводили на бойові посади. Однак ідеологічна освіта не компенсувала відсутності фахових знань у колишніх комісарів. Як констатував голова РВР СРСР М. В. Фрунзе, їм критично бракувало військового вишколу, тому проблема низької кваліфікації командного складу лише поглиблювалася²⁶⁰.

У 1925 році посаду начальника Штабу РСЧА обійняв М. М. Тухачевський, який ініціював комплексний аудит стану армії. За результатами перевірок він дійшов висновку про поширені серед командного складу безініціативність, нерішучість і непрофесійність. Цю оцінку поділяв і заступник начальника Штабу С. А. Пугачов, який у звітних документах 1927 року наголошував на повільності

²⁵⁸ Полевая академия: История Высших офицерских орденов Ленина и Октябрьской Революции, Краснознаменных курсов «Выстрел» имени Маршала Советского Союза Б. М. Шапошникова / ред. Д. А. Драгунский. Москва : Воениздат, 1982. С. 85

²⁵⁹ Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: документы и материалы 1923-1928 гг. / уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т.1 . С. 354

²⁶⁰ Там само. С. 386

ухвалення рішень, невмінні віддавати накази в імперативній формі, пасивності штабних працівників, схильності до очікування вичерпних розвідувальних даних та незадовільному стані дисципліни зв'язку.

Водночас звітні документи фіксують і наявність командирів, які демонстрували належний рівень знань та готовність брати відповідальність за свої дії, але на загальному тлі вони залишалися винятком, а не правилом²⁶¹. Командному складу РСЧА були притаманні не лише професійні недоліки, а й постійні проблеми з дисципліною. Майже всі звітні документи містять заклики боротися з «аморальними явищами»: пияцтвом, колективними порушеннями дисципліни, панібратством, міжособистісними конфліктами.

К. Є. Ворошилов вчергове дав різко негативну оцінку командному складу армії за результатами маневрів 1927–1928 років. Командирів критикували за незнання та нерозуміння особливостей застосування технічних військ та засобів; відсутність навиків дбайливого ставлення до людських та кінних ресурсів; пасивність; безініціативність; некоректність відданих та зволікання з виконанням отриманих наказів. Також Нарком оборони навів якісну оцінку новим командирам: *«[...] молодий командир не тільки не приносить у війська сучасних, прогресивних методів роботи у справі військово-тактичної підготовки, а й часто сам опиняється в стані, коли йому доводиться з багатьох питань навчатися на полі бою»*²⁶².

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років було затверджено польові статuti різних родів військ, збільшено кількість практичних маневрів, прийнято на озброєння нові види зброї. Але більшість реформ були половинчастими, а узгоджене озброєння часто існувало лише на папері. Утворення Генерального штабу РСЧА у 1927 році, на чолі з Б. М. Шапошніковим мало на меті зменшити бюрократію та централізувати військову сферу. Однак під час його керівництва

²⁶¹ Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: документы и материалы 1923-1928 гг. / уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т. 2. С. 11—13

²⁶² Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: документы и материалы 1923-1928 гг. / уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва-Санкт-Петербург : Лет. сад, 2006. Т. 2. С. 240-250

так і не реформували недосконалу систему військових курсів та не змінили систему комплектування армії в мирний час.

Звітно-оціночні документи 1929 та 1931 років фіксують ряд негативних тенденцій, зокрема домінування політично «правильних» командуючих, зростання чисельності невмотивованих командирів без належного досвіду, а також зростання чисельності єдиноначальників, обтяжених ідеологічною роботою на шкоду фаховій військовій підготовці. Звіти містять заклики до реформування системи військової освіти, зумовлені низькою якістю підготовки випускників, що пояснювалося мобілізацією невмотивованих комуністів та некомпетентністю командно-викладацького складу²⁶³.

Індустріалізація, фінансування якої досягалося за рахунок геноцидної політики більшовиків, стимулювала розвиток нових видів озброєння та механізацію військ. Зросла кількість механізованих бригад, а у 1932 році на базі однієї з них створили перший механізований корпус РСЧА (до 1936 року їх налічувалося вже чотири). Такі масштабні з'єднання потребували значної кількості командирів, які б досконало володіли тактикою застосування механізованих засобів ведення бою.

Для забезпечення армії відповідними кадрами провели черговий етап реформ, що полягали у збільшенні набору в діючі заклади, створення вечірніх та заочних курсів, а з 1932 року збільшили і кількість академій. Зокрема, заснували Військову академію механізації та моторизації РСЧА імені Й. В. Сталіна, Військово-хімічну академію РСЧА, Військово-інженерну академію РСЧА, Артилерійську академію імені Ф. Е. Дзержинського, Військово-електротехнічну академію РСЧА та Військово-транспортну академію РСЧА²⁶⁴. Такі зміни в інституційній та організаційній структурі вищої освіти не були підкріплені

²⁶³ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза, 1917-1958 гг. / упоряд. В. Малинин. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1958. С. 201-205; 262-263

²⁶⁴ История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР. 1900-1963: документы и материалы / уклад. Т. Сорокина. Москва : Терра, 2013. Т. 3 : Становление оборонно-промышленного комплекса СССР (1927-1937). С. 655-657

відповідним кадровим та матеріально-технічним забезпеченням, тому дали незначні результати²⁶⁵.

На початку 1930-х років сформувалася система загальної військової стратегії Червоної армії, у межах якої «глибокий наступальний бій» було визначено основним способом ведення війни. Оборонна стратегія у відповідному наказі посіла лише третє місце, при цьому методи її реалізації не розкривалися у тексті документа та не отримали подальшого нормативного розвитку, на відміну від концепції наступального бою. Отже, можна припустити, що військово-політичне керівництво СРСР не приділяло належної уваги веденню війни на власній території, тоді як військово-наукова думка РСЧА фактично не розробляла стратегій оборони, виходу з оточення та запобігання потраплянню в полон²⁶⁶.

Створення Народного комісаріату оборони СРСР (далі – НКО) 15 березня 1934 року стало ключовим етапом централізації військового управління, остаточно закріпивши принцип єдиноначальності. Ліквідація колегіальної Револуційної військової ради та концентрація повноважень у руках обмеженого кола керівників на чолі з К. Є. Ворошиловим формально пояснювалися потребою підвищення оперативності управління. Фактично ж створена гіперцентралізована модель, позбавлена механізмів колегіального контролю, створила сприятливі умови для масових репресій проти вищого командного складу та утвердження повного партійного контролю над армією²⁶⁷.

Зростання чисельності Червоної армії потребувало чіткої структури управління військами, на відсутність якої регулярно вказували у звітних документах Військової ради Народного комісаріату оборони, що замінила РВР. До 1935 року в РСЧА існувало розмежування лише за службовими категоріями та назвами посад (комдив, комкор, командарм тощо), що створювало труднощі

²⁶⁵ Каменев А. История подготовки офицерских кадров в СССР (1917—1984 гг.). Новосибирск : НВВПУ, 1991. С. 83

²⁶⁶ Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Декабрь 1934 г.: документы и материалы / уклад. А. Н. Князьков. Москва : РОССПЭН, 2007. С. 69-84

²⁶⁷ Печёнкин А. А. Нарком обороны И. В. Сталин и его заместители. *Военно-исторический журнал*. 2005. № 6. С. 3-10.

під час переведення та демотивувало особовий склад. Офіційні причини реформи щодо запровадження персональних військових звань пояснювали необхідністю закріплення статусу командирів у підрозділах, чіткої фіксації їхньої кваліфікації, заслуг та відповідальності за підготовку і ведення бойових дій²⁶⁸.

Поза текстами офіційних нормативних документів залишався комплекс чинників, що суттєво впливали на кадрову політику в армії. Атестації, які проводилися напередодні присвоєння персональних звань, мали вкрай суб'єктивний характер. Оскільки оцінювання підлеглих здійснював безпосередній командир, а не спеціалізована комісія, уникнути упередженості було практично неможливо. Ці обставини створювали підґрунтя для «легальних» маніпуляцій — як у процесі присвоєння персональних звань та переміщення по службі, так і в окремих випадках, для свідомого пониження військовослужбовців.

Яскравим прикладом може слугувати випадок присвоєння звання Маршала Радянського Союзу, яке отримали лише п'ять осіб: К. Є. Ворошилов (нарком оборони СРСР), С. М. Будьонний (інспектор кавалерії), В. К. Блюхер (командувач Особливою Червонопрапорною Далекосхідною армією), О. І. Єгоров (начальник Генерального штабу Червоної армії) та М. М. Тухачевський (заступник наркома оборони СРСР). Переважна більшість із них була вихідцями з Першої кінної армії, у лавах якої служив Й. В. Сталін у роки так званої «громадянської війни», що забезпечило їм протекцію під час присвоєння таких високих звань²⁶⁹.

Ще однією причиною суб'єктивного розподілу військових звань серед командирів РСЧА, вбачаємо прагнення радянського керівництва розколоти потенційні групи однодумців, які могли виступити проти існуючої влади. Консерватизм і лояльність окремих наближених до Й. В. Сталіна воєначальників,

²⁶⁸ Законодательство об обороне СССР: систематический сборник законов, постановлений и инструкций / ред. М. А. Синельников. Москва : Воениздат, 1939. С. 66-69

²⁶⁹ Лазарев С. Е. Присвоение персональных званий Высшему Командному Составу Рабоче-Крестьянской Красной Армии в 1935 году. *Военно-исторический архив*. 2012. № 2 (146). С. 135-136

зокрема К. Є. Ворошилова, були добре відомі в армійському середовищі, але це не завадило (скоріше, навіть, навпаки) йому отримати звання маршала.

Натомість, перспективним командирам, які не боялися відкрито відстоювати необхідність реформування армії, зокрема І. П. Уборевичу та І. Е. Якіру було присвоєно нижчі звання – командармів І рангу. Таке рішення мало на меті протиставити їх М. М. Тухачевському, з яким вони разом виступали за військові перетворення. Заступник наркома разом із маршальським званням отримував краще матеріальне забезпечення, що мало викликати заздрість з боку командармів. Як зазначив А. В. Хрульов «[...] присвоєння звань «командармів І рангу» сильно образило І. П. Уборевича та І. Е. Якіра. Вони були ображені, що їх ніби як в насмішку поставили поруч з І. П. Беловим та Б. М. Шапошниковим, які на той момент не мали авторитету у вищому командному складі Червоної армії»²⁷⁰.

Наказ про запровадження персональних звань ліквідував плутанину попередньої системи диференціації командного складу за категоріями та розділив його на кілька нових груп.

Першу групу становив командний склад армії – військовослужбовці, які отримали командні військові звання: лейтенант, старший лейтенант (із 5 серпня 1937 року запровадили звання молодшого лейтенанта), капітан, майор, полковник, комбриг, комдив, комкор, командарм 2-го рангу, командарм 1-го рангу, Маршал Радянського Союзу.

Другу групу становив начальницький склад, який поділявся на категорії залежно від сфери діяльності в армії – військово-політичний, військово-технічний, військово-господарський, військово-медичний, військово-ветеринарний, військово-юридичний та адміністративний склад.

Третя група – молодший командний (молодший командир взводу, старшина) та молодший начальницький склад.

²⁷⁰ Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Декабрь 1935 г.: документы и материалы / уклад. Р. В. Мазуркевич. Москва : РОССПЭН, 2008. С. 325

Четверта група – рядовий склад, який був основою Червоної армії²⁷¹.

Для всього командного та начальницького складу РСЧА запровадили нову форму одягу нові знаки розрізнення. У 1935 році їх розміщувалися на рукавах одностроїв, а 1936 року було затвердили нову систему петличних емблем для всього особового складу Червоної армії, що зберігалася в перші роки німецько-радянського протистояння²⁷².

Ця система дала змогу сформувати чітку структуру підпорядкування, оскільки тепер не лише обіймана посада, а й звання визначали статус в армійській ієрархії. Постанови 1935 року встановили чіткі строки служби та критерії переходу до наступного звання, а отже, з часом командний склад Червоної армії мав сформуватися за новими стандартами²⁷³.

На практиці реформа супроводжувалася численними суперечностями, коли командири, що обіймали високі посади, отримували звання, які не відповідали їхньому службовому статусу. Так, С. А. Туровський мав звання комкора, обіймаючи посаду, що відповідала званню командарма II рангу. К. Є. Ворошилов, виправдовуючи недоліки реформи, зазначав, що її масовість робила помилки практично неминучими.

Вже наприкінці 1935 року начальник Генерального штабу, маршал О. І. Єгоров, під час виступу на засіданні Військової ради Народного комісаріату оборони заявив про позитивні наслідки реформи, зокрема покращення бойової підготовки, роботи штабів, зв'язку, протитанкової оборони та артилерії. Втім аналіз звітних матеріалів за 1935—1936 роки дає змогу говорити про повторюваність системних проблем. Найсерйознішими з них залишалися недоліки в організації розвідки та роботі штабів.

²⁷¹ Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1935 г. Москва : Управление делами Совета Народных Комиссаров СССР и Совета Труда и Оборона, 1947. С. 477

²⁷² Лобода В. Ф. Командные кадры и законодательство о кадрах в развитии Вооружённых Сил СССР. Москва : Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1960. С. 65

²⁷³ Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Декабрь 1935 г.: документы и материалы / уклад. Р. В. Мазуркевич. Москва : РОССПЭН, 2008. С. 380

Зокрема, начальник Генерального штабу відзначив: «[...] деякі командири залишають свої штаби і їздять по частинам, а штаби, втративши зв'язок з військами і командирами, відстають від обстановки на фронті, не знають рішення командира»²⁷⁴. С. М. Будьонний у виступі зазначив, що коли командири починають працювати безпосередньо з військовими з'єднаннями, виникає дезорганізація: запізнілі розпорядження, відірваність штабів від військ, поганий зв'язок із сусідніми підрозділами та незадовільне ведення документації²⁷⁵. Постійне повторення наказів із вимогами щодо усунення одних і тих самих недоліків (недостатня бойова підготовка, некомпетентність командного складу, дисциплінарні проблеми) свідчить про декларативний і бюрократичний характер управлінських рішень, які, вочевидь, не реалізовували та не контролювали.

На тлі зростання міжнародної напруги в Радянському Союзі почали наростати репресивні процеси, зокрема й проти вищого командного складу. Зміна очільника силового блоку з Г. Г. Ягоди на М. І. Єжова стала каталізатором розгортання політичних справ проти командирів Червоної армії. Саме з цього моменту військовим почали висувати звинувачення не лише у внутрішній підривній роботі, а й у шпигунстві на користь іноземних розвідок, що сприяло Й. В. Сталінові в утвердженні атмосфери тотального страху та посиленні контролю над усіма сферами суспільства.

В історіографії існує кілька підходів до пояснення причин репресій. Частина дослідників пов'язують їх розгортання з особистими страхами Й. В. Сталіна щодо зовнішніх загроз і так званої «військово-фашистської» змови²⁷⁶. Інша група істориків вбачає головну причину у внутрішньополітичній боротьбі за владу, в межах якої генеральний секретар прагнув усунути популярних представників

²⁷⁴ Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Октябрь 1936 г.: Документы и материалы / уклад. А. С. Князьков. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 380

²⁷⁵ Там само. С. 74-78

²⁷⁶ Черушев Н. 1937 год: Элита Красной Армии на голгофе. Москва : Вече, 2003. 544 с; Мельтюхов М. И. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Москва : Вече, 2000. 483 с; Whitewood P. The Red Army and the Great Terror: Stalin's Purge of the Soviet Military. Lawrence : University Press of Kansas, 2015. 360 с.

військового керівництва²⁷⁷. Третій підхід, сформульований Р. Конквестом, пояснює репресії професійним конфліктом між консервативно налаштованими «кавалеристами» (К. Є. Ворошилов, С. М. Будьонний) та прихильниками технічної модернізації – так званими «мотористами» (М. М. Тухачевський, І. Е. Якір), який завершився перемогою перших²⁷⁸.

Ми схильні вважати, що причиною репресій стало поєднання внутрішніх факторів, які сформувалися в СРСР до 1937 року. Особисті амбіції Й. В. Сталіна, який прагнув повністю підпорядкувати собі всі владні сфери, пояснюють початок репресій проти вищого армійського командування, натомість вони не пояснюють масових репресій на територіальному рівні, рушійною силою яких стали масові доноси, що зумовили неправомірні звільнення з лав Червоної армії, а потім і масштабне знищення носіїв старих традицій – «воєнспеців». Міжособистісна неприязнь між К. Є. Ворошиловим та М. М. Тухачевським видається реальнішою причиною їхнього протистояння, ніж професійні дискусії, які велися і щодо застосування авіації, і щодо тактики ведення бойових дій на початкових етапах воєнних конфліктів.

У серпні 1936 року заарештували комкорів В. М. Примакова, С. А. Туровського та В. К. Путну, яких звинуватили в підривної діяльності та участі в «бойовій троцькістсько-зінов'євській групі». Ці арешти стали початком масового терору: під час допитів слідчі одержали свідчення проти М. М. Тухачевського, Я. Б. Гамарніка та інших командирів, які стали жертвами основної хвилі репресій.

Арешт М. М. Тухачевського і його соратників став поштовхом до повернення двовладдя в лавах Червоної армії через інститут військових комісарів та відновлення атмосфери страху перших років існування СРСР. Наказ «Про

²⁷⁷ Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. Москва : Республика, 1992. С. 74-90; Автушенко І., Стоян Т. Репресії проти військовослужбовців в УСРР—УРСР у 1920–1930-х рр.: особливості та наслідки. *Український історичний журнал*. 2021. № 6. С. 44–57; Zakharov A., Sonin K. The Anatomy of the Great Terror: A Quantitative Analysis of the 1937-38 Purges in the Red Army. *University of Chicago, Becker Friedman Institute for Economics Working Paper*. 2024. № 154. С. 1-37; Сувениров О. Трагедія РККА. 1937-1938. Москва, 1998. 528 с.

²⁷⁸ Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліна. Луцьк : Вол. мист. агенція «Терен», 2009. 880 с.

створення військових рад військових округів і встановлення інституту військових комісарів у Робітничо-селянській Червоній армії»²⁷⁹ зобов'язував комісарів вивчати особовий склад, контролювати політичну лояльність військовослужбовців, а також проводити атестації для призначення на вищі посади. Крім того, вимога спільного підписання наказів командиром і комісаром значно знижувала оперативність управління. Якщо раніше політичний контроль запроваджували для захисту від «воєнспеців», то його поновлення у 1937 році свідчило про тотальну недовіру держави до власних командирів.

Основна фаза репресій розпочалася з екстреного позачергового засідання Військової ради, яке відбулося 1 червня 1937 року. На початку засідання членам ради розіслали примірники свідчень підсудних М. М. Тухачевського, М. О. Єфімова, А. І. Корка та Б. М. Фельдмана. У своєму виступі К. Є. Ворошилов заявив, що силові органи викрили контрреволюційну фашистську організацію. Після тривалої промови Наркома оборони виступило багато командирів, які або намагалися дистанціюватися від звинувачених у зраді воєначальників, або відверто підтримували репресії проти зазначеної групи осіб. Саме тоді, як зазначає дослідник О. О. Печонкін, Й. В. Сталін отримав моральну перевагу над військовим керівництвом, започаткувавши серед командного складу армії культ пристосуванства²⁸⁰.

Події червневого засідання стали каталізатором репресій, що охопили всі ланки Червоної армії. О. Ф. Сувеніров наводить таку статистику репресованих: 3 з 5 Маршалів Радянського Союзу, 13 з 15 командувачів армій, 8 з 9 адміралів, 50 з 57 корпусних командирів, 154 з 186 дивізійних командирів та 401 з 456 полкових командирів, загалом – 629 осіб командного складу²⁸¹.

Дослідники О. Захаров і К. Сонін зосередили увагу на аналізі командирів, які мали звання комбрига або вище. На думку авторів, саме серед командирів

²⁷⁹ Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937 — 21 июня 1941 г. Москва : Терра, 1994. Т. 13. С. 11

²⁸⁰ Печенкин А. А. Высший командный состав Красной армии накануне и в годы Второй мировой войны : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Москва, 2003. С. 152.

²⁸¹ Сувеніров О. Трагедия РККА. 1937-1938. Москва, 1998. С. 298-308

вищої ланки частка репресованих була особливо значною, що представлено в таких даних щодо масштабів репресій: 3 з 5 Маршалів СРСР, 7 з 8 командармів 1-го рангу, 24 з 27 командармів 2-го рангу, 97 з 113 командирів корпусів, 274 з 455 командирів дивізій, 566 з 1236 командирів бригад, загалом вищого командного складу – 971 особа вищого командного складу²⁸². Ці дані перевищують підрахунки О. Ф. Сувенірова, оскільки включають не лише загиблих унаслідок репресій 1937–1938 років, а й заарештованих, зміщених з посад, тимчасово виключених з лав Червоної армії та понижених у званні, що, на нашу думку, є репрезентативнішим підрахунком, оскільки краще демонструє шкоду, якої завдали командному складу РСЧА в передвоєнний період.

Такі втрати загострили проблему некомплекту командного складу Червоної армії. Критична оцінка тотальної чистки пролунала на плановому засіданні Військової ради у листопаді 1937 року. Командувач військ Київського військового округу І. Ф. Федько навів результати «очищення»: *«[...] ситуація з основними керівними кадрами на сьогодні така: новопризначених командирів [...] корпусів – 90 %; командирів дивізій – 84 %; командирів укріплених районів – 100 %; командирів бригад – 50 %; командирів полків – 37 %; начальників штабів корпусів – 60 %; начальників штабів дивізій – 40 %. У штабі округу: начальників відділів – 92»*²⁸³. Такі масштабні кадрові зміни не могли позитивно позначитися на якості командного складу.

Найвідвертішим у своєму виступі був командувач військ Закавказького військового округу М. В. Куйбишев. У стенограмі вечірнього засідання Військової ради зафіксовано таку дискусію:

«Куйбишев: Наш округ був дуже ослаблений.

Ворошилов: Не більше, ніж інші.

Куйбишев: Я наведу вам факти. На сьогодні у нас трьома дивізіями командують капітани [...] Азербайджанською дивізією командує майор. Досі він

²⁸² Zakharov A., Sonin K. The Anatomy of the Great Terror: A Quantitative Analysis of the 1937-38 Purges in the Red Army. *University of Chicago, Becker Friedman Institute for Economics Working Paper*. 2024. № 154. С. 16-17

²⁸³ Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Ноябрь 1937 г.: Документы и материалы / сост. А. С. Князьков. Москва : РОССПЭН, 2006. С. 48

не командував ні полком, ні батальйоном, а впродовж останніх шести років був викладачем військового училища.

Голос із місяця: Куди ж поділися командири?

Куйбишев: Всіх інших переведено до відомства НКВС без призначення на конкретні посади».

На окрему увагу заслуговує ще одне зауваження М. В. Куйбишева, висловлене під час обговорення проблеми якості новопризначених командирів. Він поставив під сумнів оптимістичні оцінки своїх колег, наголошуючи, що молоді командири дійсно вирізнялися сумлінністю та старанністю, однак не мали достатніх знань і практичного досвіду для ефективного виконання службових обов'язків. Куйбишев також відзначав, що в ряді військових округів значна частина командного складу не справлялася з покладеними на нього завданнями, що свідчило про структурні проблеми в системі підготовки та призначення командирів²⁸⁴.

Викладене вище дає підстави підсумувати, що стан командного складу РСЧА наприкінці 1937 року залишався незадовільним. Масові й часто позачергові просування по службі призвели до того, що командні посади обійняли недостатньо підготовлені особи, які не мали досвіду управління великими з'єднаннями, бойової практики та авторитету серед колег і підлеглих. За цих умов здобути довіру особового складу було вкрай складно, особливо на тлі викриття «змови» у вищих ешелонах НКО, що дезорієнтувало рядових червоноармійців щодо лояльності командирів.

Крім того, погіршення дисципліни зумовлювалося тим, що кожен червоноармієць міг написати донос на командира, спровокувавши якщо не звільнення і арешт, то тривале відсторонення від посади на час розслідування. Важливим чинником стала також значна кількість позачергових просувань по службі. Дефіцит кадрів, який виник унаслідок репресій, дав змогу багатьом

²⁸⁴ Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Ноябрь 1937 г.: Документы и материалы / сост. А. С. Князьков. Москва : РОССПЭН, 2006. С. 73-74

командирам отримати високі звання та обійняти посади без дотримання встановленого терміну перебування на нижчих ланках.

Наведемо кілька найбільш промовистих прикладів: І. Т. Пересипкін у 1937 році закінчив Військову електротехнічну академію у званні старшого лейтенанта і відразу отримав посаду військового комісара науково-дослідного інституту зв'язку Червоної Армії, а в 1939 році — посаду Наркома зв'язку СРСР²⁸⁵. І. В. Болдін за сім місяців (!) виріс з командуючого 18-ю стрілецькою дивізією до командувача Калінінським військовим округом²⁸⁶. П. П. Єршаков у 1937 році командував 29-ю стрілецькою дивізією, а вже з липня 1938 року — командував Уральським військовим округом²⁸⁷.

У 1938 році розгорнулася друга хвиля масових репресій, що призвела до фізичного знищення вже новопризначених командирів. Це поглибило кризу кадрового забезпечення не лише в армії, а й у військових навчальних закладах. Гнітюча атмосфера підозрливості в академіях, арешти викладачів та вилучення «шкідницької» літератури поєднувалися з достроковим випуском слухачів для заміщення нових вакансій. Усе це критично знизило рівень стратегічної підготовки командного складу.

Наразі немає остаточних підрахунків щодо масштабів втрат, яких зазнав командний склад РСЧА. К. Є. Ворошилов у звітній промові вказував, що з Червоної армії «вичистили» понад 40 000 осіб. Водночас пізніші підрахунки, здійснені за матеріалами архівів Верховного суду СРСР і військових трибуналів, дозволяють оцінити загальну кількість репресованих у 1937–1941 роках у 54 714 осіб²⁸⁸.

Як бачимо, репресії 1937–1938 років мали вплив на формування офіцерського корпусу Червоної армії. На скільки значним був цей вплив? Дослідник А. А. Смірнов вважає, що проведені чистки не мали негативного

²⁸⁵ Хохлов В. С. От шахтера до наркома и маршала. Москва : РИА «ВивидАрт», 2010. 1072 с.

²⁸⁶ Великая Отечественная. Командармы : военный биографический словарь. Москва-Жуковский : Кучково поле, 2005. С. 29

²⁸⁷ Там само. С. 72-73

²⁸⁸ Glantz D. M. *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War*. Lawrence, Kansas : University Press of Kansas, 1998. С. 31

впливу на військову підготовку Червоної армії, а в окремих аспектах навіть поліпшили її стан. Він аргументує власні висновки, опираючись на аналіз звітів Військової ради НКО СРСР, результати проведених польових навчань та інші джерела, що відображають стан підготовки військ. Проблеми, які дослідники переважно виділяють у пострепресивний період, зокрема низький рівень підготовки командного складу, незадовільна організація штабної роботи та неефективна система військової освіти, були притаманні Червоній армії ще до 1937–1938 років, а тому, на думку А. А. Смірнова, репресії не створили жодних негативних тенденцій, натомість актуалізували вже існуючі проблеми та сприяли залученню до керівництва Народного комісаріату оборони нових кадрів²⁸⁹.

Проаналізувавши тотожний масив джерел, ми, однак, не поділяємо думку А. А. Смірнова щодо відсутності негативного впливу репресій. Вищий командний склад, репресований у 1937–1938 роках, мав бойовий досвід так званої «громадянської війни», практичні навички, набуті під час тісної військової співпраці з Райхсвером у 1920-х роках, а також базові вміння керувати великими військовими з'єднаннями. Цей кадровий потенціал було втрачено і його не вдалося відновити до початку німецько-радянського протистояння у Другій світовій війні. Репресії відкинули розвиток командного складу щонайменше на 13 років – до проведення першої реформи єдиноначальності в РСЧА.

У 1938 році розпочався перегляд справ окремих репресованих, зумовлений значною нестачею кадрів. Однак цей процес гальмувався низкою чинників. По-перше, обмежений штат працівників НКВС не встигав одночасно продовжувати пошук «ворогів народу» та переглядати старі справи. Ситуацію ускладнювала специфіка діловодства репресивних органів: у слідчих справах основним, а часто єдиним доказом слугували власні зізнання обвинувачених, що фактично унеможливлювало перегляд чи апеляцію. По-друге, слідчі мали переглядати справи, сформовані за їхньої безпосередньої участі, та визнавати власні помилки, що становило пряму загрозу для них самих. З огляду на це кількість

²⁸⁹ Смирнов А. А. Крах 1941 – репрессии ни при чем! «Обезглавил» ли Сталин Красную Армию?. Москва : Яуза, Эксмо, 2011. С. 6-9

реабілітованих військових залишалася незначною — близько третини від загальної кількості репресованих. Поновлення командирів відбувалося повільно і зазвичай супроводжувалося пониженням у званні та займаній посаді²⁹⁰.

Подолання кадрового дефіциту відбувалося також шляхом відновлення на посадах резервістів (4,9 %), переведення офіцерів у межах військових округів (13,4 %) та службових підвищень (31,2 %). Найпоширенішим варіантом заміщення вакантних командних посад (26,2 %) стало залучення на командні посади випускників офіцерських шкіл і курсів молодших командирів.

Червону армію продовжувало лихоманити навіть у період спаду репресій, оскільки їхнє послаблення не призвело до кардинальних змін в управлінні військами: напружена атмосфера зберігалася, а нагляд з боку політичних комісарів і надалі обмежував самостійність командного складу. Першим випробуванням для переформатованої армії стали події на озері Хасан у липні–серпні 1938 року. Після підписання мирної угоди з Японією у Народному комісаріаті оборони було розглянуто дії керівництва Далекосхідного Червонопрапорного фронту та надано загальну оцінку стану військ, які вперше від початку 1920-х років зіштовхнулися з іноземною армією.

Командувача фронтом Маршала СРСР В. К. Блюхера було звинувачено у виникненні кадрових проблем і формуванні атмосфери недовіри, фактично поклавши на нього відповідальність за реалізацію чисток. Окрім цього, було зафіксовано факти відсутності стрілецької зброї, нестачі артилерійських боєприпасів, невідповідності до активного застосування автоматичної зброї, а також відсутність обмундирування у частини червоноармійців²⁹¹.

Мілітаризація СРСР напередодні Другої світової війни зумовила потребу комплексної модернізації РСЧА, що передбачала не лише переозброєння, а й реформування системи комплектування. У Конституції СРСР 1936 року в статті

²⁹⁰ Уйманов В. Была ли «бериевская оттепель» в СССР? (К вопросу о реабилитации жертв репрессий). *Вестник Томского государственного университета*. 2012. № 358. С. 39—45.

²⁹¹ Приказ о результатах рассмотрения Главным военным советом вопроса о событиях на озере Хасан и мероприятиях по оборонной подготовке Дальневосточного театра военных действий. *Русский архив. Великая Отечественная*. Москва, 1994. С. 56-61.

132 було задекларовано загальну військову повинність як обов'язкову норму²⁹², однак відповідний закон «Про загальний військовий обов'язок» ухвалили лише 1 вересня 1939 року. Документ скасовував низку обмежень для мобілізації за расовими, національними, релігійними, освітніми та соціальними ознаками, що суттєво розширило мобілізаційний потенціал держави. Призовний вік було знижено до 18 років, а граничний вік перебування в запасі підвищено до 50 років²⁹³. Унаслідок цього чисельність Збройних сил СРСР зросла майже до 4 млн осіб, що пропорційно загострило дефіцит командного складу.

Таким чином, підготовку до масштабних військових конфліктів завершили, і, на думку радянського військово-політичного керівництва, Червона армія досягла повної боєготовності. Вторгнення до Польщі не забезпечило командний склад РСЧА суттєвим бойовим досвідом, оскільки німецькі війська на 17 вересня 1939 року вже зламали спротив польських збройних сил, що дозволило СРСР із мінімальними зусиллями здобути перевагу над деморалізованими підрозділами поляків. Так званий «визвольний похід» виявив недоліки в логістиці та тиловому забезпеченні. Проте успішна територіальна експансія за попередніми домовленостями з Третім Райхом та сприятлива міжнародна ситуація дозволили Й. В. Сталіну планувати наступний акт агресії — напад на Фінляндію. Саме фінська кампанія стала першим реальним випробуванням Червоної армії з часів завершення так званої «громадянської війни».

Активний спротив фінського народу виявив численні недоліки в різних аспектах військового будівництва СРСР. Спробу пояснити невдачі та власні політичні прорахунки Й. В. Сталін здійснив у виступі 17 квітня 1940 року, водночас звернувши увагу на проблеми командного складу. Зокрема, було наголошено на відсутності досвіду застосування сучасних родів військ, нездатності організувати й вести оборонні бої, а також на труднощах адаптації до специфічних умов бойових дій у Фінляндії.

²⁹² Конституція (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва : Издание ЦИК СССР, 1937. С. 32

²⁹³ Закон о всеобщей воинской обязанности. <https://www.economics.kiev.ua/>. URL: <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16467.htm> (дата звернення: 01.12.2024).

Характеризуючи причини поразок, Й. В. Сталін зазначав: «Мені здається, що їм [командирам] особливо завадило – це створена попередня кампанія психології у військах та серед командного складу – шапками закидаємо. Нам страшенно зашкодила польська кампанія, вона розпестила нас». Водночас він критикував принцип комплектування командного складу за ознакою участі командирів у так званій «громадянській війні»: «Як у нас розцінюють комсклад: а ти брав участь у громадянській війні? Ні, не брав участі. Пішов геть. А той брав участь? Брав участь. Давай його сюди, він має великий досвід»²⁹⁴, що виглядає лицемірно з огляду на роль самого Й. В. Сталіна у формуванні цієї кадрової практики.

Менш ніж за місяць після промови Червона армія зазнала нових реформ: 7 травня 1940 року Народним комісаром оборони призначили Маршала СРСР С. К. Тимошенка²⁹⁵. Звільнення К. Є. Ворошилова свідчило про припинення політичних переслідувань в армії та перехід до її якісного оновлення. Завершення епохи К. Є. Ворошилова зафіксував «Акт прийому Наркомату оборони СРСР Тимошенком С. К. від Ворошилова К. Є.». Цей документ викрив проблеми, що накопичилися у військовому відомстві та вимагали негайного реформування усіх сфер — від організаційної структури НКО до воєнно-історичних видань. Акт констатував низьку якість командних кадрів, особливо молодшої ланки: 68 % офіцерів пройшли лише короткострокову підготовку на курсах. Військова освіта вирізнялася браком практики, а теоретичне навчання базувалося переважно на загальнонаукових, а не спеціальних військових дисциплінах. Атестації замість оцінювання професіоналізму перетворилися на інструмент політичного тиску з боку армійських політорганів. Відсутність кадрового резерву сприяла просуванню по службі осіб із «правильною

²⁹⁴ Сталин И. Выступление на совещании начальствующего состава Красной Армии 17 апреля 1940 года. В *Сталин И. В. Сочинения*. Москва, 1997. Т. 14. С. 347-360.

²⁹⁵ Приказ НКО СССР № 110 с объявлением указов Президиума Верховного Совета СССР о назначении К.Е. Ворошилова заместителем председателя СНК СССР и председателем Комитета Оборона при СНК СССР, С.К. Тимошенко - наркомом обороны СССР. 8 трав. 1940 р. *РГВА*. 4. Оп. 15. Д. 30. Л. 206.

біографією» та особистими знайомствами. Це критично підривало авторитет командування і демотивувало офіцерів²⁹⁶.

У день призначення С. К. Тимошенка очільником НКО було оголошено постанову Президії Верховної ради СРСР *«Про встановлення військових звань вищого командного складу Червоної армії»*. Таким чином більшовицьке військово-політичне керівництво остаточно відмовилося від ідеї створення унікальної військової ієрархії та повернулося до апробованої системи генеральських звань. Водночас пропаганда наголошувала, що *«[...] звання генерала в Червоній армії принципово інше, ніж в інших арміях світу, нове, радянське, соціалістичне. Введення цього військового звання – давно назріле рішення»*²⁹⁷.

У листопаді 1940 року ухвалено наказ *«Про встановлення військових звань для рядового та молодшого командного складу»*²⁹⁸, який завершив формування системи військових звань у Червоній армії напередодні німецько-радянського протистояння.

Новий розподіл військових звань серед особового складу набув такого вигляду:

1. Рядовий склад: червоноармієць, ефрейтор;
2. Молодший командний склад: молодший сержант, сержант, старший сержант, старшина;
3. Командний склад розділили на три рівні: **середній** (молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант), **старший** (капітан, майор, підполковник, полковник) та **вищий** (загальновійськові командири, командири родів військ (артилерії, авіації, танкових військ, військ зв'язку, інженерних та технічних військ (хімічних, залізничних, автомобільних, топографічних) та армійські інтенданти).

Ієрархія військових звань командного складу стала такою:

²⁹⁶ Акт о приеме наркомата обороны Союза ССР тов. Тимошенко С. К. от тов. Ворошилова К. Е. *Отечественная история*. 1997. № 1. С. 195–204.

²⁹⁷ Приказы народного комиссара обороны СССР. 193 — 21 июня 1941 г. Москва : Терра, 1994. Т. 13. С. 133-134

²⁹⁸ Там само. С. 188-191

1. Для загальновійськових командирів – генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, генерал армії, Маршал Радянського Союзу;

2. Для командирів родів військ та інтендантів – генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник із зазначенням роду військ.

Детальніші вказівки щодо реформи офіцерського корпусу було сформульовано в наказі *«Про бойову і політичну підготовку військ в літній період 1940 навчального року»*²⁹⁹ від 16 травня 1940 року. Причиною реформи визначили досвід, здобутий під час війни з Фінляндією, що виявив серйозні недоліки у військовій освіті та дисципліні армії, а також недостатнє розуміння командним складом бойових можливостей родів військ. Документ констатував, що підготовка командного складу не відповідала сучасним вимогам ведення війни, вищі військові командири не мали авторитету серед бійців і не забезпечували управління військами. Старший і вищий командний склад не був здатен організувати взаємодію між родами військ, а молодші командири не мали необхідної підготовки та командних навичок. Оцінка командирів, мобілізованих із запасу, виявилася ще нижчою.

У новій системі підготовки командного складу основний акцент було зроблено на самостійну роботу та самоосвіту, тоді як держава пропонувала для вищого командного складу курси, що проводилися двічі на місяць і включали марксистсько-ленінську, тактичну, стрілецьку та спеціальну підготовку, а також інструктивні заняття. Для військових навчальних закладів було визначено низку завдань, зокрема підготовку командирів, здатних діяти в умовах сучасного бою, підвищення рівня бойової підготовки.

Навесні 1940 року в керівництві РСЧА дедалі виразніше усвідомлювали кризу військової дисципліни. У доповіді від 23 травня 1940 року голова Політичного управління РСЧА Л. З. Мєхліс наголошував на відсутності належної субординації, поширенні панібратства та масовому пияцтві, особливо серед командного складу. У зв'язку з цим пропонувалося посилити виховну

²⁹⁹ Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937 – 21 июня 1941 г. Москва : Терра, 1994. Т. 13.. С. 134-148

роботу та запровадити суворішу дисциплінарну відповідальність³⁰⁰. Результатом стало ухвалення в жовтні 1940 року нового дисциплінарного статуту РСЧА³⁰¹, який унормував поняття військової дисципліни, визначив права й обов'язки військовослужбовців, а також порядок застосування покарань.

Паралельно відбувалися зміни в системі управління військами. Наказом «Про укріплення єдиноначальності в Червоній армії»³⁰² було скасовано посади військових комісарів, натомість запроваджено інститут заступників командирів з політичної частини (замполітів), відповідальних за щоденний політичний контроль.

Важливим кадровим рішенням стало усунення в серпні 1940 року Б. М. Шапошнікова з посади начальника Генерального штабу РСЧА. Подальша реорганізація Генштабу посилила його роль у системі управління військами³⁰³. Новопризначений начальник Генерального штабу К. П. Мерецков спільно з наркомом оборони С. К. Тимошенком 14 жовтня 1940 року представили новий стратегічний план³⁰⁴, реалізація якого ще більше загострила кадровий дефіцит.

Підсумки військової реформи було озвучено Народним комісаром оборони СРСР на військовій нараді в останній день 1940 року. С. К. Тимошенко визнав, що перебудова всієї системи НКО потребує часу й наполегливості, яких бракує особовому складу. Він звернув увагу на серйозні недоліки в бойовій підготовці новобранців у більшості військових округів, а також піддав критиці діяльність вищого командного складу та штабів різних рівнів. Зокрема, нарком наголошував

³⁰⁰ Из доклада Политического Управления Красной Армии Центральному Комитету ВКП(б) о работе Политического Управления Красной Армии. *Известия ЦК КПСС*. 1990. № 3. С. 192-201.

³⁰¹ Дисциплинарный устав РККА. Москва : Воениздат, 1941.
URL: <http://www.rkka.ru/docs/disc/disc.htm> (дата звернення: 01.12.2024).

³⁰² Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937 — 21 июня 1941 г. Москва : Терра, 1994. Т. 13. С. 163

³⁰³ Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937 — 21 июня 1941 г. Москва : Терра, 1994. Т. 13. С. 159-160

³⁰⁴ Безыменский Л. Гитлер и Сталин перед схваткой. Москва : Вече, 2000. 512 с.
URL: <https://militera.lib.ru/research/bezymensky3/index.html> (дата звернення: 01.12.2024).

на збереженні старих практик окомандування замість чіткого виконання наказів³⁰⁵.

Наголосимо, що на нараді вищого військового керівництва Маршал СРСР С. К. Тимошенко окреслив недоліки командного складу в загальних формулюваннях, лише інколи озвучуючи конкретні проблеми. Натомість «Директива про підсумки та завдання оперативної підготовки вищого командного складу Червоної армії» від 25 січня 1941 року містила вкрай критичні висновки щодо підготовленості командирів. Аналіз документа засвідчив фахову непридатність командного складу: невміння оцінювати ситуацію, ухвалювати рішення та координувати роботу з вищим командуванням; фіксувався брак командних навичок та недбалість у питаннях бойового і матеріального забезпечення. Рівень штабної культури визнали незадовільним: командири не мали уявлення про характер сучасної війни, не справлялися з плануванням операцій, а оперативні документи готували повільно та переважно неграмотно³⁰⁶.

Останнім офіційним свідченням фахового рівня командування Червоної армії напередодні німецького вторгнення стала промова Й. В. Сталіна перед випускниками військових академій 5 травня 1941 року. Диктатор нагадав викладачам і випускникам, що вони не відповідають задекларованим вимогам воєнно-партійного керівництва, чітко окресливши причини цього стану: низький рівень фахової підготовки викладачів, застарілі навчальні програми та відсутність належного матеріально-технічного забезпечення у військових навчальних закладах³⁰⁷.

Вищий командний склад РСЧА у 1941 році мав активно усувати зазначені недоліки. Навіть за умови максимальної продуктивності офіцерського корпусу, Червона армія не могла встигнути завершити реформування до початку німецько-

³⁰⁵ Заключительная речь Маршала Советского Союза С. К. Тимошенко. *Русский архив: Великая Отечественная*. Москва, 1993. Т. 13 : Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23-31 декабря 1940 г. URL: <https://militera.lib.ru/docs/da/sov-new-1940/index.html> (дата звернення: 01.12.2024).

³⁰⁶ Приказ об итогах и задачах оперативной подготовки высшего командного состава Красной Армии (Директива НКО СССР). 25 січ. 1941 р. *РГВА*. Ф. 4. оп. 11. спр. 81. арк. 22-33.

³⁰⁷ Выступление Генерального секретаря ЦК ВКП(б) И.В.Сталина перед выпускниками военных академий РККА в Кремле. *1941 год: В 2 кн.* Москва, 1998. Т. 2. С. 158-162.

радянського протистояння на Східному фронті. Нарком оборони СРСР визначив такі дати для завершення освітніх заходів та подання відповідних звітів: «Командувачам військами округів доповідати [...] а) щодо армійської наступальної операції – до 15 липня; б) щодо армійської оборонної операції – до 1 листопада; в) щодо фронтової операції – до 15 серпня. Річний звіт з оперативної підготовки подати до 1 листопада 1941 року»³⁰⁸.

Згідно з узагальнювальною довідкою Обліково-статистичного управління ГУК НКО, станом на 22 червня 1941 року загальна облікова чисельність кадрів командно-начальницького складу Червоної армії, без урахування політскладу та Військово-повітряних сил, становила 435 915 осіб. Упродовж війни динаміка руху офіцерського складу набула значних масштабів: до армії прибуло 2 224 884 особи, вибуло – 1 047 676, а на момент завершення війни в лавах Червоної армії перебувало 1 382 115 офіцерів³⁰⁹. За даними, які наводить А. Шнеєр, за роки війни, за офіційними даними, із загального числа втрат офіцерського складу 1 023 100 осіб – 392 085 офіцерів зникли безвісти або потрапили в полон, що становить 38,32 %³¹⁰.

Отже, підсумовуючи викладене, варто наголосити, що Червона армія пройшла відносно короткий (24 роки) і водночас складний шлях формування від моменту створення до початку німецько-радянського протистояння на Східному фронті. Реформи у військовій сфері в перші роки більшовицької диктатури призвели до руйнації тяглості військових традицій та системи професійної військової освіти командного складу, що суттєво знизило боєздатність збройних сил. Ініціативи Л. Д. Троцького із залучення «воєнспеців» мали дуальні наслідки: з одного боку, РСЧА посилилася досвідченими командними кадрами, а з іншого – заклали підґрунтя внутрішньоінституційного конфлікту через запровадження посад політичних комісарів. Реформи середини 1920-х років не вирішили

³⁰⁸ Приказ об итогах и задачах оперативной подготовки высшего командного состава Красной Армии (Директива НКО СССР). 25 січ. 1941 р. *РГВА*. Ф. 4. оп. 11. спр. 81. арк. 22-33.

³⁰⁹ Безугольный А. Национальный состав Красной армии. 1918—1945. Историко-статистическое исследование. Москва : Центрполиграф, 2021. С. 405.

³¹⁰ Шнеер А. Плен: Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. Москва : Мосты культуры, 2005. С. 237.

наявних проблем: дефіцит командного складу компенсувався шляхом пришвидшеного випуску недостатньо підготовлених «червоних командирів» та залучення цивільних спеціалістів. Уведення персональних військових звань у 1935 році засвідчило, що офіцерський корпус формувався за хибними критеріями, коли участь у так званій «громадянській війні» та політична лояльність переважали військовий фах і професійний досвід. Система, вибудована Й. В. Сталіним та його поплічниками, пропагувала боротьбу з проблемами шляхом оказамілювання і бюрократії. Визначальним чинником деградації командного складу у передвоєнне десятиліття стали масові репресії, які нівелювали навіть мінімальний еволюційний поступ армії та відкинули її кадровий потенціал до рівня початку 1920-х років, закріпивши атмосферу страху й безініціативності. Масове заміщення вакантних командних посад шляхом стрімкого просування недостатньо підготовлених офіцерів кар'єрними сходами призвело до парадоксальної ситуації: в умовах активного технологічного розвитку та кількісного зростання Червоної армії рівень командування й штабів, як управлінських структур, істотно знизився. Реальні бойові зіткнення продемонстрували глибину кризи військового управління. Міжнародна ситуація на початку 1940-х років зумовила екстрені реформи Маршала С. К. Тимошенка, що мали загалом правильний вектор, але виявилися запізнілими. Таким чином, офіцерський корпус Червоної армії зустрів початок німецько-радянської війни у стані незавершеного реформування та не відповідав вимогам тодішніх воєнних реалій.

2.3. Причини масового полону офіцерів Червоної армії під час німецько-радянського протистояння на Східному фронті у роки Другої світової війни

Дослідження обставин полону офіцерського складу РСЧА у роки Другої світової війни на Східному фронті є складним науковим завданням, що виходить за межі аналізу суто військових поразок. Масштабні втрати командних кадрів,

особливо у перші місяці протистояння, були зумовлені комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників та призвели до наслідків, які мають безпрецедентний характер в історії воєн.

До об'єктивних причин поразок слід віднести насамперед зовнішні обставини, які не залежали від особистих якостей окремих офіцерів Червоної армії й визначалися загальною військово-стратегічною ситуацією на початковому етапі німецько-радянської війни. Одним із ключових факторів, згідно з усталеним в історіографії підходом, був стратегічний дисбаланс початкового періоду війни: німецькі війська, захопивши ініціативу, примушували радянські сили до безперервного відступу. Перевага Вермахту виявлялася в ефективному плануванні операцій, вищому рівні командування й підготовки за рахунок реального бойового досвіду, а також у технічній та тактичній перевазі, зокрема в налагодженій взаємодії авіації, моторизованих частин і піхоти та в управлінні великими військовими з'єднаннями. У сукупності це забезпечило німецькій армії перевагу над недосконалою оборонною стратегією Червоної армії.

Поряд із неблаганною логікою бойових дій, а можливо, навіть вагомішу роль у розвитку воєнної катастрофи відігравали внутрішні процеси в Радянському Союзі (окупація Східної Польщі, частини Фінляндії та країн Балтії), у Червоній армії (значне збільшення чисельності, хибна воєнна доктрина), а також особистісні якості окремих командирів (соціальне походження, індивідуальний психічний стан, ставлення до більшовицького режиму). Водночас визначальним чинником, який зумовлював перебіг цих внутрішніх процесів, була система військово-політичного управління на чолі з Й. В. Сталіним.

Напередодні війни радянський диктатор зосередив у руках усю повноту влади, унаслідок чого жодне з ключових питань зовнішньої політики, економічного розвитку, військової стратегії не вирішувалося без його особистого схвалення. Прикметно, що сучасники Й. В. Сталіна у мемуарах чітко вказували на провали, але в період диктатури не вдалися до жодних дій, аби попередити катастрофу. Зокрема, А. І. Мікоян констатував: «...помилкова оцінка Сталіним

намірів Гітлера призвела до того, що наша промисловість не отримала вказівок форсувати військове виробництво [...] Не мав правильного уявлення про те, що дійсно необхідно, щоб не поступитися фашистам у військовій підготовці [...] Військова розвідка була розгромлена [...] Ми поклалися на старі зразки озброєння [...] це все збіглося з арештами директорів оборонних заводів, найбільш талановитих та досвідчених»³¹¹.

В. М. Молотов навіть після смерті Й. В. Сталіна до останнього виправдовував свого колишнього керівника, зазначаючи: «Пише [Г. К. Жуков], що Сталін був упевнений, що йому вдасться запобігти війні. Але якщо звинувачувати в усьому одного Сталіна, тоді він один побудував соціалізм, один виграв війну [...] Кожен несе відповідальність»³¹².

Після підписання домовленостей між Німеччиною та Радянським Союзом у 1939 році Й. В. Сталін намагався діяти з позицій, що війна з Райхом була неминучою, однак не розцінював її як пріоритетну загрозу. На підтвердження висловленої тези наведемо «Міркування щодо основ стратегічного розгортання Збройних сил СРСР на заході і на сході на 1940 і 1941 роки»³¹³ від 18 вересня 1940 року, в яких головним ймовірним супротивником на західному напрямі радянським керівництвом розглядалася саме Німеччина. Водночас у цей період згорталася антинацистська пропаганда та нарощувалася активна економічна співпраця з майбутнім ворогом. Генеральний секретар, за свідченнями Г. К. Жукова, ігнорував попередження розвідки про підготовку Райху до війни на Сході.

Переконання Й. В. Сталіна в тому, що війна з Німеччиною розпочнеться не раніше 1942 року, призвело до того, що ні населення, ні значна маса військових не були морально готовими до початку бойових дій. Власне, і сам «вождь пролетарів» виявився не готовим до активного наступу Райху. Після тижня

³¹¹ Микоян А. Так было. Москва : Вагриус, 1999. 612 с. URL: <https://militera.lib.ru/memo/russian/mikoyan/index.html> (дата звернення: 01.12.2024).

³¹² Чуев Ф. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. Москва : "Алисторус", 2019. С. 47.

³¹³ Соображения об основах стратегического развертывания Вооруженных сил СССР на западе и на востоке на 1940 и 1941 гг. 1941 год. Документы: в 2-х книгах. Книга 1 / уклад. Л. Решин. Москва, 1998. С. 181–183.

інтенсивних бойових дій він перебував у пригніченому стані на дачі в Кунцево. Згодом, компенсуючи кілька днів бездіяльності, диктатор почав активно втручатися у планування та реалізацію військових операцій. Влучну оцінку цієї стратегічній сліпоті та відірваності радянського керівництва від об'єктивної дійсності дав В. Черчилль: *«Це майже неймовірно, що голова російського уряду разом з усіма своїми військовими експертами допустили такий жах»*³¹⁴.

Але, як цілком слушно зазначали і В. М. Молотов, і В. Черчилль, Й. В. Сталін не одноосібно командував військами. Проблема кадрів у вищому ешелоні військового керівництва стала помітною вже в ході репресій 1937–1938 років і посилилася внаслідок масового розширення РСЧА на початку Другої світової війни. Саме командири мали відігравати провідну роль в організації дій в обороні загалом і в оточенні зокрема. Як уже зазначалося вище, професійний рівень радянських офіцерів був низьким.

Ситуацію додатково ускладнювали часті ротації командного складу навіть у найменших бойових одиницях, що призводило до втрати згуртованості та тактичної злагодженості. Командири підрозділів не лише не мали підтримки підлеглих, а й діяли в атмосфері взаємної підозри, породженої репресіями, що істотно погіршувало керованість і дисципліну в частинах. В умовах оточення ця проблема набувала фатального характеру: замість цілісного військового організму армія розпадалася на окремі ізольовані групи, у яких накази ігнорувалися, а визначальною ставала потреба вижити, а не виконувати тактичні оборонні дії.

Водночас офіцери боялися брати на себе відповідальність, остерігаючись звинувачень з боку політпрацівників. Це було закономірним виявом тоталітарного стилю управління в СРСР. Радянські командири віддавали перевагу чіткому виконанню наказів вищого командування, оскільки така модель поведінки певною мірою захищала їх від можливих репресій³¹⁵.

³¹⁴ Stahel D. *Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East*. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. С. 347

³¹⁵ Пастушенко Т. Вихід частин Червоної армії з Київського оточення 1941 р.: причини поразок і втрат. *Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей*. 2015. № 17. С. 72

Ця криза ініціативності набувала катастрофічних масштабів на тлі фактичного колапсу радянської системи зв'язку. Уже з перших днів бойових дій штаби масово втрачали контакт із підпорядкованими та суміжними підрозділами, оскільки вразливий дротовий зв'язок постійно знищувався німецькими диверсантами й часто переривався внаслідок авіанальотів. Командири на місцях опинялися в умовах інформаційного вакууму, ставали заручниками обставин, за яких не наважувалися брати на себе відповідальність і водночас не могли отримати належних вказівок від вищого командування. Наслідком цього був повний параліч управління, який унеможлиблював ані скоординований опір, ані організацію прориву з оточення³¹⁶.

Окрім втрати керованості, важливу роль у зламі оборони відігравав фактор вичерпання ресурсів, необхідних для ведення бойових дій. Відрізані від шляхів постачання війська за лічені дні втрачали боєкомплект, а дефіцит пального змушував залишати або самостійно знищувати моторизовану та буксировану техніку, перетворюючи її екіпажі на дезорієнтовану піхоту. Червоноармійці не мали із собою значних запасів продовольства, а тому вже через короткий час війська фізично виснажувалися та повністю втрачали боєздатність. Через колосальні втрати авіаційного парку РСЧА постачання оточених з повітря було майже відсутнім. За таких умов подальший опір ставав практично неможливим, а спроби прориву перетворювалися на акти відчаю, які найчастіше завершувалися полоном або загибеллю, і лише в рідкісних випадках оточенням вдавалося повернутися за лінію фронту³¹⁷.

Показовим у цьому контексті є епізод, коли командувач 12-ї армії генерал-майор П. Г. Понеделін 5 серпня 1941 року звернувся до Верховного командування з проханням про негайну підтримку та поповнення запасів боєприпасів і продовольства, застерігаючи, що без цього подальший опір стане

³¹⁶ Reese R. *Why Stalin's Soldiers Fought*. Kansas : University Press of Kansas, 2024. С. 96

³¹⁷ Марінченко О. Бойові дії радянських військ в умовах локальних оточень на території України влітку 1941 року. *Краєзнавство*. 2011. № 2. С. 91–97.

неможливим. Відповідь із Москви була гранично лаконічною: «Пробивайтеся!»³¹⁸.

Перераховані вище явища спричинили розрив довіри між усіма ланками армійської ієрархії: солдати не довіряли командирам, чії заклики до самопожертви сприймалися як лицемірні, тоді як командири відчували глибоку зневіру в керівництві, нездатному адекватно оцінювати оперативну обстановку. Такий стан речей зумовлював погіршення морально-психологічного стану військ, що є одним з ключових факторів боєздатності.

Фальшива впевненість, яку декларували радянська пропаганда та особисто Й. В. Сталін, лише поглиблювала деморалізаційні процеси на полі бою. Промовистим прикладом такої політики стала перша публічна промова диктатора, виголошена ним після нападу Німеччини лише 3 липня 1941 року. У цьому зверненні фактично замовчувалися стратегічні прорахунки радянського керівництва в передвоєнний період, а суспільству нав'язувалася картина повної контрольованості ситуації. Сталін наголошував на нібито невичерпному ресурсному й людському потенціалі СРСР, а також утверджував тезу про безумовну правоту радянської сторони та неминучість перемоги над ворогом через лозунг «*Наша справа праведна, ворог буде розбитий!*». Подібна риторика не відповідала реальному становищу на фронті, де Червона армія зазнавала масштабних втрат, відступала й втрачала керованість. Унаслідок цього офіційний оптимістичний дискурс дедалі більше розходився з повсякденним досвідом військовослужбовців, що не посилювало довіру до влади, а, навпаки, сприяло зростанню розчарування та зневіри³¹⁹.

«Доповідь на урочистому засіданні Московської Ради депутатів трудящих із партійними та громадськими організаціями міста Москви» від 6 листопада 1941 року, приурочена до 24-ї річниці більшовицького перевороту, була ще лицемірнішою. Причинами поразок Червоної армії в ній називалися відсутність

³¹⁸ Gefangenenernehmung. 8. August 1941. VA-MA. RH 21-1/472. Bl. 134-138. Original.

³¹⁹ Сталин И. Выступление по радио, 3 июля 1941 года. *Сталин И. В. Сочинения*. Москва, 1997. Т. 15. С. 56–61.

Другого фронту в Європі та брак техніки – авіації й танків³²⁰. Для бійців і командирів Червоної армії подібні пояснення мали деморалізуючий ефект. Для тих, хто безпосередньо утримував фронт, цілком очевидними були прорахунки командування. Їхнє публічне невизнання формувало у військовослужбовців переконання, що в системі армійського управління нічого не зміниться. Колосальний тиск, якого зазнавали командири Червоної армії, призводив до психологічного надлому та сприяв поширенню поразницьких настроїв.

Німецькі офіцери, на противагу радянським, були краще освіченими, користувалися довірою вищого керівництва та заохочувалися до прийняття самостійних рішень, оскільки в німецькій військовій традиції ефективні дії навіть невеликих підрозділів або окремих бойових одиниць розглядалися як важлива передумова досягнення значних оперативних успіхів³²¹.

Варто акцентувати увагу на розвитку теорії військового мистецтва в СРСР у передвоєнні роки як на одному з чинників, що зумовили трагедії початкового етапу війни на Східному фронті. Головними теоретичними працями, що використовувалися в системі навчання Червоної армії, були роботи: Б. М. Шапошнікова «Мозок армії»³²², зміст якої ґрунтувався на аналізі діяльності австро-угорського Генерального штабу в роки Першої світової війни; О. А. Свечіна «Стратегія»³²³, у якій автор на основі дослідження численних воєнних кампаній виокремив дві основні стратегії ведення війни — наступальні дії з метою швидкого розгрому противника або тривалі затяжні операції, спрямовані на його виснаження; В. К. Триандафілова «Характер операцій

³²⁰ Сталин И. Доклад на торжественном заседании Московского Совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями города Москвы. *Сталин И. В. Сочинения*. Москва, 1997. Т. 15. С. 71–83.

³²¹ Див. Грінченко В. Причини поразок Червоної армії у 1941 р. на сторінках газетної періодики окупованих українських територій. *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 3. С. 71. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.3.272> (дата звернення: 07.12.2024).

³²² Шапошников Б. Мозг армии. В 3-х книгах. Москва-Ленинград: осударственное издательство. Отдел военной литературы. 1927-1929.

³²³ Свечин А. Стратегия. Москва: Главлит, 1927. 265 с.

сучасних армій»³²⁴, у якій автор представив теорію глибоких операцій, засновану на ідеї переваги механізованих засобів ведення війни.

Згадані вище праці радянських теоретиків військової думки, підготовлені у 1920-х роках, до початку німецько-радянського протистояння на Східному фронті значною мірою втратили актуальність, що стало одним із чинників хибної стратегічно-оперативної орієнтації командного складу Червоної армії на початковому етапі війни. Про це свідчать показання підполковника А. С. Ковальова, надані в німецькому полоні, згідно з якими в академічних штабних іграх переважали сценарії контрнаступу, а не стратегічної оборони³²⁵. Подібну оцінку поділяли й колишні царські офіцери, які вважали серйозною оперативною помилкою зосередження основних сил на прикордонних територіях замість відступу на підготовлені оборонні лінії. Натомість у свідченнях І. М. Музиченка прикордонну оборону подано як вимушений захід для виграшу часу³²⁶.

Прикладом нового погляду на військове мистецтво стала праця Г. С. Іссерсона «Нові форми боротьби»³²⁷, у якій було проаналізовано перебіг громадянської війни в Іспанії та агресію Німеччини проти Польщі. Проте на початку 1940-х років погляди Г. С. Іссерсона на сучасне військове мистецтво не набули актуальності в СРСР. Проте в СРСР, а його концепція зазнала критики й не була втілена на практиці військового планування³²⁸. Якісна оборонна концепція була представлена і у статті О. І. Старуніна «Бій в оточенні»³²⁹, однак ця теоретична робота також не була інкорпорована у стратегію оборони РСЧА.

³²⁴ Триандафилов В. Характер операций современных армий. Москва : Госвоениздат, 1929. 288 с.

³²⁵ Vernehmung des Oberstleutnant A.S. Kowalew. 27. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 310-314.

³²⁶ Vernehmung des Oberbefehlshabers der 6. russischen Armee am 9.8.1941. 9. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 180-190.

³²⁷ Иссерсон Г. Новые формы борьбы. Москва : Воениздат, 1940. 108 с.

³²⁸ Клёнов П. Выступления по докладу Г. К. Жукова. П.С. Кленов, генерал-лейтенант, начальник штаба Прибалтийского особого военного округа. 25 груд. 1940 р. *РГВА*. 4. оп. 18. д. 56. л. 53-58.

³²⁹ Старунин И. А. Бой в окружении. *Военная мысль*. 1940. № 10. С. 86-97.

Теоретичні засади, сформульовані в радянській військовій літературі 1920–1930-х років, знайшли своє нормативне застосування у статутах Червоної армії. Польовий статут РСЧА 1939 року містив детальний опис операцій з оточення противника, проте не надавав конкретних рекомендацій щодо дій військ в оточенні або напівоточенні. Статті 422–430 регламентували організацію відходу з поля бою, який сам по собі трактувався як ознака слабкості та був несумісний із наступальною військовою доктриною Червоної армії³³⁰. Щодо дій з'єднань в оточенні, то в тексті статуту містилося лише кілька загальних рекомендацій. У статті 234 зазначалося, що на випадок оточення необхідно створювати понаднормові запаси боєприпасів. Стаття 240 описувала порядок виходу з оточення тилівих частин – у центрі бойового порядку з'єднань. Стаття 395 містила рекомендацію командирів завжди бути готовим до бою в оточенні, однак не пояснювала, як саме такий бій слід вести. У статті 416 рекомендувалося обирати тип зв'язку з урахуванням можливості ведення бойових дій у повному оточенні: *«... основним засобом зв'язку в умовах оборони на широкому фронті буде радіозв'язок, дубльований голубиним, оптичним зв'язком та собаками»*. Стаття 483 містила заклик до бійців навіть в оточенні відстоювати кожен дім, перетворюючи його на рубіж для контратак³³¹.

З огляду на це, доходимо висновку, що радянське вище військове командування проігнорувало актуальні військово-теоретичні напрацювання. Показовим у цьому контексті є виступ генерала армії І. В. Тюленєва під час наради вищого керівного складу РСЧА 23–31 грудня 1940 року, де він прямо констатував відсутність обґрунтованої теорії оборони. Як командувач Московського військового округу, І. В. Тюленєв представляв доповідь про характер сучасної оборонної операції, а його висновки використовувалися на початковому етапі війни. Зокрема, він виходив із того, що головною метою оборонної операції має бути знищення ворога, тоді як економія сил і виграш часу

³³⁰ Конев І. Записки командующего фронтом. Москва : Наука, 1972. С. 67-68

³³¹ Полевой устав. Москва : Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1939. 141 с.
URL: http://vikdozor.ru/Documents/polevoy_ustav_rkka_pu_39_hotlib_net.pdf (дата звернення: 03.01.2024).

для підготовки головного удару відсувалися на другий план; що характер оборони має бути продиктований ідеями наступу (?!); що наявна кількість артилерії для оборонних дій була недостатньою й потребувала посилення за рахунок Резерву Головнокомандування; що засоби механізації, якими володів СРСР, не відповідали вимогам спорудження оборонних укріплень³³².

Досвід війни проти Фінляндії, хоча й дав підстави для реформ і перегляду військових доктрин, усе ж не призвів до появи в передвоєнних статутах чітких інструкцій щодо дій підрозділів в умовах оточення. Уроки, засвоєні РСЧА після Зимової війни, зводилися до низки жорстких вимог вищого командування без належного нормативного й теоретичного підґрунтя: за будь-яких обставин зберігати контроль над підрозділами; не допустити захоплення ворогом техніки, озброєння й особового складу; вести активну оборону з метою прориву, не розраховуючи на деблокаду ззовні³³³.

Проте навіть провальний досвід виходу з оточення під час війни з Фінляндією не зумовив перегляду радянських підходів до оборони. У травні 1941 року військове керівництво СРСР і надалі виходило з настанови «надати обороні характеру активних дій». Показовим прикладом цього є директива командувачу Київського особливого військового округу, підписана народним комісаром оборони СРСР С. К. Тимошенком і начальником Генерального штабу РСЧА Г. К. Жуковим³³⁴. Такий підхід відповідав ідеям І. В. Тюленева³³⁵ та Польовому статуту 1939 року без урахування реального бойового досвіду.

Зважаючи на наведені вище документи та факти, ми не можемо стверджувати, що командири Червоної армії зовсім не володіли знаннями, які

³³² Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23-31 декабря 1940 г. Характер современной оборонительной операции. Доклад командующего войсками Московского военного округа генерала армии И.В. Тюленева. 1940 г. *РГВА*. 4. оп. 18. д. 58. л. 1–44.

³³³ Reese R. *Why Stalin's Soldiers Fought*. Kansas : University Press of Kansas, 2024. С. 92

³³⁴ Директива наркома обороны СССР и начальника Генштаба Красной Армии командующему войсками КОВО. *1941 год: В 2 книгах. Книга 2* / ред. В. Наумов. Москва, 1998. С. 233–238.

³³⁵ Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23-31 декабря 1940 г. Характер современной оборонительной операции. Доклад командующего войсками Московского военного округа генерала армии И.В. Тюленева. 1940 г. *РГВА*. 4. оп. 18. д. 58. л. 1–44.

стосувалися організації оборонних заходів. Однак якість цих знань та їхня практична реалізація залишали бажати кращого. О. М. Василевський зазначав, що досвід так званої «громадянської війни» та розвиток військового мистецтва в роки «соціалістичного будівництва» були недостатніми, що на початку війни «... треба було перебудовуватися, навчитися спочатку оборонятися, а потім вести потужні наступальні дії»³³⁶. І. Х. Баграмян також згадував про надмірне захоплення наступальними видами бойових дій³³⁷, тоді як навчання оборонним операціям для Київського особливого військового округу було заплановано лише на другу половину літа 1941 року³³⁸.

До подібних висновків дійшов і генерал-майор Вермахту О. Шульц, чия думка було опубліковано в українській окупаційній пресі: досвід Першої світової війни для більшовиків, які постали на чолі СРСР, був іншим, ніж для країн Західної Європи. Останні покладалися на оборонні стратегії як на такі, що давали змогу зберегти життя більшій кількості військовослужбовців. Натомість Червона армія сповідувала наступальну тактику, засновану на швидкому веденні бойових дій і нехтуванні людськими втратами. Така форма боротьби, фактично побудована на партизанських методах, формувала хибне уявлення про те, що радянські з'єднання перебувають у тилу Вермахту. Однак операції з оточення здійснювали саме німецькі війська та їхні союзники³³⁹.

Утвердження ідей про те, що «війна має вестися на чужій території, для захисту власної», свого часу задекларованих В. І. Ульяновим-Ленінінм³⁴⁰, а також репресивна політика радянського керівництва щодо військовослужбовців, які відступали, сформували тенденцію, за якої опір окремих з'єднань був тактично невиправданим, а подекуди навіть абсурдним. Про це свідчать записи начальника

³³⁶ Василевский А. Дело всей жизни. Минск : Беларусь, 1984. С. 532

³³⁷ Баграмян И. Мои воспоминания. Москва : Центрполиграф, 2021. С. 157

³³⁸ Баграмян И. Так начиналась война. 3-тє вид. Киев : Издание политической литературы Украины, 1984. С. 58

³³⁹ Грінченко В. Причини поразок Червоної армії у 1941 р. на сторінках газетної періодики окупованих українських територій. *Старожитності Лукомор'я*. 2024. № 3. С. 71. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.3.272> (дата звернення: 07.12.2024).

³⁴⁰ Из директивы начальника Главпура А.С.Щербакова о состоянии военно-политической пропаганды. *1941 год: В 2 книгах. Книга 2* / ред. В. Наумов. Москва, 1998. С. 302.

Генерального штабу Вермахту Ф. Гальдера³⁴¹. Проте навіть надзвичайно запеклий опір не міг компенсувати відсутності цілісної стратегії.

Втім, героїзм окремих підрозділів нівелювався фундаментальними прорахунками у веденні маневреної війни нового типу. Радянське командування помилково вважало, що вихід з оточення можливий шляхом серії швидких, але розрізнених і нечисленних атак. Однак проти технологічно кращих збройних сил Німеччини ця тактика так званої «громадянської війни» виявилася нерезультативною: німецька ешелонована оборона, підтримка наземних сил з повітря та мобільні резерви легко протидіяли спробам прориву. Суттєвою проблемою була також відсутність концепції кругової оборони, яка могла б ефективно застосовуватися у великих містах. Натомість, замість перетворення міст на неприступні фортеці, що мали затримувати значні ворожі угруповання, як це засвідчила, зокрема, оборона Бреста, війська Червоної армії часто вступали в зустрічні бої на відкритій місцевості. Це дозволяло Вермахту швидко розчленувати суцільний фронт на окремі ізольовані «котли»³⁴².

Однак варто зазначити, що, хоча сотні тисяч людей потрапили в полон унаслідок масштабних оточень 1941–1942 років, не можна стверджувати, що всі оточенні одночасно опинялися в полоні відразу після визначення периметра оточення. Значною мірою через так званий «туман війни» та свідому брехню в публічній інформації, представленій Райхом щодо чисельності радянських військовополонених, твердження про масові одномоментні здачі в полон не знаходять достатнього підтвердження в джерелах. Фотографії та хронікальні зйомки, створені загонами пропаганди Вермахту, можуть створювати враження, що десятки чи навіть сотні тисяч червоноармійців і командирів були захоплені одночасно. Проте реальність була іншою, про що свідчать як німецькі, так і радянські джерела. Більшість військовослужбовців захоплювали невеликими

³⁴¹ Halder F. 24 June 1941. 24 June 1941. *BA-MA*. RH 2/124. Bl. 167. Übersetzung.

³⁴² Hill A. *The Red Army and the Second World War*. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. С. 215

групами в численних окремих випадках на значній території, під час зачистки місцевості, уже в стані фізичного й морального виснаження³⁴³.

Перші місяці німецько-радянської війни характеризувалися безпрецедентно високими показниками потрапляння особового складу Робітничо-селянської Червоної армії у полон. У цьому контексті окремого аналізу потребує масове потрапляння в полон представників вищого та середнього командного складу – від командирів батальйонів до командувачів армій. Корпус німецьких протоколів допитів радянських бранців, зокрема генералів і штабних офіцерів 6-ї та 12-ї армії, дозволяє реконструювати внутрішнє бачення цієї катастрофи. У цих свідченнях поразка, так як наслідок – полон, постають не як наслідок одного чинника, а результат дії цілого ряду проблем.

Одним із головних мотивів, який простежується за протоколами допитів є те, що оточення не сприймалося, як раптове явище, а було наслідком тривалого процесу деградації військових частин у процесі відступу. Зокрема, за свідченнями начальника артилерії 13-го стрілецького корпусу полковника Муравйова, начальника 1-го відділу того ж корпусу майора Познанського і командира стрілецького полку 99-ї стрілецької дивізії 12-ї армії майора Швейцера, 12-а армія вела успішні оборонні бої, але через оперативно-тактичну обстановку мусила перейти до відступу, який до району Умані відбувався планомірно, але кілька напівоточень призвели до катастрофи³⁴⁴. Ці покази корелюються зі свідченнями генерал-майорів М. К. Кирилова та П. Г. Понеделіна: 12-а і 6-а армії опинилися в оточенні не відразу, а після серії спроб уникнути напівоточень, причому раніше їм уже *«тричі вдавалося прорватися»*; тепер же, на відміну від попередніх випадків, наявні сили для прориву *«були вичерпані до крайності»*³⁴⁵.

³⁴³ Reese R. Why Stalin's Soldiers Fought. Kansas : University Press of Kansas, 2024. С. 98

³⁴⁴ Gefangenenaussagen. 7. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 202-204. Original.

³⁴⁵ Gefangenenaussagen des Generalmajor Pawel Ponjedelin, Oberbefehlshaber der 12. Armee und des Generalmajor Nikolai Kirillow, Kommandeur des XIII. Schtz.-Korps. 7. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 140-148. Abschrift.

Полонені офіцери часто пояснювали катастрофу не перевагою німецьких військ, а недоліками радянського управління. За свідченням майора Орнашкова, солдати билися хоробро, однак вище командування зазнавало невдачі, а накази були тактично непродуманими³⁴⁶. Окремі полонені покладали відповідальність за втрачений шанс на прорив на командувача 6-ї армії І. М. Музиченка, зокрема генерал-майор П. І. Абрамідзе стверджував, що останній заслуговує на Залізний хрест від німецького командування за свої командні здібності³⁴⁷.

Ще одним фактором поразки було матеріальне виснаження військ. За свідченнями полонених офіцерів, оточенні частини гостро відчували нестачу боєприпасів, пального, транспорту та засобів постачання, що паралізувало мобільність, послаблювало артилерію й унеможливлювало тривалий організований опір³⁴⁸.

Майже всі допитані офіцери, які були захоплені під час оточення під Уманню, вказували на брак достовірної інформації про противника. Служба донесень, повітряна й наземна розвідка фактично зазнали провалу, а відомості про противника були недостатніми або помилковими. Подібні оцінки містяться і у свідченнях офіцерів 13-го стрілецького корпусу, які підкреслювали слабкість радянської артилерійської розвідки порівняно з німецькою³⁴⁹. У зведеному звіті за результатами аналізу допитів офіцерів 6-ї та 12-ї армій супротивником ця обставина прямо визначена як одна з головних причин поразок: система донесень функціонувала неналежним чином, а інформація про суміжні з'єднання та противника була непридатною для оперативного планування³⁵⁰. Свідчення полковника П. Опякіна, заступника командира 99-ї дивізії чітко вказують на

³⁴⁶ Stimmungsbericht nach Aussagen des Major Ornuschkow, Konstantin, 11. s.A.R., 11.Pz.Div., II.Pz.Korps, 6. Armee. 6. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 100-102. Original.

³⁴⁷ Vernehmung des Generalleutnants P. Abramidse. *BA-MA*. RH 24-49/160. Bl. 105-106.

³⁴⁸ Stimmungsbericht nach Aussagen des Major Ornuschkow, Konstantin, 11. s.A.R., 11.Pz.Div., II.Pz.Korps, 6. Armee. 6. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 100-102. Original; Gefangenenaussagen. 7. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 202-204. Original; Gefangenenaussagen. 7. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 202-204. Original.

³⁴⁹ Gefangenenaussagen. 7. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 202-204. Original.

³⁵⁰ Zusammenstellung der Vernehmungen von höheren russ. Offizieren der 6. und 12. russ. Armee. 18. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 244-255. Original.

проблему з поширенням інформації³⁵¹, так само як і запис у протоколі допиту П. Г. Понеделіна: *«Те, що головнокомандувач 6-ї армії ввечері 6 серпня біля Первомайська потрапив у полон, генерал-майор Понеделін дізнався лише під час допиту. Його здивування цим показало, зокрема, що між двома арміями вже протягом попереднього дня не існувало зв'язку»*³⁵².

Під час допитів полонені офіцери неодноразово пов'язували невдачі Червоної армії з політичним контролем і страхом репресій. У протоколах допитів зазначалося, що кадрові рішення та використання офіцерів визначалися переважно політичним керівництвом. Відновлення інституту політичних комісарів лише загострювало проблему хаосу у військах. У вище згаданому підсумковому зведенні про 6-ту і 12-ту армії це подано як одну з головних причин невдач Червоної армії: *«[...] відновлення влади комісарів та обумовлена цим невпевненість командирів під час формулювання та видання наказів»*³⁵³. Із цим безпосередньо поєднувався страх покарання за відступ або полон: у протоколах підкреслювалося, що офіцери боялися розстрілу, а окремі командири прямо визнавали, що багаторічна пропаганда неминучості репресій у разі полону визначала їхню поведінку в критичній ситуації³⁵⁴.

Отже, розглянувши комплекс причин полону офіцерів Червоної армії під час німецько-радянської війни, ми можемо виокремити об'єктивні та суб'єктивні фактори. До об'єктивних факторів відносимо стратегічний дисбаланс на початку реалізації операції «Барбаросса». Суб'єктивні фактори включають глибоку кризу тоталітарної моделі військового управління, що виявилася неспроможною адаптуватися до німецької тактики блицкригу. Жорстка централізація управління та стратегічні прорахунки вищого керівництва, зумовлені наслідками репресій

³⁵¹ Aussagen des am 07.08. im Wäldchen südwestl. Ljewkowka gefangenen Oberst Paul Opiakin, stellvertr. Kommandeurs der 99. Division. 7. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 128. Original.

³⁵² Gefangenaussagen des Generalmajor Pawel Ponjedelin, Oberbefehlshaber der 12. Armee und des Generalmajor Nikolai Kirillow, Kommandeur des XIII. Schtz.-Korps. 7. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 140-148. Abschrift.

³⁵³ Zusammenstellung der Vernehmungen von höheren russ. Offizieren der 6. und 12. russ. Armee. 18. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 244-255. Original.

³⁵⁴ Vernehmung des Oberstleutnant A.S. Kowalew. 27. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 310-314.

1937–1938 рр. призвели до розриву довіри між усіма ланками армійської ієрархії. Опора на доктрини, створені на основі досвіду так званої «громадянської війни», залишила війська без чітких алгоритмів дій в обороні та в оточенні. Офіцери РСЧА зазнали тотального тиску різного спрямування: професійний натиск німецьких сил, репресивна поведінка командування, юридичні наслідки самостійних рішень. Погіршували ситуацію часта відсутність зв'язку між підрозділами, які внаслідок провальної оборони опинились в оточенні, та дефіцит ресурсів, що ставало перешкодою для успішного прориву з оточення. Така сукупність стрес-факторів призводила до дезорганізації оборони та значних втратах особового складу шляхом потрапляння у полон.

Таким чином, масштаб трагедії полону радянських офіцерів РСЧА зумовлений кричущою невідповідністю між міжнародним гуманітарним правом, яке діяло на момент початку війни на Східному фронті, та реальними практиками воюючих сторін. Попри тривалий розвиток інституту військового полону, відсутність дієвих карних механізмів дозволила нацистській Німеччині створити власну систему поводження та утримання радянських бранців, яка цілеспрямовано позбавляла їх правового захисту. Радянське керівництво в геополітичних умовах Другої світової війни не змогло знайти дієвих інструментів тиску на уряд Третього Райху задля покращення становища своїх громадян. У той же час більшовицька система встановила систему покарань для військовослужбовців, які могли потрапити у полон. Як наслідок, офіцери РСЧА фактично були позбавлені юридичного захисту, що стало передумовою для їхнього масового знищення.

Паралельним фактором катастрофи стала внутрішня деградація командних кадрів, спричинена політизацією вищого керівництва та масовими репресіями 1937–1938 рр. Офіцерський корпус, який вдалося створити у міжвоєнний період, мав ряд недоліків: низькоякісна освіта, відсутність суттєвого бойового досвіду, брак ініціативності, серйозний дефіцит кадрів та погана дисципліна у війську. Реформи, які проводилися у 1920–1930-х роках були неефективними, а реформи

Маршала СРСР С. К. Тимошенка на початку 1940-х років виявилися запізнілими та не змогли запобігти катастрофі 1941 року.

Зіткнення з Вермахтом виявило комплекс слабкостей Червоної армії загалом та офіцерського корпусу зокрема. Жорстка централізована політика Ставки ВГК та відсутність ініціативності командирів унеможлилювали маневрену оборону. Інформаційний вакуум, який виникав внаслідок втрати зв'язку та перерізання логістики доповнювався юридичними наслідками відступу, значно деморалізував офіцерський склад РСЧА. Як наслідок, підрозділи втрачали керованість, перетворюючись на розрізнені групи, які ставали легкою здобиччю противника. Полон початкового етапу німецько-радянського протистояння на Східному фронті набув масового характеру не через одномоментну капітуляцію армій, а внаслідок численних локальних епізодів захоплення виснажених військовослужбовців, де значну частину становив саме кадровий командний склад.

РОЗДІЛ III

ПОЛІТИКА НАЦИСТЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ЩОДО ОФІЦЕРІВ РСЧА У ПОЛОНІ

3.1. Місця утримання полонених у Німеччині та на окупованих територіях

Після захоплення у полон кожен військовослужбовець опинявся у складній системі місць концентрації та утримання військовополонених, які Вермахт організовував як на території Німеччини, так і на землях держав-сателітів Райху та окупованих регіонах Радянського Союзу.

Другий розділ Женевської конвенції 1929 року визначав вимоги щодо місць утримання військовополонених. Згідно з міжнародними стандартами, бранців можна було утримувати у містах (у документі – *town*), фортецях чи інших місцях, зокрема в огорожених таборах, де полоненим заборонялося залишати встановлені межі. Місця утримання військовополонених створювалися не з метою їхнього ув'язнення, а для забезпечення максимального захисту від можливих нападів місцевого населення або бойових дій. Захоплених у полон військовослужбовців заборонялося утримувати під вартою чи у в'язницях, окрім випадків, коли це було виправдано міркуваннями безпеки.

Військовополонені мали утримуватися в будівлях або бараках, облаштованих з дотриманням санітарних норм, захищеними від вологи з достатніми рівнями освітлення та опалення. Інші вимоги, такі як площа приміщень, обладнання, харчування, мали відповідати не лише кількісним, а і якісним стандартам, які були встановлені для збройних сил країни-утримувача³⁵⁵.

Напередодні вторгнення до СРСР німецьке командування сформувало нормативний фундамент для систематичного ігнорування норм міжнародного права. Начальник Верховного командування Вермахту В. Кайтель у правилах

³⁵⁵ Convention relative to the treatment of prisoners of war. <https://ihl-databases.icrc.org/>. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929?activeTab=> (дата звернення: 02.12.2024).

утримання військовополонених у зоні дії операції «Барбаросса»³⁵⁶, прийнятих 16 червня 1941 року, задекларував, що положення Женевської конвенції розглядаються як загальні рекомендації, а не обов'язкові до виконання норми міжнародного права. Тому формування системи утримання радянських бранців мало визначатися ідеологічним характером майбутньої війни.

Система утримання полонених у Третньому Райху була недостатньо впорядкованою, багат шаровою і зі значною кількістю залучених структур. Проблеми виникали на самому початку адміністративного ланцюжка, оскільки кілька відомств мали відповідати за одні й ті ж питання. Верховне командування Вермахту номінально відповідало за всі питання, що стосувалися військовополонених, але Верховне командування сухопутних військ фактично контролювало місця утримання у прифронтовій зоні³⁵⁷. У той же час Люфтваффе та Крігсмаріне мали право на створення окремих таборів спеціально для військовослужбовців повітряних та військово-морських сил відповідно. До того ж в армійську систему повсякчас втручалися карні органи Третього Райху такі як охоронні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини – СС та Головне управління імперської безпеки – РСГА. Використання праці військовополонених також було міжвідомчим питанням, яке охоплювало не лише державні структури, а й окремі приватні підприємства. Проблеми виникали і через значне географічне роздроблення системи утримання бранців. Така адміністративна складність системи утримання полонених у Третньому Райху стала визначальною характеристикою, що зумовлювала специфіку явища німецького полону.

Розуміння цієї проблеми є ключовим у дослідженні системи утримання радянських військовополонених офіцерів. Як зазначено у вступній статті до Енциклопедії таборів та гетто в Східній Європі: *«Будь-яка спроба описати*

³⁵⁶ Kriegsgefangenenwesen im Fall Barbarossa. 6 Juni 1941 *ВА-МА*. RW 4/578. Bl. 185-201. Fotokopie.

³⁵⁷ Kgf.-Organisation OKB-Bereich in den besetzten Ostgebieten. 1940. *ВА-МА*. RW 6/269. Bl. 33-35.

адміністративний апарат щодо поводження з військовополоненими у Вермахті видається дуже складним завданням»³⁵⁸.

У розгалуженій структурі Верховного командування Вермахту існувало Загальне управління Вермахту (нім. Allgemeines Wehrmachtsamt, далі – АВА), – спеціальний адміністративний відділ, службовці якого відповідали не лише за кадрове забезпечення армії, а й за адміністрування та функціонування таборів для військовополонених, а також надавали фахові вказівки підпорядкованим установам. Очільником Загального управління Вермахту впродовж Другої світової війни був генерал Герман Райнеке, якого характеризували як фанатичного нациста, який мав прізвисько «маленький Кайтель», а також брав безпосередню участь у розробленні злочинних наказів проти радянських військовополонених. Саме Г. Райнеке впровадив у систему утримання військовополонених принципи расової сегрегації та ієрархії, що призвело до посилення ідеологічного впливу на бранців і радикалізації політики їхнього утримання за расовою ознакою. Його безпосередній керівник, очільник ОКВ В. Кайтель характеризував Г. Райнеке як незамінного на цій посаді³⁵⁹. Після війни злочини Г. Райнеке проти військовополонених стали предметом розгляду на Нюрнберзькому процесі у справах військового командування Німеччини, за результатами якого його було визнано винним і засуджено до довічного ув'язнення³⁶⁰.

У межах структури Загального управління Вермахту було сформовано кілька додаткових інституцій, покликаних здійснювати адміністративний нагляд за системою утримання військовополонених. Однією з таких інституцій стала посада офіцера з особливих доручень з адміністративних питань у сфері військовополонених, яка у 1941 році була трансформована в інспектора з адміністрації у справах військовополонених. До його компетенції належали

³⁵⁸ Megargee, G., Overmans, R., & Vogt, W. (Ред.). (2022). *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945.: T. 4. Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces*. Indiana University Press. С. 27

³⁵⁹ Personalakte Reinecke Hermann. *BA-MA*. PERS 6/300412. Bl. 7.

³⁶⁰ Moore B. *Prisoners of War: Europe: 1939-1956* : online edn. Oxford : Oxford Academic, 2022. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840398.003.0011> (дата звернення: 01.12.2024). С. 220

інспектування таборів на території Райху з метою контролю за дотриманням прав військовополонених, нагляд за використанням їхньої праці, а також організація прийому та супроводу іноземних делегацій, уповноважених відвідувати місця утримання військовополонених і інтернованих цивільних. Водночас на окупованих територіях управління всіма питаннями, пов'язаними з військовополоненими Червоної армії, було зосереджено в руках Верховного командування сухопутних військ³⁶¹.

Зростання кількості втеч із таборів зумовило запровадження ще однієї посади – інспектора у справах військовополонених, який, на відміну від раніше описаних функцій, мав відстоювати інтереси Райху як держави, що утримувала військовополонених. Сфера його повноважень охоплювала запобігання втечам, а також підвищення ефективності використання примусової праці бранців³⁶².

Інститут Генерального квартирмейстра або начальника тилу (нім. *Generalquartiermeister*) функціонував у структурі ОКГ ще з 1935 року, однак із початком Другої світової війни його роль у системі військового управління, тилового забезпечення та адміністрування окупованих територій суттєво зросла. За діяльності генерал-майора Генерального штабу сухопутних військ Едуарда Вагнера ця інституція перетворилася на один із ключових механізмів координації рішень, пов'язаних з оперативною ситуацією на захоплених територіях. До основних функцій служби Генерального квартирмейстра належали забезпечення Вермахту, управління окупованими територіями, реалізація окупаційної політики, взаємодія з СС та економічна експлуатація захоплених регіонів. Водночас розподіл функцій штабу Генерального квартирмейстра за літо 1941 року показує, що в межах групи Qu. 4, яка опікувалася Східним театром воєнних дій, окремим напрямом виділялися справи військовополонених на окупованих територіях, які управлялися військовою адміністрацією. Це дає підстави стверджувати, що питання утримання військовополонених уже на

³⁶¹ Megargee, G., Overmans, R., & Vogt, W. (Ред.). Вказана праця. С. 6

³⁶² Geck S. Das deutsche Kriegsgefangenenwesen 1939–1945: Hausarbeit zur Erlangung des akademischen Grades eines Magister Artium. *Gutenberg Open Science :Home*. URL: <https://openscience.uni-mainz.de/bitstreams/4bb8549e-4083-4359-96e7-28e229b88144/download> (дата звернення: 03.01.2025).

ранньому етапі німецько-радянської війни були інституційно закріплені в компетенції служби Генерального квартирмейстра³⁶³.

Свідчення Г. Райнеке підтверджують, що в системі німецького військового управління підрозділ Генерального квартирмейстра відігравав ключову роль у вирішенні питань, пов'язаних із радянськими військовополоненими, насамперед у межах фронтової зони. Як зазначав сам Г. Райнеке: «[...] у операційній зоні на сході та південному-сході, а також у зоні відповідальності військового командування питаннями військовополонених опікувався генерал-квартирмейстер. [...] Генеральний квартирмейстер армії відповідав за всіх військовополонених у зоні бойових дій [...] ОКВ відповідало за військовополонених сухопутних військ після їхнього прибуття до тилкових районів. Після передачі справ військовополонених рейхсфюреру СС як [очільнику] *ObdE*³⁶⁴, він став відповідальним за військовополонених у тилкових районах»³⁶⁵.

Саме Е. Вагнер, після дослідження можливостей забезпечення військ на Сході, у березні 1941 року запропонував не дотримуватися положень Женевської конвенції, обґрунтовуючи таку позицію нестачею ресурсів, яких не вистачало навіть для німецьких військ. Це рішення передбачало економію всіх ресурсів, якими мали забезпечуватися радянські військовополонені³⁶⁶.

Водночас на територіях проведення операції «Барбаросса» значну частину питань щодо радянських військовополонених вирішувало командування армійських груп і їхніх тилкових районів. У грудні 1941 року до штату кожної з груп армій було введено відділи старшого квартирмейстера

³⁶³ Diensterteilung fuer den stab des «Generalquartiermeisters». 1941. *BA-MA*. RH 3/389. Bl. 22. Original.

³⁶⁴ Oberkommando Befehlshaber des Ersatzheeres – в даній цитаті Г. Райнеке вказує на Головне командування резервної армії. Структуру в системі Сухопутних військ, яка займалася підготовкою поповнення розгорнутих на фронтах військ.

³⁶⁵ [Notiz zum Gespräch General Reineckes mit dem sowjetischen General Truskow u.a. zu russischen Kriegsgefangenen]. 21 May 1945 *BA-MA*. RW 44-1/17. Bl. 3-9.

³⁶⁶ Gerlach C. Militärische «Versorgungszwänge», Besatzungspolitik und Massenverbrechen: Die Rolle des Generalquartiermeisters des Heeres und seiner Dienststellen im Krieg gegen die Sowjetunion. N. Frei, S. Steinbacher & B. Wagner (Ed.), *Band 4 Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*. Berlin, New York, 2007. С. 176-179

(нім. Oberquartiermeisterabteilungen), які отримали повноваження розподіляти полонених на три групи відповідно до власної оцінки³⁶⁷.

Першу групу складали військовополонені, яких залишали в зоні бойових дій. Їх не передавали в зону відповідальності Коменданта тилового району армії та не реєстрували у загальному обліку військовополонених. Такі військовополонені використовувалися як добровільні працівники (нім. Hilfswillige; далі – Гіві). Вони виконували роботи інженерного характеру чи логістичні завдання безпосередньо на лінії фронту. До бойових дій Гіві не залучалися. Практика використання праці таких «помічників» була характерною для Східного фронту, проте в перший рік німецько-радянської війни фактично залишалася нелегальною й була легітимізована у Вермахті лише у 1942 році за наказом ОКГ. Згідно з документом, було офіційно закріплено назву «Гіві», встановлено ліміт чисельності (не більше 10 % від чисельності підрозділу), а також для добровольців було встановлено забезпечення на рівні рядових солдат Вермахту за винятком уніформи та засобів гігієни. Перехід бійців РСЧА у статус Гіві дозволяв зберегти життя через можливість отримувати харчування³⁶⁸.

Другу групу становили трудові та постачальні підрозділи, сформовані з військовополонених, які перебували в розпорядженні тилкових структур груп армій. Такі формування не мали масового характеру, а докладна інформація щодо принципів їхнього комплектування та практичної діяльності відсутня.

Третю і водночас найбільшу групу становили радянські військовополонені, яких польові частини Вермахту передавали під контроль ОКВ та етапували до стаціонарних місць утримання³⁶⁹.

1 жовтня 1944 року відбулася суттєва реорганізація системи управління справами військовополонених. Відповідні повноваження було вилучено з компетенції Верховного командування Вермахту та передано Командувачеві Армії резерву. На той час цю посаду, після невдалого замаху на А. Гітлера,

³⁶⁷ Organisation, Geschäftsverteilung und Aufgabenwahrnehmung durch den Generalquartiermeister. 1943. *ВА-МА*. RH 3/389. Bl. 26, 117.

³⁶⁸ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. С. 35

³⁶⁹ Megargee, G., Overmans, R., & Vogt, W. (Ред) Вказана праця. С. 7

обіймав рейхсфюрер СС Генріх Гімлер. Передача контролю над системою утримання військовополонених від армійських структур до СС призвела до уніфікації системи їхнього утримання та матеріального забезпечення. Надалі це відчутно вплинуло на становище радянських полонених офіцерів.

З метою посилення ролі СС у системі управління військовополоненими було запроваджено додаткову управлінську ланку – Вищих командувачів військовополоненими (нім. *Höhere Kommandeure der Kriegsgefangenen*), які призначалися в кожному військовому окрузі та відповідали за функціонування всіх таборів і охоронних батальйонів на ввіреній їм території. Окрім цього, вони мали забезпечувати посилену координацію між командуванням Вермахту та партійно-політичним керівництвом.

За заявою очільника управління у справах військовополонених Г. Бергера, зробленою у лютому 1945 року, поводження з військовополоненими мало базуватися на трьох ключових принципах: гарантуванні внутрішньої безпеки Райху, підвищенні продуктивності праці та формуванні позитивного ставлення до Райху. Останній принцип був пов'язаний з очікуванням близького краху Німеччини та неминучою розплатою за вчинені злочини³⁷⁰.

Адміністративні формування, що відповідали за радянських військовополонених, створювалися паралельно зі структурами, які опікувалися бранцями інших національностей. Це призводило до проблем координації та значних додаткових витрат, пов'язаних з управлінням складним бюрократичним механізмом, якому постійно бракувало кадрових ресурсів. Система управління згори та механізми зворотного зв'язку різнилися не лише між регіонами, що перебували під контролем ОКВ чи ОКГ, але й у межах окремих груп армій.

Історик К. Штрайт датував перші згадки про створення окремих таборів для радянських військовополонених серединою квітня 1941 року. Уже 21 травня 1941 року було підготовлено документи, якими регламентувалися особливості утримання захоплених у полон військовослужбовців, однак ці матеріали не

³⁷⁰ Megargee, G., Overmans, R., & Vogt, W. (Ред.). Вказана праця. С. 17

збереглися³⁷¹. Перші збережені відомості про місця утримання військовополонених містяться в документі «Система утримання військовополонених під час операції "Барбаросса"» від 16 червня 1941 року. У ньому передбачалося створення таборів для прийому й утримання військовополонених, переведених з операційної зони, у військовому окрузі І з центром у Кенігсберзі, а також у Генерал-губернаторстві на території окупованої Польщі.

Кількість таборів у документі не була чітко визначена, але існувала згадка про два табори («Румбертов» і «Мітте»), що передбачалося створити в Генерал-губернаторстві для окупованих польських територій. Водночас на території Райху планувалося розгорнути 19 таборів, позначених арабськими цифрами в межах діапазону 300–399, із загальною місткістю 790 000 осіб. Лише один із них – Нойгаммер – призначався для утримання офіцерів і був розрахований на 50 000 осіб. Передбачалося, що ці табори комплектуватимуться виключно військовополоненими, захопленими під час операції «Барбаросса», яких мали утримувати окремо від полонених інших держав. Такий принцип сегрегації мав подвійне призначення: з одного боку, він відповідав нацистському прагненню не допустити поширення «чуми більшовизму» серед інших категорій військовополонених, а з іншого – створював умови для приховування негуманного режиму утримання радянських бранців³⁷².

Улітку 1941 року згадані рекомендації фактично втратили практичне значення, оскільки командування низки військових округів, зважаючи на місцеві умови та поточні потреби, перейшло до спільного утримання радянських військовополонених разом із військовополоненими інших держав. Наслідком цього стало розформування більшості окремих «російських таборів» (нім. *Russenlager*) і переведення з них військовополонених.

З початком бойових дій на Східному фронті у червні 1941 року та поступовим просуванням Вермахту вглиб території СРСР було створено два нові

³⁷¹ Streit C. Keine Kameraden: Die Wehrmacht Und Die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945. Stuttgart : Verlag J.H.W. Dietz Nachf. GmbH, 1978. С. 76

³⁷² Kriegsgefangenenwesen im Fall Barbarossa. 6 Juni. 1941. *BA-MA*. RW 4/578. Bl. 185-197.

адміністративні утворення – «Райхскомісаріат Остланд» і «Райхскомісаріат Україна». Райхскомісаріат Остланд поділявся на чотири генеральні комісаріати (Литва, Латвія, Естонія, Білорусь) та мав власного керівника з питань військовополонених, який перебував у Ризі й контролював вісім-дев'ять таборів для радянських військовополонених.

Система утримання радянських військовополонених на території Райхскомісаріату Україна мала складну багаторівневу структуру, що визначалася поділом окупованого простору на зони цивільної адміністрації та прифронтові смуги. У зонах цивільної адміністрації табори утримання військовополонених належали до компетенції територіальних головнокомандувачів збройних сил Німеччини, яким підпорядковувалися командувачі у справах військового полону, відповідальні за окремі стаціонарні табори. У прифронтовій смузі та зоні оперативного командування справами військовополонених опікувалася служба генерал-квартирмайстера ОКГ. Тилові райони сухопутних військ, в свою чергу, поділялися на тилловий простір групи армій з командувачу оперативного тилового району (нім. *Befehlshaber der rückwärtigen Heeresgebiete, (Berük)*) – Берюк, якому підпорядковувалися тилові райони окремих армій з районними комендантами (нім. *Kommandant des rückwärtigen Armeegebietes (Korück)*) – Корюк, яким підпорядковувалися коменданти фронтних, армійських і пересильних таборів³⁷³.

У підпорядкуванні Корюк, тобто в межах відповідальності командування армій і їхніх тиллових районів, захоплених бійців утримували в армійських збірних пунктах військовополонених (нім. *Armee Gefangenen Sammelstellen*). Це були необгороджені тимчасові ситуативні місця, які було легко охороняти невеликою кількістю солдатів. Після первинного збору військовополонених передавали під охорону спеціальних підрозділів безпеки (нім. *Sicherungsdivisionen*), які охороняли та супроводжували захоплених до

³⁷³ Пастушенко Т. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні: (червень – грудень 1941 р.). *Красзнавство*. 2011. № 2. С. 116–125.

транзитних таборів (нім. Durchgangslager; далі – дулаг), що пересувалися відповідно до змін лінії фронту³⁷⁴.

Частину стаціонарних, пересильних і армійських збірно-пересильних таборів німецьке командування сформувало ще до початку війни проти Радянського Союзу. Після розгортання бойових дій ці табори, точніше їхні адміністративні команди, поступово переміщувалися ближче до лінії фронту. На території України табірна мережа розширювалася відповідно до просування німецьких військ углиб радянської території та зростання кількості захоплених у полон червоноармійців. Більшість табірних адміністрацій не затримувалися на одному місці, а постійно передислоковувалися³⁷⁵.

Дулаги розглядалися в системі, як місце тимчасового утримання військовополонених, призначений для використання впродовж перших тижнів-місяців після уполонення – до моменту передачі до стаціонарних таборів у тилівій зоні. Офіцерів, командирів молодшого командного складу та рядових передбачалося розміщувати окремо, але на Східному театрі бойових дій цієї вимоги дотримувалися не завжди. На території одного транзитного табору могли діяти різні табірні адміністрації: для військовополонених та цивільних осіб, яких утримували в окремих секціях і планували вивезти на роботу до Німеччини. Це створювало проблему переповнення таборів, розрахованих максимально на 5000 осіб, що було характерним явищем для всіх видів таборів.

Ще до початку Другої світової війни порядок реєстрації військовополонених у дулагах регламентувався службовою інструкцією для комендантів пересильних таборів військовополонених Н.Дv. 38/4 від 22 травня 1939 року. Вона передбачала ведення приймальних списків (нім. Aufnahmelisten), які мали фіксувати лише основні дані полонених (навіть без вказання військового звання), з метою розуміти тенденції щоденних надходжень до табору. Оригінал білого кольору залишався у коменданта дулагу,

³⁷⁴ Schulte T. *The German Army and Nazi Policy in Occupied Russia*. Berg; New York : Berg Publishers, 1989. С. 185

³⁷⁵ Пастушенко Т. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні: (червень – грудень 1941 р.). *Красназнавство*. 2011. № 2. С. 118.

жовта копія передавалася скарбникові, а червоний перфорований примірник розподілявся на окремі відривні талони, що слугували тимчасовими посвідченнями військовополонених і надалі долучалися до їхніх особистих речей та цінностей. Індивідуальна нумерація бранців уперше здійснювалася лише під час їх переведення до інших таборів у пересильних списках (*Weiterleitungsliste*), які фактично були копіями приймальних списків³⁷⁶.

Після початку німецько-радянської війни цей порядок був істотно змінений щодо радянських військовополонених. Таємне розпорядження ОКВ від 26 червня 1941 року щодо обліку та поводження з російськими військовополоненими, передбачало тимчасову зміну положень вище згаданої інструкції і фактично обмежувало реєстраційні процедури в дулагах: поіменний облік не проводився, приймальні та пересильні списки не велися, приватні цінності не вилучалися. Одяг, спорядження, засоби для приготування їжі мали залишатися при військовополонених і передаватися разом із ними під час подальшого транспортування до стаціонарних таборів³⁷⁷. Відомості про радянських бранців не передавалися до Інформаційного бюро Вермахту з обліку військових втрат і військовополонених (нім. *Wehrmachtsauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene* (WAsT), що було порушенням міжнародних домовленостей. З 1942 року радянським військовополоненим, які залишалися на у дулагах для залучення до фізичної праці видавалися особові картки³⁷⁸

У 1944 році було ухвалено рішення про ліквідацію таборів типу дулаг, функції яких мали перейти до армійських збірних пунктів. Таке рішення було зумовлене гострим кадровим дефіцитом у системі утримання полонених, скороченням окупованого простору, що залишався під контролем Вермахту, де раніше функціонували дулаги, та зменшенням кількості нових військовополонених.

³⁷⁶ Otto R., Keller R., Nagel J. Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 2008. Т. 56, № 4. S. 564. URL: <https://doi.org/10.1524/vfzg.2008.0026> (дата звернення: 18.12.2024).

³⁷⁷ Betrifft: Erfassung und Behandlung der russischen Kriegsgefangenen. 26 Juni 1941. *BA-MA*. RW 59/142. Bl. 66-76.

³⁷⁸ Otto R., Keller R., Nagel J. Вказана праця. С. 564.

Після перебування у транзитному таборі військовополонених, як правило, направляли до шталагів (нім. Stammlager; далі – шталаг) – основного й найпоширенішого типу таборів, призначених для рядового та молодшого командного складу. На відміну від дулагів, шталаги мали більшу адміністративну структуру, яка, попри відсутність повної уніфікації, включала такі основні елементи та функції:

- Група коменданта (нім. Gruppe Kommandant), тобто адміністрація шталагу. До її складу входили комендант табору, його заступник та ад'ютант, які відповідали за керівництво персоналом табору й регламентування основних аспектів життя та утримання військовополонених, зокрема їх переведення, картотечний облік, розміщення, забезпечення одягом та організацію дозвілля.

- Юридичний відділ (нім. Gerichtsoffizier) забезпечував правовий супровід керівництва табору у справах, пов'язаних із дисциплінарними порушеннями військовополонених. Водночас у таборах, де утримувалися радянські військовополонені, дисциплінарна практика значною мірою визначалася охороною на власний розсуд. Юристи розглядали серйозні правопорушення, вчинені військовополоненими, після чого передавали відповідні справи до безпекового відомства. У деяких таборах діяли спеціальні відділення для арештантів, у яких виконувалися вирoki, винесені юридичним офіцером³⁷⁹.

- Відповідальні за внутрішнє управління табором (нім. Lagerführer) призначалися табірною адміністрацією і виступали посередниками між нею та внутрішньою ієрархією військовополонених. Для впорядкування системи утримання полонених об'єднували у відділення, з яких формували роти чисельністю до 250 осіб, а роти, своєю чергою, зводили у батальйони.

- Відділ праці (нім. Arbeitsamt) відповідав за контроль розподілу військовополонених на різні види робіт, тоді як підпорядковані йому спеціальні групи трудового використання організовували їх залучення до праці, розподіл за робочими командами та практичне виконання трудових завдань.

³⁷⁹ Dienstanweisung für den stellvertretenden Kommandanten. 3 Feb. 1944 *BA-MA*. RH 49/151. Bl. 69-71.

- Відділ контррозвідки (нім. *Abwehrabteilung*), який очолювали кадрові офіцери Абверу, відповідав за проведення допитів військовополонених, розслідування втеч, виявлення та припинення організованого спротиву, шпигунської діяльності й саботажу. У його складі діяло поштове цензурне відділення, що здійснювало перлюстрацію листування військовополонених. Цей відділ також провадив посилений нагляд за офіцерським складом і організовував навчання німецької мови для тих військовополонених, яких передбачалося використати у пропагандистській роботі.

- Відділ управління (нім. *Verwaltung*) відповідав за організацію матеріального забезпечення табору, включно з постачанням продовольства, одягу, господарського інвентарю та іншими аспектами функціонування табірної інфраструктури.

- Транспортне управління (нім. *Fahrbereitschaft*) відповідало за доставлення військовополонених за межі табору до місць виконання робіт. Проте через хронічну нестачу транспортних засобів такий підрозділ не був характерним для багатьох шталагів, у яких утримувалися радянські військовополонені. Унаслідок цього їх нерідко змушували здійснювати багатокілометрові піші переходи від табору до місця роботи³⁸⁰.

- Санітарна частина (нім. *Sanitätsabteilung*), яку очолював медичний офіцер, забезпечувала консультативний супровід коменданта табору, зокрема з питань епідеміологічної безпеки, а також здійснювала медичний нагляд за військовополоненими. Досить поширеною була практика підпорядкування цьому підрозділу військовополонених медиків, яких залучали до виконання відповідних функцій³⁸¹.

³⁸⁰ Selbstbewirtschaftung von Reichsautobahnlagern. 18 Jan. 1941. *BA-MA*. R 4602/4010. Bl. 851-852; Merkblatt für die Wirtschaftsführung in den Wohnlagern. 1941. *BA-MA*. R 4602/4010. Bl. 871-875.

³⁸¹ Geschäftseinteilung, Aktenplan. 24 Jan. 1945. *BA-MA*. RH 49/151. Bl. 45-59.

На основі німецьких архівних джерел – дев'яти місячних звітів командувача Вермахту в Україні та даних М. Г. Дубик³⁸², дослідниця Т. В. Пастушенко реконструювала динаміку розгортання мережі шталагів на території Райхскомісаріату Україна: від 7 стаціонарних таборів у вересні 1941 року до 16 у період максимального розширення цієї системи – з травня 1942 до квітня 1943 року³⁸³.

За нормами міжнародного гуманітарного права ОКВ облаштовувало окремі табори для полонених офіцерів (нім. *Offizierslager*; далі – офлаг). Їхнє маркування було подібним до шталагів, однак офлаг зазвичай функціонував як окремий підрозділ головного табору, що пояснювалося обмеженою кількістю місць для утримання офіцерів. За штатними нормативами у стандартних таборах утримували до 10 000 бранців, водночас табори для офіцерів розраховувалися приблизно на 1 500 осіб, хоча з плином часу ці ліміти істотно перевищувалися. Сукупністю наведених чинників можна пояснити співмірність кількості шталагів – 74 та офлагів – 53 (у відсотковому співвідношенні ~ 72 %) на території Райху, що різко контрастує з реальним співвідношенням офіцерського корпусу до рядового та сержантського складу, який становив приблизно 5 %³⁸⁴.

Напередодні реалізації операції «Барбаросса» німецьке командування планувало створити близько 12 офлагів, з яких 3 мали розміщуватися на території Райху, а 9 – на окупованих територіях. Однак через зміну ідеологічно-політичних підходів офлаги було перетворено на шталаги для розміщення молодшого командного складу та рядових червоноармійців. У 1942 році мережу офлагів було додатково скорочено – ліквідували близько третини таких таборів. Надалі чисельність офіцерських таборів продовжувала зменшуватися³⁸⁵.

³⁸² Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941- 1944) / упоряд. М. Г. Дубик. Київ : Держ. ком. архівів України; Укр. нац. фонд «Взаєморозуміння і примирення», 2000. 304 с.

³⁸³ Пастушенко Т. Військовий полон на території Райхскомісаріату Україна за матеріалами звітів керівника Вермахту в Україні 1941–1943 рр. Сторінки воєнної історії України. 2017. № 19. С. 172–184.

³⁸⁴ Otto R., Keller R. *Sowjetische Kriegsgefangene Im System Der Konzentrationslager*. Wien : New Academic Press, 2019. С. 32

³⁸⁵ Megargee, G., Overmans, R., & Vogt, W. (Ред.). Вказана праця С. 27

Загалом структура офіцерських таборів відтворювала структуру основних стаціонарних таборів Вермахту. У місцях утримання союзницьких військовополонених не передбачався відділ праці, оскільки офіцери мали право не працювати, а могли залучатися до робіт лише за власним бажанням.

Радянських офіцерів у таборах поділяли на вищий та середній командний склад, що засвідчує Г. Райнеке: *«[...] військовополонені були розділені за категоріями: генерали, офіцери та солдати. Спочатку військовополонені утримувалися у великих таборах, розподілених по всій території Райху, а пізніше, для виконання робіт у малих робочих таборах»*³⁸⁶. Однак, на думку німецького військового командування, радянські офіцери не заслуговували ставлення, яке було гарантоване міжнародними конвенціями: *«До взятих у полон радянських офіцерів не можна підходити за мірками, які застосовуються до офіцерів з європейських країн. Вони позбавлені будь-яких військових традицій, статусу, виховання та освіти, ледве виділяються з маси рядового складу. У зв'язку з цим немає жодних підстав поводитися з ними інакше, а тим більше краще, ніж з найнижчими чинами армій інших країн. Тому наказую встановити обов'язкове залучення військовополонених радянських офіцерів, без урахування їхнього звання, враховуючи лише їхній вік – не використовувати в роботі тих, кому виповнилося 45 років»*³⁸⁷. Практичним наслідком такого підходу стало обов'язкове залучення радянських офіцерів до праці незалежно від їхнього звання з урахуванням лише вікового критерію. Це підтверджується і тим, що для утримання офіцерського складу РСЧА на території Райху було виділено лише один спеціалізований табір – Офлаг 62 (XIII D) Гаммельбург³⁸⁸ (Додаток Б)³⁸⁹.

Історія функціонування табору Гаммельбург і утримання в ньому радянських офіцерів-військовополонених тривалий час залишалася поза увагою

³⁸⁶ [Notiz zum Gespräch General Reineckes mit dem sowjetischen General Truskow u.a. zu russischen Kriegsgefangenen]. 21 трав. 1945 р. *ВА-МА*. RW 44-I/17. Bl. 3-9.

³⁸⁷ Цит. за Otto R., Keller R. *Sowjetische Kriegsgefangene Im System Der Konzentrationslager*. Wien : New Academic Press, 2019. С. 35

³⁸⁸ *Offizierslager.- Oflags*. *ВА-МА*. RH 15/3010. Bl. 155.

³⁸⁹ *Camp Histories of Stalag XIII C, Hammelburg-am-Main*. 1945. *The National Archives*. RC7347153. Fol. 12. Original.

світової історіографії. У науковому дискурсі комплекс таборів Гаммельбург найчастіше згадується в контексті невдалого рейду з'єднань генерала Дж. С. Паттона у 1945 році з метою звільнення американських полонених³⁹⁰. Єдиною публікацією, що містить невелику історичну довідку про формування табору та перебування в ньому радянських військовополонених, є книга пам'яті померлих радянських військовополонених, які поховані на військовому меморіалі Гаммельбург³⁹¹.

Щодо умов утримання радянських офіцерів у таборі, на жаль, спеціальних наукових досліджень не здійснювалося. Розрізнену інформацію з цього питання можна знайти в мемуарах осіб, які перебували в таборі у роки війни. На пострадянському просторі таким джерелом є книга В. А. Новобранця *«Я попереджав про війну Сталіна: записки військового розвідника»*³⁹². Її автор на початковому етапі німецько-радянського протистояння на Східному фронті служив начальником розвідувального відділу 6-ї армії Південно-Західного фронту, потрапивши у полон в Уманському оточенні влітку 1941 року.

Ще одним джерелом мемуарного характеру, що містить промовисті деталі для реконструкції табірної життєвої ситуації, є спогади майора П. М. Палія, який у 1941 році служив командиром інженерного батальйону 114-го стрілецького полку 162-ї стрілецької дивізії, а також радянського пілота лейтенанта М. В. Ващенка. Після завершення війни обидва автори перебували в еміграції, уникаючи репатріації до СРСР. Їхні мемуари було опубліковано 1987 року під однією обкладинкою *«У німецькому полоні»* П. М. Палія та *«З життя військовополоненого»* М. В. Ващенка³⁹³. Це видання є цінним джерелом для нашого дослідження, з огляду на те, що воно не піддавалося радянській цензурі.

³⁹⁰ Kichen L. F. Battle Analysis: The Hammelburg Incident – Patton's Last Controversy. *ARMOR*. 2018. Т. 127, № 1. С. 10–17. Niderost E. Witnessing Patton's Failure: A Prisoner's View of the Task Force Baum Raid. *World War II History*. 2012. Т. 11, № 2. С. 54–61.

³⁹¹ Gedenkbuch verstorbener sowjetischer Kriegsgefangener. Friedhof Hammelburg. Kassel : Herausgeber: Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V., 2002. 152 с.

³⁹² Новобранец В. А. «Я предупреждал о войне Сталина»: записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. 476 с.

³⁹³ Палий П. Н. В немецком плену & Ващенко Н. В. Из жизни военнопленного. Париж : YMCA-PRESS, 1987. Т. 7 : Наше недавнее. 282 с.

Масовим джерелом для вивчення історії радянських офіцерів-військовополонених у таборі Гаммельбург є персональні картки бранців із позначеннями Офлаг 62 та Офлаг 62 XIII D (Додаток В)³⁹⁴.

За нашими розвідками, передісторія табору виглядає таким чином. У 1893 році в лісистій місцевості на південь від міста Гаммельбург, у Баварії, було створено тренувальний табір для армії Німецької імперії. До початку Першої світової війни на його території було зведено казарми, які у 1914–1918 роках використовувалися як табір для військовополонених. Табірний комплекс було поділено на дві частини – Північний табір (Nordlager) та Південний табір (Südlager). У міжвоєнний період табір використовувався монахинями-бенедиктантками для розміщення дитячого притулку.

З приходом до влади в Німеччині націонал-соціалістів дитячий притулок було ліквідовано, а на території табору відновлено полігон для тренувань артилерійських частин Вермахту. З початком Другої світової війни табірний комплекс було перетворено на табір для військовополонених. Улітку 1940 року Південний табір укріпили колючим дротом та збудували додаткові дерев'яні бараки для утримання військовополонених рядового складу. Натомість Північний табір, основу якого становили кам'яні споруди, було підготовлено для розміщення полонених офіцерського звання. Першими полоненими стали бельгійські, нідерландські та французькі солдати; у травні–червні 1941 року в його бараках розмістили югославських бранців, а в червні–липні 1941 року – військовополонених Британської співдружності, захоплених на острові Крит.

Найімовірніше, перша група радянських військовополонених прибула до табору Гаммельбург 20 липня 1941 року. Зазначену дату дослідники пов'язують з фактом вакцинації 23–24 липня близько 1 200 полонених. За свідченнями самих бранців, це був великий табір: *«[...] у центрі знаходилось півтора десятка двоповерхових цегляних споруд, складів, стайнь та адміністративних будівель. Від центру в усі сторони розходилися вулиці, на яких розміщувалися стандартні*

³⁹⁴ Personalkarte. 1942. ЦА МО РФ. Картотека военнопленных офицеров. Л. 1777. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_plen272064454/ (date of access: 22.04.2025).

дерев'яні, в основному трикімнатні, бараки, огорожені рядами колючого дроту»³⁹⁵.

Попри те, що М. В. Ващенко і П. М. Палій перебували в таборі Гаммельбург приблизно в один і той самий період, перший, очевидно, утримувався у відділенні Шталаг XIII С. За його описом, за колючим дротом поблизу бараку, в якому він перебував, знаходилися бараки французьких військовополонених, з якими радянські полонені підтримували контакти, а ті нерідко ділилися з радянськими бранцями «[...]шматки вонючого німецького сиру, який самі не їли»³⁹⁶.

Натомість П. М. Палій, імовірно, утримувався в Офлаг XIII D. За його свідченнями, радянські блоки утримання та казарми німецької охорони були зосереджені по один бік від центральної осі табору, тоді як блоки для військовополонених офіцерів Великої Британії, Канади та США розташовувалися на протилежному боці, що забезпечувало їхню повну ізоляцію. Про американських полонених П. М. Палій, імовірно, згадує з пізніших розповідей інших бранців, оскільки перші військовополонені зі складу збройних сил США прибули до Офлагу XIII D Гаммельбург лише в червні-липні 1944 року, коли сам П. М. Палій там уже не перебував.

До табірному комплексу Гаммельбург радянські офіцери-військовополонені прибували з різних ділянок Східного фронту. Усього в Офлагу XIII D перебувало три блоки полонених із числа РСЧА, об'єднаних у «радянський сектор», який очолював комендант із числа самих військовополонених. У таборі функціонували окремі «генеральські бараки», у яких утримувався вищий командний склад РСЧА. За свідченнями В. А. Новобранця, генералів і полковників було розміщено «в окремій двоповерховій будівлі»³⁹⁷.

³⁹⁵ Палій П. Н. & Ващенко М. В. Вказана праця. С. 156

³⁹⁶ Там само. С. 252

³⁹⁷ Новобранец В. А. «Я предупредил о войне Сталина»: записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. С. 348

Короткі спогади лейтенанта РСЧА Б. Г. Дубовенко дають уявлення про умови харчування в Гаммельбурзі: їжу там видавали регулярно, але лише один раз на день³⁹⁸. У той же час М. В. Ващенко описував раціон так: сніданок: окріп з додаванням листя, що імітувало чай; обід: суп «баланда» на основі вареної брюкви з мізерним додаванням солоної риби або зіпсованого м'яса обсягом 0,5 літра; вечеря: 100 грамів низькоякісного чорного хліба з незначними порціями маргарину та штучного меду³⁹⁹.

У таборах військовополонених становище бранців було вкрай важким, а умови не відповідали міжнародним нормам. Водночас в Офлаг XIII D ситуація була відносно кращою: там було облаштовано місця для задоволення гігієнічних потреб, кількість випадків безпідставних убивств була значно меншою, а ставлення табірної охорони характеризувалося меншою жорстокістю.

Зокрема, опрацьовані джерела дозволяють припустити, що німецьке керівництво все ж поважало високопоставлених командирів Червоної армії. Як приклад, можна навести свідчення офіцера, який підготував спогади під псевдонімом Влада Кержака: *«Серед німців особливо виділявся один молодий худорлявий солдат [...] Якось він дав ляпаса і одному з генералів. На протест останнього німецька комендатура відповіла: «Прийнято до відома». Генералів більше не били»*⁴⁰⁰.

У листопаді 1942 року Офлаг XIII D було переформатовано на Шталаг XIII D, а у серпні 1944 року, згідно з розпорядженням Загального управління сухопутних військ, табір було ліквідовано⁴⁰¹. Радянських військовополонених офіцерів було переведено, ймовірно у вересні 1943 року, відповідно до розпорядження Начальника управління у справах військовополонених, до відокремленої частини табору для інтернованих цивільних осіб поблизу міста Вайсенбург, у фортеці Вюльцбург, що мала маркування Ілаг XIII Wülzburg

³⁹⁸ Саенко А. Живая память. Воспоминания узников-жертв нацизма. Улан-Удэ : Издательство АО «Республиканская типография», 2023. 296 с.

³⁹⁹ Палий П. Н. & Ващенко М. В. Вказана праця. С. 253

⁴⁰⁰ Кержак В. Шталаг 13Д. *Новое русское слово*. 1949. 28 серп. С. 15–19.

⁴⁰¹ Mannschaftsstelllager (römische Zählung).- Stalags. *BA-MA*. RH 15/3007. Bl. 153.

Teillager Oflag⁴⁰², де вони утримувалися до звільнення американськими військами.

Ю. Д. Клименченко – службовець військово-морського флоту СРСР і помічник капітана судна «Ельтон» у спогадах зазначав, що фортеця нагадувала середньовічний замок, оточений водяним ровом. Усередині фортифікаційної споруди містилася велика чотириповерхова будівля тюремного типу, обнесена кількома рядами колючого дроту. На кожному поверсі розташовувалися камери, розраховані на тридцять-сорок осіб і обладнані триярусними залізними ліжками. За його свідченнями, офіцерів РСЧА, переведених з Офлагу XIII D, утримували в ізольованій частині в'язниці із зафарбованими вікнами, а будь-які контакти з іншими бранцями були заборонені. Прогулянки у внутрішньому дворі здійснювалися виключно невеликими групами офіцерів з метою запобігання їхньому спілкуванню. Описуючи фізичний стан командирів, Ю. Д. Клименченко наголошував, що вони були виснажені та очевидно недоїдали. Серед бранців фортеці Вюльцбург перебували генерал-майор М. Д. Борисов, генерал-майор М. І. Потапов, генерал-майор П. Г. Понєделін, генерал-лейтенант М. Ф. Лукін та інші.

Аналіз спогадів Ю. Д. Клименченка дозволяє стверджувати, що запровадження адміністрацією табору екстраординарних заходів безпеки було зумовлене тим, що німецьке командування вбачало в цій групі офіцерів значну загрозу консолідації зусиль командирів та червоноармійців з метою підготовки повстання і втечі. Разом із тим, аналіз матеріалів, представлених у справі А. А. Власова, дає змогу простежити стійку тенденцію до сегрегації радянського командного складу в системі німецького полону. Свідчення фігурантів справи, зокрема підполковника В. Д. Корбукова, полковника М. С. Шатова та генерал-майора В. Ф. Малишкіна, підтверджують практику відокремлення офіцерів від рядового складу як у місцях тимчасового утримання, так і під час їхнього переміщення територією Райху. Етапування командирів між пересильними пунктами та офлагами здійснювалося, як правило, у складі невеликих

⁴⁰² Offizierslager.- Oflags. *ВА-МА*. RH 15/3010. Bl. 219

ізолюваних груп чисельністю близько двох десятків осіб. Такий підхід свідчить про намагання окупаційної адміністрації мінімізувати контакти командирів з червоноармійцями та забезпечити посилений контроль над офіцерським корпусом⁴⁰³.

Ще одним табором, який фігурує у спогадах бранців як місце, де утримували офіцерів, був Офлаг Кальварія (Zweiglager 336/Z). На жаль, доступні джерела дозволяють лише побіжно окреслити його характеристики. Розташований на південному заході Литви, табір організаційно підпорядковувався Шталагу 336 (Каунас) і функціонував з весни 1942 року до кінця 1943 року. Згідно з німецькою номенклатурою, індекс «Z» вказував на статус філії, що визначало специфіку його діяльності: табір виконував роль транзитного, сортувального та реєстраційного пункту перед подальшим етапуванням бранців до стаціонарних таборів Третього Райху⁴⁰⁴. Як підтвердження можна навести свідчення підполковника В. Д. Корбукова, який у 1942 році перебував у таборі та зазначав, що його невдовзі перевели до табору в місті Кюстрін.

На території України офіційно місцем утримання офіцерів Червоної армії був табір Офлаг XI А у Володимирі-Волинському (Додаток Г)⁴⁰⁵. Дослідження з історії цього табору також залишаються вкрай обмеженими. Зокрема, єдиною працею, в якій представлено історію створення та діяльності табору, є розвідка В. І. Колотуші «Табір утримання невідомий. Місце захоронення – Wlodomierz»⁴⁰⁶. Автор детально описав табірне життя, а також реконструював історію табору від його заснування до ліквідації.

⁴⁰³ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Кн. 1: Из следственного дела А. А. Власова. С. 508, 564,690

⁴⁰⁴ Dieckmann C. International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania. *Titulinis puslapis - Komisija*. URL: https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2016/06/C.Dieckman_Murder_ENG.pdf (дата звернення: 05.01.2025).

⁴⁰⁵ Вознюк О. Схематичний план Володимир-Волинського табору для військовополонених офіцерів «Норд-365» - 1941-1944 роки. *starodavnij-volodymyr.com.ua*. URL: <https://www.starodavnij-volodymyr.com.ua> (дата звернення: 09.01.2025).

⁴⁰⁶ Колотуша В. «Лагерь содержания неизвестен... Место захоронения – Wlodomierz». История одного из лагерей советских военнопленных. Москва : Весь Мир, 2018. 440 с.

Спочатку назву Офлаг XI мав табір створений у ГанOVERI 7 серпня 1939 року. У результаті бойових дій у Франції табір було розформовано, а 9 вересня 1941 року табір передислокували на територію України – до Володимира-Волинського⁴⁰⁷. Новим місцем його розташування стали так звані «Миколаївські казарми», збудовані на північній околиці міста ще в середині XIX століття. Після закінчення Першої світової війни польська влада розмістила тут Школу підхорунжих резерву артилерії та створила ще одне військове містечко в західній частині міста. На початку Другої світової війни ці будівлі використовувала Червона армія, однак 23 червня 1941 року місто зайняв Вермахт. Наявність великих і огорожених приміщень дала німецькій окупаційній адміністрації змогу оперативно облаштувати тут табір для військовополонених, який на початковому етапі виконував транзитні функції й не мав сталої адміністрації⁴⁰⁸.

Табір був поділений на дві частини відповідно до складу утримуваних. У цегляних корпусах на вулиці Ковельській розміщувалися полонені офіцери. Ця частина табору позначалася як «Nordlager» або «Stalinkaserne». Крім того, офіцерський сектор мав допоміжну інфраструктуру на південних околицях міста, де було розміщено лазарет⁴⁰⁹.

Рядових червоноармійців утримували в огорожених колючим дротом десяти чотириповерхових корпусах-казармах, розташованих у західній частині міста на вулиці Устилузькій. Частину бранців розмістили в колишніх танкових боксах, що й зумовило одну з назв табору – Панцерний табір (Panzerkaserne). Поряд із нею в документах і свідченнях вживалася також інша назва – Westlager. Полонені у таборі були розділені на чотири полки за етнічним принципом – один український полк, два російські та один інтернаціональний.

У початковий період функціонування табору німецька адміністрація намагалася створити систему внутрішнього самоврядування, залучаючи до цього

⁴⁰⁷ Offizierslager - Oflags. *ВА-МА*. RH 15/3010. Bl. 89

⁴⁰⁸ Колотуша В. Вказана праця. С. 91-92

⁴⁰⁹ Справка по лагерю советских военнопленных № 365. 1956. *Держ. архів Вол. обл.* П-597. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 16 зв.

полонених із числа вищого командного складу. Однак офіцери вищого командного складу відмовлялися брати участь у табірному самоврядуванні, тому керівні функції серед бранців передавалися особам, лояльним до Райху. Для генералів та полонених, виокремлених до українського полку, створювалися привілейовані умови утримання, що супроводжувалося цілеспрямованою агітацією з метою їхнього політичного відділення від загальної маси військовополонених⁴¹⁰.

Відносно нетривалі строки перебування військовополонених в Офлагу XI дають підстави вважати, що цей табір виконував, принаймні частково, функцію транзитного пункту. Насамперед це стосувалося представників вищого командного складу РСЧА, яких німецьке керівництво прагнуло якомога швидше перемістити на територію Райху. Серед тих, хто перебував у таборі нетривалий час, були генерал-лейтенант Д. М. Карбишев, генерал-майор К. Є. Куліков, генерал-майор М. В. Огурцов, генерал-лейтенант І. М. Музиченко, генерал-майор П. Г. Понєделін та генерал-майор М. К. Кирилов.

У *«Довіднику про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944)»* зазначено, що існував ще один офлаг у місті Лубни. Проте, на жаль, у відкритому доступі не вдалося виявити джерел, які б дозволили реконструювати деталі функціонування згаданого табору⁴¹¹.

Слід підкреслити, що направлення вищих офіцерів РСЧА до офлагів не було обов'язковою практикою. Після первинної селекції у дулагах через логістичні труднощі офіцерів нерідко скеровували до найближчих стаціонарних таборів унаслідок браку транспорту або перевантаженості спеціалізованих пунктів. У структурі багатьох шталагів існували окремі ізольовані сектори для утримання офіцерів. Попри перебування в них командного складу, такі підрозділи не мали офіційного маркування офлагів. Крім того, в шталагах утримувалися й ті представники офіцерського корпусу, які не були

⁴¹⁰ Нуждин О. Генералы и полковники РККА в плену в годы Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург, Екатеринбург : Алетейя, 2020. С. 415-416

⁴¹¹ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941- 1944) / упоряд. М. Г. Дубик. Київ : Держ. ком. арГівів України; Укр. нац. фонд «Взаєморозуміння і примирення», 2000. С. 234

ідентифіковані як командири через втрату документів і уніформи або свідоме приховування звання з метою уникнення репресій.

Прикладом таких таборів може слугувати тюрма на вулиці Соборній у Рівному. Це було відділення Шталагу 360, який складався з трьох частин. Перше відділення слугувало лазаретом для поранених військовослужбовців. Другим відділенням була власне тюрма, в якій утримували офіцерів та партизанів, тобто контингент, що потребував особливо суворого нагляду. Третя частина розташовувалася на території військового містечка на вулиці Білій та була найбільшою за кількістю утримуваних бранців⁴¹². Становище в таборі було вкрай важким: переповнені камери та бараки, недостатня кількість їжі, фізичне насильство з боку табірної адміністрації. Перетворення в'язничних приміщень на місце тривалого утримання військовополонених офіцерів було грубим порушенням міжнародних домовленостей. Через табір у Рівному пройшли генерал-майор П. В. Сисоєв, генерал-лейтенант І. М. Музиченко, генерал-майор П. Г. Понеделін.

У таборі на кожного офіцера оформлювалися облікові документи, за що відповідали табірні канцелярії. Процедури реєстрації військовополонених могли суттєво відрізнятись. П. М. Палій свідчив: *«За чотирма столами сиділи німецькі унтер-офіцери, які викликали всіх за списками та заповнювали реєстраційні картки [...] Біля кожного столу, крім німця, сидів перекладач зі складу військовополонених [...] майже після трьох годин роботи реєстрація була завершена»*⁴¹³. Полковник Г. О. Зверев, під час другого потрапляння в полон, спочатку перебував у пересильному таборі в Дніпропетровську, а згодом потрапив до Офлагу XI А, зазначав, що допит мав формальний характер і стосувався лише питань, необхідних для заповнення анкетних даних⁴¹⁴.

На початковому етапі німецько-радянського протистояння на Східному фронті спеціальні інструкції щодо обліку радянських військовополонених

⁴¹² Megargee, G., Overmans, R., & Vogt, W. (Ред.). Вказана праця. С. 363-364

⁴¹³ Палій П. Н. & Ващенко М. В. Вказана праця. С. 156

⁴¹⁴ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Кн. 1: Из следственного дела А. А. Власова. С. 101

фактично були відсутні. Згідно з наказом ОКВ від 16 червня 1941 року, оформлення посвідчень особи для військовослужбовців інших держав, які потрапляли в полон, було припинено, а ведення спеціальних ідентифікаційних карток для полонених призупинялося до появи окремого розпорядження⁴¹⁵. Така вказівка пояснювалася тим, що не зареєстровані бранці формально не набували статусу «військовополоненого», а отже ОКВ не брало на себе відповідальності за дотримання міжнародних норм щодо захисту їхнього життя та здоров'я. Наказ ОКВ від 26 червня 1941 року з питань обліку радянських військовополонених визначав, що немає необхідності вести централізований реєстр бранців, а відтак передавати відповідні відомості до Довідкової служби Вермахту з питань втрат військовослужбовців і військовополонених не вимагалось.

Для забезпечення контролю за тим, де знаходиться полонений – у таборі чи на роботах – було запроваджено систему персональних облікових карток⁴¹⁶. Особова картка I (нім. *Personalkarte I*) оформлювалася на паперовому бланку формату А 4 та використовувалася на території Райху. Вона містила особисті дані військовополоненого, фотографію, на якій полонений тримав табличку з персональним номером та ідентифікатором місця утримання, відбиток великого пальця, а також опис особливих прикмет зовнішності. Не всі картки заповнювалися повністю: в окремих випадках документ не містив фотографії або ж був позбавлений опису зовнішності. На лицьовому боці картки проставлялися відповідні печатки, що засвідчували ознайомлення бранця із заборонаю контактів із жіночим населенням Райху, передачу полоненого до каральних органів, факт смерті, місце поховання тощо. У разі смерті військовополоненого картка підлягала передачі до Довідкової служби Вермахту.

Особова картка II (нім. *Personalkarte II*) заповнювалася на паперовому бланку формату А 5. Цей документ фіксував скорочені особисті дані та записи економічного характеру, зокрема індекс робочого табору, місце виконання робіт,

⁴¹⁵ *Kriegsgefangenenwesen im Fall Barbarossa*. 6 Juni. 1941. *BA-MA*. RW 4/578. Bl. 185-201. Fotokopie.

⁴¹⁶ Otto R., Keller R., Nagel J. Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945. Zahlen und Dimensionen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 2008. Т. 56, № 4. С. 568 URL: <https://doi.org/10.1524/vfzg.2008.0026> (дата звернення: 18.12.2024).

відмітки про отримання спеціального одягу тощо. Її використання було призупинено таємним розпорядженням ОКВ від 26 червня 1941 року.

Відповідний наказ про порядок реєстрації було підписано 2 липня 1941 року. Його ухвалення було зумовлене намаганнями Міжнародного комітету Червоного Хреста організувати обмін інформацією між Вермахтом та Червоною армією щодо долі військовополонених. Довідкова служба Вермахту мала забезпечити реєстрацію радянських військовополонених за зразком обліку югославських бранців. У зв'язку з великою чисельністю полонених типові облікові списки було замінено картковою системою реєстрації.

Четверта особова облікова картка формату А 6 була зеленого кольору й складалася з чотирьох частин. Три з них містили основну персональну інформацію, зокрема особові дані військовополоненого, відомості про його родину та цивільну професію, тоді як четверта – відривна частина документа – призначалася для сповіщення родичів у разі смерті бранця. Для офіцерів у цій формі документа передбачалося спеціальне позначення – суцільна жирна лінія червоного кольору, що перетинала бланк з правого верхнього до нижнього лівого кута. Картки мали заповнюватися безпосередньо в таборах на території Райху самими військовополоненими латинськими літерами креслярським шрифтом, із записом імен так, як вони вимовлялися.

23 липня 1941 року було ухвалено доповнення до попереднього наказу, яким передбачалося замінити латинське написання прізвищ на кириличне. Це рішення аргументували тим, що Міжнародний комітет Червоного Хреста не мав змоги передавати відомості радянській стороні для безпомилкового внесення до відповідних обліків у разі використання латиниці⁴¹⁷. Заповнені реєстраційні картки мали надсилатися до центрального офісу Довідкової служби Вермахту, який станом на 1941 рік перебував у Берліні, а згодом передаватися до Центрального агентства з питань військовополонених Міжнародного комітету Червоного Хреста в Женеві⁴¹⁸.

⁴¹⁷ Meldung der russischen Kr. Gef. an die WAST. 23 Juli 1941. BA-MA. RW 48/12. Bl. 330.

⁴¹⁸ Meldung der russischen Kriegsgefangenen an die WAST. 2 Juli 1941. BA-MA. BA-MA RW 48/12. Bl. 228-230.

Отже, система утримання радянських військовополонених у Третньому Райху постає як складна, багаторівнева та ідеологічно детермінована модель, у межах якої норми міжнародного права цілеспрямовано ігнорувалися в інтересах ізоляції офіцерського корпусу від основної маси полонених. Фрагментація управління між структурами Вермахту (зокрема ОКВ, ОКГ та Генеральним квартирмейстером) і силовим блоком (СС та Головним управлінням імперської безпеки Райху) поєднувалася з динамічною трансформацією табірної мережі, що відображало адаптивні механізми нацистської окупаційної політики в умовах Східного фронту. У цій системі радянські офіцери зазнавали цілеспрямованої дискримінації та ізоляції, що фактично нівелювало їхній особливий статус, передбачений міжнародним правом. Посилення впливу структур СС і РСГА у 1944 році поглибило ці тенденції, сприяючи інституціоналізації практик свавільного поводження з військовополоненими.

3.2. Радянські полонені офіцери у розробці розвідувальних та контррозвідувальних органів Райху

Особливості політичного устрою Німеччини в 1930-х роках зумовили формування складної структури силових і розвідувально-каральних органів, покликаних здійснювати контроль, ідентифікацію та нейтралізацію реальних і потенційних загроз для націонал-соціалістичного режиму. Центральне місце в цій системі посідали структури Захисних загонів Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (нім. Schutzstaffel der NSDAP; далі – СС), до яких належали: Головне управління безпеки Райху (нім. Reichssicherheitshauptamt; далі – РСГА), служба безпеки райхсфюрера СС (нім. Sicherheitsdienst; далі – СД); таємна державна поліція (нім. Geheime Staatspolizei; далі – Гестапо). У межах РСГА особливу роль відігравав IV відділ (Amt IV), відповідальний за політичну поліцію, включно з підрозділами, орієнтованими на боротьбу з противником на східному напрямі.

Паралельно функціонували органи зовнішньої розвідки (нім. SD-Ausland, далі – закордонний відділ СД), були відновлені після Першої світової війни і

структури військової розвідки та контррозвідки (нім. *Auslandsnachrichten und Abwehramt*; далі – Абвер). У структурі Верховного командування сухопутних військ було сформовано спеціалізований аналітичний орган – Відділ «Іноземні армії Схід» (нім. *Fremde Heere Ost*; далі – ФГО), який здійснював збір та інтерпретацію інформації про Червону армію. У роки Другої світової війни всі вищезазначені інституції мали спільний інтерес до офіцерів Червоної армії, що потрапили в полон, розглядаючи їх як важливих об'єктів розвідувального аналізу, пропагандистського впливу та оперативного використання. Найбільше радянським офіцерським корпусом цікавилися ФГО, Абвер та СС⁴¹⁹.

Оперативна розробка радянського офіцерського корпусу здійснювалася в умовах постійного суперництва між органами військової розвідки (Абвер, ФГО) та політичними силовими структурами СС, РСГА і закордонним відділом СД, протистояння між якими нерідко переростало у відкриту міжвідомчу ворожнечу. Складна та багаторівнева ієрархія цих відомств призводила до виникнення конфліктів інтересів, через що спецслужби часто приховували важливу інформацію одна від одної, знижуючи загальну ефективність розвідувальної діяльності Райху (Додаток Д)⁴²⁰.

У передвоєнний період, аж до 31 липня 1940 року, діяльність відділу «Іноземні армії Схід» щодо СРСР була вкрай обмеженою. Така ситуація склалася внаслідок об'єктивних факторів: відділ був сформований у листопаді 1938 року і ще не напрацював методології роботи, його штат до початку німецько-радянської війни налічував менше 20 співробітників, а сама аналітична робота базувалася

⁴¹⁹ Stephan R. W. *Stalin's Secret War: Soviet Counterintelligence against the Nazis, 1941-1945*. Lawrence: University Press of Kansas, 2004. С. 123.

⁴²⁰ Схема розроблена авторкою з урахуванням: *Spitzengliederung des OKW. BA-MA. RH 2-2092. Bl. 321; Gliederung eines Armeestabes. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 323; Fremde Heere Ost. BA-MA. RH 2/4161. Bl. 18; Aus dem «Handbuch (für höchste Stäbe) über die Wehrmacht des faschistischen Deutschland». BA-MA. RH 2/2092. Bl. 327-328; Gliederung der Quartiermeisterabteilung im Wehrmachtführungsstab. BA-MA. RW 4/462. Bl. 5; Buchheim H. *Anatomie des SS-Staates*. 8. Aufl. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2005. 684 S. URL: <https://open.ifz-muenchen.de/bitstreams/baafe7d5-fdd2-4c07-8055-3dfeb14b4992/download> (Zugriff am: 07.11.2024); Pahl M. *Fremde Heere Ost: Hitlers militärische Feindaufklärung*. Berlin: Ch. Links Verlag, 2012. 464 s.*

виключно на матеріалах, які постачав Абвер⁴²¹. Такі обставини зумовлювалося тим, що до офіційного проголошення Адольфом Гітлером курсу на війну проти Радянського Союзу основні ресурси німецької військової розвідки були зосереджені на західному театрі воєнних дій, передусім у Франції. За цих умов східний напрям не посідав пріоритетного місця в системі стратегічного планування та розвідувального забезпечення.

Після зміни геополітичних орієнтирів збір розвідданих активізувався, однак і надалі залишався обмеженим розрізненими відомостями статистичного та технічного характеру, які надходили із закордонних відділень Абверу, а також із рапортів військових аташе в Москві й Гельсінкі. Ці дані доповнювалися результатами аеророзвідки для виявлення концентрації військ та фортифікацій, однак цей метод базувався передусім на візуальному спостереженні. Внаслідок цього перед початком операції «Барбаросса» ФГО запропонувала лише узагальнені аналітичні оцінки, які не могли стати фундаментом для оперативного планування Вермахту через брак перевіреної інформації про глибокий тил СРСР⁴²².

Відділ «Іноземні армії Схід» включав кілька спеціалізованих груп, що забезпечували комплексне вивчення Червоної армії та Радянського Союзу. Група I узагальнювала дані аеророзвідки, а також аналізувала дислокацію радянських військ, готуючи щоденні зведення та оперативні карти для Генерального штабу. Група II зосереджувалася на дослідженні військового, економічного та морально-психологічного становища всередині СРСР, тоді як її підгрупа IIb відповідала за опрацювання відомостей про особовий склад РСЧА, кількість військовополонених, а також вела картотеки військових з'єднань СРСР та представників командного складу Червоної армії.

Специфічний статус мав підрозділ, який спеціалізувався на опитуванні радянських військовополонених та аналізі трофейних документів. Його

⁴²¹ Befehl für die Aufstellung des O.Qu IV, der 3. und 12. Abteilung. 4. November 1938. *BA-MA*. RH 2/3110. Bl. 416-420.

⁴²² Der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken (UdSSR) Stand 1.1.1941. Teil 1: Text. 1. Jan. 1941. *BA-MA*. RH 2/3828. Bl. 76.

співробітники працювали переважно з представниками офіцерського корпусу РСЧА, які становили найвищу розвідувальну цінність для відділу. Крім того, до ФГО направлялися полонені, що мали важливі для військової економіки професії та володіли специфічною галузевою інформацією, зокрема зв'язківці, працівники залізниці, співробітники оборонно-промислового комплексу, нафтової галузі, викладачі закладів вищої військової освіти тощо. Паралельно з цим здійснювалося ретельне опрацювання масиву трофейних документів – від особистого листування військовополонених до наказів вищого військового керівництва та оперативних директив⁴²³. Діяльність цього підрозділу на початковому етапі війни описував підполковник Абверу О. Райле: «[...] військовослужбовці [...] шукали секретні матеріали [...]. Досить часто вони знаходили центнери секретної документації»⁴²⁴.

Решта груп відділу «Іноземні армії Схід» займалися збором інформації про країни Близького та Далекого Сходу, а також США, проте їхня діяльність не впливала на перебіг бойових дій на Східному фронті.

Оперативні групи представників відділу «Іноземні армії Схід» склалися з 12 осіб та діяли в зоні відповідальності Коменданта тилового району армії, і саме тому співробітники цієї структури нерідко були присутні під час допитів військовополонених, хоча штаб-квартира відділу знаходилася в Берліні⁴²⁵.

Первинні допити у збірних таборах мали проводити представники підрозділу Іс Абверу, яких у першу чергу цікавила поточна тактична ситуація на лінії фронту та дії підрозділів, з яких були захоплені бранці, що було характерним для попередніх військових кампаній Вермахту. Згідно зі звітом підрозділу Іс 46-ї дивізії Вермахту, за один день (2 вересня 1941 року) було опитано 223 військовополонених⁴²⁶. Ефективне опитування такої кількості бранців у формі

⁴²³ Vortrag vor dem Ic-Lehrgang Posen. Auswertung von Gefangenenernehmungen. Erweiterte Karteiführung und Schwerpunkte in den Aufklärungs-forderungen. 6. Mai 1943. *ВА-МА*. RH 2/2092. Bl. 57-97.

⁴²⁴ Райле О. Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921-1945). Москва: Центрполиграф, 2002. С. 210.

⁴²⁵ Kahn D. Hitler's Spies: German Military Intelligence in World War II. Macmillan Publishing Co., Inc., 1978. С. 433-435.

⁴²⁶ Gefangenenernehmung vom 2.9.41. 2. September 1941. *РГВА*. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 9.

індивідуальних допитів протягом одного дня було практично неможливим, у зв'язку з чим представники Абверу широко застосовували групові форми опитування⁴²⁷. Як правило, групами допитували рядових червоноармійців, оскільки вони часто не могли повідомити цінної інформації. З офіцерами проводили окремі допити, нерідко в більш сприятливій атмосфері.

Особливістю війни на Східному фронті стало введення коротких анкет, заповнення яких полоненими з урахуванням їхньої грамотності та здатності викладати думки давало офіцерам спецслужб можливість визначити, чи доцільно викликати полоненого для повторного, більш ґрунтовного допиту до відділу «Іноземні армії Схід».

Допити проводилися за схемами, розробленими ФГО. Аналіз архівних документів свідчить, що німецькі розвідувальні органи користувалися кількома варіантами таких опитувальників. Окрім базових питань щодо особистих даних полоненого, звання, інформації про підрозділ і місце потрапляння в полон, у протоколах допитів фіксувалися й питання, які заслуговують на окрему увагу: щодо статусу бранця – перебіжчик чи військовополонений, членства в партії, наявності в радянських підрозділах особливих видів озброєння, оцінки тактики застосування військової техніки Вермахту, національного складу бойової одиниці, в якій служив полонений, морального стану червоноармійців і командирів, а також можливого використання Червоною армією отруйних газів⁴²⁸. Водночас ці відомості мали переважно прикладне значення і використовувалися насамперед для оцінки тактичної ситуації на конкретній ділянці фронту, де було захоплено й допитано полоненого. На початку війни ФГО не займалося розробкою стратегічних планів протидії РСЧА і не готувало для вищого військового керівництва комплексних узагальнювальних звітів про стан радянських військ⁴²⁹.

⁴²⁷ Die Deutsche Wochenschau Nr. 565, 1941. <https://www.youtube.com/>. URL: https://www.youtube.com/watch?v=QfihKqECYBs&ab_channel=XXHistoryFootage (дата звернення: 11.09.2025). тайм-код: 14:17.

⁴²⁸ Gefangenen-Vernehmung. 14 Juli. 1941 *РГВА*. 1387. Оп. 1. Д. 102. Л. 47-47 об.

⁴²⁹ Pahl M. Hitler's Fremde Heere Ost: German military intelligence on the Eastern Front 1942-45. Helion & Company, 2016. С. 113.

Характер діяльності відділу «Іноземні армії Схід» істотно змінився після призначення Райнгарда Гелена його керівником у травні 1942 року: від накопичення інформації відділ перейшов до системної аналітичної роботи. Оцінюючи Р. Гелена, керівник Генерального штабу Франц Гальдер відзначав його високі фахові якості, надзвичайну працездатність і сильну організаторську енергію⁴³⁰. Із приходом нового керівника ФГО змінився сам підхід до здобування інформації: замість опори переважно на звіти Абверу та матеріали фронтових допитів відділ «Іноземні армії Схід» отримав можливість самостійно ініціювати й організувати збір розвідувальних даних. Основну роботу щодо накопичення аналітичних відомостей та перетворення захоплених радянських офіцерів на агентів Райху ФГО почало реалізовувати у спеціальному центрі для допитів, розташованому поблизу Лукенвальде, тоді як захоплених у полон вищих командирів РСЧА направляли до табору в Лютцені чи у фортеці Босен⁴³¹. Документи засвідчують прагнення німецької сторони створити максимально контрольоване середовище для допитів шляхом суворої ізоляції, обмеження контактів між офіцерами та залучення професійних перекладачів⁴³².

Відділ «Іноземні армії Схід» мав у своїй структурі спеціальні табори (нім. *Sonderlager*), розраховані до 50 осіб. Ці табори використовувалися для утримання полонених радянських офіцерів, що погодилися на співпрацю та яких готували як пропагандистів. У таких таборах умови утримання були значно кращими, ніж у звичайних таборах для військовополонених; адміністрація та охорона поводитися з полоненими відповідно до вимог міжнародних конвенцій. Такий спецтабір діяв у Вінниці, куди після потрапляння в полон був направлений радянський генерал-лейтенант А. А. Власов. Вінницький спецтабір перебував у віданні німецької військової розвідки, тому тут утримували лише тих військовополонених, які становили інтерес для Верховного командування

⁴³⁰ Gehlen, Reinhart. 1944. *BA-MA*. PERS 6/299689. Bl. 7.

⁴³¹ Pahl M. *Hitler's Fremde Heere Ost: German military intelligence on the Eastern Front 1942-45*. Helion & Company, 2016. С. 119.

⁴³² Betr.: *Aufklärungsforderungen Teil A – Führungsfragen*. 1944. *BA-MA*. RH 2/1905. Bl. 119.

Вермахту⁴³³. У цьому ж таборі свого часу перебували полковник В. І. Боярський, генерал В. Ф. Малишкін, І. О. Благовещенський, бригадний комісар Г. М. Жилєнков та інші, які стали відомими провідниками Російської визвольної армії.

З 1944 року Р. Гелен дедалі виразніше усвідомлював неминучість поразки Райху. Водночас, він виходив із того, що після завершення війни західні демократії виявлять зацікавлення у інформації про свого ситуативного противника – СРСР. Саме тому Р. Геленом було організував опитування всіх полонених офіцерів РСЧА, які утримувалися в таборах на території Райху, для зібрання репрезентативних свідчень. З огляду на масштабність контингенту полонених радянських офіцерів, що налічував близько 50 000 осіб, застосування стандартних процедур допиту виявилось неможливим через брак кадрових ресурсів. Для вирішення цієї проблеми було запропоновано запровадити нові спрощені уніфіковані анкети, які мали заповнювати або перекладачі, або самі військовополонені. Новаторський підхід керівника відділу «Іноземні армії Схід» передбачав також обробку інформації із використанням перфокарт, що давало змогу автоматизувати відповідні процеси⁴³⁴ (Додаток Е)⁴³⁵.

Розроблена анкета включала кілька блоків запитань: загальні ідентифікаційні дані (ПІБ, звання, місце та час перебування в полоні); освітні відомості (рівень загальної освіти, місце та тривалість здобуття військової освіти), а також інформацію про кар'єру в РСЧА (дати присвоєння військових звань, випадки позачергового просування службовою ієрархією).

Аналіз кар'єрного зростання слугував ключовим фільтром: офіцери, які отримували звання достроково, автоматично потрапляли до групи підвищеного інтересу. Цей факт демонструє посередній рівень розвитку німецької розвідки, оскільки таких офіцерів РСЧА ФГО розглядало як носіїв лідерських якостей та унікального бойового досвіду, ігноруючи особливості становлення офіцерського

⁴³³ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Книга 1. Из следственного дела А. А. Власова. С. 18

⁴³⁴ [Brief an Herr Isbert]. 1944. *ВА-МА*. RH 2/1905. Bl. 133-134.

⁴³⁵ Formblätter. 1944. *ВА-МА*. RH 2/1905. Bl. 165.

корпусу РСЧА. Зусилля спецслужби зосереджувалися на виявленні саме таких полонених – перспективних з погляду отримання розвідувальної інформації, придатних для вербування та використання у розвідувально-диверсійній роботі проти Радянського Союзу⁴³⁶. Водночас офіцери, чиє службове просування відбувалося у звичайному порядку відповідно до регламентів Червоної армії, відсіювалися вже на початковому етапі обробки даних, оскільки, на думку співробітників відділу «Іноземні армії Схід», не становили для них інтересу.

Окрім цієї типової анкети, було розроблено новий опитувальник «Керівні питання» (нім. Führungsfragen), який мав стати орієнтиром для збору розвідувальних даних. Його питання були детальнішими, вимагали розгорнутих відповідей і були згруповані у три блоки: загальні питання (що полоненому відомо про наступальні дії РСЧА, оборонну стратегію, призначення вищого командного складу); детальні питання щодо дій Червоної армії на всій протяжності Східного фронту (Кавказ, зона відповідальності групи армій «Північ», «Центр», «Південь», взаємодія з країнами-союзниками СРСР); аналітичні питання щодо висновків із перебігу бойових дій (переваги і недоліки тактики Вермахту, які переймала Червона армія)⁴³⁷.

Згідно з протоколом допиту генерал-майора Ф. І. Трухіна, який очолював школу пропагандистів РВА у Дабендорфі, начальник розвідувального управління РВА майор І. О. Грачов неодноразово відвідував табори Люкенвальде і Льютцен з метою збору відомостей, які використовувалися в антирадянській пропаганді та при підготовці щоденного розвідувального зведення⁴³⁸. У цьому контексті тісно співпрацювали відділ «Іноземні армії Схід» та військова розвідка Абвер.

У процесі підготовки до війни розвідувальне управління Абверу було реорганізоване. У його структурі було утворено закордонне відомство – Закордонний відділ Абверу (нім. Abwehr Ausland), яке підпорядковувалося ОКВ. Про функції цього відомства свідчать показання курсанта Краснодарської

⁴³⁶ [Brief von R. Helen]. 1 April. 1944 *ВА-МА*. RH 2/1905. Bl. 127.

⁴³⁷ Aufklärungsforderungen Ost. Teil A. Führungsfragen. 25 лют. 1944 р. *ВА-МА*. RH 2/1905. Bl. 121-125.

⁴³⁸ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Книга 1. Из следственного дела А. А. Власова. С. 276.

авіашколи М. Я. Костюка, якого було завербовано до школи пропагандистів РВА: «[...] завданнями Абверу були охорона інтересів безпеки держави, боротьба з антинімецькими чутками та іншими видами підривної діяльності ворога»⁴³⁹.

Організаційна структура Абверу складалася з кількох ключових підрозділів. Окрім Центрального відділу, який займався кадровими питаннями та Закордонного відділу, який відповідав за зовнішні зносини, функціонували три основні управління: Абвер I зосереджувався на зборі військової та економічної інформації, Абвер II відповідав за організацію диверсій, саботажу та керівництво спецпідрозділами, зокрема дивізією «Бранденбург 800», тоді як Абвер III здійснював контррозвідувальну роботу у Вермахті, промисловості та тилкових структурах. Окреме місце в цій системі посідав підрозділ, відповідальний за перлюстрацію та аналіз закордонної кореспонденції, включно з листуванням військовополонених.

Практичне здійснення розвідувальної та контррозвідувальної роботи покладалося на спеціальні осередки Абверштелле (нім. Abwehrstelle), які підпорядковувалися Закордонному відділу Абверу і координували свою діяльність із відділеннями Абвер I у межах військових округів. Саме через ці структури передавалися розвідувальні дані про держави, що межували з відповідними округами. Організаційно Абверштелле складалися з двох основних відділів – розвідувального та контррозвідувального. На території інших країн Абвер був представлений підрозділами так званої «військової організації» (нім. – Kriegsorganisationen), котрі діяли легально в державах-союзниках та нелегально в нейтральних країнах, де працівники розвідки діяли під прикриттям дипломатичних представництв. Ці організації були зв'язковою ланкою між національними розвідками та головним штабом Абверу⁴⁴⁰.

Загалом у дослідницькій літературі Абвер оцінюється як структура з обмеженою ефективністю, особливо в умовах війни на Східному фронті.

⁴³⁹ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Книга 2. Из следственного дела А. А. Власова. С. 82.

⁴⁴⁰ Тайны дипломатии Третьего рейха: Документы из следственных дел. 1944–1955. Москва : Международный фонд «Демократия», 2011. С. 15.

Американський дослідник Р. Стефан серед причин такої неефективності виокремлює кілька ключових чинників. По-перше, йдеться про нехтування розвитком агентурної мережі на території СРСР, оскільки після підписання пакту Молотова-Ріббентропа шпигунські операції були різко скорочені. По-друге, важливу роль відігравав особистісний чинник, пов'язаний із постаттю адмірала В. Канаріса, який виступав проти вторгнення в СРСР і, за оцінкою дослідника, частково саботував роботу очолюваного ним відомства. По-третє, негативний вплив мала позиція вищого військового керівництва, яке виходило з того, що німецьке командування саме визначатиме перебіг воєнних дій і тому не надавало належного значення розвідувальній інформації⁴⁴¹.

Зазначені чинники призвели до того, що діяльність Абверу значною мірою зводилася до топографічної розвідки, обмеженої переважно прикордонними районами, яка здійснювалася переважно у вигляді аерофотозйомки. На початковому етапі вторгнення брак актуальних карт став однією з вагомих причин зриву блицкригу. Додатково, як зазначає Р. Стефан, негативно на ефективності німецької розвідки позначалася нестача агентів, які володіли мовами народів СРСР і водночас залишалися відданими Райху⁴⁴².

Британський розвідник А. Тревор-Ропер, аналізуючи діяльність Абверу, відносив до ключових вад цієї структури постать її очільника – адмірала В. Канаріса. На його думку, кадрова політика Канаріса була настільки суперечливою та непослідовною, що стала предметом іронії в німецьких воєнно-політичних колах. Показово, що Абвер жартівливо називали «*Canaris Familie GmbH*», що умовно можна перекласти як «ТОВ "Канаріс і Сини"»⁴⁴³.

Усвідомлюючи брак інформації про СРСР загалом і Червону армію зокрема, В. Канаріс ініціював створення на базі відділу Абвер І «Агентства Бауна», або так званого «штабу Валлі І» (нім. *Befehlstab Walli I*). Його очолив

⁴⁴¹ Stephan R. W. *Stalin's Secret War: Soviet Counterintelligence against the Nazis, 1941-1945*. Lawrence: University Press of Kansas, 2004. С. 122

⁴⁴² Stephan R. W. Вказана праця. С. 128.

⁴⁴³ The german intelligence service and the war. www.cia.gov. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-03362A002500070002-3.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).

майор Герман Баун, уродженець Одеси, який володів українською та російською мовами. «Агентство Бауна» мало таку ж організаційну структуру як і Абвер I: військова та економічна розвідка, забезпечення матеріально-технічними засобами. Пізніше було створено «Штаб Валлі II» (контролював окремі збройні склади та запаси вибухових речовин) і «Валлі III» (відповідав за збір та захоплення архівів і архівних матеріалів оперативного та розвідувального характеру). Обидва відділи виконували функції другого і третього відділів Абверу, тобто відповідно займалися розвідувально-диверсійною роботою на території СРСР і контррозвідкою.

Структурам «Валлі» підпорядковувалися передові розвідувальні командні пункти, у розпорядженні яких перебували воєнізовані загони, що безпосередньо здійснювали диверсійні акції в тилу Червоної армії. «Штаб Валлі I» відповідав за поглиблену підготовку агентури, яку відбирали серед військовополонених у місцях їхнього утримання. Ключовою функцією розвідувальних загонів цих структур було засилання завербованих агентів (нім. V-Leute) до діючих частин Червоної армії на лінії фронту⁴⁴⁴. Навесні 1942 року «Штаб Валлі», за наполяганням Р. Гелена, було підпорядковано відділу «Іноземні армії Схід», який не лише опрацьовував отримані дані, отримані від агентів, а й формував запити на збір конкретної інформації, яка становила інтерес для ФГО, формуючи відповідні завдання для розвідувальної мережі.

Згідно з інструкціями, наданими ОКВ, ідеальним вважався порядок, за яким захоплених військовополонених оперативно переміщували із армійських збірних пунктів до місць постійного утримання. На цьому шляху полонених доставляли на пункт допиту при армійському командуванні, де відбувався перший допит, вилучення та аналіз усіх документів, які на момент уполонення перебували на руках у бранця.

На початковому етапі війни, попри масове захоплення радянських полонених, лише незначна їх частина потрапляла на допити до розвідувальних

⁴⁴⁴ Thomas D. Foreign Armies East and German Military Intelligence in Russia 1941-45. *Journal of Contemporary History*. 1987. № 22(2). С. 265. URL: <http://www.jstor.org/stable/260933> (дата звернення: 01.12.2024).

служб. Додатковим чинником, що обмежував можливості використання цього контингенту, були вкрай тяжкі умови утримання та висока смертність у таборах. Вони не лише фізично скорочували кількість потенційних інформантів, а й мали зворотний психологічний ефект: відомості про нелюдське поводження з полоненими знижували готовність червоноармійців добровільно здаватися в полон. У поєднанні зі стабілізацією лінії фронту ці обставини призвели до того, що з середини 1942 року приплив нових полонених, а отже, і потенційних агентів – різко скоротився. Водночас саме військовополонені залишалися для німецьких спецслужб одним із найефективніших джерел оперативної розвідувальної інформації.

Генерал-лейтенант німецької розвідки Г. Герре у 1943 році представив аналіз роботи груп відділу «Іноземні армії Схід», у якому наголошував на потребі безпосередньої присутності офіцерів розвідки на лінії фронту. На його думку, допити слід було проводити одразу після захоплення або добровільної здачі в полон, коли бранці ще перебували у стані психологічного шоку й не встигали адаптувати свої свідчення до нових обставин. Водночас Г. Герре наполягав на необхідності репрезентативного добору опитуваних. До допитів мали залучати полонених, які відображали різні рівні військової ієрархії Червоної армії – від нижчих чинів до вищого командування, а також належали до різних родів військ, зокрема піхоти, артилерії й танкових частин. Окремо рекомендувалося відбирати осіб, готових давати свідчення та здатних до зв'язного викладу інформації. Самі допити могли проводитися просто неба⁴⁴⁵, під впливом погодних умов, стоячи, без можливості сісти. Це істотно знижувало надійність і повноту отриманої інформації.

Генерал-лейтенант Г. Герре наголошував, що питання анкети мали слугувати лише орієнтиром, тоді як офіцери розвідки мали зберігати гнучкість під час бесіди. Відомості, які не відповідали жодному пункту формуляра, належало фіксувати в примітках і передавати як адміністрації табору, де

⁴⁴⁵ Полян П. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. Москва : РОССПЭН, 2002. С. 69

утримувався військовополонений, так і тиловому командуванню тієї групи армій, у зоні відповідальності якої діяла розвідувальна група.

Для виявлення справжнього «настрою супротивника» необхідно було володіти знаннями з психології. Такі вміння не могли бути отримані теоретично, а лише через багаторічну практику. Протоколи допитів радянських офіцерів (особливо генералів) мають окремий блок, який містить враження офіцерів Абверу про полоненого. Для прикладу, щодо генерала П. П. Єршакова було надано наступний висновок: *«[...] полонений прагнув створити враження серйозної та доброї людини. Однак, попри це, полонений може бути охарактеризований як хитрий лис, а не як пересічний росіянин, яких часто можна зустріти на найвищих посадах»*⁴⁴⁶. Щодо майора В. Покорного навпаки склали таке враження *«[...] здається, що він казав повну правду. Він доклав максимум зусиль, щоб повідомити всю варту уваги інформацію»*⁴⁴⁷.

Але бували і інші випадки, про які свідчить протокол допиту капітана Червоної армії М. М. Євсіна: *«[...] Допит припинено через недоумкуватість опитуваного [...]. Він, мабуть, комуніст, оскільки при його недоумкуватості та цивільній спеціальності слюсаря видається неймовірним, що він став капітаном завдяки військовим заслугам»*⁴⁴⁸.

Архівні джерела свідчать, що німецькі розвідники демонстрували чутливість до змін у поведінці бранців. Зокрема, у протоколі допиту неназваного радянського майора-перебіжчика зафіксовано випадок, коли під час бесіди до приміщення випадково зайшов інший полонений радянський офіцер; майор поглядом дав зрозуміти, що в його присутності не бажає відповідати на запитання, що було враховано допитувачами⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ Vernehmung kriegsgefangener sowjetrussischer Offiziere. 25. August 1941. BA-MA. RZ 211/105183. Bl. 80.

⁴⁴⁷ Vernehmung des Kriegsgefangenen (Überläufer) Major Pokornyj. 8. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 158-162.

⁴⁴⁸ Fragebogen für Gefangenen Überläufer-Vernehmungen. 27 Juli. 1941. PГВА. 1387. Оп. 1. Д. 102. Л. 56-56 об.

⁴⁴⁹ Gefangenen - Vernehmung. 8. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 150-151. Abschrift.

Натомість з протоколу допиту полковника П. П. Опякіна, заступника командира 99-ї дивізії, можна побачити ставлення представників відділу розвідки Іс щодо легітимних скарг військовополоненого: «[...] з виглядом певної моральної зверхності він скаржився на те, що при взятті в полон з ним поведилися жорстоко, чого [радянські війська] ніколи б не зробили»⁴⁵⁰.

Проблеми, з якими мали справу допитувачі, добре простежуються у звітній документації Абверу. Однією з ключових перешкод був мовний бар'єр між офіцерами, які проводили допити, та радянськими військовополоненими. Саме тому допити мали відбуватися за участі досвідчених перекладачів, яких на початковому етапі операції «Барбаросса» гостро бракувало. Якщо йшлося про представників вищого командного складу, переклад мав забезпечувати фахівець із військовим досвідом. Значний відсоток захоплених у полон представників командного складу РСЧА, незважаючи на готовність свідчити, часто не могли повідомити нічого суттєвого через брак знань, зумовлений радянською системою суворої секретності⁴⁵¹. Також багато полонених не могли надати вичерпні відомості про свої підрозділи, оскільки значна частина потрапляла до них лише за кілька днів до полону.

За міжнародними конвенціями полонений мав повідомити своє прізвище, ім'я, національність та звання для отримання відповідних переваг для представників офіцерського корпусу. Однак, з огляду на протоколи допитів як польових відділень Абверу, так і пізніших протоколів Підрозділу контррозвідки Народного комісаріату оборони СРСР «СМЕРШ» значна частина полонених або перебіжчиків повідомляли німецькій розвідці значно більше інформації. Деякі бранці одразу заявляли про те, що готові до співпраці з ворогом. Для прикладу, згідно з протоколом допиту майора Червоної армії Медведкова (без ініціалів, так в тексті німецького документу) він одразу заявив: «Хай живе Німеччина і націонал-соціалістична Росія!», а в кінці допиту є примітка, про те, що він

⁴⁵⁰ Aussagen des am 7.8. im Wäldchen südwestl. Ljewkowka gefangenen Oberst Opiakin , Paul, stellvertr. Kommandeurs der 99. Division. 7. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 128.

⁴⁵¹ Pahl M. *Hitler's Fremde Heere Ost: German military intelligence on the Eastern Front 1942-45*. Helion & Company, 2016. С. 124.

пропонував співпрацю та завдяки своїм особистим зв'язкам і знанням місцевих умов міг би успішно діяти у знайомому регіоні, допомагаючи у ліквідації більшовицької системи⁴⁵².

Звісно, не всі офіцери РСЧА виявляли однакову готовність до співпраці з представниками Абверу під час допитів. Деякі офіцери Червоної армії ухилялися від відповідей, про що свідчить протокол допиту генерал-майора М. К. Кирилова згідно тексту якого той відмовився надавати відомості про фортифікаційні укріплення та чисельність військ⁴⁵³. Це наочно засвідчують обсяги самих протоколів: допити генерал-майора М. К. Кирилова⁴⁵⁴, генерал-майора С. Є. Данілова⁴⁵⁵, генерал-майора П. Г. Цирюльникова⁴⁵⁶ генерал-майора І. О. Корнілова⁴⁵⁷ ледь сягає одного аркуша формату А4, генерал-майора С. А. Ткаченка⁴⁵⁸, генерал-майора М. І. Прошкіна⁴⁵⁹, генерал-майора П. Г. Новікова⁴⁶⁰ – півтора аркуша, допит генерал-майора П. Г. Понеділіна займає неповних три аркуші, причому значну їх частину присвячено біографії та кар'єрі генерала, а не відомостям оперативного-тактичного чи стратегічного характеру⁴⁶¹. Контрастом виглядають матеріали допитів генерал-майора П. Д. Артеменка⁴⁶², генерал-майора М. І. Потапова⁴⁶³ – сім аркушів, генерал-лейтенанта

⁴⁵² Vernehmung kriegsgefangener sowjetrussischer Offiziere. 25 August. 1941 *BA-MA*. RZ 211/105183. Bl. 80.

⁴⁵³ Gefangenenvernehmung. 7. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 130-132. Original.

⁴⁵⁴ Там само.

⁴⁵⁵ Vernehmungsbericht. 1 Dec. 1941. *РГВА*. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 105. Л. 176. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_plen84592962/ (дата звернення: 22.04.2026).

⁴⁵⁶ Gefangenenvernehmung. 11. Oktober 1941. *BA-MA*. RH 21-1/473. Bl. 148.

⁴⁵⁷ Gefangenenvernehmung Gen.maj. Kornilow. Kommandeurs des 49. Schtz.Korps. 10. August 1941. *BA-MA*. RH 24-49/60. Bl. 102. Original.

⁴⁵⁸ Betr. Vernehmung des Gen.maj. Tkatschenko. 4. September 1941. *РГВА*. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 22-23.

⁴⁵⁹ Aussagen des Gen.Maj. Nikolai Prosochkin, Kdr. der LVIII. Geb.Div. 5. August 1941. *BA-MA*. RH 24-49/161. Bl. 326-328. Original.

⁴⁶⁰ Vernehmung des Gen.Majors Nowikow. 5. Juli 1942. *BA-MA*. RH 21-1/447. Bl. 108-110. Original.

⁴⁶¹ Gefangenenvernehmung. 8. August 1941. *BA-MA*. RH 21-1/472. Bl. 134-138.

⁴⁶² Vernehmung des Kommandierenden Generals des Roten XXVII. A.K. Generalmajor Artemenko. 1941. *BA-MA*. RH 21-1/473. Bl. 62-68.

⁴⁶³ Vernehmung Des Gefangenen Oberbefehlshabers Der 5. Russ. Armee Generalmajor Potapow. 3 October 1941. *РГВА*. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 104. Л. 15-21.

І. Н. Музиченка: один протокол налічує повні чотири аркуші⁴⁶⁴, тоді як інший, що містив відповіді на типову анкету, сягає дев'яти аркушів⁴⁶⁵. Лаконічність одних протоколів і розлогість інших слугують промовистим свідченням того, що ступінь «відвертості» полонених генералів істотно різнився.

Також чимало радянських бранців, особливо на початку війни, демонстрували розчарування в більшовицькій владі, як генерал-майор Д. Ю. Закутний: *«На цих допитах німецький офіцер [...] після заповнення анкетних даних, поцікавившись моїми політичними поглядами, запитав, чи був я переконаним комуністом і як би я поставився до національного уряду, якщо б німці його сформували. Я відповів, що в комуністичній партії розчарувався, і якщо німці створять такий уряд, то я поставлюся до нього цілком лояльно»*⁴⁶⁶.

Такі дії могли бути викликані як зневірою у радянській системі влади, так і бути свідченням намагання втертися в довіру до поневолювачів. Повторюючи досвід тих бранців, які отримали вигоди від співпраці, деякі полонені мімікрували під зрадників, активно демонструючи назагал свою антирадянську налаштованість⁴⁶⁷. Для прикладу, з допиту генерал-майора О. Г. Самохіна бачимо наступне виправдання: *«Я зробив необачний крок і намагався підставити себе під вербування. Це моя провина, але я зробив це з метою вирватися з полону та уникнути передачі ворогу будь-якої інформації. Я винен, але не в зраді Батьківщині [...]»*⁴⁶⁸.

Прикладом подібного випадку може бути майор О. Галюга, який став фігурантом службового листування між відділом Іс 2-ї танкової армії Вермахту та очільником відділу «Іноземні армії Схід» Р. Геленом. Представники Абверу в 2-й танковій армії вважали, що його свідчення є правдивими на 75 %, а, можливо,

⁴⁶⁴ Vernehmung des von A.O.K.17 gefangenen Kommandeurs der 6. russ. Armee. 11. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 172-178. Original.

⁴⁶⁵ Vernehmung des Oberbefehlshabers der 6.russischen Armee am 9.8.1941. 9. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 180-196. Original.

⁴⁶⁶ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Книга 1. Из следственного дела А. А. Власова. С. 426.

⁴⁶⁷ Колотуша В. «Лагерь содержания неизвестен... Место захоронения – Wlodomierz». История одного из лагерей советских военнопленных. Москва : Весь Мир, 2018. С. 239.

⁴⁶⁸ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Книга 2. Из следственного дела А. А. Власова. С. 80.

й повністю відповідали дійсності. Виходячи з цього, вони висловлювали бажання залишити майора Олексія Галюгу у своєму розпорядженні, оскільки він міг становити цінність не лише завдяки розумінню оперативної обстановки, а й через обізнаність із діяльністю партизанських загонів, знання їхньої тактики, а також можливість його залучення до пропагандистських акцій шляхом підписання відповідних листівок⁴⁶⁹.

Натомість його оцінка Р. Геленом була різко протилежною: «[...] під час кількох ґрунтовних допитів з'ясувалося, що він дуже майстерно обмежував свої свідчення лише тими речами, про які міг припускати, що вони нам уже відомі [...] ми маємо справу з украй проникливим, хитрим типом, який намагається втертися до нас у довіру, щоб у відповідний момент завдати нам якомога більшої шкоди»⁴⁷⁰.

Показовим прикладом стійкості вищого командного складу РСЧА перед тиском німецьких спецслужб є доля генерал-майора П. Г. Понеделіна. Одразу після потрапляння в полон у серпні 1941 року командувач 12-ї армії опинився в полі особливої уваги військової розвідки: його допитували на дивізійному та армійському рівнях, а сам факт захоплення був зафіксований начальником Генерального штабу Ф. Гальдером⁴⁷¹.

Під час перебування в офлагах Гаммельбург, Вульгайде та Вюльцбург німецька сторона неодноразово намагалася схилити П. Г. Понеделіна до співпраці. У травні 1942 року представники Східного міністерства пропонували йому участь у роботі «історичного кабінету», а згодом активізувалися спроби його вербування через лідерів колабораціоністського руху. Попри особисті візити генерала А. А. Власова у грудні 1942 року та начальника відділу пропаганди РВА М. О. Меандрова в січні 1945 року, П. Г. Понеделін категорично відмовився долучатися до антирадянських формувань. Той факт, що спроби залучити його до лав РВА тривали навіть на завершальному етапі війни, свідчить про значну

⁴⁶⁹ Gefangenen - Vernehmung. 15. Februar 1943. *BA-MA*. RH 2/2092. Bl. 23-27. Abschrift.

⁴⁷⁰ [Bief an] Lieber Roestel!. 3. März 1943. *BA-MA*. RH 2/2092. Bl. 29. Original.

⁴⁷¹ Halder F. Der Chef des Generalstabes des Heeres. Feldzug in Russland, Teil II. 8. August 1941. *BA-MA*. N 220/45. Bl. 54.

зацікавленість німецьких спецслужб в авторитетному радянському командирі. Водночас, попри інформацію про заочний смертний вирок у СРСР і репресивні заходи з боку табірної адміністрації, зокрема ув'язнення в одиночній камері, генерал-майор П. Г. Понеделін не порушив військової присяги⁴⁷².

Вербування агентів здійснювалося розвідкою вже у стаціонарних таборах. Згідно з вказівками та директивами очільника Абверу адмірала В. Канаріса, під час вербування заборонялося застосовувати будь-який фізичний примус або тиск. Агенти Абверу отримували різні завдання: завербовані військовополонені, які залишалися в таборі, мали інформувати відділ контррозвідки про організацію підпілля чи втеч, виявляти комісарів, євреїв та офіцерів, які змогли приховати відомості про себе від фільтраційних команд, а також рекомендувати бранців, готових співпрацювати з німецькою адміністрацією⁴⁷³.

Спеціальні школи Абверу, створені на основі досвіду роботи розвідувальних органів у попередніх військових кампаніях, діяли в Німеччині, Австрії, на території Генерал-губернаторства та на окупованій частині СРСР. Перші центри з'явилися в Ризі, Борисові та Катині, а згодом такі заклади відкрилися в Харкові, Орлі та Курську. У таких школах готували агентів, здатних влаштуватися на службу до радянських установ, організацій чи військових частин⁴⁷⁴. Серед ідеологічно вмотивованих полонених створювалися загони пропагандистів, яких згодом направляли до інших місць утримання військовополонених. Наприклад, активним вербувальником був колишній генерал-майор РСЧА та начальник ідеологічної групи Головного управління пропаганди Комітету звільнення народів Росії І. О. Благовещенський⁴⁷⁵. Досить часто групи пропагандистів, що пройшли спецпідготовку в школах Абверу,

⁴⁷² Чорний О. В. Генерал-майор Павло Григорович Понеделін: історико-хронологічне досьє. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 24. С. 164-166.

⁴⁷³ Барков Л. В дебрях Абвера. Таллінн : Есті раамат, 1971. С. 65.

⁴⁷⁴ Христофоров В. О работе абвера с советскими военнопленными (по материалам Центрального архива ФСБ России). *Die Stiftung Sächsische Gedenkstätten*. URL: https://ru.stsg.de/cms/sites/default/files/dateien/texte/Christoforov_ru.pdf (дата звернення: 01.12.2024).

⁴⁷⁵ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Книга 1. Из следственного дела А. А. Власова. С. 241.

виїздили на фронт, де за допомогою гучномовців транслиували антирадянську пропаганду і закликали бійців Червоної армії переходити на бік противника⁴⁷⁶.

У таборі Гаммельбург було утворено так звану Російську трудову народну партію (далі – РТНП), яка пропагувала повалення більшовизму, утворення нової держави з республіканським устроєм та відновлення приватної власності. З-поміж членів цієї «партії» було завербовано значну кількість антирадянських пропагандистів. Механізми такого відбору і вербування ілюструють свідчення майора М. Г. Цибулькіна, надані органам радянської контррозвідки. Згідно з ними, Абвер здійснював набір кадрів для своїх шкіл і курсів саме серед членів РТНП у шталазі XIII D Гаммельбург. Зокрема, у вересні 1942 року за сприяння цієї організації до навчальних центрів Абверу було направлено групу з 70 колишніх військовослужбовців РСЧА. Подібна практика відбору застосовувалася систематично як індивідуально, так і невеликими групами по 3–6 осіб, що свідчить про інституціоналізований характер співпраці між Абвером і РТНП у сфері підготовки агентури⁴⁷⁷.

До початку німецько-радянської війни спецшколи комплектувалися білоемігрантами та добровольцями – вихідцями з території СРСР. Водночас ефективність такої агентури залишалася низькою через її обмежені знання щодо географічних, соціокультурних та мовних особливостей регіонів, у які її направляли для виконання розвідувальних завдань.

Для швидкого отримання інформації, якої бракувало для орієнтування в поточній бойовій ситуації, траплялися випадки, коли частина агентури не проходила спеціальної підготовки, а інструктувалася лише протягом кількох днів щодо суті завдання, після чого направлялася в тил радянських військ. Інструктаж зазвичай проводив начальник розвідувальної групи або спеціально призначений досвідчений співробітник.

Під час відбору пріоритет надавався перебіжчикам, особам із вираженою антирадянською позицією, а також тим, стосовно кого під час допиту

⁴⁷⁶ Там само. С. 283.

⁴⁷⁷ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Книга 2. Из следственного дела А. А. Власова. С. 90.

встановлювалися факти репресій з боку радянської влади. Показовим є випадок лейтенанта К. А. Чередніченка, який детально описав репресії, застосовані до нього та його родини⁴⁷⁸. Водночас особливу увагу спецслужб привертала ті бранці, які добровільно надавали розгорнуті свідчення про структуру і діяльність як власних, так і суміжних підрозділів РСЧА⁴⁷⁹.

Підпорядковані штабу «Валлі І» спеціальні школи Абверу управлялися кадровими офіцерами німецької розвідки. Викладачами та інструкторами в них могли бути колаборанти та колишні військовополонені, які здобули довіру. Перед тим як майбутнього агента направляли до школи Абверу, він проходив перевірку в попередньому таборі утримання, яка могла тривати від 2 до 4 тижнів. У цей час кандидати для диверсійно-розвідувальної роботи займалися стройовою підготовкою, отримували основи розвідувальної діяльності та проходили додаткову перевірку під час повторних допитів і через внутрішньотабірну агентуру⁴⁸⁰. У межах однієї школи здійснювалася підготовка агентів різної спеціалізації: радистів для роботи в глибокому тилу, агентів для короткочасних операцій у прифронтовій зоні, а також диверсійно-розвідувальної агентури, яка десантувалася на територію СРСР для виконання тривалих завдань, пов'язаних зі збором інформації про військові та промислові об'єкти⁴⁸¹.

Агенти, які з певних причин (поганий фізичний стан, непридатність до роботи через недостатній рівень інтелектуальних здібностей, ненадійність, небажання працювати в тилу противника) визнавалися непридатними, найчастіше не поверталися до звичайних таборів утримання, оскільки могли поширювати інформацію про навчання та методи роботи Абверу. Натомість їх використовували на підприємствах, що охоронялися підрозділами розвідки, або

⁴⁷⁸ Aufzeichnung des Kriegsgefangenen, Leutnants der Roten Armee, Konstantin Ananjewitsch Tscherednitschenko. 21. September 1941. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes*. RZ 211/105183. Bl. 117-118.

⁴⁷⁹ Барков Л. В дебрях абвера. Таллінн : Есті раамат, 1971. С. 66.

⁴⁸⁰ Kriegsstarckenachweisung für die Dienststelle Walli I. 11. Oktober 1943. *BA-MA*. RW 5/112c. Bl. 149-151.

⁴⁸¹ В поединке с абвером: Документальный очерк о чекистах Ленинградского фронта 1941–1945 гг. (/ А. Богданов та ін. Ленинград : Лениздат, 1974. С. 221.

переводили до інших таборів військовополонених із зобов'язанням зберігати в таємниці факт вербування та навчання.

Документи відділу «Іноземні армії Схід» за 1943 рік розкривають конфлікт між військовою розвідкою та службою у справах військовополонених ОКВ щодо ізольованого утримання колишніх агентів – В. І. Боярського і Г. М. Жилєнкова. Відділ наполягав на створенні спеціального табору суворого режиму для «списаних» співробітників, вважаючи їх надзвичайно небезпечними носіями таємниць, контакт яких із рядовою масою полонених загрожував скороченню прихильних до Райху полонених. Натомість, служба у справах військовополонених ОКВ демонструвала повну байдужість до цієї проблеми, не вбачаючи різниці між колишніми агентами та звичайними радянськими полоненими і пропонуючи як компромісний варіант направлення В. І. Боярського і Г. М. Жилєнкова до табору Гаммельбург. Зрештою для них було обрано проміжне рішення: роззброєння під формальним приводом, розміщення в окремих апартаментах (так в документі) з цілодобовим наглядом – фактично режим м'якого домашнього арешту замість повноцінної ізоляції в окремому таборі⁴⁸².

Важливим джерелом для оцінки роботи диверсантів є аналітична записка про діяльність Абверкоманди 104, що датується 1942 роком. У тексті розглянуто випадок агента, якого помилково було висаджено не у визначеному завданням місці. Однак, спираючись на раніше набуті знання та активно взаємодіючи з представниками Червоної армії і радянських органів влади, він зміг отримати необхідні для вільного пересування по тилкових районах документи, продуктивний пайок, а пізніше, навіть, побував у шпиталі. Зібравши значний обсяг відомостей, агент повернувся за лінію фронту. Оцінка цього випадку лягла в основу рекомендацій для інших агентів: *«[...] агент повинен залишатися спокійним, діяти самостійно та вивчати обстановку. Якщо він не знає умов у зоні противника, він повинен якомога швидше та непомітно набутти знань про*

⁴⁸² Notiz Betr.: Bajerski und Shilenkow. 2. Januar 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 3-4; Aktennotiz. Betr.: Ferngespräch mit Mjr. Smend beim Chef des Kriegsgef. Wesens im OKW. 4. Januar 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 7-9.

місцевість та її особливості. Вітається, якщо агент наперед знає, з якими підрозділами він може зіткнутися. Спокій, самоконтроль і наполегливість є важливими якостями»⁴⁸³.

Агенти поширювали антирадянські листівки, встановлювали спеціальні засоби (рупори, радіоретранслятори) для поширення усної пропаганди поблизу переднього краю радянської оборони. Завербовані з-поміж полонених радянські офіцери часто направлялися до радянських військ з метою схиляння своїх колишніх побратимів до переходу лінії фронту та здачі в полон, оскільки офіцери користувалися більшим рівнем довіри. Досить успішним у цьому плані став полковник РСЧА М. Т. Тіхоміров, який до полону працював на посаді секретаря Народного комісара оборони С. К. Тимошенка. Він власними силами перевів через лінію фронту близько 150 червоноармійців.

Пізніше управління зв'язку Абверу підготувало проєкт пропозицій щодо можливого використання М. Т. Тіхомірова з пропагандистською метою. Спираючись на матеріали допитів радянських офіцерів, яким часто ставили запитання: *«Хто може очолити Радянський Союз у разі смерті Сталіна або організації проти нього заколоту?»*, було сформульовано два можливі варіанти дій, у реалізації яких певну роль мав відіграти полковник М. Т. Тіхоміров.

Перший варіант передбачав спробу передати через агентурні канали пропозицію С. К. Тимошенку стати наступним очільником уряду або, принаймні, створити для нього враження, що німецьке командування готує його підтримати. Другий варіант вважався більш реалістичним і полягав у використанні листівок, які скидали з літаків, а також діяльності агентів у тилу з метою сформувати уявлення про зростання напруженості між С. К. Тимошенком і Й. В. Сталіним, тим самим посилити недовіру до радянського командування та підірвати моральний стан Червоної армії.

Як приклади можливого розколу у військово-політичній верхівці пропонувалося використовувати низку фактів, зокрема: усунення маршалів

⁴⁸³ Abschrift Abw.Kdo. 104 Dienststelle Major Baun. 2. Dezember 1942. *BA-MA*. RW 49/38. Bl. 3-6.

К. Є. Ворошилова і С. М. Будьоного; репресії щодо високопоставлених генералів Д. Г. Павлова, В. Ю. Климовських, М. О. Клича, О. А. Коробкова; всевладдя політичних комісарів, що підривало авторитет командирів; ліквідацію значної кількості радянських командирів після поразок 1941–1942 років, а також безглузде кровопролиття, яке нібито продовжувалося з волі Й. Сталіна, тощо⁴⁸⁴.

Вбивство або вербування радянських командирів належали до першочергових напрямів диверсійної роботи відділу Абвер II. Згаданий вище офіцер Абверу О. Райле окремо звертав увагу на радянських командирів, які виявляли готовність боротися з більшовизмом: *«Деякі із них [офіцерів РСЧА], одягнених у форму військовослужбовців Червоної армії, засиляли на радянську територію. Багато хто приносив надзвичайно важливі відомості. Зокрема, вони відвідували фронтові штаби противника, представляючись офіцерами від вищого командування, і від молодших польових командирів отримували відповіді на питання, які цікавили Абвер»*⁴⁸⁵.

За даними, які наводить дослідник Д. Томас, якість агентів, завербованих Абвером, була надзвичайно низькою. Станом на 1944 рік агентами відділу Абвер I вважалися 159 осіб, з яких половину було охарактеризовано як «дуже сумнівних», тоді як цінними вважалися лише 18 осіб. З огляду на активну діяльність радянської контррозвідки автор припускає, що переважна більшість, якщо не всі з-поміж так званих цінних агентів, були подвійними агентами і працювали на СРСР⁴⁸⁶.

Ми вважаємо цю думку доречною, оскільки ситуація на фронті у 1944 році складалася не на користь Райху, а отже співпраця агентів з радянською стороною видається логічнішою з огляду на зміну балансу сил. У зв'язку з тим, що військова розвідка не впоралася з покладеними на неї завданнями, ініціатива в

⁴⁸⁴ Abschrift Beilage Nr. 4 zu Bericht Nr. 104. 1941. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*. RZ 211/105183. Bl. 64.

⁴⁸⁵ Райле О. Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921-1945). Москва : Центрполиграф, 2002. С. 254.

⁴⁸⁶ Thomas D. Foreign Armies East and German Military Intelligence in Russia 1941-45. *Journal of Contemporary History*. 1987. № 22(2). С. 267. URL: <http://www.jstor.org/stable/260933> (дата звернення: 01.12.2024).

роботі з військовополоненими поступово перейшла до СС та РСГА. Такий перерозподіл повноважень дозволив відтіснити армійське командування, до якого А. Гітлер ставився з дедалі більшою підозрою, та суттєво посилити особистий вплив Г. Гімmlера.

У структурі РСГА Гестапо (IV управління) відповідало за контррозвідувальну діяльність на території Райху. Натомість на окупованих територіях СРСР діяв закордонний відділ СД (VI управління), який поступово перетворився на прямого конкурента Абверу. Окрім каральних функцій, СД активно здійснювала допити та вербування агентури серед військовополонених.

Першим кроком до формування агентурної мережі стало проведення систематичних опитувань радянських військовополонених. Представників закордонного відділу СД насамперед цікавили питання економічного та соціального характеру, що мали на меті сформувати загальне уявлення про внутрішньополітичне становище в СРСР на момент захоплення бранців. Такі опитувальні заходи здійснювалися вже в жовтні 1941 року, коли блискавичний наступ Вермахту призупинився та стало очевидно, що інформації, отримуваної Абвером, ФГО та штабом «Валлі», було недостатньо і вона не містила відомостей, здатних пришвидшити падіння СРСР. Результати допитів використовувалися для розроблення планів агентурно-диверсійної діяльності на окупованих територіях і в тилкових районах Радянського Союзу. За цих умов свідчення військовополонених стали чи не єдиним джерелом відносно легкодоступної інформації.

Очільник закордонного відділу СД Гайнц Грефе восени 1941 року обґрунтував ідею створення спеціальної розвідувально-дослідницької служби – Організації «Цеппелін» (нім. Unternehmen «Zerrelin»), яка мала об'єднати російських емігрантів та опозиційно налаштованих військовополонених. За задумом Г. Грефе, групи агентів мали виконувати низку завдань: поширювати національну, соціальну та релігійну пропаганду; організовувати й реалізовувати заворушення або повстання з метою створення осередків нестабільності на території СРСР; здійснювати політичні диверсії та терор. Головною метою

організації «Цеппелін» були пошук і збирання інформації щодо продовольчого становища в СРСР, можливостей радянської вугільної та нафтової промисловості, антирадянських настроїв, а також вивчення впливу німецької пропаганди на радянське суспільство⁴⁸⁷.

Призначення В. Шелленберга керівником VI управління РСГА не призвело до структурних змін в організації «Цеппелін», проте закріпило тісну взаємодію між айнзацгрупами СС та закордонним відділом СД у питаннях пошуку цінної агентури. Водночас функції Абверу було звужено: він мав зосередитися виключно на зборі військових даних, тоді як інформацію політичного та економічного характеру зобов'язувався передавати СД. Таке втручання РСГА у сферу військової розвідки, своєю чергою, призвело, до систематичного ігнорування міжнародних норм щодо поводження з військовополоненими⁴⁸⁸.

Початок діяльності організації припав на початок 1942 року, коли вербування військовополонених було відносно нескладним процесом. Бранці, які помирали від голоду й утримувалися в непристосованих таборах, часто погоджувалися на співпрацю з огляду на перспективу отримання прийнятніших умов існування. Кількість охочих збільшилася настільки, що влітку 1942 року прийом до лав організації «Цеппелін» було припинено. Кандидати для участі в організації мали демонструвати активну антибільшовицьку позицію, походити з територій, не зайнятих Вермахтом, та бути жертвами більшовицьких репресій.

Використання невдоволених громадян не було новою ідеєю, однак цього разу пропонувалося сформувати ідеологічне підґрунтя, яке б ще більше консолідувало учасників організації. Для «Цеппелін» передбачалося використання ідей антибільшовизму та антисемітизму з метою формування специфічної ідеологічної конструкції «юдо-більшовизму», покликаної сприяти активнішому залученню військовополонених на бік Німеччини⁴⁸⁹.

⁴⁸⁷ Чуев С. Спецслужбы Третьего Рейха. СПб : Нева, 2003. Т. 2 : Книга 2. С. 191-192.

⁴⁸⁸ Felder B. M. «Mit Lettland leben – mit Lettland sterben». Der SS-Jagdverband Ost – Unternehmen «Wildkatze» und die Vorbereitungen von antisowjetischen Partisanen in Lettland (1944–1945). *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 2005. № 54. С. 109-110.

⁴⁸⁹ Paehler K. *The Third Reich's Intelligence Services: The Career of Walter Schellenberg*. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. С. 162.

Після медичного огляду та перевірки СД агентів направляли в «особливі табори» (нім. Sonderlager), де їх називали «активістами». Умови утримання в них відрізнялися лише частково від умов у шталагах чи офлагах, але все ж були кращими завдяки кращому забезпеченню та можливості не працювати на виснажливих фізичних роботах. Однак участь в організації «Цеппелін» була більш небезпечною, ніж у школах Абверу: сотні рекрутів, які захворіли під час навчання, були вбиті в Освенцимі, а інших знищили за непокору або через відсутність ентузіазму. Таку жорстокість можна пояснити особливостями структур РСГА, які не вважали за потрібне дотримуватися міжнародних конвенцій щодо військовополонених. Тих, хто лишився, переводилися до підготовчих таборів (нім. Vorlager), де «активістів» реєстрували, видавали їм форму та приймали присягу на вірність Райху. У цих таборах проходив черговий етап перевірки на вірність Райху, а навчання обмежувалося лекціями в дусі «юдо-більшовизму» та вивченням можливостей дій підрозділу в тилу ворога. У таких таборах агентів розподіляли за національною ознакою та забороняли їм спілкуватися один з одним. Після проходження відбору охочих співпрацювати з німецькою розвідкою переводили до розвідувально-диверсійних таборів «Цеппелін» (нім. Ausbildungslager), де вони проходили навчання, здобуваючи фах радистів, розвідників, пропагандистів та диверсантів⁴⁹⁰.

Прикладом організованої групи радянських офіцерів, які перейшли на бік Райху та підпорядковувалися організації «Цеппелін», є «Політичний центр боротьби з більшовизмом», створений у 1941 році в таборі Гаммельбург. На підставі свідчень полковника-колаборанта М. О. Меандрова можна зрозуміти мету створення центру: *«Політичний центр боротьби з більшовизмом був організацією, яка підпорядковувалася «Цеппелін». Його завданням було сприяння діяльності німецької розвідки на території СРСР, зокрема розробка планів та підготовка диверсійного десанту»*⁴⁹¹.

⁴⁹⁰ Чуев С. Вказана праця. С. 208.

⁴⁹¹ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Артизов, В. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2 : Книга 1. Из следственного дела А. А. Власова. С. 681.

Методи доставки агентів на територію СРСР були такими самими, як і в Абверу: десантування та піші переходи через лінію фронту на малопомітних ділянках групами по 4–5 осіб. Як правило, один із членів групи обов'язково мав обладнання для зв'язку, а також матеріали для пропаганди чи здійснення диверсійних дій. Кількість агентів, на перший погляд, видається значною: у період з 1942 до 1944 року за лінією фронту водночас могли перебувати до 800 «активістів» організації «Цеппелін». Однак, як і у випадку з Абвером, діяльність агентів не мала високої результативності. Значна частина диверсантів зникала одразу після перетину лінії фронту; дані, отримані від «активістів», які тривалий час перебували за лінією фронту, неможливо було перевірити на достовірність; заплановані диверсії на Кавказі та за Уралом не були реалізовані через брак ресурсів і прорахунки в пропагандистській політиці СД.

Неефективність діяльності організації «Цеппелін» стала причиною скорочення фінансування цього підрозділу. В. Шелленберг намагався домогтися виділення додаткових коштів, однак у березні 1943 року розвідувально-диверсійний проєкт було остаточно згорнуто з технічних та фінансових причин.

Характер бойових дій на Східному фронті, а також офіційні директиви, що звільняли німецьких військовослужбовців від кримінальної відповідальності за вбивство радянських бійців, які намагалися здатися в полон, сприяли поширенню практики відмови від взяття полонених і їхнього вбивства безпосередньо на лінії фронту. Такі дії зумовлювалися як оперативними міркуваннями, так і практикою негайного відбору та ліквідації тих представників РСЧА, які підлягали так званому «особливому поводженню» (нім. *Sonderbehandlung*)⁴⁹².

У підпорядкуванні РСГА діяли оперативні групи (нім. *Einsatzgruppen*, далі – айнзацгрупи), які найбільш відомі своїми масовими вбивствами цивільних євреїв, вони також працювали з радянськими військовополоненими. Ще до початку операції «Барбаросса» РСГА розпочало перемовини з ОКВ щодо

⁴⁹² Moore B. *Prisoners of War: Europe: 1939-1956* : online edn. Oxford : Oxford Academic, 2022. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840398.003.0011> (дата звернення: 01.12.2024). С. 236.

залучення айнзацгруп до діяльності в тилу військ на Східному фронті і вже в травні 1941 року такі групи було сформовано.

Сфера діяльності айнзацгруп визначалася в зоні відповідальності коменданта тилового району армії питаннями політичної безпеки, що передбачало, зокрема, фільтраційні заходи, спрямовані на відбір з-поміж військовополонених політично неблагонадійних категорій, таких як комісари, активні більшовики, офіцери та євреї. Для діяльності на території СРСР було створено чотири айнзацгрупи, на чолі кожної з яких стояли досвідчені співробітники Головного управління імперської безпеки. До складу кожної групи входило від 1 000 до 1 200 осіб, які поділялися на айнзац- і зондеркоманди. Окрім представників різних силових відомств, до підрозділів входили перекладачі, адміністративні працівники та технічний персонал⁴⁹³.

На початковому етапі німецько-радянського протистояння між представниками Вермахту та айнзацгрупами виникали конфлікти щодо допуску співробітників СД до таборів військовополонених. Наказ ОКГ від 27 липня 1941 року фактично забороняв СД доступ до дулагів⁴⁹⁴. Водночас восени 1941 року взаємодія між структурами поступово налагоджувалася. Айнзацгрупи брали участь у зачистці захоплених територій, під час якої виявляли офіцерів РСЧА, що опинилися за лінією фронту. В донесенні айнзацгрупи від 25 вересня 1941 року можна помітити певний аналіз представників СС щодо захоплених командирів: *«Серед російських офіцерів, [...], можна було чітко розрізнити два типи: з одного боку, це переважно старші офіцери вищих звань, які отримали освіту ще до Першої світової війни і мають порівняно високий рівень інтелекту. Їхня поведінка [...] не залишає сумнівів щодо певної адаптації*

⁴⁹³ Otto R., Keller R. Sowjetische Kriegsgefangene Im System Der Konzentrationslager. Wien : New Academic Press, 2019. S.131.

⁴⁹⁴ Der Befehl des OKH v. 24.7.1941, BA-MA, RH 20-16/1013.

до західних умов. З іншого боку, є тип молодших офіцерів, які як за рівнем освіти, так і за військовими здібностями перебувають на дуже низькому рівні»⁴⁹⁵.

Вже у жовтні 1941 року ОКВ змінило підхід, дозволивши діяльність спеціальних команд поліції безпеки та СД у дулагах тилкових армійських районів для виявлення «неприйнятних елементів». А у донесенні айнзацгрупи «С» від 3 листопада 1941 року зазначалося, що поліція безпеки здобула «високу репутацію» серед штабів Вермахту завдяки оперативним успіхам, зокрема полоненню пораненого комдива О. Д. Соколова в районі села Новоукраїнка під час намагання прорватися з уманського оточення та передачею цінних відомостей. Однак «єврейське питання» залишалося джерелом напруження: показовим був конфлікт із комендантом табору у Вінниці, який виступив проти передачі СД 362 єврейських військовополонених⁴⁹⁶.

Діяльність СС, спрямована проти радянських військовополонених, досить детально розкрита у матеріалах Нюрнберзького трибуналу. За свідченнями штурмбанфюрера (майора) СС К. Ліндова, з 1941 до 1943 року у структурі Гестапо існували невеликі фільтраційні команди, очолювані нижчими за рангом службовцями Гестапо, які були прикріплені до комендантів таборів і проводили процедури селекції серед військовополонених. Очільник такого підрозділу Ф. Кенінгсхауз мав ухвалювати накази про страту «відфільтрованих» бранців: одну копію направляли до табору утримання, а другу – до табору, який був готовий виконати відповідне «замовлення»⁴⁹⁷. Червоноармійці, які підпадали під селекцію, спочатку формально виключалися з категорії військовополонених. На картках багатьох бранців є помітка «*Überwiesen am Gestapo Amt*», що означає

⁴⁹⁵ Mallmann K.-M., Angrick A., Matthäus J. Die «Ereignismeldungen UdSSR» 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / Hrsg. M. Cüppers. Darmstadt : wbg Academic in Herder, 2011. S.559.

⁴⁹⁶ Там само. С. 745.

⁴⁹⁷ Affidavit concerning the screening of Soviet POWs who were political commissars or Jews, who were executed, and the handling of cases of Polish men who had sexual relationships with German women. *Nuremberg - Explore the Nuremberg Trials!*. URL: <https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/1122-affidavit-concerning-the-screening?mode=text&q=Lindow> (date of access: 14.05.2025).

«передано Таємній поліції». Такі полонені потрапляли до таборів, що діяли під егідою СС (Додаток Ж)⁴⁹⁸.

Особливу увагу варто приділити свідченням генерала Абверу Е. фон Лагузена, який очолював відділ Абвер І. По-перше, він наголошував, що очільник розвідувального управління В. Канаріс передав керівнику Загального управління Вермахту Г. Райнеке протест проти акцій селекції та позбавлення радянських бранців статусу військовополонених. Частково ці свідчення підтверджує лист керівника Абверу до очільника ОКВ В. Кайтеля, у якому він просив зупинити незаконні дії щодо радянських військовополонених, наводив приклади злочинів проти бранців, а також акцентував увагу на тому, що таке ставлення призведе до посилення спротиву на фронті та позначиться на долі німецьких військовополонених. Утім, жодне із зауважень адмірала не було взято до уваги⁴⁹⁹.

По-друге, Е. фон Лагузен дав цінні свідчення щодо організації процесу селекції радянських військовополонених. Завдяки його свідченням відомо, що розстріли бранців проводилися на очах решти полонених. За задумом функціонерів СС, така практика мала упокорювати військовополонених, стримувати їхні наміри й дії, спрямовані на організацію спротиву та відмову від співпраці. Водночас моральні питання та питання дотримання міжнародного права на засіданнях, під час яких Е. фон Лагузен лобював перенесення страт за межі таборів, не порушувалися⁵⁰⁰.

Найбільшого розмаху політика селекції радянських військовополонених набула внаслідок реалізації акції «Кугель» (нім. Kugelbefehl) у березні 1944 року. Наказ Таємної державної поліції передбачав виокремлення із загальної маси радянських офіцерів тих, хто організовував втечі, а також усіх, хто не працював,

⁴⁹⁸ Personalkaertei I. 1942. ЦАМО. Картотека военнопленных офицеров. Л. 1777; Personalkaertei I. РГВА. Ф. 517. Оп. 1. Д. 47019_2. Л. 10.

⁴⁹⁹ Бевз Я. В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель як головний військовий злочинець у справі радянських військовополонених. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33, № 3. С. 15.

⁵⁰⁰ Стенограмма Нюрнбергского процесса. / ред. С. Мирошниченко ; уклад. С. Мирошниченко ; Москва-Новочеркасск : Военная литература, 2019. Т. 2. С. 6-9. URL: http://militera.org/books/pdf/docs/sb_nurnberg-steno2.pdf (дата звернення: 01.12.2024).

із подальшим переведенням цих бранців до табору смерті Маутгаузен. Особливо показовим є те, що представники СС усвідомлювали неправомірність власних дій: у наказах містилася примітка не сповіщати місцеві органи поліції про переміщення бранців. Виключення із загального реєстру військовополонених здійснювалося на підставі фальсифікованого звіту про втечу. Після доставлення офіцерів до табору смерті Маутгаузен їх страчували пострілом у потилицю⁵⁰¹.

Отже, можна стверджувати, що залучення радянського офіцерського корпусу до оперативної розробки спецслужбами Третього Райху мало комплексний та міжвідомчий характер, де поряд із професійними розвідувальними структурами Вермахту (Абвер, ФГО) важливу роль відігравали карально-репресивні органи СС. Діяльність Головного управління безпеки Райху, СД та Гестапо щодо полонених командирів виходила за межі суто збору даних, переважно фокусуючись на селекції: виявленні «політично небезпечних елементів» та реалізації злочинних наказів, що нерідко завершувалися стратами в таборах смерті. Така практика засвідчувала суперечливість нацистської політики щодо бранців: потреба у використанні знань, досвіду й службової інформації радянських офіцерів постійно вступала в конфлікт із ідеологічною настановою на їхню ізоляцію або репресування. Прагматичне використання професійного потенціалу радянських офіцерів у розвідувальних цілях постійно перепліталось з нацистською расовою доктриною, яку втілювали структури СС, що в кінцевому підсумку призводило до системного порушення норм міжнародного права та нівелювало ефективність агентурної роботи через фізичне знищення цінного кадрового ресурсу.

3.3. Офіцери в полоні: вірність присязі, бажання вижити, колаборація: проблема вибору

На перший погляд, полон схожий на ув'язнення чи будь-яке інше обмеження свободи пересування, однак його сутність має принципові

⁵⁰¹ Nazi Conspiracy and Aggression Volume IV Office of the United States Chief Counsel for Prosecution of Axis Criminality. Washington, DC : United States Government Printing Office, 1946. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/1650-ps.asp> (дата звернення: 26.12.2024).

відмінності. Військовий полон є легальним і міжнародно визнаним способом утримання бранців, що виникає внаслідок безпосереднього збройного зіткнення, а не на підставі вироку судових інституцій. Ця відмінність у правовій природі на практиці стала характерною особливістю таборів військовополонених часів Другої світової війни, оскільки йшлося не про покарання конкретної особи, а про тимчасову нейтралізацію ворожої сили. Полонених утримували масово, фактично виключаючи можливість індивідуального утримання. Водночас важливу роль відігравала система внутрішнього самоврядування, яку, як правило, узгоджували з табірною адміністрацією, а не нав'язували зверху. Ключовою відмінністю військового полону від ув'язнення за вироком суду була абсолютна невизначеність строків утримання. Її помітив і використовував комендант табору Аушвіц Рудольф Гьосс, який, спираючись на власний досвід ув'язнення, підкреслював: *«Невизначеність терміну перебування у в'язниці була тим, з чим ув'язнені не могли змиритися. Саме це підкошувало їх і ламало навіть найстійкіших»*⁵⁰².

Для німецького військового полону, в якому утримувалося, за різними оцінками, від 2,8 до 5,7 мільйонів радянських громадян⁵⁰³, окрім вищезазначеного, були характерними жорстоке поводження з полоненими, «обґрунтоване» расовими теоріями та відповідними нормативними актами; спрямована політика індоктринації та примусове залучення до фізичної праці.

Специфіка утримання радянських військовополонених визначалася кількома взаємопов'язаними чинниками: урядовою політикою Третього Райху, у межах якої війна проти СРСР трактувалася А. Гітлером як «війна світоглядів»; діяльністю Міністерства народної освіти та пропаганди, очолюваного Й. Геббельсом; діяльністю органів військової розвідки та силових структур Райху, гострою потребою німецької економіки в робочій силі; а також пасивністю

⁵⁰² Höß R. Kommandant in Auschwitz Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höß. DTV, 1998. 296 с.

⁵⁰³ Otto R., Keller R., Nagel J. Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945 Zahlen und Dimensionen. *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*. 2008. Т. 56, № 4. С. 558. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1524/vfzg.2008.0026/html> (дата звернення: 09.11.2024).

Верховного командування Вермахту щодо вирішення питань належного утримання радянських військовополонених.

У науковому дискурсі виокремлюються два основні шляхи потрапляння службовців Червоної армії до німецького полону. Перший із них був зумовлений комплексом зовнішніх чинників об'єктивного характеру, які не залежали від індивідуального вибору військовослужбовців. Йдеться, зокрема, про прорахунки військово-політичного керівництва СРСР, недостатній рівень підготовки особового складу, масштабний ідеологічний вплив нацистської пропаганди, а також кризу морально-психологічного стану солдатів і командирів, особливо характерну для початкового етапу німецько-радянської війни⁵⁰⁴.

Другий шлях – свідоме рішення військових щодо завершення боротьби. Дослідник М. Еделе акцентував увагу на тих радянських військовослужбовцях, які добровільно переходили на бік ворога, розподіливши загальну масу таких «бранців» на три підкатегорії:

- Дезертири – військовослужбовці, які залишали поле бою без попереднього наміру перейти на бік противника. Їхні дії могли бути зумовлені різними мотивами: страхом перед бойовим зіткненням, гуманістичними переконаннями або особистими інтересами в тилкових районах СРСР. Водночас потрапляння таких осіб у полон до Вермахту не означало їхньої автоматичної або добровільної готовності до співпраці з німецькою адміністрацією;

- Перебіжчики – військовослужбовці, які свідомо переходили лінію фронту на бік противника, демонструючи намір здатися в полон. Основним мотивом таких дій могло бути прагнення зберегти життя та надалі уникнути участі в бойових діях з обох сторін фронту. Водночас ця група не була однорідною: частина перебіжчиків прагнула приєднатися до Вермахту для боротьби проти більшовизму; інші намагалися зберігати нейтралітет або були змушені співпрацювати з німецькою адміністрацією;

⁵⁰⁴ Пастушенко Т. В'язні з України у концтаборі Маутгаузен: скільки їх було та що ми про них знаємо?. *Сторінки воєнної історії України*. 2021. № 23. С. 278–308.

- Колаборанти – військовослужбовці, які переходили лінію фронту з наміром співпрацювати з німецькою стороною у боротьбі проти більшовицького режиму. Такі особи нерідко ставали активістами серед бранців, яких найчастіше залучали до роботи в розвідувальних структурах Райху⁵⁰⁵.

Загалом німецька сторона розглядала всіх радянських військовослужбовців, які опинилися під її контролем, як однорідну категорію військовополонених з позначенням *Kriegsgefangene*. Вони утримувалися спільно, без чіткого адміністративного розмежування, а в офіційному діловодстві перебіжчики, як правило, не виділялися окремо: замість використання позначення *Überläufer* – перебіжчик, їх обліковували як звичайних полонених.

Зміна політики щодо перебіжчиків відбулася лише у 1944 році й мала переважно декларативний характер. Наказ ОКВ № 513 від 13 травня 1944 року формально передбачав для цієї категорії осіб краще поводження та можливість репатріації на Батьківщину після завершення бойових дій⁵⁰⁶. Хоча супровідна записка відділу «Іноземні армії Схід» прямо вказувала на пропагандистську мету, цей наказ мав бути скинутий у вигляді листівки, офіцерському складу Вермахту спеціально наказувалося не наголошувати перед військами на пропагандистському характері цього документа⁵⁰⁷.

Радянське військово-політичне керівництво та державна пропагандистська система заперечували саму можливість існування перебіжчиків, натомість формуючи ідеалізований образ військовослужбовця, який у разі оточення чинив опір до останнього набою, продовжував боротьбу вже з холодною зброєю в руках і потрапляв у полон виключно за умов надзвичайно важкого поранення та після втрати свідомості. Для того, аби червоноармійці діяли за алгоритмом «*вмерти, але в полон не здатися*», радянська держава вжила ряд заходів. По-перше, до початку війни до Кримінального кодексу СРСР було введено статтю 193, яка

⁵⁰⁵ Edele M. Stalin's defectors: How Red Army soldiers became Hitler's collaborators, 1941–1945. Oxford : Oxford University Press, 2017. С. 16-17

⁵⁰⁶ Betr.: Behandlung von sowjetischen Kriegsgefangenen und freiwillig auf die Seite der Deutschen übergehenden Angehörigen der Sowjetarmee. 13. Mai 1944. *BA-MA*. RH 2/2087. Bl. 66-68.

⁵⁰⁷ Behandlung von sowjet. Kgf. und freiwillig auf die Seite der Deutschen übergehenden Angehörigen der Sowjetarmee. 13. Mai 1944. *BA-MA*. RH 2/2087. Bl. 70.

декларувала покарання за здачу в полон у вигляді смертної кари з конфіскацією майна. Радянська пропаганда трактувала полон як форму державної зради, створюючи у масовій свідомості уявлення про те, що справжній патріот не має права скласти зброю за жодних обставин. Брошура для солдатів та командирів РСЧА містила попередження *«Того, хто потрапив у полон, очікують страждання, муки, тортури, а можливо і смерть!»*⁵⁰⁸. Генерал М. Д. Борисов свідчив: *«Вищий офіцерський корпус Росії⁵⁰⁹ не вірить у пропагандистські розповіді про знущання над російськими військовополоненими з боку німців. Прості ж солдати, яким подають цю пропаганду, вірять у неї»*⁵¹⁰.

Масове застосування цієї статті вперше відбулося після завершення радянсько-фінської війни. Унаслідок репатріації до СРСР було повернуто 5 648 військовослужбовців Червоної армії, з яких близько 500 осіб були засуджені за згадану вище статтею, а ще 4 354 отримали вироки від 5 до 8 років виправно-трудоих таборів. У такий спосіб військово-політичне керівництво СРСР переклало відповідальність за власні стратегічні прорахунки на військовослужбовців, фактично перетворивши жертв полону на «зрадників»⁵¹¹.

Після трагічних подій на Східному фронті влітку 1941 року каральні заходи щодо військовослужбовців, які опинилися в оточенні або потрапили в полон, досягли свого апогею. Зокрема, наказ Ставки Верховного Головнокомандування № 270 від 16 серпня 1941 року не лише визначав суворі покарання для згаданого в ньому командного складу, а й прямо санкціонував знищення «усіма засобами» тих червоноармійців, які мали намір здатися в полон⁵¹².

Ще у 1938 році Міністерство народної освіти та пропаганди досягло домовленості з Верховним командуванням Вермахту щодо підготовки

⁵⁰⁸ Брычев Н. Ф. Воин Красной Армии в плен не сдается!. Москва : Воениздат, 1941. С. 26

⁵⁰⁹ Переклад з німецької. Часто в німецькій документації під «росією» розуміється «Радянський Союз».

⁵¹⁰ Vernehmung des Kommandierenden Generals des VII Garde-Kav. Korp. 24 Feb. 1943. NARA. 315. Roll 2021. Pages 896-900. Microphotocopy.

⁵¹¹ Moore B. Prisoners of War: Europe: 1939-1956. Oxford : Oxford Academic, 2022. p. 50-53 URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840398.003.0011> (date of access: 01.12.2024).

⁵¹² Приказ № 270 Ставки Верховного Главного Командования Красной Армии 16 августа 1941 года. Военно-исторический журнал. 1988. № 9. С. 26–28.

спеціалізованих груп – рот пропаганди (нім. Propagandakompanie), які офіційно набули статусу окремих структурних підрозділів у Вермахті. В інструкції 1938 року, що регламентувала діяльність новостворених підрозділів, головним завданням пропагандистських рот було визначено забезпечення тісної координації між пропагандистськими заходами та бойовими діями на фронті. Передбачалося, що особовий склад цих формувань тісно співпрацюватиме з польовою контррозвідкою (відділом Абверу Іс), яка надавала доступ до протоколів допитів військовополонених⁵¹³.

У 1940 році відомство розпочало підготовку до війни проти СРСР. Пріоритетними цілями інформаційно-психологічних операцій визначалися: деморалізація ворога шляхом залякування, штучне нагнітання занепокоєння щодо долі рідних, які опинилися на окупованій території, культивування поразницьких настроїв серед особового складу Червоної армії, конструювання привабливого образу перебування в полоні, а також спонукання військовослужбовців до дезертирства та добровільного складання зброї.

Органам пропаганди Німеччини було поставлене завдання використовувати усі наявні можливості впливу на свідомість і волю противника, використовуючи брехню та провокації. Зокрема, в *«Пропозиціях щодо складання листівок для військ супротивника»* було зазначено: *«Якщо нам вдасться завоювати довіру противника тим, що ми обіллємо брудом свого фюрера і його соратників [...], і якщо нам вдасться проникнути в [...] душі солдатів противника, [...] то цим буде досягнуто більше, ніж найпереконливішою проповіддю про більшовицьку небезпеку [...], яка не буде сприйнята солдатом противника»*⁵¹⁴.

⁵¹³ Uziel, D., (2015). Propaganda, Kriegsberichterstattung und die Wehrmacht. Stellenwert und Funktion der Propagandatruppen im NS-Staat. У: R. Rother та J. Prokasky, ред. *Die Kamera als Waffe. Propagandabilder des Zweiten Weltkrieges* [онлайн]. Режим доступу: http://www.zeithistorische-forschungen.de/sites/default/files/medien/material/2015-2/Uziel_2010.pdf

⁵¹⁴ Qualter T. H. Propaganda and psychological warfare. New York : Random House, 1962. С. 113-114

Ще до початку операції «Барбаросса» керівництво Вермахту ухвалило ряд документів, що визначали засади пропагандистської діяльності, а також була поширена думка, що вплив пропаганди на Червону армію виявиться значно результативнішим, аніж на інших супротивників Вермахту, тому було заплановано масштабне застосування всього спектра пропагандистських інструментів, зокрема використання листівок⁵¹⁵.

На початку кампанії проти СРСР німецькі листівки були простими текстовими перепустками в полон без візуального оформлення. Вони містили інструкції безпечної здачі та могли використовуватися необмеженою кількістю солдатів. У листівках були обіцянки дотримання Женевських конвенцій, кращих умов, ніж на передовій, а також доводили безглуздість подальшого опору. Ці методи психологічної війни передбачали, що військовослужбовці Червоної армії не мали уявлення про умови німецького полону. Єдиним джерелом їхніх знань були політичні працівники, які стверджували: будь-яка слабкість прирівнюється до зради, а у разі неминучої поразки слід покінчити з собою, по можливості забравши із собою кількох німецьких вояків⁵¹⁶.

Страх перед розстрілом з боку власних наглядачів (політичних комісарів) та з боку противника пронизував свідчення офіцерів Червоної армії, зафіксовані в протоколах допитів. Генерал-майор П. Д. Артеменко повідомив про існування при штабі армії спеціального загону НКВС чисельністю 40 осіб, які стежили за офіцерським складом. Цей підрозділ мав чіткий наказ негайно розстрілювати будь-якого офіцера, незалежно від звання, якщо той виявляв намір здатися або перейти на бік противника. Самому П. Д. Артеменку вдалося позбутися наглядачів лише після того, як він загубився в лісі, де разом із сином та частиною

⁵¹⁵ Weisungen für die Handhabung der Propaganda im Fall «Barbarossa» June 1941. ГАРФ. Р-7021. Оп. 148. Д. 208. Л. 26-30. Копія німецькою мовою. URL: <https://www.prlib.ru/item/1321814> (дата доступу: 11.09.2025).

⁵¹⁶ Пастухова Я. В. Війна за свідомість: радянські військовополонені у системі німецької воєнної пропаганди. *Воєнно-історичний вісник*. 2026. № 59(1). С. 88. URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2026-59-1-77-91> (дата звернення: 14.04.2026).

офіцерів штабу очолюваного ним корпусу очікував на прихід німецьких підрозділів, щоб добровільно скласти зброю⁵¹⁷.

Аналіз свідчень перебіжчиків та полонених офіцерів засвідчує, що страх перед розстрілом формувався одночасно з двох боків, створюючи психологічну пастку. З одного боку, майор РСЧА В. Покорний вказував на систематичне залякування офіцерів з боку політруків⁵¹⁸, з іншого – зі зведеного звіту про допит офіцерів М. М. Соловйова, І. М. Солодкого та І. М. Простака випливає, що комісари цілеспрямовано нав'язували особовому складу переконання про неминучий розстріл у німецькому полоні⁵¹⁹. Аналогічні свідчення надав генерал-майор М. І. Прошкін: «[...] генерал зараз твердо переконаний, що після закінчення допиту його розстріляють. Він стверджує, що російські офіцери, а особливо генерали, не вважаються військовополоненими»⁵²⁰. Натомість майор С. Ставський, відкидаючи твердження офіцерів Абверу про масову втечу радянських командирів у тилі райони, зауважував, що таких дезертирів, найімовірніше, було б розстріляно своїми ж, а кількість перебіжчиків, особливо серед офіцерів, була б суттєво вищою, якби не загальна переконаність у неминучій страті⁵²¹. Лейтенант І. С. Шахов також визнавав, що терор із боку політичних комісарів у поєднанні зі страхом бути розстріляним противником слугував вагомим чинником, що підтримував опір Червоної армії⁵²².

Водночас підполковник РСЧА Ковальов звертав увагу на додатковий аспект цієї проблеми: після того як комісари на фронті припинили носити розпізнавальні знаки та перестали візуально відрізнятися від інших офіцерів, останні під час потрапляння в полон почали побоюватися бути хибно

⁵¹⁷ Vernehmung des Kommandierenden Generals der Roten XXVII. A.K. Generalmajor Artemenko. 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/473. Bl. 62-68.

⁵¹⁸ Vernehmung des Kriegsgefangenen (Überläufer) Major Pokornyj. 8. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 158-162.

⁵¹⁹ Aussagen kriegsgefangener Offiziere vom 9. 7. 1941. 9. Juli 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/471. Bl. 89-91.

⁵²⁰ Aussagen des Gen.Maj. Nikolai Proschkin, Kdr. der LVIII. Geb.Div. 5. August 1941. *ВА-МА*. RH 24-49/161. Bl. 326-328.

⁵²¹ Vernehmung. 25. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 299-300.

⁵²² Vernehmungsbericht des russischen Leutnants Schachow, Iwan Semenowitsch. 29. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 302-306.

ідентифікованими як комісари – особливо за відсутності відповідних документів⁵²³.

На допитах, дуже часто ставилися питання про ефективність пропагандистських матеріалів, які використовувалися на лінії фронту. Відгуки щодо них були різними – негативними, нейтральними або невизначеними, схвальними. Наведемо приклади. Маємо негативні оцінки такого змісту від генерал-майора М. І. Потапова: *«Німецькі листівки – як це сказати? – часто дуже дивні. Деякі папірці справляли майже комічне враження. Зовсім негативний ефект мали листівки з незрозумілими словами, які, ймовірно, мали виглядати особливо народними. Гасло: «Бий жида-політрука, пика просить цеглину!»*^{*524} часто висміювалося, його сенс майже ніхто не розумів»; полонений генерал-майор К. Є. Куліков так оцінив одну з листівок: *«Пропаганда могла б бути хорошою і справляти однаковий вплив на офіцерів і солдатів [...] Одна з них [листівок] була «грубо» і незграбно зроблена: листівка із радянською зіркою, молотом і серпом та віршем»*⁵²⁵ (Додаток К)⁵²⁶.

З-поміж нейтральних або невизначених суджень можемо навести таку цитату: *«[...] щодо ефективності наших агітаційних листівок, обидва полонені [...] ухилялися від чіткої відповіді. Вони обоє сказали: «Є різні думки. Одні читають їх, інші – ні. Деякі вірять обіцянкам німців, інші – скептично налаштовані або зовсім не довіряють». Проте обидва офіцери зазначили, що ефект від пропагандистських листівок заперечити неможливо»*⁵²⁷.

Прикладом схвального відгуку про німецьку пропаганду можуть бути слова перебіжчика з 38-го козачого полку В. Скорохода, який у липні 1941 року

⁵²³ Vernehmung des Genst.Offz. Obstlt. Kowalew. 20. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 270-272.

⁵²⁴ В оригіналі російською «Бей жида-политрука, рожа просит кирпича!». Це гасло також стало усною перепусткою в полон.

⁵²⁴ Vernehmung des gefangenen Oberbefehlshabers der 5. russ. Armee Generalmajor Potapow. 3 Oktober 1941. *РГВА*. 1387. Оп. 1, . Спр. 104. Л. 15-21.

⁵²⁵ Vernehmung des Generalmajors Kulikow. 29 Sept. 1941. *РГВА*. 1387. Оп. 1, . Д. 103. Л. 2-5.

⁵²⁶ Passierschein «Links der Hammer, rechts die Sichel». *museum-digital:berlin*. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/79960> (дата звернення: 18.09.2025).

⁵²⁷ Vernehmung des Kommandeurs Schr.gt. 847 und dessen Adjutanten am 3.9. 4 September 1941. *РГВА*. 1387. Оп. 1, . Спр. 103. Арк. 39.

свідчив: «Я почув по радіо заклик [...] прочитав листівки, які були скинуті з цивільного літака. Завдяки цьому я набрався довіри до німців і вирішив перейти на їхній бік. Я взяв із собою двох інших товаришів, і ми разом вирушили до лісу, щоб втекти»⁵²⁸.

Для підвищення ефективності листівкової пропаганди було переглянуто зміст листівок-перепусток. До їхнього тексту включили звернення до офіцерів Червоної армії, на якому наполягали опитані полонені та перебіжчики. Зокрема, полонений капітан НКВС Б. Дібунін вказував, що тексти листівок, на його думку, мали хибне психологічне спрямування. Вони мали бути спрямовані не лише на рядовий склад, але й на офіцерів і партійний актив⁵²⁹ Перебіжчик лейтенант Б. Л. Кияневський, який сам пред'явив 3 листівки-перепустки, свідчив, що «[...] офіцери ставилися з особливою недовірою до першої редакції листівки, оскільки в ній не було достатньо чітко обіцяно належне поводження з офіцерами Червоної армії в разі їхнього переходу на бік противника або потрапляння в полон»⁵³⁰.

Рішенням, яке підвищило довіру до пропагандистських матеріалів, стало використання фотографій радянських військовополонених. На противагу фотографіям, що призначалися для внутрішньої пропаганди (расові портрети, величезні колони бранців, принизливі підписи) зображення радянських військовополонених у листівках, адресованих бійцям Червоної армії, створювалися за іншою логікою: нейтральні або «дбайливі» ракурси, крупні плани окремих впізнаваних постатей, відсутність сцен насильства, кадри з їжею, медичною допомогою. Метою таких матеріалів було не демонструвати «трофей», а переконувати, деморалізувати й формувати прийнятне ставлення до німецького полону⁵³¹.

⁵²⁸ Vernehmung des Überläufers aus dem 38. Kosakenregiment W. Skorochod. 4 September 1941. *РГВА*. 1387. Оп. 1., Спр. 102. Арк. 102.

⁵²⁹ Vernehmung. 23. September 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/473. Bl. 216-222.

⁵³⁰ Gefangenenaussagen. 6. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 126.

⁵³¹ Пастухова Я. В. Війна за свідомість: радянські військовополонені у системі німецької воєнної пропаганди. *Воєнно-історичний вісник*. 2026. № 59(1). С. 86. URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2026-59-1-77-91> (дата звернення: 14.04.2026).

Першими фото, які активно тиражувалися в листівках, стали зображення полоненого сина Й. Сталіна – Якова Джугашвілі. Факт полону такої особи став «подарунком» для пропагандистів. З цього приводу було створено кілька листівок, які містили фотографії на яких Я. Джугашвілі приязно розмовляє з німецькими офіцерами та його рукописне звернення до батька (Додаток Л)⁵³².

За свідченням майора А. Опанащука, особливий вплив мали саме ці листівки. У зв'язку з появою такого зображення інші офіцери розмірковували наступним чином: *«Якщо вже син Сталіна не був розстріляний, то й вони самі у випадку потрапляння в полон, ймовірно, не будуть розстріляні»*⁵³³.

Усі листівки з портретами відомих військових діячів як інструмент психологічної війни слід розглядати лише в історичному контексті й перевіряти їхній зміст за іншими джерелами. У повісті В. В. Муратова та Ю. М. Городецької (Лукиної) *«Командарм Лукин»* згадується листівка з портретом генерала В. Я. Качалова та закликом до солдатів припинити опір і здатися в полон⁵³⁴, що згодом стало підставою для внесення його до наказу № 270 як «зрадника». Такої листівки нами в архівах не виявлено. З огляду на те, що В. Я. Качалов загинув у бою 4 серпня 1941 року біля села Старинки Смоленської області, у разі її існування вона, ймовірно, була фальсифікацією пропагандистських підрозділів Вермахту.

Фальсифікації з використанням фотографій полонених радянських генералів з'являлися й після Другої світової війни. Зокрема, твердження про нібито існування агітаційної листівки з фотографією полоненого генерал-майора П. Г. Понеделіна, на якій він «піднімає келих шампанського за перемогу Вермахту», не підтверджується відомими джерелами. Це твердження є пізнім

⁵³² Flugblatt mit Passierschein. 9 August. 1941 *BA-MA*. RW 4/1207. Bl. 13-14.

⁵³³ Aussagen des Kriegsgefangenen Major Opanassjuk Adam, Nachrichtenführer d. 189. Schtz.Div. 7. August 1941. *BA-MA*. RH 24-49/161. Bl. 340-342.

⁵³⁴ Муратов В. В., Городецкая (Лукина) Ю. М. Командарм Лукин. Москва : Воениздат, 1990. С. 353-354

міфом, що виник із переказів і спекуляцій навколо реальних фотосесій полонених генералів П. Г. Понеділіна та М. К. Кирилова⁵³⁵.

У ході бойових дій на Східному фронті роль візуальних елементів у пропаганді зростала. Допити полонених і перебіжчиків допомагали коригувати листівки, змінюючи їхню тематику, риторичку та візуальні рішення. З 1943 року з'явилися листівки з повідомленнями від полонених офіцерів Червоної армії, у яких стверджувалося, що командири перебувають під німецьким захистом і беруть участь у підготовці повоєнного устрою. Однією з них була листівка із зображенням А. А. Власова та передруком його листа «Чому я став на шлях боротьби з більшовизмом», яка, за звітами пропагандистів, мала значний деморалізуючий ефект⁵³⁶.

Ці події стали підґрунтям для спеціальної операції ОКВ, спрямованої на офіцерів Червоної армії – Акції «Срібна смуга» (нім. Aktion «Silberstreif»), що тривала з травня по вересень 1943 року. Вона була спрямована на заохочення командирів Червоної армії, за прикладом А. А. Власова, переходити на бік Райху задля дестабілізації Червоної армії⁵³⁷. Ключовим елементом операції стала листівка «Наказ № 13» (Додаток М)⁵³⁸, що відтворювала текст відповідного наказу ОКВ. У ній зазначалося, що офіцери РСЧА, які добровільно перейдуть лінію фронту, не будуть вважатися військовополоненими, а отримають кращі умови утримання та право вибору подальшої служби – у з'єднаннях РВА, національних батальйонах, тилових частинах або будуть задіяні на цивільній роботі.

Загальним планом інформаційної кампанії передбачалося авіаційне розповсюдження до одного мільярда листівок по всій лінії Східного фронту, з

⁵³⁵ Москальчук К., Чорний О. Фотознімки полонених в «уманському котлі» радянських воєначальників у серпні 1941 року як джерело інтерпретацій воєнно-історичних подій. *Воєнно-історичний вісник*. 2024. Т. 50, № 4. С. 74-75 URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2023-50-4-66-78> (дата звернення: 07.04.2025).

⁵³⁶ Deutsches Flugblatt zur «Russischen Befreiungsarmee». *museum-digital:berlin*. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/73746> (дата звернення: 18.09.2025).

⁵³⁷ Aufzeichnung. Betr.: Aktion Wlassow. *BA-MA*. RH 2/2558. Bl. 290-298.

⁵³⁸ Flugblatt "Befehl Nr. 13 des Oberkommandos der Deutschen Armee". *museum-digital:berlin*. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/73745> (дата звернення: 18.09.2025).

максимальною концентрацією пропагандистських зусиль в операційній зоні групи армій «Центр» безпосередньо перед початком операції «Цитадель»⁵³⁹. Втім, акція дала обмежений результат: у зоні групи армій «Північ» кількість перебіжчиків не зросла, а в смузі групи армій «Центр» їх кількість несуттєво збільшилася під час наступу Вермахту, так і не досягнувши рівня 1942 року⁵⁴⁰.

Третій Райх успішно використовував тоталітарний характер режиму для монополії на пропаганду всередині країни, а ще успішніше – в місцях утримання військовополонених. Найефективнішою системою пропаганди в роки війни на Східному фронті була індоктринація через полонених-колаборантів. Вони створювали в таборах проницькі організації, власним прикладом показуючи, що перехід на сторону ворога нівелює небезпеку загинути в полоні та надає сенсу подальшому існуванню. Яскравим прикладом успішної індоктринації є колишній командувач 1281-го батальйону М. Т. Тіхоміров, який погодився агітувати співвітчизників переходити на бік Райху. Як зазначав генерал-майор П. Д. Артеменко – найкращою пропагандою для майбутнього перебіжчика були військовополонені, які поверталися з німецького полону та розповідали, які хороші умови за лінією фронту⁵⁴¹.

Такі методи використовувалися, по-перше, через відсутність мовного бар'єру між тим, хто поширював пропаганду і тих, на кого вона була розрахована; по-друге, довіра до такого агента була значно вищою, ніж до німецьких спецслужб, а отже, антирадянська агітація була більш результативною. З цього приводу німецька розвідка зробила наступний висновок: *«Це служить доказом того, що навіть вищі радянські офіцери можуть бути залучені на німецьку*

⁵³⁹ [Brief] Über die von der Abteilung Fremde Heere Ost zur Vorbereitung der Überläuferpropaganda-Aktion getroffenen Massnahmen. 3. Mai 1943. *ВА-МА*. RH 2/3114. Bl. 20-26; [Brief] An den Herrn Chef des Generalstabes d. Heeres. 5. Mai 1943. *ВА-МА*. RH 2/3114. Bl. 15-18.

⁵⁴⁰ Пастухова Я. В. Війна за свідомість: радянські військовополонені у системі німецької воєнної пропаганди. *Воєнно-історичний вісник*. 2026. № 59(1). С. 88. URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2026-59-1-77-91> (дата звернення: 14.04.2026).

⁵⁴¹ Vernehmung des Kommandierenden Generals der Roten XXVII. A.K. Generalmajor Artemenko. 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/473. Bl. 62-68.

сторону, незважаючи на те, що раніше вони були членами всеросійської комуністичної партії та прихильниками сталінського режиму»⁵⁴².

Захоплення в полон слід розглядати як першу, критичну стадію уполонення, що запускає ланцюг подальших процедур. Як правило, захопленню в полон на Східному фронті передувало тривале оточення з частими авіаційними нальотами, артилерійськими обстрілами, закликами здаватися з гучномовців. Це значно погіршувало моральний стан червоноармійців у той час як представники офіцерського корпусу і політпрацівники ефективно протистояти цьому не могли і не вміли. В одному із протоколів допитів радянський полонений описав такий випадок: «Солдати відпочивали, коли повз проходили батальйонний комісар і командир. Один із солдатів крикнув, що не хоче більше воювати, і попросив убити його. Комісар наказав негайно застрелити цього солдата»⁵⁴³.

Під час активних бойових дій, особливо в наступальних операціях, солдати та офіцери зазвичай мало думають про полон, хоча він і входить у тріаду найбільших страхів військовослужбовців «каліцтво-полон-загибель»⁵⁴⁴. Це пов'язано з особливістю людської психіки витіснити неприємні можливості майбутнього зі свідомості. Про це знаходимо свідчення у Ф. Я. Черона: «...Думки про здачу в полон у мене ніколи не було. Думаю, що й у інших мого віку, тобто молодших за 25 років, не було обдуманого рішення здаватися в полон. [...] ані рядові, ані командири не знали, що робити. Єдиний наказ був: радянський солдат воює до останнього патрона, останній залишає для себе. Про полон ніхто ніколи й думати не смів»⁵⁴⁵. Для багатьох військових полон став несподіванкою, вони не були морально готовими до нього. Прикладом такого шокового стану може бути момент захоплення у полон полковника В. М. Ващенко, який зазнав

⁵⁴² Beilage Nr. 3 zu Bericht Nr. 104. Vernehmungs-Ergebnisse. 15. Oktober 1941. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*. RZ 211/105183. Bl. 60. Abschrift.

⁵⁴³ Gefangenenvernehmungen vom 29-30. 7. 41. 31 July 1941. *РГВА*. 1387. Оп. 1, . Д. 102. Л. 105.

⁵⁴⁴ Апальков В. В. Психологічні механізми регуляції поведінки військовополонених засобами символічної мімікрії : дис. ... д-ра філософії в галузі психології : 19.00.09. Київ, 2023. С. 68

⁵⁴⁵ Черон Ф. Я., Лугин И. А. Немецкий плен и советское освобождение. Полплотка свободы. Париж : YMCA-Press, 1987. Т. 6. С. 29

авіакатастрофи та одразу після приземлення був виявлений воєнізованими частинами СС⁵⁴⁶.

Лише під час тривалого оточення або перед капітуляцією з'являлися розмови про полон, і окремі рішучі особистості ухвалювали відповідні рішення. У стані шоку багато військовослужбовців впадали в ступор і апатію, фактично віддаючи свою долю на волю інших. Активна пропаганда самогубства, як єдиного виходу уникнути неминучого полону, призводила до суїцидів серед радянських військовослужбовців на першому етапі полону. Підтвердження цьому факту знаходимо в протоколі допиту полковника Ф. Г. Гаврилова, який повідомив:» [...] У полон потрапив увесь штаб полку. [...] Командувач фронтом Кирпонос 19 вересня 1941 року застрелився»⁵⁴⁷. Аналогічні дії оточенців описує генерал-майор О. Є. Будихо: «Генерал-майор Подлас – командувач 43-ї або 53-ї армії (насправді 57-ї – Я. В. Пастухова), відчуваючи загрозу захоплення в полон, застрелився. Те ж саме зробив начальник штабу»⁵⁴⁸.

Основною мотивацією до здачі в полон була пряма загроза життю. У незначній частині випадків потрапляння у полон було спричинене неможливістю чинити опір через поранення, через відчай та зневіру у власних силах у безвихідній ситуації⁵⁴⁹. Захоплення в бою могло бути після кількадечних поневірянь в оточенні або ж після поранення, яке призводило до того, що бійці знаходилися на межі фізичних можливостей. Сам акт здачі у полон часто викликав шок, який часто обумовлював покірну або апатичну поведінку бранців. Цей етап полону характеризувався відсутністю часу для роздумів, оскільки супротивник активно здійснював роззброєння бранців та доправлення їх до

⁵⁴⁶ Палий П. Н., Ващенко Н. В немецком плену. Париж : YMCA-PRESS, 1987. Т. 7 : Наше недавнее. С. 245

⁵⁴⁷ Генерал Власов: История предательства / ред. А. Н. Артизов. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 1 : Нацистский проект «Аktion Wlassow». С. 216

⁵⁴⁸ Там само. С. 524

⁵⁴⁹ Ширококов Ю. М. Стадії військового полону та особливості їх впливу на психіку військовослужбовців. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2016. № 20. С. 313–321.

збірних армійських пунктів. Особи, які демонстрували вагання або затримували рух полонених у колоні, могли бути розстріляні на місці⁵⁵⁰.

Сприйняття полону залежало: по-перше, від очікувань і ставлення солдата до війни; по-друге, від конкретної ситуації. Наведемо полярні приклади психологічних реакцій радянських військовослужбовців. Колишній військовослужбовець РСЧА, який приховав свою особу під псевдонімом І. А. Лугін, потрапив у полон під час невдалого наступу на Харківщині навесні 1942 року, описував свої відчуття так: *«Коли хвилювання перших годин полону трохи стихлилися, настала несподівана реакція – всіх охопило відчуття якогось полегшення. Здавалося, величезна вага, що давила на плечі багато років, нарешті зникла, і ми вперше в житті розправили плечі»*⁵⁵¹. Натомість П. М. Палій пережив зовсім інші емоції: *«Існує величезна різниця між відчуттями людини, що потрапила в полон у великій масі, коли сотні чи тисячі солдатів, опинившись у безвихідній ситуації, кидають зброю і піднімають руки, і відчуттями однієї людини [...] За будь-яких обставин перехід солдата на становище полоненого супроводжується психологічним шоком, але цей шок значно сильніший і дошкульніший для одинака, ніж для «одного з багатьох»*⁵⁵². Активний вплив радянської пропаганди простежується в реакції В. М. Ващенко: *«Я просив лише, щоб мене швидше розстріляли, аби не мучитися. Я боявся, що мене будуть катувати, бо, побачивши знаки СС у солдатів і офіцерів, вирішив, що мене неодмінно мають розстріляти за відмову відповідати на військові питання»*⁵⁵³.

Другою стадією полону було транспортування полоненого до місця утримання. За спостереженнями вченого В. Лундена більшість полонених на цьому етапі приховували основний страх перед невідомим майбутнім. Вони

⁵⁵⁰ Lunden W. Captivity psychoses among prisoners of war. *Journal of Criminal Law and Criminology*. 1949. Т. 39, № 6. С. 725

⁵⁵¹ Черон Ф. Я., Лугин І. А. Німецький плен і советське визволення. Полплотка свободи. Париж : YMCA-Press, 1987. Т. 6. С. 298

⁵⁵² Палій П. Н., Ващенко Н. В німецькому плену. Париж : YMCA-PRESS, 1987. Т. 7 : Наше недавнє. С. 68-69

⁵⁵³ Палій П. Н., Ващенко Н. Вказана праця. С. 246

залишалися мовчазними, не виявляючи інтересу до будь-чого⁵⁵⁴. За свідченнями колишніх комбатантів, військовополонені завжди були проблемою для будь-якого підрозділу, особливо під час маневрів для подальшого розгортання бойових дій. Наявність полонених вимагала чималої кількості охорони, однак, користуючись шоковим станом та фізичною втомою бранців, німецькі війська скорочували охоронні команди до мінімуму. На етапі конвоювання надмірна жорстокість стосовно бранців (її офіційно регламентували директиви ОКВ⁵⁵⁵), яку не соромилися демонструвати конвоїри, формувала атмосферу страху та напруги. Місця постійного утримання, куди направляли військовополонених після їхнього збору та первинної сегрегації хворих, євреїв, комісарів від основної маси полонених, могли знаходитися на значних відстанях від лінії бойового зіткнення, тому шлях до них часто мав назву «марш смерті»⁵⁵⁶. У багатьох випадках під час переміщення полонених їх не забезпечували продовольством та водою, не дозволяли тривалий відпочинок, а тих, хто відстав чи порушував стрій – розстрілювали. Наслідками насилля на другому етапі полону в морально-психологічному аспекті були втрата впевненості у майбутньому, хаотизація свідомості, невпевненість у власних силах. Створення обстановки страху та залежності від конвойних груп було характерним для початкових етапів військового полону, що використовувалося для полегшення контролю над великою масою бранців⁵⁵⁷.

Наступним етапом полону був перший допит військовополоненого, у ході якого представники Абверу намагалися отримати оперативну інформацію, військові таємниці та компрометуючі матеріали стосовно радянського військово-

⁵⁵⁴ Lunden W. Captivity psychoses among prisoners of war. *Journal of Criminal Law and Criminology*. 1949. Т. 39, № 6. С. 726

⁵⁵⁵ Anordnungen des Oberkommandos der Wehrmacht für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener. 8 September 1941. *BA-MA*. RW 6/279. Bl. 27-37. Original.

⁵⁵⁶ *Völkischer Beobachter*. 1941. 28 черв. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19410628&seite=1&zoom=33> (дата звернення: 04.06.2025); *Völkischer Beobachter*. 1943. 20 січ. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19430120&seite=2&zoom=33> (дата звернення: 04.06.2025).

⁵⁵⁷ Широбоков Ю. М. Етимологічні та асоціативні складові категорії «Полон». *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. 2018. Т. 1, № 3. С. 151

політичного керівництва та на інших полонених. Під час допиту здійснювався максимальний психологічний тиск із використанням різноманітних підходів. Поширеними були вдавана доброзичливість з подальшим створенням атмосфери розслаблення з поступовим переходом до відвертих розмов з використанням наявної у співробітників розвідки інформації.

Як правило, у ході бесід-допитів полоненим високопоставленим радянським офіцерам пропонували закурити, пообідати або випити чаю чи кави. До того вони могли привести себе до ладу – помитися, побритися, отримати першу медичну допомогу. Генерал-майор П. Г. Новіков після катастрофи евакуаційного судна біля Севастополя зафіксував в своєму щоденнику: *«Ми в лазареті. Прийом непоганий. Всіх швидко обробили і розмістили»*⁵⁵⁸. Цікаву деталь знаходимо у протоколі допиту генерала П. П. Єршакова, останній у ході бесіди *«[...] зміг викликати у себе сльози, під дією алкоголю»*⁵⁵⁹. У цьому випадку представники Абверу ймовірно створили атмосферу довіри та спокою, як метод спілкування із захопленим у полон. У примітках до протоколу допиту генерала М. Т. Романова зафіксовано, що він *«справив приємне враження, достойно поведився під час обіду і виглядав доглянутою людиною»*⁵⁶⁰, що також натякає на відносно позитивну атмосферу, в якій бранцю дали можливість розслабитися. Генерал-майор М. Д. Борисов під час допиту *«[...] робив заяви без будь-якого стримування, його манера поведінки була самовпевненою, з особливою гордістю він розповідав про своє підвищення на службі та досягнення підрозділів, якими він командував»*⁵⁶¹, що знову ж таки є свідченням того, що німецька розвідка вміло підійшла до спілкування з бранцем. Протилежним був стан генерал-майора

⁵⁵⁸ Vernehmung des Gen.Majors Nowikow. 5. Juli 1942. BA-MA. RH 21-1/447. Bl. 108-110.

⁵⁵⁹ Vernehmungs-Ergebnisse. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 211/105183. Bl. 123-125. Original.

⁵⁶⁰ Vernehmung des russischen Generals Michael Timofejewitsch Romanoff. 6 October 1941. PGBA. 1387. Op. 1. D. 104. L. 23-26.

⁵⁶¹ Vernehmung des Kommandierenden Generals des VII Garde-Kav. Korp. 24 Feb. 1943 NARA. 315. Roll 2021. Pages 896-900. Microphotocopy.

П. Г. Понеделіна *«Командувач 12-ї армії за своєю поведінкою був значно замкнутішим, ніж його підлеглі»*⁵⁶².

Допити радянських генералів фіксують повідомлення про те, як ними сприймався полон. Оскільки для радянського уряду всі полонені були зрадниками, значна частина бранців відчували розчарування або сором за бажання зберегти власне життя. Генерал-майор М. Т. Романов після оточення Могильова, отримавши поранення, певний час перебував у селі Борсуки без військової форми, видаючи себе за цивільного. Згідно з наказами німецької адміністрації, всі військові мали з'явитися в місцеву комендатуру. На питання представника групи армій «Центр» чому генерал цього не зробив, він відповів: *«А ви б здалися як офіцер? Генерали не здаються»*⁵⁶³. У допиті генерал-лейтенанта І. М. Музиченко зафіксовано: *«[...] тяжко переживає долю своєї армії та власний полон і вважає своє життя фактично зруйнованим, незалежно від того, що ще на нього чекає»*⁵⁶⁴.

Відверту відповідь про ставлення радянської влади до полонених офіцерів, а також про власні переживання щодо полону, містить протокол допиту генерал-майора К. Є. Кулікова: *«Раніше в царській армії офіцер міг отримати винагороду за втечу з полону, а зараз офіцери, які повертаються, як наприклад, двоє його знайомих, отримують 10 років ув'язнення за перебування на ворожій території і це представляють як винагороду! Оскільки він потрапив у полон, то більше немає надії»*⁵⁶⁵.

З огляду на протоколи допитів деяких військовополонених, доходимо висновку, що німецькі органи розвідки, окрім іншого, цікавив і моральний стан військових РСЧА. Питання відповідного характеру трапляються майже в усіх

⁵⁶² Gefangenenaussagen des Generalmajor Pawel Ponjedelin, Oberbefehlshaber der 12. Armee und des Generalmajor Nikolai Kirillow, Kommandeur des XIII. Schtz.-Korps. 7. August 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 140-148. Abschrift.

⁵⁶³ Vernehmung des russischen Generals Michael Timofejewitsch Romanoff. 7. Oktober 1941. *РГВА*. 1387. Оп. 1. Д. 104. Л. 22-26.

⁵⁶⁴ Vernehmung des Oberbefehlshabers der 6. russischen Armee am 9.8.1941. 9. August 1942. *ВА-МА*. RH 21-1/472. Bl. 180-196.

⁵⁶⁵ Vernehmung des Generalmajors Kulikow. 29 September 1941. *РГВА*. 1387. Опис 1. Спр. 103. Арк. 2-5. Оригінал.

записах допитів як високопоставлених радянських офіцерів, так і молодшого командного складу. Досить багато відомостей щодо цього знаходимо у матеріалах допиту полковника Н. Т. Тіхомірова. Окрім інформації про пригніченість серед військових унаслідок поразок 1941 року, маємо цікаве твердження: *«Існує неофіційний наказ, згідно з яким офіцери не повинні переміщуватися перед фронтом під час бою, а лише йти в маршових шеренгах, щоб зберегти офіцерський склад. Сучасний командир користується цим наказом для власної вигоди, залишаючись позаду, що помічає кожен солдат, що викликає зниження морального духу»*⁵⁶⁶.

Системне відчуження командного складу спричиняло розрив вертикальних зв'язків довіри й авторитету та руйнувало психологічну єдність особового складу. Ця дезінтеграція стала визначальною рисою четвертої стадії уполонення – періоду адаптації, що відбувається під час тривалого перебування в місцях утримання.

Прибуття до табору було своєрідним переходом від поганого становища полоненого до ще гіршого. На цьому етапі бранці відчували кризу віри, позбавлення репутації та престижу. Психологічний ефект більшовицької пропаганди закінчувався і полонені починали усвідомлювати рівень влади німецької адміністрації. Іноді, військова субординація руйнувалася ще на полі бою, але переважно ієрархія відносин командир-солдат нівелювалася саме в місцях утримання. Це пов'язано з тим, що чимало рядових і офіцерів звинувачували старших командирів у тому, що вони стали бранцями ворога. Для прикладу, так думав полковник В. А. Новобранець про командарма І. М. Музиченка: *«Я не міг йому пробачити втечі перед вирішальним боєм на прорив. Він утік на одному з останніх танків, який певною мірою надав би допомогу солдатам під час наступу. [...] Коли я зустрівся з ним, була велика спокуса висловити йому свою думку про нього як людину і командувача»*⁵⁶⁷.

⁵⁶⁶ Beilage Nr. 2 zu Bericht Nr. 104 - Gr. Schattenfroh. 11 October 1941. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*. RZ 211/105183. Bl. 56-59. Original.

⁵⁶⁷ Новобранець В. А. «Я предупредил о войне Сталина»: Записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. С. 314

Найкраще спілкування і стосунки між полоненими у таборах формувалися тоді, коли формальними та неформальними лідерами були одні й ті ж особи. На жаль, у німецькому полоні такий статус лідерам зберегти було надзвичайно важко. Виділимо причини цього. По-перше, однією з директив ОКВ було визначено обов'язкове відокремлення офіцерів від червоноармійців⁵⁶⁸. По-друге, апатичність командирів внаслідок стресу після уполонення. По-третє, представники командного складу могли отримати кращі умови утримання в офіцерському таборі⁵⁶⁹. По-четверте, небажання вищого командного складу співпрацювати з табірною адміністрацією для участі у самоврядуванні військовополонених.

У полоні нівелювалася межа в системі взаємин між офіцерами і солдатами, а значну кількість конфліктів полонені вирішували силовими методами. Відмова генералів Червоної армії від участі в адмініструванні життя полонених також мала причини. Участь в управлінні життям бранців мала бути сполучною ланкою між колективом полонених, які очікують поблажливого ставлення та покращення умов полону, та адміністрацією табору, яка очікує виконання своїх вимог. Ситуація ставала надзвичайно складною, коли табірна верхівка вимагала виконання жорстких та негуманних заходів від тих, хто погодився на співпрацю в управлінні полоненими.

Наказ ОКВ від 29 грудня 1941 року засвідчує одну з найжорстокіших практик поводження з радянськими військовополоненими. Документ регламентував порядок виконання смертних вироків через повішення щодо радянських полонених: комендантам таборів наказувалося вербувати саме з-поміж бранців осіб, готових виконати роль ката, пропонуючи їм винагороду у вигляді грошей або їжі⁵⁷⁰.

⁵⁶⁸ Anordnungen des Oberkommandos der Wehrmacht für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener. 8 September 1941. *BA-MA*. RW 6/279. Bl. 27-37. Original.

⁵⁶⁹ Betr.: Behandlung sowjet. angeblicher Offiziere ohne Ausweis. 18 September 1943. *BA-MA*. 6/270. Seit 148 zurück. Original.

⁵⁷⁰ Betreff: Vollstreckung von Todesstrafen an sowjetischen Kriegsgefangenen. 29. Dezember 1941. *BA-MA*. RW 5/242. Bl. 9.

Відмова реалізації таких рішень німецької адміністрації призводила до заміни непокірних полонених на лояльних. Водночас, повна покірність також не давала позитивних результатів для більшості утримуваних. П. М. Палій зазначив: *«Якби восени 1941 року вони [генерали] не розгубилися, не сховалися за своїми чинами, як равлики в мушлях, а рішуче і наполегливо почали б говорити з німецькою адміністрацією таборів, використовуючи авторитет великих воєначальників, визнаних і німцями, то, цілком ймовірно, що умови існування полонених у багатьох таборах можна було б покращити. У будь-якому разі, можна було б не допустити, щоб внутрішня адміністрація цих таборів потрапила до рук авантюристів і негідників...»*⁵⁷¹.

На тлі вищевикладеного це міркування є лише припущенням. Натомість, зміст висловленого колишнім військовополоненим підтверджує тезу про те, що у важких умовах виживання часто знаходяться люди, які через власну вигоду прагнуть здобути керівну посаду та захищають її всіма засобами, включно з доносами або відправкою опонентів на небезпечні роботи. Поневолювачі практикували періодичну зміну місця утримання військовополонених аби завадити утворенню товариських взаємин, налаштовуючи бранців один проти одного.

За складних умов військового полону, коли переважна більшість червоноармійців були схильні до інфантильної залежності та готовності підпорядковуватися авторитету, лідерство відіграло вирішальну роль у житті бранців. Позитивним прикладом збереження формального і неформального лідерства є генерал Д. М. Карбишев, який підтримував бранців у таборах та не перейшов на сторону ворога, хоча неодноразово отримував такі пропозиції. *«Карбишев користувався у таборі великою повагою, авторитетом і любов'ю. Коли він йшов по табору, його вітали, стоячи по команді «струнко»*⁵⁷². Протилежним прикладом може бути комбриг І. Г. Бессонов. Він, перебуваючи в

⁵⁷¹ Палій П. Н., Ващенко Н. В немецком плену. Париж : YMCA-PRESS, 1987. Т. 7 : Наше недавнее. С. 168

⁵⁷² Новобранец В. А. «Я предупредил о войне Сталина»: Записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. С. 362

таборі Гаммельбург, організував «Політичний центр боротьби з більшовизмом», тобто став формальним лідером для червоноармійців, які мали антирадянські настрої. Це безумовно було на руку німецькій розвідці, оскільки саме на колаборації та індоктринації були зосереджені дії німецької адміністрації у таборах для військовополонених.

Для досягнення потрібного результату табірна адміністрація використовувала різні методи і засоби впливу на червоноармійців. Їхня варіативність була значною.

Голод – це сильний життєвий інстинкт, що пересилує моральні та соціальні цінності. Німецька адміністрація використовувала його як найпростіший спосіб упокорення великої кількості полонених. Через дистрофію вони не могли чинити активний фізичний опір, а обіцянка їжі сприяла колаборації. Фізичне насилля, пояснюється як самим фактом війни так і пропагандою ненависті, виконувало функцію покарання та залякування і формувало у бранців бажання уникнути його за будь-яку ціну. Унаслідок нацистської расової політики норми забезпечення радянських військовополонених свідомо занижувалися порівняно зі стандартами утримання бранців із західних країн. Кількість підготовлених таборів для утримання червоноармійців була однозначно недостатньою. Загроза життю та здоров'ю через неприйнятні кліматичні та санітарні умови викликала закономірне прагнення нівелювати вище згадані чинники.

Трудове використання радянських військовополонених мало різний характер – залучення для роботи в сільському господарстві, у військовій промисловості або на підприємствах з важкими умовами праці. Розподіл на роботу міг надати шанс на виживання або ж приректи на жорстоку смерть. Співпраця з адміністрацією вселяла полоненому надію на те, що він міг бути направлений на легкі види робіт, що хоч якось дозволяло зберегти життя.

Природною реакцією психіки на фізичне знуцання є емоційне притуплення. Таке специфічне пристосування ментальної системи є, до певної міри, правильною реакцією, що дозволяє уникнути виснаження сил. Однак, тривале притуплення повністю поглинало особистість бранців, оскільки почуття

в таких випадках притуплювалися, а заподіяння болю і страждань іншим бранцям не мали обмежень. Це призводило до моральної деградації окремих полонених⁵⁷³.

Аналіз психологічних впливів засвідчив доцільність психологічної обробки у формах індоктринації та політичного перевиховання⁵⁷⁴. Наслідком таких дій ставала зміна ворожого ставлення до Німеччини на нейтральне або ж на повістю прихильне відношення до власних поневолювачів. Ми виокремлюємо наступні психологічні засоби впливу.

Перше. Проведення для полонених лекцій з пропозиціями колаборації. Такий варіант впливу був не надто успішним, оскільки лекційний матеріал містив чимало пропагандистських штампів. Варто наголосити, що спротив до такої агітації було легше реалізувати за рахунок того, що лекції проводилися перед великою кількістю військовополонених і груповий опір було легше організувати. Формування системи опору на подібних лекціях в таборі Гаммельбург згадував у мемуарах В. А. Новобранець⁵⁷⁵.

Друге. Техніка пошуку слабких місць у системі переконань окремо взятих полонених, навіювання необхідної участі в розумовій діяльності, яка не суперечить моральним принципам бранця. Такий вплив починався з незначних вимог із поступовим їх збільшенням у міру того, як полонений йшов на співпрацю. Прикладом застосування такої техніки був, так званий «історичний кабінет», у якому полоненим високопоставленим радянським офіцерам пропонувалося описати бойовий шлях очолюваних ними підрозділів.

Третє. Інформаційна ізоляція – один з найпростіших методів впливу на психіку бранців. Прибуття нових полонених до місць утримання викликало хвилю розпитувань про стан фронту. Перебіжчик М. Т. Тіхоміров зазначав, що найсильніший вплив на моральний стан червоноармійців мали новини про їхній

⁵⁷³ Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу: психолог у концтаборі. Київ : Основи, 2016. 160 с.

⁵⁷⁴ Апальков В. В. Психологічні механізми регуляції поведінки військовополонених засобами символічної мімікрії : дис. д-ра філософії в галузі психології : 19.00.09. Київ, 2023. С. 75

⁵⁷⁵ Новобранець В. А. «Я предупредил о войне Сталина»: Записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. С. 354

дім, а не агітація. Якщо домівка військового була окупована, то він більше не бачив необхідності чинити спротив⁵⁷⁶. Туга за домом та родиною, а також відсутність можливості сповістити рідних про власну долю провокували сильні душевні переживання.

Брак інформації про перемоги СРСР також збільшувала зневіру та схиляла військових до колаборації. Величезним тягарем для військовополонених було усвідомлення їхньої безперспективності звільнення з табору. Водночас саме дефіцит достовірної інформації та відчуття безвиході штовхали частину полонених, передусім офіцерів із досвідом командування, до пошуку активних форм спротиву.

В другій половині січня 1945 року німецька адміністрація почала здійснювати евакуаційні заходи, і вже 30-31 січня було прийнято рішення про евакуацію бранців з головного табору, що супроводжувалося наказом про страту 200 в'язнів згідно списку, який був у розпорядженні коменданта табору А. Кайндля. В ніч з 1 на 2 лютого 1945 року 144 в'язнів в числі яких був генерал-майор С. А. Ткаченко, вивели з камер та бараків і розстріляли силами есесівської команди в розстрільному блоці головного табору⁵⁷⁷.

Кінцева мета всіх методів впливу і пропаганди – примус до вчинення дій вигідних країні поневолювачу. Генерал-полковник медичної служби академік М. М. Бурденко, так описав досвід зустрічі зі звільненими радянськими військовополоненими: *«Радість побачити звільнених людей затьмарювалася тим, що на їхніх обличчях було заціпеніння [...] пережиті страждання поставили знак рівності між життям і смертю. Я спостерігав три дні цих людей – психологічний ступор не змінювався»*⁵⁷⁸.

⁵⁷⁶ Beilage Nr. 1 zu Bericht Nr. 104 - GH Schattenfroh. 13 October 1941. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts*. RZ 211/105183. Seit 53. Original.

⁵⁷⁷ Fubel J. Evakuierungs- und Kriegsschauplatz Mark Brandenburg. *Militaergeschichtliche Zeitschrift*. 2022. Bd. 81, Nr. 1. S. 174–208. URL: <https://doi.org/10.1515/mgzs-2022-0007> (Zugriff am: 05.04.2026).

⁵⁷⁸ Широбоков Ю. М. Генезис військового полону в культурно-історичному розвитку України. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Т. 2, № 6. С. 90

Отже, об'єктивної оцінки поведінки полонених бути не може. Психологічна стійкість бранців залежала від індивідуальних особливостей, тривалості перебування в полоні та інтенсивності реакцій на обставини полону. Переважна більшість червоноармійців залишилися вірними присязі, пройшли полон із зразковою моральною стійкістю – вони гідні поваги та ґрунтовних досліджень, адже досвід таких особистостей буде корисним для військових, які боронять Україну нині. Натомість бійці РСЧА, які в тій чи іншій мірі допомагали нацистському режиму та стали на шлях колаборації, заслуговують на розуміння. Надзвичайно складні моральні умови німецького полону та вміле використання психологічного тиску, могли зламати зневірених та втомлених військових Червоної армії. Такі випадки також потребують вивчення задля розуміння процесів, що можуть відбуватися в середовищі полонених, яких утримує тоталітарна держава з абсолютним ігноруванням міжнародного законодавства.

Таким чином, політика нацистської Німеччини щодо радянських офіцерів-військовополонених характеризувалася свідомим ігноруванням норм міжнародного права та перетворенням системи полону на інструмент фізичного знищення й ідеологічної боротьби. Місця утримання являли собою складну, адміністративно розгалужену мережу таборів із жорстокими умовами існування, що спричиняли масову смертність і змушували частину бранців до колаборації заради виживання. Попри хаос у відомчому підпорядкуванні та поступову уніфікацію під контролем СС, головною метою цієї системи залишалася не гуманна ізоляція комбатантів, а їхня жорстка експлуатація та ліквідація як «ідеологічних ворогів» Райху.

РОЗДІЛ IV. ЗВІЛЬНЕННЯ З ПОЛОНУ ТА ПОДАЛЬШИЙ СТАТУС ПОЛОНЕНИХ РАДЯНСЬКИХ ОФІЦЕРІВ

4.1. Способи звільнення з полону

Звільнення з полону було одним із найважливіших питань у житті військовополонених, адже для багатьох із них воно означало не лише повернення до мирного середовища, а й реальну можливість вижити в умовах війни.

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929 року передбачала кілька механізмів звільнення. Відповідно до статті 68, воюючі держави могли домовлятися про звільнення частини полонених ще під час активної фази конфлікту. Передусім це стосувалося важкопоранених і хворих. Умови такого звільнення мали визначатися спеціальними угодами між сторонами за участю Міжнародного Комітету Червоного Хреста та за посередництва держави-покровительки. Однак ані СРСР, ані Німеччина фактично не застосовували передбачені Конвенцією механізми обміну військовополоненими через державу-покровительку, як це було, наприклад, у взаємодії між Третім Райхом та Бельгією⁵⁷⁹.

У звіті Міжнародного Комітету Червоного Хреста щодо діяльності на території СРСР під час Другої світової війни зазначалося, що попри те, що Радянський Союз не ратифікував Женевську конвенцію 1929 року, МКЧХ був готовий здійснювати опіку над радянськими військовополоненими та збирати відомості про місця їхнього утримання. Радянська сторона погодилася

⁵⁷⁹ Report Of The International Committee Of The Red Cross On Its Activities During The Second World War. Geneva : Imprimerie du «Journal de Geneve», 1948. Vol. 2. С. 200.
URL: [https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20\(September%201939%20-%20June%201947\)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater](https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20(September%201939%20-%20June%201947)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater) (date of access: 17.06.2024).

обмінюватися інформацією про захоплених у полон солдатів і офіцерів Вермахту та його союзників. Державою-покровителькою, відповідальною за забезпечення мінімальних гарантій безпеки й лікування радянських військовополонених, була Швеція.

9 липня 1941 року Міжнародний Комітет Червоного Хреста повідомив радянський уряд, що Данія, Фінляндія та Угорщина готові передати СРСР списки військовополонених. 22 липня 1941 року аналогічні повідомлення надійшли від Італії та Словаччини. 20 серпня того ж року німецька сторона передала перші списки радянських військовополонених, до яких було включено прізвища 400 осіб. Комунаційний центр з обміну інформацією про полонених між Райхом і СРСР, створений не пізніше 1 вересня 1941 року в Анкарі, не дав очікуваних результатів. У жовтні–листопаді 1941 року до керівництва СРСР надійшли нові списки, отримані МКЧХ, однак відповіді від радянської сторони не було. Це спричинило заяви німецького уряду про те, що через відсутність офіційної реакції Берлін вважав себе звільненим від дотримання домовленостей щодо обміну інформацією та припинив надсилати до МКЧХ статистичні дані про кількість і місця утримання радянських військовополонених⁵⁸⁰.

Ці події слід розглядати в ширшому політичному контексті, характерному для початкового етапу німецько-радянського протистояння на Східному фронті. Німецьке керівництво розраховувало на швидке завершення війни і прагнуло демонструвати на міжнародній арені уявну прихильність та гуманне поводження з радянськими військовополоненими. Насправді ж Адольф Гітлер не допускав можливості повного виконання положень Женевської конвенції 1929 року. У повідомленні щодо поводження з військовополоненими на території Радянського

⁵⁸⁰ Report Of The International Committee Of The Red Cross On Its Activities During The Second World War. Geneva : Imprimerie du «Journal de geneve», 1948. Vol. 2. С. 255.

URL: [https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20\(September%201939%20-%20June%201947\)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater](https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorldWar/Report%20of%20the%20International%20Committee%20of%20the%20Red%20Cross%20on%20its%20activities%20during%20the%20second%20world%20war%20(September%201939%20-%20June%201947)%20Vol.%202/page/n253/mode/2up?view=theater) (date of access: 17.06.2024).

Союзу зазначалося, що за свідченням фельдмаршала Вільгельма Кайтеля, А. Гітлер відмовився укладати будь-які гуманітарні угоди з СРСР. На його думку, радянська влада прагнула таких домовленостей не з гуманних міркувань, а з політичною метою – аби ідентифікувати полонених та використати ці дані для переслідування їхніх родин⁵⁸¹.

Натомість причини відмови радянської сторони достеменно не відомі. Ймовірно, СРСР блокував міжнародну допомогу військовополоненим задля підтримання власного пропагандистського нарративу, який полягав у тому, що бранцям не варто чекати допомоги. Німецька заборона представникам МКЧХ відвідувати табори чи частини таборів, де утримували радянських бранців⁵⁸², лише допомагала радянській пропаганді формувати у військовослужбовців Червоної армії уявлення про полон як явище, де жодна інституція ні державна, ні міжнародна не зможе допомогти. СРСР відмовився боротися за захист своїх громадян, які стали бранцями, тому легальних шляхів звільнення з полону для радянських військовополонених у роки Другої світової війни фактично не було, їхня подальша доля повністю залежала від бачення проблеми німецьким командуванням.

За оцінками істориків, звільнення з полону бійців Червоної армії за рішенням німецької адміністрації було вкрай обмеженим явищем. У цьому контексті варто розмежовувати поняття «реального звільнення» та «переведення» зі статусу військовополоненого. Реальне звільнення передбачало повернення бранців до місця постійного проживання під поруку місцевої громади. Такі випадки були нечастими і здебільшого стосувалися рядового складу Червоної Армії. Натомість переведення зі статусу військовополоненого було суто юридичною маніпуляцією. Фактично бранцям не надавали свободу – їх лише формально знімали з обліку та переводили до категорії цивільних примусових робітників (із закріпленням за конкретними господарствами) або залучали до допоміжних формувань Вермахту. Ця зміна дозволяла бранцям

⁵⁸¹ Anordnungen für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener in allen Kriegsgefangenenlagern. 9 August 1941. *BA-MA*. RH 49/19. Bl. 49-59.

⁵⁸² Zulassung von Besuchern zu Sowjet-Kr.Gef.-Lagern. 41. *BA-MA*. RH 49/44. Bl. 43-43.

отримувати кращі умови харчування та побуту, але зберігала їхню залежність від окупантів. Стратегія Німеччини на окупованих територіях вибудовувалася за принципом «розподіляй і володарюй».

Ключовим документом, що суттєво вплинув на долю радянських військовополонених, став наказ Г. Райнеке, ухвалений 8 вересня 1941 року. Його було розроблено на основі масштабного інспектування таборів на окупованих територіях, а положення цього наказу узагальнили та посилили директиви весни–літа 1941 року, пов’язані з поводженням із військовополоненими в зоні проведення операції «Барбаросса»⁵⁸³.

Відповідно до попередніх наказів німецького командування, представники певних національностей мали утримуватися окремо від загальної маси радянських військовополонених. До цієї категорії належали фольксдойче (етнічні німці), білоруси, представники народів країн Балтії, румуни, поляки, грузини та фіни. Згодом на підставі спеціальних розпоряджень було затверджено перелік етнічних груп, які підлягали не лише окремому утриманню, а й звільненню за спрощеною процедурою: додому відпускали фольксдойче, українців, білорусів, румунів, фінів та вихідців з країн Балтії. Мотивація окупаційної влади була різною: представники країн-союзниць Німеччини підлягали звільненню автоматично; народи Балтії, згідно з расовою теорією (розробленою, зокрема, балтійським німцем Альфредом Розенбергом), вважалися спорідненими з арійцями. Натомість українців звільняли переважно з прагматичних та економічних міркувань – окупаційна адміністрація прагнула забезпечити лояльне ставлення місцевого населення до «нового порядку», а також отримати робочі руки, необхідні для проведення сільськогосподарських робіт.

Вітчизняні історики наводять аргументи щодо причин, з яких німецька адміністрація ухвалювала рішення про звільнення окремих категорій українців із полону. Т. Г. Гунчак запропонував концепцію, відповідно до якої частина

⁵⁸³ Anordnungen für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener in allen Kriegsgefangenenlagern. Abschrift als Anlage zum Schreiben des Oberkommandos der Wehrmacht. 8 September 1941. *BA-MA*. RW 6/279. Арк. 15-20.

німецького військового командування розглядала українців як потенційних союзників, що було зумовлено попередніми контактами з українськими політичними та військовими структурами. На підтвердження цього дослідник звертає увагу на організацію військової підготовки (вишколу) членів ОУН на території Німеччини, започатковану у серпні 1939 року за участю структур Абверу⁵⁸⁴.

Т. В. Пастушенко аргументує, що звільнення українців німецьким військовим командуванням практикувалося з огляду на те, що вони, на відміну від росіян, не були титульною нацією держави, якій Німеччина жорстко протистояла в роки Першої світової війни. Навіть навпаки – український народ часів Української Центральної Ради та Української Держави був союзником для Німецької імперії⁵⁸⁵.

Німецька пропаганда активно спекулювала фактами звільнення полонених за національною ознакою. Аналіз окупаційної преси засвідчує, що доволі часто з'являлися публікації, написані в пропагандистській тональності, які підтверджували факт звільнення українців з німецького полону. Прикладом такого матеріалу є стаття О. Трактомира «Повернувся я додому», опублікована 26 жовтня 1941 року в газеті «Вінницькі вісті». У матеріалі крізь призму негативних вражень колишнього червоноармійця від служби в РСЧА та стан емоційного піднесення після звільнення з полону, цілеспрямовано конструювався позитивний образ окупаційної влади⁵⁸⁶.

Підзаголовок до замітки «Правда про німецький полон» в одному з номерів «Дніпропетровської газети» за липень 1943 року виразно відображає ідеї пропаганди: «*Наші земляки-полонені, відпущені з таборів, викривають*

⁵⁸⁴ Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом. Український визвольний рух. 2007. № 11. С. 61–80.

⁵⁸⁵ Пастушенко Т. Радянські військовополонені в Україні та нацистській Німеччині. Geschichtsportal «Die Ukraine und Deutschland im 20. Jahrhundert» Історичний портал «Україна і Німеччина у 20-му столітті». URL: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/sowjetische-kriegsgefangene-in-der-ukraine-und-in-deutschland/> (дата звернення: 26.06.2024).

⁵⁸⁶ Трактомир О. Повернувся я додому (Зі щоденника військовополоненого). Вінницькі вісті. № 24. С. 2.

більшовицьку брехню»⁵⁸⁷. У матеріалі «Вертаються з таборів полонені», опублікованому у газеті «Українські щоденні вісті» у серпні 1941 року зазначено, що до редакції часто звертаються рідні полонених за допомогою в поверненні бранців додому. Редакція газети рекомендувала читачам звертатися до Українського Червоного Хреста для вирішення таких питань⁵⁸⁸.

Варто наголосити, що організації, які діяли на окупованих територіях України, юридично не були регіональними представництвами МКЧХ. Фактично це були місцеві громадсько-благодійні ініціативи, які перейняли відповідну назву та символіку для підкреслення гуманітарного характеру своєї діяльності. Такий статус підтверджується як повною відсутністю міжнародної матеріальної допомоги для радянських військовополонених, так і тим фактом, що Міжнародний Комітет Червоного Хреста не вказав ці українські структури у вищезгаданих звітах про свою діяльність у роки Другої світової війни, оскільки не визнавав їх легітимними національними товариствами.

Громадські об'єднання виконували функцію посередників між полоненими, їхніми родинами та окупаційною адміністрацією. Водночас діяльність таких ініціативних груп мала відбуватися під її суворим контролем. За свідченнями учасників подій, Український Червоний Хрест у Києві створив спеціальне бюро з розшуку військовополонених і займався складанням списків бранців, завдяки яким згодом можна було ініціювати процедуру їхнього звільнення⁵⁸⁹. Полтавське відділення Українського Червоного Хреста також активно працювало над складанням списків військовополонених не лише в самому обласному центрі, а й на території всієї області. Зокрема, представники організації відвідали місця утримання бранців у Кременчуці та Хоролі⁵⁹⁰. Очільник Українського Червоного Хреста в місті Києві Ф. П. Богатирчук у спогадах зазначав, що діяльність організації була припинена в березні 1942 року

⁵⁸⁷ Островський Є. Правда про німецький полон. Дніпропетровська газета. № 61. С. 1.

⁵⁸⁸ Вертаються з таборів полонені. Українські щоденні вісті. № 43. С. 5.

⁵⁸⁹ Богатирчук Ф. П. Мой жизненный путь к Власову и Пражскому манифесту. Сан-Франциско : Глобус, 1978. С. 132.

⁵⁹⁰ В'юн Г. І. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві 1941-42 рр. Новий Ульм : Вид-во «Укр. Вісті», 1973. С. 14.

через звинувачення у співпраці з підпіллям та виявлення Гестапо «значних зловживань»⁵⁹¹.

Керівниця полтавського осередку Українського Червоного Хреста Г. І. В'юн згадувала, що офіційні звільнення військовополонених були дозволені німецькою окупаційною адміністрацією з огляду на етнічне походження бранців. Водночас вона наголошує, що на початку зими 1941 року цей процес супроводжувався суворими обмеженнями: *«[...] не могли бути відпущеними, навіть якщо вони покалічені та тяжко хворі, ніякі інтелектуалісти та професіоналісти, а зокрема лікарі, вчителі і, взагалі, освічені й інтелігентні люди»*⁵⁹². Прикметно, що про заборони щодо військових звань Г. І. В'юн не згадує. Це дозволяє висунути гіпотезу, що принаймні частина молодшого та середнього офіцерського корпусу РСЧА українського походження взимку 1941–1942 років теоретично могла мати шанс на звільнення.

Формально на Полтавщині звільнення з полону були заборонені взимку 1942 року, однак через гостру потребу німецьких військових у теплому одязі набула поширення таємна практика «торгівлі» бранцями, завдяки якій місцеві жителі змогли врятувати багатьох родичів, віддаючи як викуп хутро й кожухи⁵⁹³. Зрештою, вже влітку 1942 року Полтавське відділення Українського Червоного Хреста було ліквідовано.

Ще однією особливістю нацистської політики щодо військовополонених українського походження була суворо регламентована можливість отримання ними посилок від чітко визначених інституцій. В одній з німецьких директив зазначалося: *«Будь-які подарунки, що надходять у табори для військовополонених українського походження, можуть бути прийняті та передані командуванням лише в тому випадку, якщо відправником є Німецький Червоний Хрест або «Українське довірча станиця» в Берліні чи вказані їхні опорні пункти. Подарункові відправлення від українських допомогівих комітетів або подібних організацій мають бути відхилені. Опіка над військовополоненими*

⁵⁹¹ Богатырчук Ф. П. Вказана праця. С. 141.

⁵⁹² В'юн Г. І. Вказана праця С. 26.

⁵⁹³ В'юн Г. І. Вказана праця С. 28.

українського походження, наприклад, як над французькими військовополоненими, не передбачається»⁵⁹⁴.

Окрім Червоного Хреста, справами українських військовополонених також опікувалася громадська організація «Український центральний комітет» (далі – УЦК), заснована у 1939 році. Діяльність цієї організації слугує додатковим підтвердженням тези Т. Г. Гунчака. Очолював УЦК В. М. Кубійович – доктор філософії та доцент Ягеллонського університету у Кракові. Після завершення німецько-польської війни він розгорнув активну громадську діяльність, відстоюючи національні інтереси українців на теренах Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя. Із початком німецько-радянської війни В. М. Кубійович продовжив свою роботу та поширив вплив Українського центрального комітету на території Генерального губернаторства, сформувавши осередки у Львові та Кракові, а також невелике представництво в Берліні⁵⁹⁵. До сфери компетенції комітету належали питання повернення депортованих дітей, збір фінансових і матеріальних пожертв для українських військових формувань, що співпрацювали з Вермахтом, а також організація культурно-освітніх заходів⁵⁹⁶.

Зокрема, у серпні 1943 року, коли через брак трудових ресурсів німецька адміністрація дозволила переводити українських військовополонених на цивільні роботи, УЦК опублікував повідомлення *«До відома родин полонених українців»*, у якому йшлося: *«У зв'язку з нашими заходами в справі звільнення з таборів воєнно-полонених та переношування на цивільні роботи українців, колишніх вояків советської армії, що походять з Генерал-Губернії прохаємо всіх заінтересованих, що ще досі цього не зробили, переслати нам якнайскоріше наступні дані:*

Ім'я, прізвище та звання полоненого. Метрикальний витяг полоненого із зазначенням, що він є українцем та арієм. Посвідка замешкання з Громадського Уряду із зазначенням, що полонений не є комуністом. Адреса табору, що в ньому

⁵⁹⁴ Befehlssammlung Nr. 8. 31 December 1941. *ВА-МА*. RW 6/270. Bl. 114.

⁵⁹⁵ Провідник Українського Центрального Комітету. *Голос Підкарпаття*. 1943. 8 серп. С. 4.

⁵⁹⁶ Лисенко Є. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни. Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років : Матеріали міжнар. наук. конф., м. Київ, 2 черв. 2006 р. Київ, 2008. С. 89-90.

перебуває полонений і число полоненого. З якого часу остання вістка від полоненого»⁵⁹⁷.

Ще однією інституцією, яка опікувалася долею українських військовополонених на території Генерального губернаторства, була Українська греко-католицька церква і безпосередньо митрополит Андрей Шептицький. Його лист-звернення до очільника УЦК містить моторошні свідчення про становище бранців у таборах: жахливі санітарні умови, масовий голод, випадки канібалізму та відсутність укриття від холоду. Також митрополит зазначав, що на підставі розпорядження А. Гітлера триває процес часткового звільнення українських полонених, який, однак, часто гальмується через бюрократично-логістичні перепони та критичний стан здоров'я самих бранців. Наголошуючи на тому, що німецька окупаційна адміністрація не перешкоджає гуманітарним ініціативам церкви, А. Шептицький пропонував об'єднати зусилля з УЦК задля покращення умов утримання військовополонених українського походження в зимовий період⁵⁹⁸.

Відповідно до таємного розпорядження Верховного командування сухопутних військ від 18 грудня 1941 року, звільнення радянських бранців українського походження для задоволення потреб армійського командування залишалося офіційно дозволеним. Згідно з документом, таких осіб дозволялося обмежено використовувати як допоміжних охоронців, перекладачів, службовців допоміжної поліції, а також залучати до виконання необхідних сільськогосподарських робіт⁵⁹⁹. Звільнення з полону шляхом переведення бранців на цивільні роботи стало характерним явищем для періоду 1942–1944 років, оскільки лише 24 грудня 1941 року А. Гітлер офіційно погодив

⁵⁹⁷ До відома родинам полонених українців. *Голос Підкарпаття*. 1943. 18 лип. С. 7.

⁵⁹⁸ Мягкий М. Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України). *Архіви України*. 2015. № 3. С. 112.

⁵⁹⁹ Entlassung sowjetischer Kriegsgefangener ukrainischen Volkstums. 18 December 1941. *ВА-МА*. RW 6/276. Bl. 18. Original.

використання радянських військовополонених у військовій економіці Третього Райху⁶⁰⁰.

У пізніших архівних документах містяться свідчення про те, що військовополонені прагнули вивчати німецьку мову задля кращої комунікації на робочому місці: *«Багато російських військовополонених, особливо офіцери, бажать навчитися німецької мови, щоб мати змогу використовувати її у необхідний час. [...] Оскільки це потребуватиме лише невеликої кількості грошей з німецької скарбниці, швидке рішення та відповідні дії бажані, щоб російські офіцери могли навчатися»*⁶⁰¹. Згодом німецьке командування дозволило базове вивчення мови (суто для розуміння команд) окремим категоріям бранців: трудовим загонам, допоміжній охороні та табірній агентурі⁶⁰².

Залучення до сільськогосподарських робіт на окупованій території СРСР підвищувало ймовірність взаємодії військовополонених із місцевим населенням, яке всіляко прагнуло допомогти бранцям. Якщо на початковому етапі окупації для звільнення часто було достатньо назватися українцем, а місцевим жінкам просто визнати полоненого своїм родичем чи навіть укласти шлюб, то згодом процедура суттєво ускладнилася. Керівництво таборів почало вимагати від місцевих органів влади, зокрема сільських старост або голів районів, офіційних письмових порук, які б гарантували національну приналежність та відсутність зв'язків з більшовицькою партією⁶⁰³.

У цьому контексті вкрай показовим є випадок командувача 44-ї стрілецької дивізії генерал-майора С. Я. Ткаченка. Історик В. В. Даценко зазначає, що генерал-майор перебував у таборі військовополонених у місті Гайсин, де зміг видати себе за українця, що й дозволило йому звільнитися з полону. Проте під

⁶⁰⁰ [Lassen die sowjetischen Kriegsgefangenen arbeiten]. 24 December 1941. ЦДАВО. 3206. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 2-3.

⁶⁰¹ [Mitteilung von Technische Brigade Mineralöl, Ic Arbeitseinsatz. Aussonderungslager Zehlendorf]. 22 June 1942. ВА-МА. BW 9/2124. Bl. 747.

⁶⁰² Betr.: Vermittlung von deutschen Sprachkenntnissen. 17 November 1942. ВА-МА. RW 6/270. Bl. 102.

⁶⁰³ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Часопис «Критика», 2011. С. 112-114.

час спроби перейти лінію фронту його було затримано⁶⁰⁴. Іншу версію подій пропонує дослідник життєвого шляху командувача 44-ї стрілецької дивізії В. В. Левченков. Він наводить докази того, що пораненого С. Я. Ткаченка у збірному таборі в селі Копенкувате не ідентифікували за військовим званням, після чого той вирушив на північ. Згодом одна з місцевих жительок містечка Узин поблизу Білої Церкви «впізнала» в ньому свого чоловіка, що стало підставою для його звільнення з неволі. Упродовж нетривалого часу генерал-майор працював на млині в узинському колгоспі, однак невдовзі його затримав місцевий поліцей, який упізнав у ньому колишнього командувача дивізії⁶⁰⁵. Хоча збережені матеріали допитів генерал-майора⁶⁰⁶ не дають змоги остаточно реконструювати перебіг подій, цілком імовірно, що в його біографії могли мати місце елементи обох описаних сценаріїв.

Військовополонені, залучені до робіт у колгоспах чи радгоспах, також могли отримати офіційну короткострокову відпустку після виконання всього необхідного обсягу завдань та за умови їхньої бездоганної поведінки. Обов'язковою умовою було й те, що «[...] військовополонені, які отримали відпустку, повинні знати місцеву мову для ефективного виконання своїх обов'язків». Такі «звільнення» мали бути чітко регламентовані, а повернення на місце роботи суворо контролювалося. Якщо бранці проживали на окупованій території, в такому випадку вони навіть могли повернутися на довоєнне місце проживання⁶⁰⁷.

Випадок генерал-майора інтендантської служби етнічного естонця Т. Ю. Ротберга потребує додаткового дослідження через брак верифікованих даних. Водночас на підставі наявних джерел та історичної літератури можна встановити кілька версій обставин його потрапляння та звільнення з німецького

⁶⁰⁴ Даценко В. В. Зеленая брама: возвращение к легенде. Кировоград : Имэкс-ЛТД, 2013. С. 186.

⁶⁰⁵ Левченков В. В. Жизнь и военная служба генерал-майора С. А. Ткаченко. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 24. С. 249.

⁶⁰⁶ Vernehmung des Gen.maj. Tkatschenko. 4 сент. 1941 г. *РГВА*. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 30-31.

⁶⁰⁷ Besondere Anordnungen für die Versorgung Nr. 135/41. 6 October 1941. *ВА-МА*. RH 26-221/17. Bl. 198.

полону. У липні 1941 року генерал-майор, за однією з версій, отримав поранення під Порховом і потрапив у німецький полон⁶⁰⁸, за іншою – втік під час маршу 22-го стрілецького корпусу з Естонії в район міста Порхов (на схід від Пскова) і добровільно здався в полон⁶⁰⁹. Т. Ю. Ротберга утримували в таборі Ебенроде у Східній Пруссії, звідки його було звільнено. За однією з версій, яку наводить О. І. Нуждін, про це потурбувався його син – Гарлет Ротберг, який на той час був добровольцем у Вермахті⁶¹⁰ і нібито умовив начальника табору відпустити батька додому з огляду на його етнічне походження та окупацію німецькими військами Естонії. Після підписання зобов'язання більше не воювати з німецькою армією, у липні 1942 року генерал Т. Ю. Ротберг повернувся в Таллінн, де проживав до осені 1944 року⁶¹¹ без намагань вийти в розташування Червоної армії⁶¹².

Окрім звільнення з полону за національною ознакою або шляхом переведення на цивільні роботи, існував ще один легальний механізм отримати свободу – звільнення за станом здоров'я. Однак для командирів Червоної армії, особливо вищого командного складу, така можливість була фактично недоступною. Для порівняння політики німецького командування щодо військовополонених різних армій показовими є приклади звільнення польських та радянських офіцерів. Характерною є доля Павла Шандрука (на той час – полковника Війська Польського), який на початку Другої світової війни отримав поранення і у вересні 1939 року потрапив до німецького полону. Його було направлено до табору військовополонених, де через незадовільні умови утримання та погане харчування стан його здоров'я значно погіршився, що стало підставою для госпіталізації та подальшого звільнення з неволі. Пізніше генерал згадував: «Мій стан був дуже поганий [...]. Я постав перед німецькою

⁶⁰⁸ Pihlak J. Viljandi kihelkond ja Vabaduse Risti vennad. *Viljandi Muuseumi aastaraamat*. 2008. P. 240–242. URL: <https://muuseum.viljandimaa.ee/aastaraamat/2008/pihlak.pdf> (date of access: 12.03.2026).

⁶⁰⁹ Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1992. № 12. С. 17–18; Нуждін О. И. Генералы и полковники РККА в плену в годы Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург, Екатеринбург : Алетейя, 2020. С. 369-370.

⁶¹⁰ Pihlak J. Вказана праця. С. 242.

⁶¹¹ Нуждін О. И. Вказана праця. С. 352.

⁶¹² Смыслов О. С. Сталинские генералы в плену. Москва : Вече, 2014. С. 276.

медкомісією, котра з огляду на мій безнадійний стан випустила мене з табору з дозволом повернутися додому»⁶¹³.

Загалом німецька сторона не відмовляла в наданні невідкладної медичної допомоги вищим офіцерам РСЧА, які потрапили в полон. Її першочергово забезпечували німецькі військові, але подальше лікування практикували полонені радянські лікарі, які не мали необхідних медикаментів та матеріалів. Для прикладу, полковника К. А. Некрасова начальника хімічних військ 6-ї армії, було виявлено у напівнепритомному стані під час прочісування лісистої місцевості біля села Копенкувате в серпні 1941 року. Він мав численні осколкові пораненнями зі значною крововтратою. Німецькі військові надали йому першу допомогу й відправили до лазарету у Вінницю, що зберегло життя полковника, але не стало приводом для звільнення з полону за станом здоров'я⁶¹⁴.

Ще одним прикладом лікування пораненого офіцера РСЧА є випадок комдива О. Д. Соколова. На початку серпня 1941 року, невдовзі після зайняття села, німці привезли туди пораненого комдива О. Д. Соколова. Його госпіталізували в німецькому шпиталі, що розміщувався у будівлі колишнього ветеринарного технікуму. Для нього виділили окрему палату, куди не допускали нікого з місцевих жителів. Очевидно, поранення були важкими: комдив, за висновками О. І. Нуждіна, загинув через чотири дні після потрапляння в полон⁶¹⁵.

В історичній літературі зафіксований факт про те, що генерал-майор І. О. Корнілов потрапив у полон через поранення в область грудної клітини⁶¹⁶. Однак, з огляду за представлену фотографію в роботі О. І. Нуждіна, генерала було поранено в щиколотку коли той тікав під час переслідування німецькими солдатами (Додаток Н)⁶¹⁷. Захоплений офіцер отримав кваліфіковану допомогу, підлікувався та був направлений у табір. Генерал-майор І. О. Корнілов пройшов

⁶¹³ Шандрук П. &. Сила доблесті / упоряд. І. Монолатій. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2019. С. 8.

⁶¹⁴ Нуждин О. И. Вказана праця. С. 271-272.

⁶¹⁵ Там само. С. 273-275.

⁶¹⁶ Свердлов Ф. Д. Советские генералы в плену. Москва : Издательство фонда «Холокост», 1999. 248 с.

⁶¹⁷ Нуждин О. И. Вказана праця. С. 269.

усі жахи німецького полону та повернувся на Батьківщину після закінчення війни.

Генерал-лейтенант РСЧА М. Ф. Лукін, який потрапив у полон у жовтні 1941 року, отримавши важкі поранення, і описував свій стан так: «[...] немає ноги, права рука перебита [...] жахливі фізичні болі. Температура понад сорок. Не сплю кілька днів. На яву галюциную»⁶¹⁸, – не лише не отримав звільнення, а й не дочекався елементарного покращення лазаретних умов. У спогадах М. Ф. Лукін описував долі інших тяжкопоранених командирів РСЧА – генерал-майора І. П. Прохорова та полковника І. О. Волкова, яких він зустрів у шпиталі у Смоленську. Генерал-майор І. П. Прохоров повідомляв, що у безвихідній ситуації оточення нібито намагався скоїти самогубство, однак невдало – він лише завдав собі тяжкого поранення пострілом у груди і був захоплений у полон без свідомості, де йому надали медичну допомогу та доставили до шпиталю. Разом із М. Ф. Лукіним їх неодноразово переводили до різних таборів для військовополонених, проте звільнення вони не отримували. Вочевидь, така тактика утримання була пов'язана з намірами німецької сторони залучити вищезгаданих командирів до колабораціоністської діяльності (що, зрештою, і вдалося реалізувати у випадку з полковником І. О. Волковим)⁶¹⁹.

Ще одним прикладом ігнорування положень Женевської конвенції щодо хворих і поранених військовополонених є доля генерал-майора І. М. Любовцева. Командуючий 51-м стрілецьким корпусом, під час відбиття контратаки німецьких військ на річці Дністер в ході Яссько-Кишенівської операції в серпні 1944 року отримав дуже тяжкі поранення – травматичну ампутацію лівої ноги та руки, а також поранення голови. У такому критичному стані генерал потрапив до полону. Спочатку його направили до шпиталю у Відні, однак вже у жовтні 1944 року було прийнято рішення про переведення його до табору Вюльцбург, куди згідно архівних документів, генерал мав дістатися пішим маршем⁶²⁰.

⁶¹⁸ Письмо М. Ф. Лукина из плена сестре А. Ф. Лукиной. *Край Смоленский*. 1991. № 3. С. 58–64.

⁶¹⁹ Муратов В. В., Городецкая (Лукина) Ю. М. Командарм Лукин. Москва : Воениздат, 1990. С. 342-343.

⁶²⁰ Verlegung von 2 sowj. Generalen. 11. Oktober 1944. *ВА-МА*. RH 53-17/184. Bl. 389. Abschrift.

Водночас свідчення молодшого командного складу Червоної армії демонструють, що для цієї категорії військовослужбовців звільнення за станом здоров'я залишалось можливим. Як приклад доцільно навести матеріали протоколу допиту сержанта В. Г. Клімова, надані органам радянської контррозвідки 15 липня 1943 року. Зокрема, військовослужбовець зазначав, що після поранення під Вовчанськом у червні 1942 року його спершу направили до санітарної частини табору для військовополонених на Холодній Горі на Харківщині, а у вересні перевели до барака для інвалідів. За словами сержанта, наприкінці вересня 1942 року на підставі висновку німецького лікаря його офіційно звільнили з полону⁶²¹.

Спогади Г. І. В'юн також підтверджують факти звільнення за станом здоров'я. Завдяки відданій праці представників Українського Червоного Хреста на Полтавщині та сприянню німецьких медиків місцевий шпиталь, куди направляли хворих та інвалідів із таборів, став ключовим осередком порятунку бранців: саме тут їм оформлювали підписані лікарями довідки про звільнення, які згодом офіційно затверджувала німецька військова комендатура. За її словами, звільнення могли отримати не лише хворі: *«[...] нам часто доводилося маскувати під хворих навіть і деяких зовсім здорових, але цінних і вартих рятунку українських полонених»*⁶²².

Проте звільнення за станом здоров'я становили незначний відсоток від загальної кількості військовополонених. Наприклад, згідно зі звітами по Райхскомісаріату Україна, за грудень 1941 року з цієї причини було звільнено лише 791 особу⁶²³.

⁶²¹ Протокол допроса В. Г. Климова, сержанта 431-го штурмового авиапалка, в отделе контрразведки НКО Подольского спецлагеря № 174. Пермь, 1943.

⁶²² В'юн Г. І. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві 1941-42 рр. Новий Ульм : Вид-во «Укр. Вісті», 1973. С. 27

⁶²³ Пастушенко Т. Військовий полон на території Райхскомісаріату Україна за матеріалами звітів керівника Вермахту в Україні 1941–1943 рр. Сторінки воєнної історії України. 2017. № 19. С. 172–184.

Воїни РСЧА, яких відпускали з полону, отримували спеціальний документ про звільнення (нім. *Entlassungsausweis* (див. Додаток П)⁶²⁴, що надавав їм право легально перебувати на окупованих територіях лише на певних умовах. Зокрема, колишній військовополонений зобов'язувався утримуватися від будь-яких ворожих дій проти Вермахту; мав якнайшвидше дістатися до місця проживання та протягом 8 днів з'явитися до найближчої комендатури; будь-які подальші переміщення могли здійснюватися виключно з дозволу німецької адміністрації. Також, звільнений мусив здати військову форму та амуніцію й завжди мати при собі посвідчення про звільнення для пред'явлення на першу вимогу⁶²⁵.

Уже в другій половині жовтня 1941 року німецька окупаційна адміністрація, з огляду на активізацію партизанського руху, вирішила посилити контроль над звільненими бранцями. Відповідно до нових норм, у перепустках мали обов'язково фіксувати їхній строк дії, кінцевою датою якого визначався день прибуття до місця проживання. Крім того, у документі необхідно було вказувати точний маршрут руху. У разі якщо контрольні органи (очевидно, малися на увазі комендатури та місцева поліція) починали підозрювати звільнену особу у зв'язках із підпіллям, до всієї громади мав застосовуватися захід колективного покарання – негайне повернення всіх відпущених раніше військовополонених до пересильного табору⁶²⁶.

Як ми згадували вище, політика німецької окупаційної адміністрації щодо звільнення полонених виявилася нетривалою. Уже з листопада 1941 року цей процес фактично припинився. Причину зміни курсу зафіксовано в документі Групи армій «Південь» від 27 жовтня 1941 року. У ньому зазначено, що обмеження видачі документів про звільнення пов'язане зі встановленими фактами долучення значної кількості звільнених бранців до партизанських

⁶²⁴ Erinnerungslücken tilgen: Sowjetische Kriegsgefangene und die Ermordung von Psychiatrie-Patient:innen während der NS-Herrschaft im ukrainischen Winnyzja 1941-44/ed. by J. Keberlein. Rhein: Landesverband Rheinland-Pfalz, 2021. С. 22.

⁶²⁵ Entlassungsausweis №46777/8. 23 October 1942. ЦДАВО. 3676. Опис 4. Спр. 319. Арк. 10-10 зв. Оригінал.

⁶²⁶ Kampf gegen Partisanen. 24 October 1941. ЦДАВО. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 145.

загонів⁶²⁷. Водночас зі зміною ситуації на фронті та зростанням потреб Німеччини в робочій силі, ОКВ почало скасовувати попередні рішення про звільнення та примусово залучати раніше відпущених за національною ознакою військовополонених до робіт у зоні своєї відповідальності⁶²⁸.

Паралельно із загальною заборонаю на звільнення радянських військовополонених, наказом ОКВ від 11 листопада 1942 року було створено позасистемний механізм звільнення бранців, який базувався на вищезгаданих домовленостях про взаємодію СС та Вермахту. Зокрема, в документі йшлося про можливість звільнення «політично наднадійних» військовополонених відібраних представниками СС, яких долучали до операції «Цеппелін»⁶²⁹, при збереженні загальної заборони звільнень. Цей документ підтверджує тезу про те, що звільнення після 1941 року відбувалися виключно через потреби і рішення окремих структур Райху.

Водночас аналіз звітних документів Коменданта зі справ військовополонених при командувачі Вермахту в Україні за 1943 рік засвідчує наявність у облікових відомостях категорії «звільнені». Хоча кількісні показники цієї категорії є незначними порівняно з числом померлих у таборах або осіб, направлених на територію Райху, сам факт її фіксації свідчить про те, що поодинокі звільнення військовополонених мали місце навіть у 1943 році. Водночас причини та конкретні умови таких звільнень у наявних джерелах не простежуються, що ускладнює їхню детальнішу інтерпретацію⁶³⁰.

У подальшому звільнення з полону стало можливим переважно за умови втрати статусу військовополоненого та переходу до співпраці з окупаційними

⁶²⁷ Мягкий М. Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 рр. (за документами ЦДАВО України). Архіви України. 2015. № 3. С. 105.

⁶²⁸ Moore B. Prisoners of War: Europe: 1939-1955. Oxford : Oxford University Press, 2022. С. 243

⁶²⁹ Betr.: Entlassung sowjet. Kr.Gef. – Freigabe für Unternehmen «Zeppelin». 11. November 1942. ЦА МО РФ. Ф. 500. Оп.12450. Спр.113. Арк. 23. Abschrift. URL: <https://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2249-delo-113-rasporyazheniya-i-direktivny-verhovnogo-komandovaniya-vermahta-o-poryadke-zahoroneniya-voennosluzhaschih-vermahta-i-grazhdanskikh-lits-pogibshih-v-rezultate-vozdushnyh-naletov-o-poryadke-soderzhaniya-sovetskih-voennoplennyh#page/31/mode/inspect/zoom/4> (Zugriff am: 04.03.2026).

⁶³⁰ Beitrag des Kdrs. d. Kgf. zum Monatsbericht Nr. 26. 1 December 1943. *ВА-МА*. RW 41/13. Bl. 9. Original..

військами. Уже на початковому етапі війни Вермахт зазнав безповоротних втрат, що сягали близько 800 тисяч осіб. Оскільки оперативно компенсувати ці втрати підготовленими німецькими кадрами було неможливо, розпочалося залучення військовополонених до виконання допоміжних робіт. Така практика передбачала надання статусу «добровільних помічників» (нім. *Hilfswillige*, далі – Гіві) і реалізовувалася двома шляхами. Перший, фактично нелегальний з погляду німецького військового права, полягав у тому, що захоплених червоноармійців не передавали до дулагів, залишаючи їх безпосередньо при фронтових частинах. Це виводило таких осіб за межі офіційної системи обліку, що формально заборонялося вищим політичним керівництвом. Ця практика істотно ускладнює сучасні підрахунки загальної чисельності військовополонених. Другий шлях був легалізований лише восени 1941 року й передбачав офіційне виведення бранців зі шталагів або дулагів із подальшою інтеграцією до формувань Вермахту⁶³¹.

Масштаби залучення колишніх військовополонених неухильно зростали: навесні 1942 року на окупованих територіях Сходу налічувалося близько 200 тисяч Гіві, а вже за рік – приблизно 310 тисяч осіб. Сфера їхньої діяльності була вкрай широкою й охоплювала як найпростіші побутові роботи, так і виконання функцій водіїв, санітарів чи перекладачів. Важливо зазначити, що лише незначна частка цієї групи складалася з осіб, які добровільно вступали на службу; для більшості військовополонених включення до категорії Гіві фактично залишалося єдиною можливістю залишити табір і уникнути загибелі від голоду⁶³².

Аналіз документів свідчить, що звільнення з переведенням до категорії Гіві могли отримати не лише рядові червоноармійці, а й офіцери. Це підтверджується тарифами оплати праці: *«Якщо вказані особи мають військове звання, вони отримують також добову надбавку: 2 райхсмарки для солдатів і унтер-офіцерів. 3 райхсмарки для офіцерів від звання фельдфельдфебель і вище. Крім*

⁶³¹ Moore В. Вказана праця. С. 259.

⁶³² Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Часопис «Критика», 2011. С. 115.

того, вони забезпечуються безкоштовним проживанням та харчуванням»⁶³³.
Додатковим доказом слугують описи знаків розпізнавання, запроваджених у 1942 році: «[...] Офіцери: командир взводу [...] заступник командира роти [...] командир роти [...]»⁶³⁴.

З осені 1941 року Гіві почали залучати до збройних частин Вермахту, таким чином утворюючи допоміжні охоронні команди (нім. Hilfsschutzmannschaft). Як приклад, 15 жовтня командуванням 221-ї охоронної дивізії групи армій «Центр» було видано інструкцію щодо створення кінної сотні з числа радянських військовополонених. До цього формування мали залучатися волзькі німці, українці та білоруси, які володіли навичками верхової їзди та яких мала відбирати спеціальна комісія, яка створювалася при дулазі № 220 (територія сучасної Білорусі). Після відбору кандидати мали пройти медичне обстеження та отримати обмундирування. В означеному документі вказано, що штаб армійського округу також має бажання сформувати козацьку сотню⁶³⁵.

Питання, які виникали у німецьких військ щодо статусу та забезпечення відділень добровільних загонів отримали регуляцію у 1942 році. Розпорядження групи армій «Центр» від 12 липня акцентовані на тому, що Гіві, які вже брали участь у військових операціях на фронті та проти партизанів продемонстрували, що вони також хотіли і могли бути солдатами і відтепер їх не можна було залучати до особливих послуг і використовувати лише за згодою командира, і лише в певних регіонах. Такі частини мали бути обов'язково підпорядковані німецькому командуванню, створення самостійних частин зі звільнених полонених було суворо заборонено⁶³⁶. Гіві, в майбутньому, мали отримувати документи, такі ж як і у військовослужбовців Вермахту так звані «Soldbuch», що були обліковим

⁶³³ Betrifft: Hilfspolizei aus Angehörigen entlassener Volksgruppen. 21 July 1941. *ВА-МА*. RW 41/4. Bl. 123-125.

⁶³⁴ Приложение 6 к приказу командования I-й танковой армии, разведывательного отдела №5516/42. 12 лип. 1942 р. *ЦДАВО*. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 208. Арк. 120.

⁶³⁵ Aufstellung einer Reiter-hundertschaft aus Kriegsgefangenen. 15 October 1941. *ВА-МА*. RH 26-221/17. Bl. 51-52.

⁶³⁶ Общий приказ по добровольческим частям и подразделениям, сформированным командованием 1-й танковой армии в период с февраля по июль 1942 года. 12 лип. 1942 р. *ЦДАВО*. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 208. Арк. 96-99.

документом та посвідченням особи. Однак, через затримку з виготовленням багатосторінкових двомовних книжок, було прийнято рішення про використання односторінкових посвідчень (нім. Personalausweis) із зазначенням ідентифікаційних даних, опису особи, дати присяги та номерів виданої зброї (Додаток Р)⁶³⁷.

Озброювали такі загони виключно трофейними радянськими гвинтівками чи карабінами, тоді як автоматична зброя підлягала обов'язковому вилученню. При цьому відповідальність за належне оснащення та збереження військового майна покладалася безпосередньо на німецьких командирів. Гіві використовували не лише для виконання військових завдань, а й для проведення розвідувальних акцій. Починаючи з 1942 року, Гіві обов'язково мали вноситися до штатних списків підрозділів та отримувати відповідні посвідчення особи⁶³⁸.

Практичну реалізацію цього рішення ілюструє свідчення про звільнення військовополоненого Миколи Бохана, у якому причиною звільнення вказано: «українець, доброволець»⁶³⁹. У цій самій архівній справі міститься і текст присяги, підписаної М. Боханом: *«Я зобов'язуюсь віддано виконувати свої службові обов'язки і підкорюватися наказам мого начальника. Я зобов'язуюсь також боротися з більшовизмом і як хоробрий солдат готовий кожену хвилину віддати своє життя на боротьбу з більшовизмом»*⁶⁴⁰.

Наприкінці 1942 року становище німецького командування ще більше ускладнилося: загальна кількість військовополонених скоротилася, тоді як потреба у фронтових та допоміжних людських ресурсах стрімко зросла через погіршення бойової обстановки. Аналізуючи звіт відділу «Іноземні армії Схід» від 25 листопада 1942 року, можна зауважити, що інститут «добровільних помічників» перебував у стані глибокої кризи, зумовленої фундаментальною суперечністю між оперативними потребами Вермахту та расовою політикою Третього Райху. Незважаючи на те, що на перших етапах німецько-радянської

⁶³⁷ Personalausweis. 1942. *ВА-МА*. RW 41/6. Bl. 11.

⁶³⁸ [Hilfswachmannschaften]. 23 July 1942. *ВА-МА*. RW 41/6. Bl. 3-4.

⁶³⁹ Свидетельство об освобождении из плена №46777/8. Київ, 1942. *ЦДАВО*. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 5.

⁶⁴⁰ Текст присяги. Київ, 1942. *ЦДАВО*. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 8.

війни кількість Гіві постійно збільшувалася, в основному через жахливі умови утримання в таборах (що навіть змусило запровадити тримісячний випробувальний термін), наприкінці 1942 року потік добровольців значно зменшився внаслідок дискримінаційного німецького управління та матеріальних проблем. Аналітики ФГО розуміли, що залучення Гіві можливе лише на добровільних засадах, і прямо застерігали «[...] при можливому примусовому наборі допоміжних і робочих сил слід очікувати таких проблем: висока потреба в німецькому охоронному персоналі; низька продуктивність праці; значний вплив втікачів до партизанів; зростаючий опір всього населення у всіх сферах. Сумнівно, чи переваги такого набору перевищать його недоліки»⁶⁴¹.

У 1943 році було видано спеціальну брошуру «Східні місцеві допоміжні сили – Гіві», що містила чітке визначення поняття «*Hilfswillige*»: «[...] це особи з народів російського простору, які добровільно зголошуються, включені до існуючої німецької військової частини і після урочистої присяги постійно належать до цієї частини». Для залучення добровольців було затверджено грошове забезпечення, відпустки, відзнаки та нагороди. Крім того, згаданий документ чітко регламентував умови позбавлення статусу «Гіві». Відповідно до інструкції, звільнення добровільних помічників могло відбуватися з кількох причин: через фізичну непридатність, морально-політичну неблагонадійність («ненадійність характеру»), на підставі дисциплінарного чи кримінального покарання, а також із будь-яких інших причин під час проходження випробувального терміну. Показово, що колишні бранці, позбавлені статусу Гіві за проступки або неблагонадійність, автоматично поверталися до стану військовополонених. Їх належало негайно передати до найближчого табору разом із супровідною довідкою, у якій мала бути чітко зафіксована причина скасування їхнього привілейованого статусу⁶⁴².

Прикладом подібної процедури є випадок Гіві Г. Калашнікова, якому, згідно службового листування, без провини з його боку скасували статус

⁶⁴¹ Dringende Fragen des Bandenkrieges und der «Hilfswilligen»-Erfassung. 23 December 1942. *BA-MA*. RH 2/2558. Bl. 50-66.

⁶⁴² Landeseigene Hilfskräfte im Osten – Hilfswillige. 29 April 1943. *BA-MA*. RH 2/4030.

добровольця та повернули до стану військовополоненого. Однак, коли помилку було помічено, ОКВ звернулося до керівництва шталагу 398 з проханням про звільнення Г. Калашнікова та повернення його до статусу добровольця, який склав присягу⁶⁴³.

Однак інколи через значну нестачу кадрів для охорони робочих команд, що складалися з військовополонених, цими правилами відверто нехтували. Прикладом цього може слугувати справа радянського військовополоненого Тихона Рабакона. Зокрема, у проханні, яке будівельна фірма направила до Київської комендатури, зазначалося: *«[...] Тихон Рабакон був звільнений з полону наприкінці минулого року через його українську національність і хорошу поведінку і був наданий нам для роботи та охорони в головному таборі [...] Рабакон є дуже кваліфікованим працівником, якого ми потребуємо [...] через характер робіт, які ми виконуємо, та необхідність навчання відібраних українців, ми не можемо дозволити собі втрачати таких працівників»*⁶⁴⁴.

У 1943 році було знято заборону на створення національних військових формувань, до яких почали активно залучати звільнених військовополонених. Наприклад, під час комплектування офіцерського корпусу дивізії СС «Галичина», через брак вільних командних кадрів українського походження, німецьке командування вирішило мобілізувати колишніх командирів РСЧА української національності. Про це у своїх спогадах згадував штурмман дивізії П. Є. Грицак: *«[...] радянські офіцери, під фаховим оглядом дуже вартісні, національний їх рівень здебільшого високий. Хоч, чого зрештою не можна оминати, були між ними й люди, для яких військова служба була ремеслом, або служба в дивізії – гарантією якоїсь такої безпеки»*⁶⁴⁵.

Однак на тлі тих, хто добровільно зголосився на участь у боротьбі проти більшовиків, колишні радянські офіцери-бранці не виглядали ініціативними та

⁶⁴³ Betr.: Vereidigten Hilfswilligen Grigori Kalaschnikow. 30. September 1944. *ВА-МА*. RH 53-17/184. Bl. 387. Abschrift.

⁶⁴⁴ Nachfrage nach Tichon Rabakon aus Tanskoe. 17 December 1942. *ЦДАВО* 3676. Оп. 4. Спр. 309. Арк. 71.

⁶⁴⁵ Грицак П. Є. Вежі і кулементи (Спогади). Мюнхен : Вид. братства кол. вояків 1-ої Укр. дивізії УНА, 1959. С. 25

рішучими. Травма поразок, унаслідок яких вони опинилися в полоні, досвід неволі та необхідність воювати проти колишніх побратимів ставали для них значними стримувальними чинниками. Проте під час підготовчого вишколу на території Німеччини вони виявили свої позитивні якості – здобули авторитет серед підлеглих та продемонстрували розуміння військової дисципліни. Як приклад можемо навести випадок старшого лейтенанта П. Бондаренко, який потрапив у полон під час Уманського оточення, зумів утекти та оселився на окупованій території, де його зареєстрували як офіцера РСЧА. У липні 1943 року його мобілізували до лав дивізії, де він став командиром артилерійської батареї, що було досягненням. Однак, згодом за заклики до бійців переходити на бік Червоної армії П. Бондаренка було заарештовано та відправлено до концтабору Аушвіц⁶⁴⁶.

Масштаби залучення колишніх радянських військовополонених до структур Вермахту можна осягнути завдяки повоєнним свідченням представників німецького військового командування. Так, Г. Фрайгерр фон Людінггаузен, референт у Генеральному штабі сухопутних військ Райху, на Нюрнберзькому трибуналі дав свідчення щодо загальної чисельності Гіві. Зокрема, він повідомив, що чисельність «добровільних помічників» досягла свого піку у 1944 році й перевищила 500 000 осіб, тобто близько 12% усіх сил, підпорядкованих ОКГ. Своєю чергою, в афідевіті оберквартирмейстера Групи армій «Центр» полковника Люфтваффе В. Рузерта зазначалося, що лише в зоні його відповідальності було залучено близько 300 000 Гіві⁶⁴⁷. На жаль, наявні документи та свідчення не дозволяють визначити, яку частку серед них становили представники офіцерського корпусу РСЧА.

У звітних документах ФГО простежується усвідомлення того, що подальше використання військовополонених як Гіві не могло бути ефективним без створення для них політичного орієнтира. Аналітики прямо зазначали, що

⁶⁴⁶ Пономаренко Р. Українські юнкершафти: Підготовка українського офіцерського корпусу у військових СС. Тернопіль : Мандрівець, 2020. С. 65-69

⁶⁴⁷ Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg, 1949. Vol. 42 : Documents and other material in evidence. Col. Neave report to affidavit SS-87. С. 266-270.

відмова від формування політичного керівного органу (через побоювання посилення націоналістичних рухів) завдавала німецькому режиму більше шкоди, ніж приносила безпекових вигод⁶⁴⁸. Спроби знайти серед офіцерського корпусу, чимало представників якого опинилися в полоні у 1941–1942 роках, охочих до співпраці з Третім Райхом, були лише частково результативними. Ще в жовтні–листопаді 1941 року начальник штабу 19-ї армії полковник В. Ф. Малишкін та заступник начальника штабу Північно-Західного фронту генерал-майор Ф. І. Трухін погодилися на співпрацю. Однак їхня недостатня впізнаваність серед бранців не дозволяла використати цих офіцерів як очільників антирадянського руху. Із потраплянням у полон А. А. Власова ситуація змінилася⁶⁴⁹.

Акція «Wlassow» замислювалася передусім як інструмент політичного та інформаційного впливу, тоді як її військове значення у масштабах бойових дій на Східному фронті залишалося обмеженим. Її стратегічні цілі полягали у підриві моральної стійкості Червоної армії шляхом демонстрації альтернативи більшовицькому режимові, у нейтралізації радянської пропаганди щодо німецької окупаційної політики, а також у формуванні для радянських солдатів психологічних передумов, які могли б виправдати здачу в полон. Водночас акція мала і прагматичний вимір: залучення військовополонених до допоміжної чи бойової служби розглядалося як засіб економії німецьких людських ресурсів та посилення протидії партизанському рухові на окупованих територіях. Як свідчать німецькі документи, що спиралися на протоколи допитів військовополонених і перебіжчиків (кількість яких зросла після оприлюднення так званої «Смоленської декларації»), закладені в акції ідеї знаходили відгук навіть серед населення та військових по той бік фронту⁶⁵⁰.

Показовим прикладом трансформації статусу радянського офіцера – від військовополоненого та Гіві до співпраці з німецькою адміністрацією – є історія члена Військової ради 32-ї армії, бригадного комісара Г. М. Жилєнкова.

⁶⁴⁸ Landeseigene Hilfskräfte im Osten – Hilfswillige. 29 April 1943. *ВА-МА*. RH 2/4030.

⁶⁴⁹ Генерал Власов: История предательства. Нацистский проект «Aktion Wlassow» / ред. А. Н. Артизов. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 1. С. 12.

⁶⁵⁰ Aufzeichnung. Betreff: Aktion Wlassow. 1943. *ВА-МА*. RH 2/2558. Bl. 290-298.

Намагаючись вийти з оточення під Вязьмою в жовтні 1941 року, він закопав у лісі особисті документи, змінив форму на однострій червоноармійця та, потрапивши в полон, приховав свої справжні ім'я і звання, представившись прізвищем Максимов. Згодом Г. М. Жилєнков зголосився на службу Гіві й виконував обов'язки водія у 252-й піхотній дивізії Вермахту. 23 травня 1942 року його заарештували після донесення лісника Гжацького лісництва, під час допиту він назвав свої справжні особисті дані та висловив готовність до подальшої співпраці з німецькою стороною⁶⁵¹.

Починаючи з травня 1942 року, Г. М. Жилєнков активно працював у пропагандистських структурах Вермахту, де обіймав посаду редактора газети «Доброволец» і долучався до розробки колабораціоністських проєктів, зокрема Комітету визволення народів Росії, а також інших ініціатив, спрямованих на об'єднання націоналістичних груп під керівництвом А. А. Власова. Він був залучений до створення військових формувань Російської народно-національної армії (далі – РННА) та Гвардійської ударної бригади РВА. Власне, комісар перебував у полоні недовго: після відмови виконати наказ генерала-фельдмаршала Г. фон Клюге щодо залучення РННА до боїв у районі Великих Лук у грудні 1942 року він разом з однодумцем, командиром 41-ї стрілецької дивізії РСЧА В. І. Боярським, був заарештований на три тижні, після чого знову повернувся до роботи на Райх⁶⁵².

Відповідно до звіту полковника Вермахту Ріля (в документі немає його ініціалів), контингент Російської визвольної армії станом на лютий 1943 року налічував близько 800 офіцерів і 9000 солдатів⁶⁵³. Варто зазначити, що не всі військовослужбовці РВА походили з-поміж радянських військовополонених. Деякі з них були білоемігрантами, як, наприклад, полковник РВА К. Г. Кроміаді.

⁶⁵¹ Нуждин О. Генералы и полковники РККА в плену в годы Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург, Екатеринбург : Алетейя, 2020. С. 293-295.

⁶⁵² Feststellung, welches Lager für Überführung von Shilenkoff und Bajerskij geeignet. 4 January 1943. *ВА-МА*. RH 2/2092. Bl. 7-9. Original; Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1993. № 1. С. 36.

⁶⁵³ Bericht [über das Treffen der Mitglieder des «Russischen Komitees»]. 17 February 1943. *ВА-МА*. RH 2/2558. Bl. 134-140. Abschrift.

Спочатку його залучили до роботи в Міністерстві окупованих східних територій та включили до комісії, що перевіряла становище в таборах для бранців. Згодом, у березні 1942 року, він відгукнувся на пропозицію долучитися до формування військових частин із колишніх вояків РСЧА⁶⁵⁴.

Показовими в контексті мотивації до переходу на бік ворога є випадки полковників С. К. Буняченка, Г. О. Зверєва та полковника (до 29 липня 1941 року – генерал-майора) М. Б. Саліхова. Всі вони зазнали репресій з боку радянського військово-політичного керівництва до потрапляння в полон. С. К. Буняченка було засуджено до розстрілу у вересні 1942 року через некоректне виконання наказу, однак вирок було замінено на 10 років таборів з відтермінуванням вироку до завершення війни⁶⁵⁵.

Генерал-майора М. Б. Саліхова за неналежне невиконання обов'язків командира дивізії у липні 1941 року було понижено у званні до полковника та засуджено до 10 років таборів з відтермінуванням вироку до завершення війни⁶⁵⁶. Вироки, що мали стати інструментом дисципліни, насправді спровокували зворотній ефект – офіцери були позбавлені майбутнього у власній армії та не чинили суттєвого опору в німецькому полоні.

Перейшовши на бік Райху М. Б. Саліхов під псевдонімом Османов працював у варшавській абвер-школі⁶⁵⁷ та викладав агентурну розвідку в школі резидентів-радистів в Нідерзеє⁶⁵⁸. Водночас, С. К. Буняченко в червні 1943 року погодився на вступ до РВА, був направлений викладачем у школу підготовки офіцерів національних формувань в місті Кіровоград⁶⁵⁹, а з листопада 1944 року

⁶⁵⁴ Александров К. Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944-1945 гг. Санкт-Петербург : Русско-Балтийск. информационный центр БЛИЦ, 2001. С. 277.

⁶⁵⁵ Александров К. Вказана праця. С. 145-150.

⁶⁵⁶ Чорний О. В., Даценко В. В. Командарми, комори та комдиви Зеленої Брами. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 24. С. 209-210.

⁶⁵⁷ Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1993. № 2. С. 12.

⁶⁵⁸ Чорний О. В., Даценко В. В. Вказана праця. С. 209.

⁶⁵⁹ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Н. Артизов, В. С. Христофоров. Москва : Политическая энциклопедия, 2015. Т. 2 : Книга 1. С. 160.

його було призначено командувачем першою дивізією РВА з підвищенням у званні до генерал-майора⁶⁶⁰.

Дещо подібним був випадок полковника Г. О. Зверєва. Полковник перебував під слідством ще в 1938 році, однак після початку німецько-радянського протистояння переслідування припинили. У ході боїв за село Доброводи 11 серпня 1941 року полковника було захоплено в полон. Під час допитів жодних відомостей, що могли зацікавити німецьке командування не повідомив і був направлений в табір у Вінниці. У Вінницькому таборі видав себе за рядового Григорія Олексійовича Шевченка і як «українець» був звільнений наприкінці літа 1941 року. Після переходу лінії фронту полковника доставили до Особливого відділу НКВС Брянського фронту, де звинуватили у шпигунстві. На початку 1942 року Г. О. Зверєв був звільнений, 13 березня 1943 року призначений військовим комендантом Харкова та командиром 350-ї стрілецької дивізії. Коли дивізія потрапила в оточення полковника знову було захоплено в полон внаслідок важкої контузії.

Перебуваючи в офлазі XII-A Limburg полковник написав листа до пропагандистської газети РВА «Заря» з проханням зайнятися покращенням побуту військовополонених. Був звільнений з полону за ініціативи керівників РВА і надійшов у розпорядження командного відділу штабу збройних сил Комітету визволення народів Росії. Г. О. Зверєв фактично сам сформував 2-гу піхотну дивізію КВНР та отримав відповідне звання генерал-майора⁶⁶¹.

Принциповим є той факт, що ні М. Б. Саліхов, ні Г. О. Зверєв, ні С. К. Буняченко не були дезертирами: всі троє продовжували воювати, навіть, після винесення їм вироків та переслідування і потрапили в полон внаслідок бойових дій, на відміну від І. М. Конова, випадок якого детально аналізує М. Еделе.

Майор РСЧА Іван Микитович Кононов увійшов в історію колаборації як командир, який 22 серпня 1941 року добровільно перейшов на бік ворога разом

⁶⁶⁰ Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Н. Артизов, В. С. Христофоров. Москва : Политическая энциклопедия, 2015. Т. 2 : Книга 1. С. 157.

⁶⁶¹ Александров К. Вказана праця. С. 229-236.

із частиною своїх підлеглих. Його 436-й стрілецький полк опинився в оточенні, після чого І. М. Кононов наказав скласти зброю та припинити опір. На першому ж допиті він заявив, що якнайшвидше хотів би очолити підрозділ для боротьби з більшовизмом⁶⁶². Вже 10 вересня 1941 року ОГХ йому було надано дозвіл на створення Донського козацького полку з числа радянських військовополонених, який вже 28 жовтня було включено до складу Вермахту⁶⁶³. Таким чином, І. М. Кононов майже уникнув утримання в полоні, що було характерним для значного числа перебіжчиків.

Спроба уникнути полону або звільнитися з нього шляхом переходу на бік противника не завжди була успішною. Навіть демонстрація повної лояльності та готовності до співпраці не гарантувала бранцям бажаного результату. Як приклад можна навести ситуацію з генерал-майором І. П. Крупенніковим, який принципово був не проти певної взаємодії з Райхом на благо своєї Батьківщини. Через бесіду з німецьким агентом «Тарасовим» він намагався отримати відомості про долю інших вищих офіцерів, нібито для налагодження спільної роботи⁶⁶⁴.

Однак, начальник штабу 3-ї гвардійської армії І. П. Крупенніков так і не був відібраний для роботи на користь Третього Райху. Це можна пояснити тим, що головним мотивом генерала для співпраці була доля його сина Юрія, який також перебував на фронті, а не ідейна боротьба проти сталінського режиму. Саме в обмін на розшук і з'ясування долі свого сина І. П. Крупенніков розголосив таємну інформацію про операцію «Сатурн» – контрнаступальні дії РСЧА в районі Сталінграда. З огляду на такі суто особисті мотиви, він не міг вважатися надійним ідеологічним соратником Вермахту, а отже, не міг бути звільненим з полону⁶⁶⁵.

⁶⁶² Edele M. *Stalin's defectors: How Red Army soldiers became Hitler's collaborators, 1941–1945*. Oxford : Oxford University Press, 2017. С. 1-4.

⁶⁶³ Александров К. Вказана праця. С. 261.

⁶⁶⁴ Angaben des Tarasoff über bisherigen Eindruck und Unterhaltung mit Gen.Mjr. Krupennikoff. 29 December 1942. *ВА-МА*. RH 2/2091. Bl. 536-538. Original.

⁶⁶⁵ Нуждин О. И. «Сатурн» почти не виден: генерал Крупенников против фельдмаршала Паулюса. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения*. 2018. Т. 23, № 1. С. 36–44.

Цей випадок демонструє системну обмеженість можливостей для військовополонених, які прагнули звільнення шляхом переходу на бік ворога: попри виконання вимог окупантів, такі особи могли й далі залишатися в загальних місцях утримання бранців або переводитися до спеціальних таборів, що перебували у віданні німецької контррозвідки.

Хоча кілька офіцерів РСЧА мали виразне особисте підґрунтя, постає ширше питання: чи не стала політика радянської влади, задекларована в наказі № 270 від 16 серпня 1941 року, системним чинником, що збільшив кількість охочих серед офіцерського корпусу звільнитися з полону шляхом колаборації? Аналіз персонального складу засуджених у справі Власова свідчить, що 8 з 12 офіцерів (полковник С. К. Буняченко, генерал-лейтенант А. А. Власов, бригадний комісар Г. М. Жиленков, підполковник В. Д. Корбуков, полковник В. І. Мальцев, генерал-майор В. Ф. Малишкін, полковник Г. О. Зверев, підполковник М. С. Шатов) потрапили в полон уже після оголошення наказу № 270 в умовах, коли його положення були їм добре відомі. На жаль, не існує джерел, які б дозволили однозначно визначити наслідки його застосування для офіцерського корпусу Червоної армії. Німецькі документи значно фрагментовані в контексті кількості перебіжчиків та їхньої мотивації, а радянські статистичні дані мають значні похибки⁶⁶⁶. А. Розенас, Р. Талібова та Ю. М. Жуков акцентували увагу на тому, що через дію наказу № 270 значну кількість військовополонених радянські командири реєстрували як категорію «зниклих безвісти»: вони свідомо уникали категорії «полонений», оскільки це спричиняло юридичні наслідки для сімей захоплених⁶⁶⁷.

З певною мірою обережності можна припустити, що репресивний наказ № 270 не виконував свою головну мету: зменшення кількості військовослужбовців, які потрапляли в німецький полон, а навпаки – збільшив

⁶⁶⁶ Edele M. Вказана праця С. 19-22.

⁶⁶⁷ Rozenas A., Talibova R., Zhukov Y. M. Fighting for Tyranny: State Repression and Combat Motivation. *American Economic Journal: Applied Economics*. 2024. Vol. 16, no. 3. P. 44–75. URL: <https://doi.org/10.1257/app.20220085> (date of access: 01.04.2026).

кількість колаборантів. А радянська система перекладала відповідальність на їхні родини.

За даними українських істориків⁶⁶⁸, чисельність звільнених з полону радянських солдатів за період з червня 1941 року по січень 1945 року сягає від 533 тисяч до 823,2 тисяч осіб. Ця кількість є незначною у порівнянні з загальною чисельністю бранців у роки німецько-радянської війни, яку оцінюють орієнтовно в 5 245 000 – 5 743 000 осіб⁶⁶⁹. Водночас варто зазначити, що навіть ті сотні тисяч бранців, яких формально звільняли з таборів, у більшості випадків не отримували реальної свободи. Такі звільнення не були проявом гуманізму, а становили суто прагматичний інструмент німецького командування. Фактично «свобода» залишалася умовною й могла бути припинена будь-якої миті, залежно від оперативних потреб окупаційної системи чи змін у ставленні до конкретного полоненого.

Отже, аналіз способів звільнення з радянського військового полону засвідчує, що легальні механізми виходу з неволі, передбачені міжнародним гуманітарним правом, у роки німецько-радянської війни фактично не функціонували. Сторони конфлікту намагалися створити видимість гуманітарної роботи для полегшення стану військовополонених, однак в реальності не доклали належних зусиль. Нацистська ідеологія не передбачала гуманного ставлення до радянських військовополонених і не поступилася навіть задля покращення умов власних громадян в радянському полоні. Натомість радянський уряд прагнув посилити атмосферу страху для вояків Червоної армії перед німецьким полоном задля зменшення кількості полонених та збільшення опору.

Офіцерський корпус РСЧА опинився в особливо уразливому становищі: звільнення за станом здоров'я залишалася привілеєм переважно рядового та

⁶⁶⁸ Лисенко Є. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни. Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років, 2 черв. 2006 р. Київ, 2008. С. 86–96; Пастушенко Т. Радянські військовополонені в Україні та нацистській Німеччині. Geschichtsportal «Die Ukraine und Deutschland im 20. Jahrhundert» Історичний портал «Україна і Німеччина у 20-му столітті». URL: <https://www.ukrainianhistoryportal.org/uk/themenmodule/der-zweite-weltkrieg/sowjetische-kriegsgefangene-in-der-ukraine-und-in-deutschland/> (дата звернення: 26.06.2024).

⁶⁶⁹ Moore B. Prisoners of War: Europe: 1939-1955. Oxford : Oxford University Press, 2022. С. 240.

молодшого командного складу, тоді як для вищих командних кадрів тяжкі поранення не були підставою для звільнення. Відпущення за національною ознакою у 1941 році формально відкривало певні можливості для командирів українського, балтійського, білоруського та німецького походження, однак ця практика мала суто тимчасовий і прагматичний характер. Вже з кінця 1941 року окупаційна адміністрація згорнула навіть ці обмежені варіанти.

Переважає більшість задокументованих випадків звільнення офіцерів пов'язана не з гуманними ініціативами, а різними формами співпраці з Вермахтом – від статусу допоміжних помічників Гіві до участі у колабораціоністських військових формуваннях. Доля конкретного офіцера РСЧА визначалася насамперед його стратегічною цінністю для німецьких структур, а оголошеною ним готовністю до співпраці. Сукупність цих чинників доводить системний характер трагедії офіцерського корпусу РСЧА в умовах полону, де усі варіанти звільнення повністю залежали від рішення німецької адміністрації: чи то гуманне ставлення до поранених, чи то прагнення лояльності місцевого населення, чи суто практичне заміщення бойових втрат.

4.2. Втечі з німецького полону: організаційні аспекти та специфіка самозвільнення офіцерів РСЧА

Усвідомлюючи низьку ймовірність звільнення, особливо з огляду на позицію німецького командування та радянського уряду, військовополонені вдавалися до самостійних дій і прагнули здійснити втечу з полону за будь-якої нагоди. Згідно зі статтями 50–51 Конвенції про поводження з військовополоненими, втеча з полону вважалася природним бажанням бранців і не мала бути підставою для застосування фізичних покарань у разі перехоплення втікачів. Якщо до втікачів або осіб, схильних до втечі, застосовували дисциплінарні заходи, строк ув'язнення не міг перевищувати 30 днів і не повинен був становити загрози життю або здоров'ю покараного. Крім того, певні дії полонених під час втечі, якщо вони були зумовлені життєвою необхідністю

(наприклад, крадіжка їжі чи одягу), також не мали підлягати покаранню згідно з кримінальним законодавством⁶⁷⁰.

Попри міжнародні гуманітарні норми, німецьке командування санкціонувало жорсткі практики поводження з військовополоненими, зокрема застосування зброї проти втікачів без попередження. Такий підхід простежувався як на початковому етапі операції «Барбаросса», так і в подальші періоди війни. Показовою у цьому контексті є службова директива Верховного командування Вермахту від 1 січня 1943 року, згідно з якою під час фіксації втечі триразовий окрик «Стояти!» мав застосовуватися до всіх категорій військовополонених, за винятком радянських⁶⁷¹.

Втечі радянських військовополонених не були рідкісним явищем із перших місяців німецько-радянського протистояння. Їх зумовлював цілий комплекс чинників: жахливі умови утримання, жорстоке поводження охоронців, постійна нестача їжі та води, вплив радянської пропаганди, яка формувала стійке неприйняття полону як такого, а також базове прагнення людини до свободи. Специфіка дослідження цього явища полягає в тому, що обставини конкретних втеч у більшості випадків можуть бути реконструйовані переважно на підставі свідчень безпосередніх учасників подій, суб'єктивність яких не дозволяє розглядати їх як безумовно достовірні джерела і потребує критичного підходу.

Аналізуючи донесення до локальних відділень СД, спогади в'язнів табору Маутхаузен, протоколи допитів колишніх військовополонених представниками підрозділу контррозвідки Народного комісаріату оборони СРСР «Смерть шпигунам!» (далі – СМЕРШ), можемо констатувати, що варіантів втечі з полону було багато. Проте, як зазначав сержант 830-го артилерійського полку 305-ї

⁶⁷⁰ Convention relative to the treatment of prisoners of war. <https://ihl-databases.icrc.org/>. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929?activeTab=> (date of access: 02.12.2024).

⁶⁷¹ Betr.: Schießen auf flüchtige sowjet. Kriegsgefangene. 1. Januar 1943. *PTBA*. Ф. 500. Оп. 12450. Д. 113. Л. 33. URL: <https://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2249-delo-113-rasporyazheniya-i-direktivy-verhovnogo-komandovaniya-vermahta-o-poryadke-zahoroneniya-voennosluzhaschih-vermahta-i-grazhdanskih-lits-pogibshih-v-rezultate-vozdushnyh-naletov-o-poryadke-soderzhaniya-sovetskih-voennoplennyh#page/33/mode/inspect/zoom/7> (Zugriff am: 08.05.2025).

стрілецької дивізії: «[...] наші військовополонені в більшості налаштовані тікати, але бояться»⁶⁷².

Страх невдалої втечі був для радянських офіцерів цілком обґрунтованим. Німецька сторона розглядала їх як особливо небезпечний контингент, як «вишколені більшовицькі кадри», які здатні організувати підпільний рух і збройний спротив серед інших військовополонених, цивільних примусових робітників чи навіть німецьких комуністів. Саме тому офіцерів прагнули якнайшвидше ізолювати від решти полонених, для них встановлювали посилений режим охорони, а наслідки невдалої спроби втечі були значно суворішими, ніж для рядових червоноармійців⁶⁷³.

Динаміку втеч радянських військовополонених можна пояснити цілком об'єктивними чинниками. Найбільша їх кількість припала на 1941 рік, коли хаос перших місяців війни створював сприятливі умови для втеч: армійські збірні пункти нерідко були позбавлені огорожі, система конвоювання і утримання не була готова до такої кількості бранців. Додатковими перевагами для полонених слугували елементарні знання місцевості та мови. Промовистим свідченням цього є те, що 4 з 7 генералів, яким загалом вдалося здійснити втечу, – генерал-майори О. В. Бондовський, І. І. Алексєєв, П. Г. Цирульников та М. Д. Гольцев втекли саме у 1941 році з окупованої території СРСР. Наприкінці 1941 – на початку 1942 року кількість втеч суттєво скоротилася через вплив несприятливих погодних умов та режиму утримання: щоденне недоїдання унеможливлювало фізичну витривалість, необхідну для успішної втечі. Зі зміною ставлення німецької адміністрації до радянських полонених, коли їх почали розглядати як джерело робочої сили, кількість втеч знову почала зростати, що тривало до 1944 року. Втечам цього періоду сприяли участь у робочих командах, що

⁶⁷² Протокол допроса П.Е. Ежова, сержанта 830-го артиллерийского полка 305-й стрелковой дивизии, в особом отделе НКВД 65-й Краснознаменной стрелковой дивизии. 6 жовт. 1942 р. Перм. государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Спр. 246. Арк. 2-9 зв. Оригінал, Рукопис. С. 5.

⁶⁷³ Отто Р., Келлер Р. Советские военнопленные в системе концлагерей Германии / ред. Е. Л. Киселевой ; пер. з німец. Л. В. Ланника, Н. А. Власова. Москва : Аспект Пресс, 2020. С. 199.

працювали за межами табору, налагодження внутрішньотабірного підпілля, набір у «тубільні» військові формування, а також відносно покращення норм харчування. З 1944 року масштаби втеч досягли такого рівня, що німецьке командування вдалося до посилення репресивних заходів⁶⁷⁴.

Успішне здійснення втечі вимагало від військовополонених поєднання кількох ключових факторів. Першим і визначальним серед них був задовільний фізичний стан. Досягти цього в умовах полону було вкрай складно, оскільки значна частина військовослужбовців потрапляла в полон після виснажливих боїв в оточенні, де, виконуючи наказ № 270, вони витрачали останні сили й ресурси на спроби прориву до своїх⁶⁷⁵. До потрапляння в табір військовополонених більшість з них проходили виснажливі піші марші на сотні кілометрів без достатнього харчування та питної води, що призводило до різкого виснаження організму. Тих, хто вижив під час етапування, очікували табірні умови, за яких відновлення фізичних сил було практично неможливим через нестачу їжі та виснажливі роботи⁶⁷⁶.

Важливою передумовою успішної втечі була психологічна готовність військовополонених. Не кожен із них наважувався на такий крок, зважаючи на низьку ймовірність успіху, суворе покарання у разі затримання, а також через принцип колективної відповідальності, відповідно до якої репресіям могли піддаватися й інші бранці. Подолання психологічного бар'єра вимагало високого рівня рішучості, готовності ризикнути та внутрішньо мобілізуватися⁶⁷⁷.

⁶⁷⁴ Moore B. *Prisoners of War: Europe: 1939-1956*. Oxford : Oxford Academic, 2022. P. 230-231 URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840398.003.0011> (date of access: 01.12.2024); Нуждин О. И. Генералы и полковники РККА в плену в годы Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург, Екатеринбург : Алетейя, 2020. С. 321; Soviet prisoners of war at Auschwitz : episode 54 / host J. Lachendro. *On Auschwitz*.

⁶⁷⁵ Вронська Т. В., Пастушенко Т. В. Оточенці Другої світової війни: стратегії виживання, процедура перевірки та каральні практики. *Воєнно-історичний вісник*. 2020. № 36 (2). С. 163–189. URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2020-36-2-163-189> (дата звернення: 08.11.2024).

⁶⁷⁶ Бэйда О., Петров И. Холодное лето 1943-го: побег советских военнопленных из офицерского лагеря XIII D. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2025. № 3 (161). С. 56.

⁶⁷⁷ Kornhuber H. H. *Soziale und angewandte Psychiatrie. Psychiatrie der Gegenwart. Forschung und Praxis*. Berlin, Heidelberg, 1961. Bd. 3 : Soziale und angewandte Psychiatrie. S. 687–688.

Водночас успіх втечі визначався наявністю своєї «матеріальної бази». Полонений мав зробити запас їжі хоча б на кілька днів; забезпечитися цивільним одягом, щоб маскуватися під місцевих мешканців; за можливості мати карту чи компас, які нерідко виготовлялися з підручних матеріалів. У разі втечі безпосередньо з місць утримання поставала потреба в інструментах для подолання огорожі (кусачках чи кирках або лопатах для підкопу). Якщо ж план передбачав силове протистояння з охороною, полонені завчасно готували імпровізовану зброю: ножі або важкі предмети, придатні для нейтралізації вартових. Але, звісно, більшість спроб втечі здійснювалися і без цього набору факторів та речей, а з огляду на обставини, які можна було використати в конкретний момент часу.

Найпоширенішим способом втекти з полону стали втечі з місць примусових робіт. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України збереглися численні донесення з різних міст для служби безпеки СД в Україні, які охоплюють інформацію від комендатур таборів військовополонених, щодо обставин втеч та подання у розшук вояків Червоної армії. Зокрема, натрапляємо на такі випадки втеч: з кузні через отвір у стіні⁶⁷⁸, з робочої команди під час ремонтних робіт на Південному мосту в Києві⁶⁷⁹, із залізничних ремонтних майстерень⁶⁸⁰, із денної робочої команди, попередньо заховавшись на картопляному полі⁶⁸¹, під час робіт з очищення Дніпра⁶⁸², під час

⁶⁷⁸ Донесение о побеге № 58. 13 марта. 1943 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Арк. 119. Арк. 3–4. Переклад.

⁶⁷⁹ Донесение о побеге №57. 11 марта. 1943 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Арк. 119 . Арк. 156. Переклад.

⁶⁸⁰ Донесение о побеге № 144. 2 сент. 1943 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 180–181. Переклад.

⁶⁸¹ Донесение о побеге № 130. 5 августа. 1943 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Д. 191. Переклад.

⁶⁸² Донесение о побеге. 12 июля. 1942 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 9. Переклад.

випасання коней⁶⁸³, під час розподілу продуктів на робочому місці⁶⁸⁴, під час робіт на залізниці⁶⁸⁵ та чимало інших⁶⁸⁶.

За свідченнями колишніх військовополонених, найлегше було втекти саме під час роботи, адже охоронців було мало і їхня увага розсіювалася, оскільки полонені були задіяні на різних локаціях. Досить часто у нагоді втікачам ставав рельєф місцевості. У звітах про втечі основною причиною останніх вказувалася недостатня кількість конвоїрів. З документальних матеріалів відомі випадки, коли начальники конвоїв наполягали, що охоронців не слід карати, оскільки їх було замало для ефективного нагляду. У 1943 році почастішали напади на охоронців: *«Останнім часом фіксуються напади радянських військовополонених на охоронні підрозділи, які навіть втрачали власну зброю внаслідок того, що вони не витримували достатньої відстані від полонених [...] охоронні підрозділи мають триматися на такій відстані [...], яка дозволяє добре контролювати і в разі їхнього нападу мати змогу використати зброю. Це особливо стосується радянських полонених»*⁶⁸⁷.

Вдалим втечам з місць примусових робіт іноді сприяло місцеве населення, причому як на окупованих радянських територіях, так і на землях Райху. Для прикладу, за свідченнями Л. Г. Красноперова, які він надав в особливому відділі Горохівецького табору спецпризначення, в січні 1942 р. військовополонених було розквартировано серед місцевого населення Калінінської області. Домовившись з господинею, бранцю вдалося втекти⁶⁸⁸. Кримінальна справа проти двох жительок Східних Судетів Ельзи та Герти Штах була порушена через допомогу радянським військовополоненим, які втекли. За показами одного з втікачів

⁶⁸³ Донесение о побеге. 8 июля. 1942 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 7. Переклад.

⁶⁸⁴ Донесение о побеге № 218. 4 окт. 1942 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 173. Переклад.

⁶⁸⁵ Донесение о побеге № 200. 24 сент 1942 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 31. Переклад.

⁶⁸⁶ Пастухова Я. В. Особливості звільнення з полону радянських військових бранців у роки Другої світової війни. *Історія та Археологія*. 2024. № 2. С. 30–38. URL: <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-3>.

⁶⁸⁷ Astand den Wachmannschaften von den Kriegsgefangenen. 17 May 1943. *ВА-МА*. 6/270. Вл. 130.

⁶⁸⁸ Опросный лист Л.Г. Красноперова, рядового отдельной моторавдывательной роты 379-й стрелковой дивизии, составленный в особом отделе Гороховецкого лагеря спецназначения. Пермь, 1942.

Г. Девуцького, його спільник Д. Новіков привів на допомогу втікачам жінку на прізвище Штах. *«Жінка [...] часто носила хліб і цигарки російським військовополоненим, які працювали в лісі. [...] Новіков сказав мені, що ця жінка часто допомагала російським військовополоненим. Я хочу зазначити, що [...] вона знала, що ми переховувалися в лісі, хоча не знала точно, де саме. Вона знала, що нас четверо, і запитала, що ми плануємо робити далі та куди підемо. [...] Вона сказала, що ми повинні залишити це місце до завтра, оскільки розпочнеться «лисяче полювання» (обшук)»⁶⁸⁹.*

Б. Мур наводить випадок, коли радянському військовополоненому Олексію О., який працював на шахтах поблизу Ессена, допоміг німецький робітник. Після втечі дорогою до Швейцарії втікач зустрів німецьку жінку, яка посприяла його працевлаштуванню до місцевого фермера, що дало йому можливість переховуватися там до завершення війни⁶⁹⁰.

Одним із можливих моментів для втечі було етапування, тобто переміщення, переведення або перевезення військовополонених з одного місця утримання до іншого. На початковому етапі німецько-радянської війни бранців переважно переміщували до таборів великими пішими колонами. Незважаючи на те, що конвоїри мали право застосовувати зброю проти втікачів без попередження, саме етапування створювало певні можливості для втечі.

Попри те, що об'єктом нашого дослідження є офіцерський корпус, свідчення Володимира Галяпи – рядового трофейно-санітарної команди 667-го стрілецького полку, дозволяють реконструювати загальну картину перебування у полоні, оскільки тогочасні хаос та незахищеність таборів були спільними для всіх категорій військовослужбовців. Описуючи ситуацію, що склалася восени 1941 р., він згадував: *«Німці були вже звичні до того, що вони брали в полон десятками тисяч наших людей. Не обшукали»⁶⁹¹.*

⁶⁸⁹ Materialien des Ermittlungsverfahrens zu den Vorwürfen von Stach Elsa, Stach Hertha und Tempus Johann und anderen im Zusammenhang mit russischen Kriegsgefangenen. 11 July 1944. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 379. Арк. 1-170. Оригінал.

⁶⁹⁰ Moore В. Вказана праця. С. 231.

⁶⁹¹ Смірнова В. Про стратегії виживання українських військовополонених у роки другої світової війни (за матеріалами фондозбірні Національного музею історії України у Другій

Для офіцерів РСЧА така можливість мала особливе значення. Під час первинної фільтрації командний склад не завжди відокремлювали від загальної маси військовополонених, тому втеча дорогою до дулагу давала шанс уникнути подальшої селекції та пов'язаних із нею репресивних практик. Показовими у цьому контексті є випадки самостійних втеч генерал-майорів О. В. Бондовського та І. І. Алексєєва.

Командувач 85-ї стрілецької дивізії генерал-майор Олександр Васильович Бондовський був захоплений у полон 21 липня 1941 року. Через 5 днів, скориставшись переходом колони полонених до пересильного табору, він утік біля села Дубинка на території Білорусі, однак вийти до радянських військ зміг лише в другій половині вересня. 21 жовтня 1941 року під час невдалого форсування Десни О. В. Бондовський вдруге потрапив у полон. Цього разу він утік уже першої ночі, проте до підконтрольної Червоній армії території дістався лише наприкінці грудня⁶⁹².

Генерал-майор Іван Іванович Алексєєв з 18 вересня до 1 жовтня 1941 року командував Лубенською оперативною групою Південно-Західного фронту, яка опинилася в оточенні німецьких військ у районі міста Лубни. Під час спроби виходу з оточення генерал-майор переодягнувся у цивільний одяг, однак 22 вересня 1941 року був захоплений у полон. За даними Л. Є. Решина та В. С. Степанова, він здався добровільно⁶⁹³. До 15 жовтня І. І. Алексєєв утримувався в комендатурі, після чого його перевели до табору для військовополонених у Полтаві. Під час етапування до центрального табору в Кременчуці, скориставшись переміщенням колони чисельністю близько 1 000 осіб, генерал утік. Наприкінці жовтня 1941 року, пересуваючись тилами німецьких військ, він перейшов лінію фронту поблизу Харкова та вийшов у розташування радянських частин.

світової війні. Меморіальний комплекс). Військово-історичний меридіан. 2019. № 2 (24). С. 63. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf (дата звернення: 20.06.2024).

⁶⁹² Соловьев Д. Все генералы Сталина. Москва : ЛитРес: Самиздат, 2019. Т. 3. С. 13-16.

⁶⁹³ Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... Военно-исторический журнал. 1992. № 11. С. 24–27.

Під час допитів органами НКВС І. І. Алексєєв заперечував факт вербування. Водночас використання цивільного одягу, нетривале перебування в полоні та свідчення про неодноразові допити органами Абверу стали для радянської контррозвідки підставою для підозр. Після нетривалого лікування 15 грудня 1941 року його було заарештовано. На жаль, нам не вдалося знайти документи, які б підтверджували ті чи інші свідчення І. І. Алексєєва⁶⁹⁴.

Начальник автобронетанкових військ 18-ї армії генерал-майор М. Д. Гольцев потрапив у полон 15 серпня 1941 року під час спроби знайти можливі шляхи виходу з оточення. За наявними свідченнями, попри неодноразові допити представниками німецького командування, він не повідомив відомостей, які могли б мати оперативну цінність для противника. 30 серпня 1941 року, під час етапування у складі колони військовополонених, М. Д. Гольцев утік. До розташування радянських військ він дістався 1 жовтня 1941 року. Однак повернення з полону спричинило перевірку з боку органів державної безпеки: генерал-майора заарештували, а партійна комісія окремо з'ясовувала обставини втрати ним партійного квитка⁶⁹⁵.

Під час етапування втечу здійснив і начальник штабу 15-ї Сиваської мотострілецької дивізії полковник І. А. Ласкін. Після загибелі командира дивізії генерал-майора М. Н. Белова 9 серпня 1941 року він очолив залишки з'єднання, однак організувати їхній упорядкований вихід з оточення не зміг. Згодом І. А. Ласкін очолив одну із груп, бійці якої, переодягнувшись у цивільний одяг і позбувшись компрометуючих документів, вирушили на схід. Уже 20 серпня 1941 року групу затримали при спробі переправитися через Дніпро в районі Кременчука⁶⁹⁶. Затриманих не ідентифікували як офіцерів РСЧА, а самі вони назвалися червоноармійцями, які після оточення прямували до свого місця проживання. Ця версія виявилася переконливою, і групу відпустили.

⁶⁹⁴ Карасик М. Ю., Карасик Ю. М. Советские генералы в плену 1941–1945. Братислава : Magnet Press Slovakia, 2013. Т. 1. С. 52–53.

⁶⁹⁵ Звягинцев В. Е. Война на весах Фемиды: Война 1941-1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. Москва : ТЕРРА-Книжный клуб, 2006. С. 111-112.

⁶⁹⁶ Чорний О. В., Даценко В. В. Командарми, комори та комдиви Зеленої Брами. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 24. С. 199.

Орієнтовно 25 серпня неподалік міста Сміла І. А. Ласкіна знову було затримано та доставлено до місцевої комендатури. Там полковник, прикриваючись вигаданою версією, намагався видати себе за бухгалтера на прізвище Макаров. Однак цього разу спроба не мала успіху. Затриманих вирішили доправити до табору в селі Триліси. Під час етапування І. А. Ласкін та комісар Т. Н. Конобєвцев втекли від конвою та на початку вересня 1941 року вийшли до розташування радянських частин⁶⁹⁷.

З початком транспортування військовополонених на підконтрольні Райху території можливостей для втечі ставало дещо більше, оскільки етапування дедалі частіше здійснювалося залізницею. Зупинки на невеликих станціях створювали сприятливі умови для втечі: за спогадами колишніх полонених, відносно безпечним моментом вважався стрибок із потяга після проходження стрілочної будки, коли потяг ще не встиг набрати швидкості⁶⁹⁸. Такі втечі хоча й були переважно вдалимими, надалі створювали втікачам ряд важко вирішуваних проблем, що унеможлилювали вільне пересування з огляду на незнання місцевості, мови та зовнішній вигляд. Як наслідок, їх досить швидко повертали в місця утримання⁶⁹⁹.

Умовно в цю категорію успішних випадків втечі під час етапування можна включити генерал-майора С. Я. Огурцова, який потрапив у полон на початку серпня 1941 року біля села Підвисоке – під час катастрофи 6-ї та 12-ї армій під Уманню⁷⁰⁰. За версією Є. А. Долматовського, генералові вдалося втекти під час

⁶⁹⁷ Нуждин О. И. Вказана праця. С. 319–320.

⁶⁹⁸ В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять / упоряд.: Т. Пастушенко, М. Кальтенбруннер, Р. Берндл. Київ : Фенікс, 2019. С. 131, 144, 147; Протокол допроса Н. И. Аннушкина, рядового отдельного танкового разведывательного батальона 112-й стрелковой дивизии. 30 серп. 1945 р. *Пермс. государственный архив социально-политической истории*. Ф. 645/3. Спр. 1040. Арк. 10-11. Машинопис, копія; Агентурное донесение в отдел контрразведки «Смерш» 99-го запасного стрелкового полка 33-й запасной стрелковой дивизии об обстоятельствах пленения и пребывания в плену Н.Г. Савельева. 23 листоп. 1945 р. *Пермс. государственный архив социально-политической истории*. Ф. 645/3. Спр. 4034. Арк. 6. Оригінал, Рукопис.

⁶⁹⁹ Пастухова Я. В. Особливості звільнення з полону радянських військових бранців у роки Другої світової війни. *Історія та Археологія*. 2024. № 2. С. 30–38. URL: <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-3>.

⁷⁰⁰ Чорний О. В., Вказана праця. С. 197; *Gefangenenernehmung*. 9. August 1941. *ВА-МА*. RH 24-49/160. Bl. 107-109.

перевезення радянських генералів з табору Замостя у Генеральному губернаторстві до Гаммельбурга на території Райху. Оскільки генерал-лейтенанти М. Д. Карбишев, Г. І. Тхор та генерал-майори Я. І. Тонконогов і С. Я. Огурцов перевозилися у вагоні з окремими дверцятами в кожному купе, в момент різкої зупинки потяга генералові вдалося вискочити назовні⁷⁰¹. О. І. Нуждін наводить іншу версію подій, почуту свого часу від М. А. Прокопюка – командира розвідувально-диверсійного загону «Мисливці», що діяв на Київщині та Поліссі. За його словами, генерал тікав не з ешелону, а з табору для військовополонених у місті Холм, де йому посприяв персонал лазарету, в якому С. Я. Огурцов лікувався від тифу⁷⁰². Однак, з огляду на реєстраційну картку генерал-майора, на якій є позначка «Втік під час перевезення» (нім. *Während des Transports entflohen*), ми схиляємося до версії Є. А. Долматовського (Додаток С)⁷⁰³.

За нез'ясованих обставин з німецького полону повернувся командир 51-ї стрілецької дивізії генерал-майор П. Г. Цирульников. У полон він потрапив 8 жовтня 1941 року, вже у листопаді того ж року генерал перейшов лінію фронту та заявив про втечу з полону⁷⁰⁴.

У підготовленому очільником Головного управління НКО «СМЕРШ» В. С. Абакумовим списку генералів РСЧА, заарештованих на початку та в період війни, які підлягали суду, П. Г. Цирульникову інкримінували передачу німецькому командуванню секретних відомостей про 51-у стрілецьку дивізію, які він нібито повідомив під час перебування в полоні. Окрім того, слідство підозрювало генерала у зв'язках із німецькими розвідувальними органами, що він категорично заперечував⁷⁰⁵. Водночас в Німецькому федеральному архіві

⁷⁰¹ Долматовский Е. А. Зеленая брама: Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. 2-ге вид. Москва : Политиздат, 1985. С. 132.

⁷⁰² Нуждин О. И. Вказана праця. С. 337.

⁷⁰³ Personalkarte I. 1941. РГВА. Ф. 517. Оп. 1. Д. 47019-1. Л. 328.

⁷⁰⁴ Звягинцев В. Е. Вказана праця. С. 110.

⁷⁰⁵ Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... Военно-исторический журнал. 1992. № 12. С. 17.

зберігається протокол допиту генерал-майора, який не містить даних, що підтверджували б висунуті обвинувачення⁷⁰⁶.

Втечі з таборів відбувалися рідше, ніж утечі під час етапування, однак зазвичай вони були більш масовими. Індивідуальна втеча з табору була складнішою, тому військовополонені прагнули діяти групами, що підвищувало шанси на успіх. Складність втечі з табору пояснювалася тим, що зазвичай там перебувала більша кількість охорони, а також про спробу втечі могли доповісти капо та добровільні помічники адміністрації табору⁷⁰⁷. Для вдалої втечі полоненим необхідно було накопичити багато інформації, інструментів та одягу, що й обумовлювало залучення більшої кількості учасників.

Такі об'єднання давали не лише психологічну підтримку, а й мали практичне значення: кілька втікачів одночасно ускладнювали дії охорони та розпорошували її увагу. Унаслідок цього затримання одних могло дати іншим можливість відірватися від переслідування. Такий випадок описаний у протоколі допиту Г. О. Саннікова – старшого сержанта 124-ї експлуатаційної роти зв'язку 39-ї армії, свідчення якого ми використаємо для підтвердження загальної тези, про «корисність» спільників: «[...] я проліз першим, але двом іншим не довелося пролазити, тому що вони були помічені вартовим, який відкрив вогонь»⁷⁰⁸.

Показовим, в контексті порівняння становища військовополонених з різних країн, був Офлаг 62 (XIII D) Гаммельбург, де серед британських військовополонених діяла підпільна «Комісія з організації втеч». Вона контролювала розподіл спорядження та матеріалів і надавала їх лише тим полоненим, чиї плани втечі вважалися реалістичними. Організація забезпечувала втікачів картами, компасами, грошима, цивільним одягом, продуктами харчування та контактами поблизу французького й бельгійського кордонів. У разі

⁷⁰⁶ Gefangenenernehmung. 11. Oktober 1941. *ВА-МА*. RH 21-1/473. ВІ. 148.

⁷⁰⁷ Протокол допроса И.И. Сивоева, рядового мотопехотного полка, в УНКГБ по Камчатской области Хабаровского края. 20 листоп. 1945 р. *Пермс. государственный архив социально-политической истории*. 645/3. Спр. 4148. Арк. 5-7. Оригінал, Рукопис.

⁷⁰⁸ Протокол допроса Г. А. Санникова, старшего сержанта 124-й эксплуатационной роты связи 39-й армии, в 4-м отделе контрразведки «Смерш» 38-й армии. 10 лют. 1945 р. *Пермс. государственный архив социально-политической истории*. 645/3. Спр. 4074. Арк. 4-6. Оригінал.

невдалої спроби звільнитися, втікач мав прозвітувати перед комісією для розуміння слабких сторін плану та майбутнього покращення стратегії⁷⁰⁹.

У цьому ж таборі діяла і підпільна організація радянських військовополонених, яка чинила пасивний спротив табірному режиму: її учасники ігнорували пропагандистські заходи, відмовлялися вітатися з німецьким персоналом і підтримували патріотичний дух шляхом збереження традиційного радянського звертання «Товариш!». Водночас, навіть, такі форми поведінки ставали підставою для покарання радянських бранців⁷¹⁰. Намагання підготувати втечу кількома групами по три-чотири бранці за активної участі генерал-лейтенанта Григорія Івановича Тхора провалилося. Попри те, що військовополоненим вдалося зібрати мінімальні припаси та необхідне спорядження, групу було викрито через зраду одного із учасників підпільної організації.

Високий рівень організації та підготовки втечі з німецького полону ілюструє широко відомий випадок старшого лейтенанта М. П. Дев'ятева. Після катастрофи літака поблизу Львова 13 липня 1944 року його спочатку направили до пересильного табору в Лодзі, а згодом, за словами М. П. Дев'ятева, перевели до Кляйнкьонігсберзького табору. На жаль, точну локалізацію табору за наявними джерелами нам встановити не вдалося. Саме там старший лейтенант разом з іншими військовополоненими здійснив першу спробу втечі через підкоп, яка завершилася невдачею. Після восьмиденного перебування в карцері його разом із двома товаришами перевели до концтабору Заксенгаузен⁷¹¹.

Окремі свідчення у спогадах М. П. Дев'ятева потребують критичної оцінки. Сумніви, зокрема, викликає твердження про участь у підготовці підкопу понад 50 осіб, адже така чисельність видається занадто помітною для конспіративної діяльності в умовах табору. Також дискусійним є опис допиту, під час якого, за словами старшого лейтенанта, йому запропонували поїсти та випити

⁷⁰⁹ Camp Histories of Stalag XIII C, Hammelburg-am-Main. 1945. *The National Archives*. RC7347153. Fol. 12. Original.

⁷¹⁰ Новобранец В. А. «Я предупредил о войне Сталина»: Записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. С. 362.

⁷¹¹ Дев'ятев М. П. Побег из ада. 4-те вид. Москва : Воениздат, 1979. С. 44-45.

«за здоров'я» в обмін на підписання листівки-звернення до військовополонених. Водночас інший епізод можна верифікувати за німецькими документами. Зокрема, М. П. Девятаєв стверджував, що перукар із числа радянських військовополонених офіцерів підмінив його реєстраційну картку, у якій причиною переведення до Заксенгаузена була вказана «організація втечі та саботаж». Це була картка і жетон нещодавно померлого бранця на прізвище Нікітенко. Цей епізод опосередковано узгоджується з одним зі службових повідомлень ОКВ, у якому зазначено, що радянські військовополонені *«або обмінюються жетонами, або позбавляються їх, або носять кілька одночасно (знятих з мерців), унаслідок чого встановлення їхньої особи стає майже неможливим»*⁷¹². Саме така практика, за спогадами М. П. Девятаєва, врятувала йому життя та згодом дала змогу потрапити до робочої команди на аеродромі Пенемюнде на острові Узедом. Там М. П. Девятаєв разом із 9 іншими полоненими вивчав розклад зміни вартових, конструкцію кабін літаків та особливості керування важким бомбардувальником «Генкель» He 111. Це дозволило групі викрасти літак та за кілька годин успішно перетнути лінію фронту⁷¹³.

Примітним є факт, що у виданні мемуарів 1979 року аеродром з якого було здійснено втечу названий Свінемюнде, тоді як за всіма ознаками у спогадах – секретний ракетний полігон, згадка про ракети «Фау-2» (нім. «V-2») та острів Узедом, ймовірно йдеться про Пенемюнде. Обидва пункти розташовані на острові, проте на різних його кінцях. Підміна назви, вочевидь, була зумовлена радянською цензурою, заточеною на нерозголошення інформації про ракетну програму Райху.

Забезпечення радянських військовополонених хоча б мінімальним набором засобів для успішної втечі було можливим лише за допомогою табірної персоналу або іноземних військовополонених. Прикладом такої підтримки з боку персоналу шпиталю може слугувати історія полковника Павла Миколайовича

⁷¹² Betr.: Erkennungsmarken der Sowjet Kr.Gefangenen. 9. Februar 1942. *ВА-МА*. RW 6/270. Bl. 135.

⁷¹³ Moore В. Вказана праця. С. 232.

Тищенко, колишнього начальника штабу 29-го корпусу, який отримав поранення під час перебування в оточенні в районі Великих Лук. Під час допиту полковник відмовився розголошувати відомості військового характеру та «[...] сподівався, що німецькі офіцери зрозуміють, чому він не дає показів»⁷¹⁴. На нашу думку, з огляду на посаду П. М. Тищенко, він представляв значний інтерес для офіцерів Абверу. Саме цим можна пояснити направлення полковника на лікування, а не переведення до табору для військовополонених. У шпиталі, де медичний персонал традиційно мав більше свободи пересування, для нього було виготовлено документи на інше ім'я та довідку про направлення на довоєнне місце проживання після завершення лікування. Унаслідок успішної втечі з Вітебського шпиталю полковник долучився до партизанського загону⁷¹⁵.

Аналізуючи протоколи допитів колишніх бранців, ми виявили неймовірний випадок, про який свідчив А. П. Масленіков – лейтенант 220-го гвардійського транспортного авіаційного Сталінградського Червонопрапорного полку. Він зазначив, що групі офіцерів, у числі яких був і він сам, допоміг втекти з полону одягнений у форму німецького капітана радянський перебіжчик Олександр Захарченко. Останній підготував документи про переміщення полонених червоноармійців під приводом вербування в козачі прони́мецькі частини, за допомогою яких полонені отримали дозвіл залишити територію табору. Після втечі, група бранців зустрілася з поплічником О. Захарченка, який передав утікачам німецьку форму, що дозволило їм заночувати в німецькому гуртожитку (!). Використовуючи таке прикриття, полоненим вдалося дістатися до лінії фронту, де вони і зустрілися з радянською контррозвідкою⁷¹⁶.

⁷¹⁴ Vernehmung des russischen Oberst Dischtschenko. 9 September 1941. РГВА. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 120.

⁷¹⁵ Нуждин О. И. Вказана праця. С. 323.

⁷¹⁶ Протокол допроса А.П. Масленикова, лейтенанта 220-го гвардейского транспортного авиационного Сталинградского Краснознаменного полка, в отделе контрразведки «Смерш» 22-ой авиационной дивизии 4-й гвардейской армии Украинского фронта. 19 квіт. 1945 р. Пермс. государственный архив социально-политической истории. 645/3. Спр. 3084. Арк. 14-18. Оригінал, Рукопис.

Показовим прикладом співпраці між цивільними в'язнями та радянськими військовополоненими стало повстання у транзитному⁷¹⁷ таборі смерті Собібор 14 жовтня 1943 року. Вже із середини 1943 року в'язні, залучені до примусових робіт, переважно євреї, усвідомлювали загрозу ліквідації табору та власного знищення. Група підпільників на чолі з Л. Фельдгендлером розробила план повстання, однак через недовіру в'язнів його шанси на успіх залишалися обмеженими. Ситуація змінилася після прибуття 23 вересня 1943 року транспорту з в'язнями, серед яких були радянські військовополонені, зокрема, лейтенант РСЧА О. А. Печерський. Його військовий досвід і організаторські здібності істотно підвищили можливість реалізації плану⁷¹⁸.

Після встановлення контакту Л. Фельдгендлер та О. А. Печерський розробили план повстання, що передбачав поетапну нейтралізацію охоронців у табірних майстернях. Згідно із задумом, есесівців мали викликати по одному під приводом виконання робіт, після чого змовники планували зібрати в'язнів на плацу й організовано вивести їх через головну браму табору. З міркувань конспірації про підготовку повстання знали лише близько 30 із приблизно 600 в'язнів. День виступу було обрано з огляду на відсутність коменданта та кількох високопоставлених представників СС. У проміжку між 15:30 і 16:30 учасники змови, серед яких переважали радянські військовополонені, послідовно нейтралізували щонайменше десятьох охоронців, у тому числі і заступника коменданта та начальника охорони. Частина втікачів загинула на мінному полі за огорожею табору. Собібор залишили приблизно 365 в'язнів, однак лише близько 200 із них дісталися лісового масиву поблизу табору. Поіменно встановлено 47 осіб, яким вдалося втікти. Серед них був і О. А. Печерський, який разом із кількома товаришами перейшов через Буг та за кілька днів приєднався до партизанського загону⁷¹⁹.

⁷¹⁷ Umwandlung des Durchgangslagers Sobibor in ein Konzentrationslager. Juli 1943. *BA-MA*. NS 19/1571. 3-7. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/direktlink/e0110765-d971-4632-b82f-8bea8b587fe6/>.

⁷¹⁸ Bem M. *Sobibor Extermination Camp 1942–1943*. Amsterdam : Stichting Sobibor, 2015. P. 267-268.

⁷¹⁹ Отто Р., Келлер Р. Вказана праця. С. 259-260.

Частою була співпраця між радянськими та французькими військовополоненими. Французьким бранцям було легше отримати карти, гроші, компаси та їжу для майбутніх втеч⁷²⁰. Це привертало увагу табірної адміністрації, яка не раз видавала постанови про окреме утримання радянських бранців, особливо від французів⁷²¹.

Певною мірою, нетиповим є випадок командувача 36-го стрілецького корпусу генерал-майора П. В. Сисоєва, який потрапив у полон в липні 1941 р. Його історію виклав у спогадах О. Ф. Федоров – один із керівників партизанського руху. Її достовірність видається сумнівною, оскільки версії надані генералом під час знайомства з партизанами та у ході слідства органами «СМЕРШ» різняться деталями. Генерал-майор П. В. Сисоєв у боях під Шепетівкою потрапив в оточення, переодягнувся в форму рядового бійця Червоної армії, знищив особисті документи та здався в полон⁷²². У версії, яку генерал розповів О. Ф. Федорову, він отримав контузію та втратив свідомість після чого бійці переодягли його і він опритомнів уже в полоні. Така турбота з боку червоноармійців дозволила Павлу Васильовичу Сисоєву перетворитися на Петра Павловича Скирду, який нібито народився в Кіровоградській області, був колгоспником та мобілізований до лав Червоної армії лише на початку війни⁷²³.

Під час першої спроби втечі генералу не вдалося перейти лінію фронту, його було затримано та ув'язнено в Житомирському таборі для військовополонених, а потім переведено до табору на території Польщі. Сформувавши групу із кількох червоноармійців, у 1943 році він утік повторно, перейшов Буг та натрапив на партизанський загін, який діяв під орудою представників ОУН(Б). За свідченням П. В. Сисоєва, він та ще кілька втікачів лише згодом зрозуміли «націоналістичний» характер формування. У серпні –

⁷²⁰ Moore В. Вказана праця. С. 232.

⁷²¹ Verbindung zwischen französischen und sowjetischen Kriegsgefangenen. 16. Mai 1945. *ВА-МА*. RW 6/270. Bl. 163; Betr.: Arbeitseinsatz sowjet. Kriegsgefangener. 4. Juli 1943. *ВА-МА*. RW 6/270. Bl. 277.

⁷²² Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... Военно-исторический журнал. 1992. № 11. С. 24–27.

⁷²³ Федоров А. Ф. Последняя зима. М : Воениздат, 1970. С. 41.

жовтні 1943 року він воював разом з українськими бійцями, а потім група з 25 осіб перейшла лінію зіткнення та стала частиною загону О. Ф. Федорова, де генерал і розкрив своє справжнє прізвище⁷²⁴. Однак незважаючи на те, що його провину перед радянською державою було доведено під час розслідування, начальник «СМЕРШ» В. С. Абакумов подав П. В. Сисоєва у списку тих офіцерів РСЧА, яких було вирішено звільнити з подальшим направленням на навчання⁷²⁵.

Ще одним багатокроковим способом утечі радянських військовополонених була втеча з загонів завербованих агентів (нім. V-Leute), яких німецька розвідка направляла для диверсійно-розвідувальної роботи за лінію фронту. Суперечливим прикладом втілення такої стратегії звільнення є генерал-майор О. Ю. Будихо – командир 171-ї стрілецької дивізії, війська якої були оточені під Києвом, а сам генерал, вийшовши з оточення, певний час мешкав у Білгороді. Саме там він добровільно з'явився в німецьку комендатуру і здався в полон⁷²⁶.

Спочатку його утримували в таборі в Полтаві, потім у Володимир-Волинському і навесні 1942 р. перевели в офіцерський табір у Гаммельбурзі. Там він вступив в антирадянську організацію «Політичний центр боротьби з більшовизмом», де займав посаду начальника контррозвідки. Після розформування цього об'єднання вступив до РОА, де отримав посаду «тубільного» штаб-офіцера при командуванні 710-ї східної частини особливого призначення. У такому статусі генерал міг вільно пересуватися і перебувати близько до лінії фронту, чим він і скористався у ніч з 12 на 13 жовтня 1943 року, коли разом із ординарцем залишили розташування німецьких військ, перейшли лінію фронту і 19 жовтня приєдналися до партизанського загону, а 7 листопада генерал О. Є. Будихо був арештований радянською контррозвідкою⁷²⁷.

На жаль, не всі спроби втеч офіцерів РСЧА були вдалими. Заступника командуючого 2-ї ударної армії генерал-майора П. Ф. Алфер'єва, згідно з

⁷²⁴ Нуждин О. И. Вказана праця. С. 318.

⁷²⁵ Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... Военно-исторический журнал. 1992. № 11. С. 24–27.

⁷²⁶ Нуждин О. Вказана праця. С. 370.

⁷²⁷ Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... Военно-исторический журнал. 1993. № 11. С. 8.

розвідками О. І. Нуждіна, було вбито під час спроби втечі⁷²⁸. Якщо військовополоненим все ж вдавалося втекти, то до пошуку втікачів залучали представників поліції, пошукові загони Вермахту, учасників так званої місцевої охорони та цивільних осіб. Оповіщення про втечу старших офіцерів (від полковника і вище) передбачалося по телетайпу⁷²⁹.

Слабке знання місцевості істотно знижувало шанси на успішну втечу: втікачів часто затримували на незначній відстані від табору або місця примусової праці. За підрахунками О. І. Бейди та І. Р. Петрова, середня відстань, яку долали полонені після втечі, становила лише 10–15 кілометрів, після чого їх затримували та повертали до місць утримання⁷³⁰. Також кримінальна поліція поширювала спеціальні листки для розшуку (нім. *Fahndungsblätter*), в яких фіксували втечі лише представників офіцерського корпусу, оскільки чисельність втікачів рядових військовослужбовців була дуже значною⁷³¹ (Додаток Т)⁷³².

Після затримання військовополонених-втікачів допитували представники відділу у справах військовополонених ОКВ. Такі допити відбувалися на спеціалізованих пунктах при штабах військових округів. Аналіз протоколів допиту радянських офіцерів-втікачів засвідчує, що німецьку сторону передусім цікавили мотиви втечі, спосіб її організації, маршрути пересування та кінцева мета. Серед причин втечі полонені називали недостатнє харчування, виснажливу фізичну працю, грубе поводження охорони, відсутність належної медичної допомоги, незадовільні побутові умови та обмежений доступ до санітарних приміщень⁷³³.

⁷²⁸ Нуждин О. Вказана праця. С. 334-335.

⁷²⁹ Betr.: Meldung der Flucht höherer Offiziere. 19. März 1942. *ВА-МА*. RW 6/270. Bl. 214-216.

⁷³⁰ Бэйда О., Петров И. Холодное лето 1943-го: побеги советских военнопленных из офицерского лагеря XIII D. *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. 2025. № 3 (161). С. 56.

⁷³¹ Отто Р., Келлер Р. Вказана праця. С. 198.

⁷³² Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. 2-ге вид. Москва : РОССПЭН, 2002. С. 237

⁷³³ Betr.: Zusammenfassendes Vernehmungsergebnis der vom Arb.Kdo XVII 182, Achau, geflohenen u. wiederergriffenen sowj. Offiziere. 18. Februar 1944. *ВА-МА*. RH 53-17/183. Bl. 193-194.

Втікачі-рецидивісти знали, що за повторну втечу їх можуть відправити до концентраційного табору і знищити, тому намагалися всіляко заплутати слідчих. У німецьких документах зафіксовано, що «[...] радянські військовополонені після повторного затримання часто називають неправдиві імена або, якщо взагалі мають при собі, пред'являють чужі жетони. Також остарбайтери з пропагандистських міркувань намагаються проникнути до шталагів під виглядом військовополонених»⁷³⁴.

Зростання кількості масових втеч радянських військовополонених стало одним із чинників посилення репресивної політики Третього Райху щодо бранців. Керівництво ОКВ у взаємодії з Державною таємною поліцією Гестапо запровадило практику, що суперечила нормам міжнародного гуманітарного права. У науковій літературі вона відома як акція «Кугель» (нім. «Kugelbefehl»), яка розпочалася у березні 1944 року. Згідно з наказом ця практика поширювалася насамперед на офіцерів РСЧА, які здійснили або намагалися здійснити втечу з полону. Відповідно до його положень таких бранців позбавляли статусу військовополонених, передавали під контроль СС і направляли до концентраційного табору Маутгаузен. Для ідентифікації їх маркували літерою «К» на одязі. Відомо, що значну частину таких полонених ліквідували пострілом у потилицю в спеціально обладнаному приміщенні, замаскованому під медичний кабінет⁷³⁵.

З часом в'язні блоку № 20 усвідомили справжнє призначення так званого «лікарського будиночку», в якому був облаштований замаскований пункт для страт, і розпочали підготовку до масової втечі. У ніч з 1 на 2 лютого 1945 року близько 500 в'язнів за попередньою домовленістю атакували охорону й вирвалися за межі концентраційного табору Маутгаузен. Подальша пошуково-

⁷³⁴ Betr.: Identitätsprüfung wiederergriffener sowjet. Kr.Gef. 17. August 1943. BA-MA. RW 6/270. Bl. 296.

⁷³⁵ Kaltenbrunner M. Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer offiziere aus dem KZ Mauthausen und die «Mühlviertler hasenjagd». Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung. Військово-історичний меридіан. 2016. № 1 (11). С. 28-29. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.04.2017/pdf/VIM_11_2016_28-52.pdf (date of access: 21.06.2024).

каральна операція отримала цинічну назву «Полювання на зайців у Мюльфіртелі» (нім. Mühlviertler Hasenjagd). Внаслідок переслідування майже всі втікачі були вбиті; підтверджено, що врятуватися вдалося лише 8 особам, імовірно⁷³⁶.

Актом відчаю табірної адміністрації Шталагу III C виглядає проведення конкурсу на тему: «Як я запобігаю втечам?» серед персоналу табору 9 квітня 1945 року⁷³⁷. Поява такої ініціативи наприкінці війни свідчила про втрату контролю над ситуацією. В умовах евакуації таборів, руйнування системи охорони та наближення фронту бранці дедалі частіше намагалися втекти. Частина з них після втечі переховувалася серед місцевого населення або приєднувалася до осередків руху Опору, що ще більше посилювало занепокоєння табірної адміністрації.

Отже, звільнення з полону – це природне прагнення військовополонених, які перебувають під вартою супротивника, а втеча – це один із варіантів реалізації цього прагнення. Попри те, що міжнародні норми гуманітарного права захищали право бранців на втечу, німецька практика характеризувалася жорстокими репресіями – розстрілами без попередження, переміщення у табори смерті для знищення, колективна відповідальність військовополонених, які залишалися в місцях утримання. Основними мотивами втечі були голод, виснажлива праця, насильство, відсутність перспективи звільнення та бажання повернутися додому. Але фізичне виснаження, страх покарання та низька ймовірність успіху значно стримували переважну більшість полонених офіцерів.

Динаміка втеч залежала від перебігу війни. Найбільша їх кількість припала на 1941 рік, коли хаос бойових дій та слабка організація охорони дозволяли втікати навіть полоненим генералам РСЧА. Специфічне становище офіцерів Червоної армії визначалося посиленням контролем та відсутністю матеріальної бази для підготовки втеч чи повстань. Ці умови призводили до співпраці військовополонених з цивільними бранцями концентраційних таборів чи з

⁷³⁶ Kaltenbrunner M. Використана праця. С. 47.

⁷³⁷ Betr.: Preisausschreiben mit dem Thema: «Wie verhindere ich Fluchten?». 19. April 1945. *ВА-МА*. RH 49/30. Bl. 7-8.

полоненими інших країн. Навіть з огляду на те, що на Батьківщині втікачів часто чекали тривалі перевірки органами контррозвідки та покарання, факти самозвільнення з полону свідчать про неймовірний рівень відваги та рішучості радянських військовополонених.

4.3. Завершення полону для офіцерів Червоної армії: репатріація, фільтрація, суд та реабілітація

За роки німецько-радянської війни за межами Радянського Союзу опинилися мільйони осіб, яких СРСР вважав своїми громадянами. За підрахунками апарату Уповноваженого Ради народних комісарів СРСР у справах репатріації, у березні 1946 року загальна кількість таких людей, включно з померлими й загиблими за кордоном, оцінювалася орієнтовно у 6,8 мільйона осіб; із них до кінця війни живими залишалися близько 5 мільйонів. Понад 3 мільйони перебували в зонах дії західних союзників, а менш як 2 мільйони – у районах, зайнятих Червоною армією за межами СРСР. Найбільш масову групу становили цивільні примусові працівники, так звані «остарбайтери». Другою за чисельністю категорією були радянські військовополонені, яких за оцінками репатріаційного відомства, на завершальному етапі війни живими залишалися близько 1,7 мільйона осіб, включно з тими, хто опинилися на військовій або поліцейській службі Райху⁷³⁸.

Репатріація – це повернення на Батьківщину військовополонених і цивільних осіб, які внаслідок війни опинилися за межами своєї держави. Таке визначення подає юридична енциклопедія. Відповідно до цієї дефініції, радянські репатріаційні процеси в роки Другої світової війни не варто обмежувати лише завершальним етапом німецько-радянського протистояння та масовим поверненням громадян СРСР із територій Третього Райху й окупованої Європи. Перші прояви можна простежити вже від початку війни на Східному

⁷³⁸ Земсков В. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг. Москва : Институт российской истории РАН: Центр гуманитарных инициатив, 2016. С. 16-17.

фронті, зокрема щодо військовослужбовців Червоної армії, які виходили з оточення на підконтрольні СРСР території, або самостійно втікали з полону, таким чином набуваючи статусу репатріантів⁷³⁹.

Від самого початку Другої світової війни ставлення радянського керівництва до військовополонених визначилося досить чітко: у зраді Батьківщини підозрювалися військові, які опинялися за лінією фронту⁷⁴⁰. Як згадувалося вище, перші репатріанти радянсько-фінської війни були направлені до спеціального табору біля міста Южськ. Перед оперативною групою НКВС, яка його обслуговувала, було поставлене таке завдання: «[...] виявлення серед військовополонених осіб, завербованих іноземними розвідками, чужорідних елементів і тих, хто добровільно здався фінам, із подальшою передачею їх до суду»⁷⁴¹. З часом такі дії стали основою поняття «фільтрація». Уже тоді радянська влада розглядала навіть короткочасне перебування військовослужбовців у полоні або за лінією фронту як потенційну ознаку зради⁷⁴².

На початку німецько-радянського протистояння каральні органи також керувалися тим, що німецька розвідка могла використовувати офіцерів і червоноармійців, які вийшли з оточення, як агентуру в радянському тилу. Не менш небезпечною вважалася й можливість поширення колишніми «оточенцями» та військовополоненими панічних настроїв серед особового складу діючих частин. Унаслідок цього влада запровадила ретельну фільтрацію усіх осіб, які поверталися з полону або оточення, розглядаючи її як засіб виявлення шпигунів, диверсантів і «зрадників Батьківщини»⁷⁴³.

⁷³⁹ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / уклад.: В. Л. Бабка, М. М. Шумило. Київ : Держ. наук. установа «Енциклопед. вид-во», 2017. С. 124.

⁷⁴⁰ Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк : ВАТ «Вол. обласна друк.», 2007. С. 61-62.

⁷⁴¹ Говоров И. В. Фильтрация советских репатриантов в 40-е гг. XX вв.: цели, методы и итоги. *Cahiers Du Monde Russe*. 2008. № 49(2/3). С. 368. URL: <http://www.jstor.org/stable/40418828> (дата звернення: 10.05.2025).

⁷⁴² Альбов В. Ю. Советские пленные Второй мировой войны (по архивным материалам Нижегородской области) : автореф. диссертации кандидата исторических наук. Нижний Новгород, 2004. С. 16-17.

⁷⁴³ Там само. С. 19.

У структурі радянської репатріаційно-фільтраційної політики офіцери Червоної армії становили окрему категорію підвищеної уваги. На відміну від рядового та сержантського складу, вони розглядалися не лише як військові, що опинилися в полоні, а й як носії службової інформації, командного досвіду та як потенційні об'єкти вербування з боку німецьких розвідувальних структур. Сам факт перебування офіцера в полоні суперечив радянській моделі військової логіки, згідно з якою командир мав або вивести підлеглих з оточення, або загинути, але не здатися ворогу. Саме тому після звільнення з полону офіцери частіше підлягали поглибленій перевірці, а не простому поверненню до лав Червоної армії.

Формування структур, що здійснювали фільтрацію у 1941 році, відбулося в умовах блискавичного наступу Вермахту, до якого радянське керівництво виявилось неготовим. На думку А. В. Латишева, передвоєнна радянська воєнна доктрина й ідеологічно-пропагандистська політика не передбачали масової появи власних військовополонених та «оточенців», а тому до початку німецько-радянського протистояння в СРСР не було нормативних актів, які б регламентували їхню перевірку⁷⁴⁴.

Масштаби фільтрації у 1941 році зростали паралельно з військовими прорахунками вищого радянського керівництва, а директиви НКВС фактично покладали частину відповідальності за ситуацію на Особливі відділи. Так, директива № 239 від 13 вересня 1941 року, що була ухвалена як реакція на оточення військ Південно-Західного фронту, критикувала Особливі відділи за недостатню роботу з виявлення дезертирів та агентури, завербованої серед «оточенців». Директива НКВС № 292/к від 19 листопада 1941 року ще більше розширила коло підозрюваних, відносячи до «ненадійних осіб» тих, хто відстав від бойових частин, перебував на окупованій території або повертався через

⁷⁴⁴ Латышев А. В. Система проверки военнослужащих Красной армии, вернувшихся из плена и окружения. 1941–1945 гг.: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 2016. С. 26-32.

лінію фронту. Документ вимагав проводити їх ретельну фільтрацію та направляти у глибокий тил⁷⁴⁵.

Впродовж усієї війни незмінним елементом фільтраційної системи залишалися фронтові контррозвідальні органи. Відповідно до розподілу повноважень, випадки виходу військовослужбовців з окупованої території мали перебувати на контролі третіх відділів і відділень військових частин, підпорядкованих 3-му Управлінню НКО СРСР – спеціальному органу військової контррозвідки, виокремленому зі складу НКВС у лютому 1941 року. Однак уже 17 липня 1941 року постановою Державного комітету оборони (далі – ДКО) № 187сс цю структуру повернули до системи НКВС, а 3-ті відділи реорганізували в Особливі відділи⁷⁴⁶, підпорядковані відповідному Управлінню НКВС, яке очолив заступник Наркома внутрішніх справ В. С. Абакумов⁷⁴⁷.

На думку дослідника О. І. Нуждіна, ці відділи виконували дві функції: перша – боротьба зі шпигунами, зокрема серед тих, хто перебував на окупованій території. Прикладом може слугувати випадок генерал-майора О. В. Бондовського, який після дворазової втечі з німецького полону, перейшовши лінію фронту, потрапив до 333-го полку 6-ї дивізії РСЧА. Його було направлено до Особливого відділу дивізії, де він впродовж 4 місяців проходив фільтрацію і після позитивного висновку був направлений для подальшого проходження служби на курсах підвищення кваліфікації командного складу «Постріл». Повернувся на фронт генерал-майор лише в грудні 1943 року. Пізніше, внаслідок отриманого важкого поранення (травматична ампутація ноги), з 1944 року знову повернувся до викладацької діяльності, а з травня 1947 року вийшов у відставку⁷⁴⁸.

⁷⁴⁵ Вронська Т. В., Пастушенко Т. В. Оточенці Другої світової війни: стратегії виживання, процедура перевірки та каральні практики. *Воєнно-історичний вісник*. 2020. № 36 (2). С. 170. URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2020-36-2-163-189> (дата звернення: 08.11.2024).

⁷⁴⁶ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сборник документов в 2 т. Т. 2, кн. 1: Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года / координатор В. П. Ямпольский. Москва : Русь, 2000. Т. 2 : Книга 1. С. 337-338.

⁷⁴⁷ Рябова А. В. «Фильтрация» советских граждан в 1940-1950-е гг. *Маргиналы в советском социуме. 1930-е – середина 1950-х годов*. Москва, 2020. С. 361

⁷⁴⁸ Нуждин О. Генералы и полковники РККА в плену в годы Великой Отечественной войны. Санкт-Петербург, Екатеринбург : Алетейя, 2020. С. 312-313.

Друга функція – нагляд за офіцерами, які не мали потрапляти в полон. Для цього представники особливих відділів могли використовувати всі варіанти впливу, включно із застосуванням зброї⁷⁴⁹. Своєрідне підтвердження цього факту знаходимо у протоколі допиту генерал-майора П. Д. Артеменка німецькою розвідкою. Допитуваний повідомив, що намагався якомога швидше позбавитися нагляду представників особливого відділу для безпечної здачі в полон. За його словами при штабі очолюваного ним корпусу перебував Особливий відділ НКВС чисельністю 40 осіб, завданням якого було стежити за офіцерами. Вони мали право негайно розстрілювати офіцерів без огляду на їхні звання, за умови виявлення наміру здатися в полон або перейти на сторону ворога⁷⁵⁰.

Паралельно неорганізовану фільтраційну діяльність здійснювали охоронні та прикордонні війська, загороджувальні загони, територіальні органи державної безпеки й, навіть, партизанські формування.

Після контрнаступу під Москвою у грудні 1941 року Червона армія вперше звільнила значні території, на яких було виявлено офіцерів і червоноармійців, які вийшли з оточення або втекли з полону, але не змогли чи не захотіли перейти лінію фронту. Наявні інституції досить часто не справлялися зі значним потоком таких осіб. Постановою ДКО № 1069сс від 27 грудня 1941 року були створені збірно-пересильні пункти для подальшого направлення репатріантів до спеціальних таборів НКВС, розташованих у чотирьох тилкових областях⁷⁵¹.

Ці табори діяли відокремлено в системі утримання радянських громадян: вони не входили до Головного управління таборів (далі – ГУТАБ) і не підпорядковувалися безпосередньо НКВС у господарському відношенні. Однак їхнім облаштуванням опікувалося Управління НКВС у справах військовополонених та інтернованих. За матеріально-господарське забезпечення

⁷⁴⁹ Нуждин О. И. О некоторых аспектах деятельности особых отделов в начальный период Великой Отечественной войны. *Органы государственной безопасности на защиту Отечества. диннадцатые уральские военно-исторические чтения, посвященные 100-летию Управления ФСБ России по Свердловской области : сб. научных статей.* 2018. С. 157-161.

⁷⁵⁰ Vernehmung des Kommandierenden Generals des Roten XXVII. A.K. Generalmajor Artemenko. 1941. *ВArch.* RH 21-1/473. Bl. 62-68.

⁷⁵¹ Постановление ГКО № 1069сс от 27.12.41. 27 груд. 1941 р. *РГАСПИ.* Ф. 644. Оп. 1. Д. 17. Л. 179–179об.

відповідали структури НКО, а за контррозвідальну перевірку – органи НКВС. Тобто робота з репатріантами здійснювалася одночасно армійськими та силовими структурами СРСР, які ототожили власних громадян з полоненими противника⁷⁵².

Умови в фільтраційних таборах були різні, але мало чим відрізнялися від радянських виправно-трудова установ: територію табору огорожували парканом із колючого дроту, охорону доручали конвойним військам НКВС, а фільтрантам забороняли виходити за межі огороженої зони. Забезпечення таборів згідно з інструкцією було в рамках постачання тилових частин Червоної армії, але самі місця утримання не були підготовлені до напливу репатріантів, які почали надходити з кінця січня 1942 року. Для нових таборів, створених Постановою ДКО № 1069сс було характерне переважання наметів над сталими будівлями для утримання спеціального контингенту⁷⁵³.

Відмінністю від ув'язнених в таборах ГУТАБу було і те, що контингенту спецтаборів зберігали військові звання та дозволяли носити обмундирування. У таборі між адміністрацією і утриманими встановлювалася субординація, яка регулювалася статутами Червоної армії. Інколи це призводило до конфліктів, оскільки серед утримуваних були офіцери старші за військовим званням, ніж офіцери адміністрації. Репатріантам продовжували виплачувати заробітну плату, однак при собі вони могли зберігати не більше 50 рублів. Також утримуваним не дозволялося зберігати азартні ігри, зброю, біноклі, компаси, радіотехніку та документацію військових підрозділів, в яких служили репатріанти. Предметами особистого характеру дозволялося користуватися. До обмежень, що суттєво впливали на настрої спецконтингенту належала заборона листування⁷⁵⁴. На

⁷⁵² Наумов В. П. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. *Новая и новейшая история*. 1996. № 2. С. 94.

⁷⁵³ Латышев А. В. «Поставьте сзади меня пулемет»: настроения и поведение узников Колтубанского фильтрационного лагеря НКВД (1942–1943 гг.) *Уральский исторический вестник*. 2023. № 1 (78). С. 128–135.

⁷⁵⁴ Шевченко В. В. Режим содержания бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 годах. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения*. 2010. № 2. С. 123–128.

запити родичів про долю цих людей посадовці НКВС відповідали, що не мають відомостей про їхнє місце перебування⁷⁵⁵.

Особливостями спеціальних таборів був і порядок утримання репатріантів, яким не висувалося жодних звинувачень, що мало на меті тримати позбавлених волі у напрузі через постійний страх ймовірних звинувачень та через невизначеність строку перевірки. Коронним прийомом, що використовували допитувачі, було нав'ювання утримуваним почуття провини за обставини, внаслідок яких вони опинилися в таборі.

Щодо морального стану репатріантів можна зробити висновки через призму протоколів допитів та доповідних записок співробітників НКВС. В основному це пригнічений настрій, нерозуміння причин затримання в таборах та передчуття неправдивих звинувачень. Для прикладу, репатріанти в Колтубанському фільтраційному таборі, в переважній більшості, висловлювали бажання повернутися на фронт та боротися з ворогом, однак були й такі, які висловлювали задоволення стосовно перебування в таборі та прагнули залишатися в ньому до кінця війни⁷⁵⁶.

Зміни у фільтраційних процесах почали наростати після створення 19 квітня 1943 року Головного управління контррозвідки Народного комісаріату оборони СРСР – СМЕРШ (від рос. «Смерть шпионам»). Нова структура реорганізувала попередню систему перевірки колишніх військовополонених і вивела її з-під контролю НКВС. Підпорядкування СМЕРШу безпосередньо Й. Сталіну через НКО суттєво посилило його інституційний статус і вплив на фільтраційні процеси.

Реорганізація 1943 року якісно змінила архітектуру фільтраційної системи. По-перше, перевірка колишніх військовополонених була закріплена як одна з офіційних функцій нового органу. По-друге, у центральному апараті СМЕРШу створили спеціалізовані підрозділи для роботи з військовополоненими та

⁷⁵⁵ Кузьминых А. Л., Старостин С. И. Спецлагеря для бывших военнослужащих Красной армии, находившихся в плену и окружении противника. *Российская история*. 2009. № 3. С. 49.

⁷⁵⁶ Латышев А. В. Система проверки военнослужащих Красной армии, вернувшихся из плена и окружения. 1941–1945 гг. : дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2016. С. 179.

перевірки радянських військовослужбовців, які перебували у полоні; 2-й і 4-й відділи Головного управління контррозвідки отримали завдання проводити повторні допити старших офіцерів з метою виявлення агентурних мереж. По-третє, арешт представників вищого командного складу відтепер вимагав особистої санкції Народного комісара оборони, що перетворювало перевірку вищого командного складу на прерогативу партійної верхівки⁷⁵⁷.

Водночас розмежування повноважень між СМЕРШем і табірною адміністрацією продовжувало культивувати хронічні відомчі конфлікти. Із другої половини 1943 року ситуація загострилася: спрямованих на фільтрацію військових масово залучали до праці на промислових підприємствах, що унеможлиблювало повноцінне слідство через втрату свідків – виробничий травматизм і зростання кількості втеч⁷⁵⁸.

Описаний режим утримання репатріантів почав змінюватися у 1944 році, коли змінилися кількість і склад осіб, які підлягали перевірці. Просування Червоної армії за межі СРСР, а також відкриття Другого фронту британськими й американськими військами в Західній Європі актуалізували проблему масового повернення радянських військовополонених із німецьких таборів та інших місць примусового утримання. Це обумовлювало пошук нових підходів стосовно фільтрації, орієнтованих передусім на оточенців і тих, хто самостійно виходив з окупованої території.

24 серпня 1944 року Державний комітет оборони ухвалив постанову № 6457 сс, зміст якої був спеціально присвячений поверненню в СРСР радянських громадян. Документ задекларував позицію більшовицької влади чітко – всі радянські громадяни без жодних умов мали повертатися на Батьківщину. 4 жовтня РНК СРСР підготувала постанову *«Про діяльність Уповноваженого Ради Народних Комісарів СРСР у справах репатріації громадян СРСР з Німеччини й окупованих нею країн»* та призначила генерал-полковника

⁷⁵⁷ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МВД–КГБ. 1917-1991. Справочник. Москва : МФД, 2003. С. 623-624.

⁷⁵⁸ Кузьминых А. Л., Старостин С. И. Вказана праця. С. 49.

П. І. Голікова уповноваженим з даних питань⁷⁵⁹. 4 листопада 1944 року ДКО затвердив порядок роботи з репатрійованими військовополоненими.

Було закріплено жорсткий порядок перевірки офіцерів, рядових і сержантів. Рядовий та сержантський склад після фільтрації передавали до робочих кадрів промисловості, на будівництва НКВС або до охорони таборів в системі Головного управління таборів. Натомість офіцерів виділяли в окрему категорію: їхню перевірку мали проводити у спеціальних запасних частинах Народного комісаріату оборони, а не в спецтаборах НКВС, що формально зберігало за ними військово-службовий статус. Водночас після перевірки офіцерів, які перебували у спецтаборах або прибували з-за кордону (в цей час почали прибувати перші кораблі, які повертали радянських полонених з Британських островів), передбачалося направляти на формування штурмових батальйонів⁷⁶⁰.

Фільтрація офіцерського складу фактично ставала не лише процедурою встановлення індивідуальної провини, а й адміністративним механізмом примусової служби у найбільш небезпечних бойових підрозділів, які виконували завдання з прориву лінії фронту, штурму висот чи добре укріплених населених пунктів. Звільнення з таких частин не було обумовлено нормативно-правовими актами, однак існувало усне правило, що переведення можна було отримати після поранення або після удостоєння військовослужбовця нагородою. Це вважалося такою собі спокутою провини перед однополчанами за «відсиджування» в полоні чи втрату зброї в оточенні. Співробітники СМЕРШу мали інструкцію, що передбачала проведення перевірки впродовж одного місяця, що

⁷⁵⁹ Об Уполномоченном Совета Народных Комиссаров СССР по делам репатриации граждан СССР из Германии. *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1947 гг.* Москва, 1948. С. 397–398.

⁷⁶⁰ Постановление ГКО СССР № 6884с «О проверке НКВД всех военнопленных, освобожденных Красной и союзными армиями на предмет сотрудничества с немцами». <https://docs.historyrussia.org>. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/204004-postanovlenie-goko-sssr-locale-nil-6884s-o-napravlenii-osvobozhdennyh-iz-plena-voennosluzhaschih-krasnoy-armii-v-spetsialnye-zapasnye-chasti-dlya-proverki-organami-kontrrazvedki-smersh-nko-4-noyabrya-1944-g> (дата звернення: 01.05.2025).

унемоżliвлювало повноцінне та об'єктивне розслідування обставин полону в кожному індивідуальному випадку⁷⁶¹.

Восени 1944 року відділ «Іноземні армії Схід» провів у таборі Луккенвальде серію допитів офіцерів РСЧА, з'ясовуючи їхнє ставлення до можливого повернення в СРСР. Резюме семи допитів від 27 вересня 1944 року засвідчило, що репатріація сприймалася полоненими як складна, однак не обов'язково смертельно небезпечна процедура. Водночас бранці продемонстрували власне уявлення щодо чинників, які могли полегшити проходження фільтрації, а це – примусове вивезення до Німеччини, недобровільне потрапляння в полон, спроби втечі з місць утримання та участь в підпільних організаціях⁷⁶².

Надзвичайно цінним для розуміння того, який шлях міг подолати полонений офіцер РСЧА, є протокол допиту лейтенанта Володимира Малиновського, який повторно потрапив у німецький полон наприкінці лютого 1945 року. Після прискороного випуску з Офіцерської школи бронетанкових військ в червні 1941 року він вперше був захоплений у полон у битві під Смоленськом. Оскільки він добре знав німецьку мову і виявив готовність до співпраці, його перевели в стан гіві при 49-й парашутній дивізії. З нею він побував у Франції, брав участь у бойових діях на півдні Апеннінського півострова до жовтня 1943 року, де потрапив у полон до американців. Останні, після узгоджень з радянською стороною, передали 16 лютого 1944 року В. Малиновського в СРСР. З того моменту, за свідченнями репатріанта, усе кардинально змінилося: харчування різко погіршилося, а охорона стала жорсткою.

Після прибуття до СРСР колишніх військовополонених направили до спеціального табору НКВС у Подольську, де лейтенант В. Малиновський провів 9 місяців. За цей час його 5 разів викликали на допит й змушували неодноразово повторювати автобіографію: розбіжності між версіями могли стати підставою

⁷⁶¹ Наумов В. П. Вказана праця. С. 94.

⁷⁶² 7 Kgf.-Vernehmungen im Vernehmungslager Luckenwalde. 7. September 1944. *ВА-МА*. RH 2/2786. Bl. 94-102.

для обвинувачення. Попри те що факт служби гіві був очевидним, В. Малиновський був звільнений з табору і направлений до 28-го штурмового батальйону в Коломні – підрозділу тотожного до штрафного, оскільки усіх офіцерів було понижено у званні, а сержантський склад розжалувано до рядових. Чисельність батальйону після формування складала 950 осіб. У січні 1945 року підрозділ відправили на фронт. Після 5 днів боїв батальйон зменшився до 40 осіб, а В. Малиновський потрапив у полон вдруге⁷⁶³.

Влітку та восени 1944 року під час наступу союзників на території Франції, Бельгії та Італії почастишали випадки, коли частина військовополонених, які на момент полону були у військовій формі, за якою їх ідентифікували як представників Вермахту, виявлялися колишніми радянськими військовополоненими. Деяких з них утримували разом і в таких самих умовах, як і німецьких полонених. Водночас деякі звільнені радянські військовополонені, добровільно долучалися до лав союзницьких армій. Таким чином, перед радянським урядом постало одразу дві проблеми – повернути своїх громадян до моменту, поки вони осягнуть різницю суспільно-політичного устрою Радянського Союзу і західних держав (очевидно, що вибір був би не на користь країни рад) та приховати кількість колаборантів з числа колишніх примусових робітників та військових бранців⁷⁶⁴.

Як свідчення останньої тези можна привести листування між генералом Д. Ейзенхауером та помічником начальника Генерального штабу РСЧА із зовнішніх зв'язків М. В. Славіним, який раніше направляв скаргу, щодо поганого поводження з радянськими військовополоненими, які були захоплені в полон американськими військами на Західному фронті. Д. Ейзенхауер повідомив радянську сторону, що ще до відкриття Другого фронту союзне командування зверталось до СРСР із запитом щодо поводження з радянськими громадянами, які служили у німецьких формуваннях і могли потрапити в полон до союзників. За його словами, радянська відповідь зводилася до того, що кількість таких осіб

⁷⁶³ Betr.: Abwehrmässige Kgf.-Vernehmung Nr. 37. 3. März 1945. *ВА-МА*. RH 2/2786. Bl. 208-214.

⁷⁶⁴ Говоров И. В. Вказана праця. С. 374.

вважалася незначною, тому питання не розглядалося на вищому рівні. Також американський генерал згадував, як його радянський колега говорив, що солдати, які здалися в полон, ні на що не годилися, а тому про них не варто було піклуватися⁷⁶⁵.

Таким чином, радянські посадовці потрапили у власну пастку. Вибудована ідеологічна доктрина, що ґрунтувалася на безапеляційній тезі про те, що «у Червоної армії немає військовополонених, є лише зрадники», обернулася проти самої держави. Намагаючись на міжнародному рівні заперечити існування мільйонів полонених, Москва фактично позбавила себе правових інструментів для їхнього захисту та повернення додому. Бюрократичне замовчування реальних масштабів колабораціонізму та відмова офіційно визнавати кількість бранців призвели до того, що коли союзники зверталися за чіткими вказівками, що робити з такими категоріями полонених, радянська сторона опинялася перед вибором між ідеологічною послідовністю та захистом власних громадян і неодмінно обирала першу. Зрештою саме це було підставою для західних партнерів поводитися з такими полоненими так само, як із захопленими у полон німецькими солдатами⁷⁶⁶.

Радянська держава відреагувала на проблему власних громадян у союзних таборах лише на початку 1945 року. Доповідна записка учасників радянської репатріаційної місії К. Д. Голубева та М. В. Славіна від 11 січня 1945 року включала проєкт угоди про порядок утримання та репатріації громадян СРСР звільнених військами союзників. Документ передбачав відокремлення радянських громадян від військовополонених противника, зосередження в окремих таборах, забезпечення харчуванням, одягом і медичною допомогою, а також доступ представників обох сторін до таборів. Окремо наголошувалося, що офіцери не можуть залучатися до примусових робіт⁷⁶⁷.

⁷⁶⁵ Толстой Н. Д. Жертвы Ялты / ред. А. И. Солженицын. Москва : Русс. путь, 1996. С. 459.

⁷⁶⁶ Земсков В. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг. Москва : Институт российской истории РАН: Центр гуманитарных инициатив, 2016. С. 46.

⁷⁶⁷ Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, 1944–1952 : сборник документов : в 2 т. / ред.: О. В. Лавинская, В. В. Захаров ; уклад.: К. М. Гринько, Е. В. Полторацкая. Москва : Политическая энциклопедия, 2019. Т. 1. С. 135-137.

Додана до записки *«Довідка про факти ненормального ставлення до радянських військовополонених і громадян з боку американської військової влади»* засвідчувала системний характер проблеми. У жовтні–грудні 1944 року радянських громадян утримували разом із німецькими військовополоненими в таборах у Шербурі, Нормандії та Ле-Мані, застосовували до них тюремний режим, побиття й примусову працю⁷⁶⁸.

Основна маса репатріантів проходила перевірку та фільтрацію у фронтових або армійських таборах і збірно-пересильних пунктах НКВС, частина військовополонених направлялася в запасні військові частини, де знову ставали до лав РСЧА. Однак, директива, ухвалена 18 січня 1945 року начальником тилу Червоної армії та уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації передбачала розподіл військовополонених на наступні категорії з визначенням їхньої подальшої долі:

- Рядовий і сержантський склад мав направлятися на перевірку до армійських збірно-пересильних пунктів, а потім – в армійські та фронтові запасні частини;
- Офіцери направлялися в спецтабори НКВС, де з ними працювали органи слідства;
- Полонені, які служили в армійських підрозділах супротивника, в спеціальних стройових німецьких формуваннях, «власівці», поліцаї та інші особи, які викликали підозру, передавалися в спецтабори НКВС. Тобто, радянська влада урівняла колаборантів і зрадників з офіцерами, які з об'єктивних причин опинилися і перебували в полоні після захоплення на полі бою.

Питання репатріації нагально вимагало регулювання на міжнародній арені. На зустрічі міністрів закордонних справ Великої Британії та СРСР у Кремлі в жовтні 1944 року В. М. Молотов зазначив, що деякі радянські громадяни можуть не захотіти повертатися додому, оскільки допомагали противнику. До того ж він додав: *«Бажання чи небажання окремих громадян не може змінити принцип, що*

⁷⁶⁸ Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, 1944–1952 : сборник документов : в 2 т. / ред.: О. В. Лавинская, В. В. Захаров ; уклад.: К. М. Гринько, Е. В. Полторацкая. Москва : Политическая энциклопедия, 2019. Т. 1. С. 137-144.

всі радянські громадяни без виключення мають бути повернені на Батьківщину»⁷⁶⁹. Це визначило подальшу репатріаційну політику СРСР. Саме з такою юридично-дипломатичною базою делегація СРСР прибула на Ялтинську конференцію 3–11 лютого 1945 року, яскраву характеристику якій дав Вінстон Черчилль: «Якби ми змарнували 10 років на пошуки, то не змогли би знайти гіршого місця у світі, ніж Ялта»⁷⁷⁰.

У порядку денному конференції питання про військовополонених було заплановане на останній день обговорення. До цього в кулуарах В. Черчилль і Й. Сталін проговорили основні положення, які були пізніше оформлені юридично. Прем'єр-міністр Великої Британії звернувся до Й. Сталіна з проханням підготувати інформацію та надати доступ до британських військовополонених у СРСР, вимагаючи доправити їх до Одеси для подальшого повернення додому на тих же суднах, які мали доставити радянських бранців з території контрольованої Британією. Й. Сталін запевнив, що СРСР буде чітко і послідовно співпрацювати у цьому питанні. Тим часом радянський диктатор висунув власні вимоги – тримати громадян СРСР, навіть тих, хто служив Райху, окремо від німецьких полонених та не застосовувати до них насилля, адже їх чекають на Батьківщині⁷⁷¹.

На основі усних домовленостей міністрами закордонних справ США, Великої Британії та Радянського Союзу були укладені угоди між союзними державами з питань військовополонених і цивільних осіб держав-підписантів. Угода між США та СРСР була тотожною угоді між Великою Британією та СРСР, однак британська сторона внесла ще ряд додатків та направила кілька нот для уточнення деяких параграфів угоди⁷⁷².

⁷⁶⁹ Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк : ВАТ "Вол. обласна друк.", 2007. С. 23.

⁷⁷⁰ Churchill W. The Second World War. London : Cassel, 1953. Vol. 4 : Triumph and Tragedy. С. 302.

⁷⁷¹ Плохій С. Ялта. Ціна миру. Харків : Книжк. Клуб «Клуб Сімейн. Дозвілля», 2019. С. 265.

⁷⁷² Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сборник документов. Москва : Издательство политической литературы, 1979. С. 264-269.

За підписаними документами радянські громадяни, звільнені союзниками, мали неодмінно відокремлюватися від німецьких військовополонених і утримуватись окремо від них. Союзними військовими структурами вони мали утримуватися в окремо виділених місцях чи таборах, звідки мали якнайшвидше евакуюватися в тиллові райони. У такі місця неодмінно мали допускатися радянські представники з питань репатріації. Управління тимчасовими таборами передавалося радянській стороні, на їхній території мали діяти радянські органи юстиції.

Англо-американські структури лише мали матеріально забезпечувати табори транспортними засобами, що мали доставляти репатріантів до СРСР; продуктами харчування і побутовими предметами, медичними засобами та першою допомогою. Стосовно цього підписанти домовилися не вимагати оплати один в одного. Також союзні адміністрації мали забезпечувати колишніх бранців позиками, розмір яких та процес взаємної компенсації мали визначити пізніше. Дозволявся найм союзниками майбутніх репатріантів на добровільній платній основі для виконання робіт неподалік місць зосередження. У таборах для репатріантів заборонялося проведення «ворожої», очевидно до радянської влади, пропаганди⁷⁷³.

Колізії, що виникали ще до операції «Аргонавт», не були вирішені на полях конференції, у союзників виникало питання: кого вважати радянськими громадянами? Ці питання виникали на основі кількох прецедентів:

По-перше, американська сторона наполягала на тому, що громадянами СРСР мають вважатися лише ті особи, які отримали радянське громадянство до 1 вересня 1939 року. Тобто переміщені особи, які походили з території Західної України, Бессарабії, Східної Польщі, Карельського перешийку та країн Балтії не підпадали під обов'язкове повернення⁷⁷⁴.

⁷⁷³ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Сборник документов. Москва : Издательство политической литературы, 1979.. С. 272.

⁷⁷⁴ Толстой Н. Д. Використана праця. С. 370.

По-друге, чи підлягали репатріації радянські громадяни, які не бажали повертатися до СРСР? Це питання хвилювало лише американську сторону, Велика Британія навпаки – на початкових етапах повернень намагалася позбавитися, навіть, тих осіб, які опинилися на території Британської співдружності ще до початку Другої світової війни⁷⁷⁵.

По-третє, британська сторона зіткнулася з тим, що радянські громадяни, які воювали в лавах німецьких військових формувань, вимагали вважати себе німецькими громадянами та поводитися з ними за положеннями Женевської конвенції, тобто репатріювати їх на територію Німеччини⁷⁷⁶.

Небажання повертатися до СРСР певної кількості військовополонених, навіть тих, які не співпрацювали з противником, було обумовлене антилюдською політикою більшовицького уряду щодо власних громадян. Наприклад, стосовно командирів, які потрапили в полон, у роки війни стала поширеною практика їхнього заочного засудження за статтею 193-21 Карного кодексу СРСР, що передбачала найвищу міру покарання.

Знаючи такий стан речей, В. Черчилль під час Ялтинської конференції зазначив: *«Більшість радянських громадян була примусово мобілізована німцями до своєї армії. Цілі батальйони здавалися добровільно британцям»*. За спогадами перекладача британського прем'єр-міністра, останній відчував відповідальність за долю радянських полонених, оскільки вони фактично перебували під патронатом британської корони та мали б отримати статус «військовополонених». В. Черчилль хотів отримати запевнення в тому, що з такими полоненими вчинять справедливо. Натомість Й. Сталін відповів: *«Серед цих людей є негідники, але ми не будемо ставитися до них надто жорстоко»*. Радянська сторона наполягала на тому, аби таким особам не надавали статус «військовополонених», що створювало затримки під час репатріації. Напоказ радянський уряд створював образ держави, що дбає про власних громадян,

⁷⁷⁵ Hummel J. R. Operation Keelhaul: Forced Repatriation after World War II. *The Independent Review*. 2022. № 27(3). P. 449–460. URL: <https://www.jstor.org/stable/48736355> (date of access: 21.05.2025).

⁷⁷⁶ Науменко О. О. Американська візія репатріації DP-ів у світлі урядових документів (1944-1951 роки). *Військово-науковий вісник*. 2020. № 33. С. 102.

намагаючись розвіяти побоювання союзників щодо жорстокого поводження з репатріантами. Насправді ж Й. Сталін та його поплічники намагалися повернути якомога більше радянських громадян, оскільки: по-перше, СРСР критично потребував робочих рук і тут варто наголосити, що репатріантів часто зараховували в трудові загони Червоної армії; по-друге, Москва хотіла уникнути формування на Заході масового антирадянського руху, основу якого могли скласти особи, які відмовилися від репатріації⁷⁷⁷.

Лист заступника наркома закордонних справ СРСР до очільника Управління у справах репатріації від 15 грудня 1944 року містив прохання переглянути процедури зустрічі репатріантів. Радянську сторону турбував той факт, що британська адміністрація на всьому шляху слідування колишніх військовополонених (особливо у великих збірних пунктах) влаштовує гостинні зустрічі, а інколи, навіть, банкети для офіцерського складу. Натомість, представники радянського командування приймали полонених «сухо, непривітно, без настановчих промов; інколи одразу ж на очах в англійців, оточували бранців та вели під конвоєм до радянських таборів, як арештантів». Звісно, це не грало на руку політичному іміджу радянської місії з репатріації. Після такого звернення П. І. Голіков наказав підготувати відповідні розпорядження і вже з 1945 року організовувалися пишні зустрічі з музикою, квітами і транспарантами, які несли «відфільтровані» репатріанти.

Але не дивлячись на всі відомі загрози, що поставали перед переміщуваними радянськими громадянами і Велика Британія, і США вирішили піти на компроміс з союзним на той час СРСР та дозволили примусову репатріацію всіх радянських громадян, які проживали на території Радянського Союзу до 1 вересня 1939 року.

Політика союзників дедалі більше зміщувалася в бік примусової репатріації. Пізніше це явище в західній історіографії отримало назву операція «Кілгол» (англ. Operation Keelhaul). Це пояснювалося виконанням союзницьких

⁷⁷⁷ Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии, 1944–1952: сборник документов: в 2 т. / ред.: О. В. Лавинская, В. В. Захаров. Москва : Политическая энциклопедия, 2019. Т. 1. С. 16.

зобов'язань та прагненням забезпечити повернення власних військовополонених і цивільних осіб із радянської зони контролю. Додатковими факторами для репатріації усіх радянських громадян для Великої Британії була продовольча криза. коли власні громадяни жили в умовах відчутних обмежень, а додаткові кілька десятків тисяч колишніх бранців німецьких таборів могли лише погіршити ситуацію⁷⁷⁸.

У Франції також виникали проблеми, хоча й іншого характеру. Значна частина радянських військовополонених, захоплених у складі німецьких військ, не виконувала наказ про роззброєння та зберігала зброю – револьвери, гвинтівки тощо. Через незадовільне забезпечення місць утримання вони нерідко погрожували цивільним репатріантам, відбираючи в них продукти харчування та кращі житлові приміщення. Підтримкою дисципліни серед радянських військовополонених мали займатися офіцери з радянських репатріаційних місій, однак вони часто не могли впоратися з озброєним контингентом. Унаслідок цього в районах дислокації таких груп спостерігалося зростання рівня злочинності в прилеглих населених пунктах⁷⁷⁹.

Найбільш знаковим звільненням радянських генералів із полону союзними військами стало визволення бранців табору Шталаг VII-A у Мосбурзі 29 квітня 1945 року. Табір зайняли частини 14-ї бронетанкової дивізії США. Американське командування відхилило пропозицію німецької сторони створити навколо табору «нейтральну зону», після чого внаслідок короткого бою охорона капітулювала. В історії дивізії зазначено, що серед звільнених військовополонених було 27 генералів Червоної армії⁷⁸⁰.

⁷⁷⁸ Hummel J. R. Використана праця. Р. 454. URL: <https://www.jstor.org/stable/48736355> (date of access: 21.05.2025).

⁷⁷⁹ Burgess G. The Repatriation of Soviet Prisoners of War and Displaced Peoples from the Auvergne after the Second World War. *Journal of Contemporary History*. 1977. Vol. 12, no. 2. P. 421–438. URL: https://h-france.net/rude/wp-content/uploads/2017/08/vol7_Burgess.pdf (date of access: 09.05.2025).

⁷⁸⁰ The 14th Armored Division and the Liberation of Stalag VIIA - The Army Historical Foundation. *The Army Historical Foundation*. URL: <https://armyhistory.org/the-14th-armored-division-and-the-liberation-of-stalag-viia/> (date of access: 15.05.2025).

Після звільнення генералів 3 травня 1945 року передали радянській репатріаційній місії в Парижі⁷⁸¹, в якій під виглядом дипломатів працювали співробітники СМЕРШ⁷⁸². Високопоставлених бранців було вирішено доставити на Батьківщину літаком, що і було зроблено 26 травня 1945 року. Із повідомлення В. С. Абакумова до Й. Сталіна відомо наступні прізвища репатрійованих: генерал-лейтенанти М. Ф. Лукін, Л. О. Мазанов, І. М. Музиченко; генерал-майори П. І. Абрамідзе, П. Д. Артеменко, І. М. Антюфеев, М. О. Белешев, І. П. Бікжанов, М. Д. Борисов, С. В. Вишневський, І. М. Герасимов, К. Л. Добросердов, Є. А. Єгоров, Г. М. Зайцев, Є. С. Зибін, М. К. Кирилов, І. О. Корнілов, І. П. Крупенников, І. М. Любовцев, І. І. Мельников, М. Ф. Михайлов, О. О. Носков, П. П. Павлов, П. Г. Понеделін, М. І. Потапов, І. П. Прохоров, О. Г. Самохін, М. Н. Сиваєв, М. Г. Снегов; комбриги М. Г. Лазутін, М. О. Романов, А. М. Рижков; бригадний лікар І. О. Наумов.

У цьому ж документі маємо деталі щодо фільтрації звільнених з полону високопоставлених офіцерів. Вони не потрапили до спеціалізованих таборів НКВС, а перебували під час слідства на спеціально облаштованих дачах у підмосковному Обухові. Приміщення для утримання генералів прослуховувалися працівниками відомства В. С. Абакумова, а на допити їх доправляли до Москви.

Наприкінці грудня 1945 року слідство стосовно колишніх полонених радянських полонених генералів закінчилося. За поданням очільника СМЕРШ генералів П. Г. Понеделіна, М. К. Кирилова, П. Д. Артеменка, Є. А. Єгорова, Є. С. Зибіна, І. П. Крупенникова, М. О. Белешева, О. Г. Самохіна, М. Г. Лазутіна, П. Ф. Привалов, М. Н. Сиваєв, залишили під вартою з продовженням слідства, інших – направили у відомство НКО СРСР⁷⁸³. З-поміж названих вище офіцерів лише О. Г. Самохін був реабілітований за життя: у 1953 році його справу припинили, звільнили з ув'язнення, відновили у військовому званні та повернули

⁷⁸¹ Чорний О. В. Генерал-майор Павло Григорович Понеделін: історико-хронологічне досьє. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. 2019. № 24. С. 166.

⁷⁸² Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... *Военно-исторический журнал*. 1992. № 10. С. 24.

⁷⁸³ Там само. С. 26.

до армії. Інші фігуранти списку за результатами додаткового слідства були засуджені до розстрілу; частину з них реабілітували помертвено, Є. С. Зибіну в реабілітації було відмовлено.

Репатріація генерал-лейтенанта А. А. Власова у травні 1945 року була не типовою процедурою повернення військовополоненого, а цілеспрямованою операцією радянських органів. На відміну від масової передачі полонених генералів, А. А. Власова фактично вилучили з американської колони на радянському блокпості поблизу міста Пльзень 12 травня 1945 року. Показово, що американська охорона не втрутилася, оскільки мала наказ не загострювати ситуацію довкола цієї ситуації. Разом із А. А. Власовим було арештовано ще ряд високопоставлених офіцерів РВА. Радянська сторона, за словами Г. К. Жукова, прагнула не ліквідувати А. А. Власова на місці, а доставити його живим до СРСР, де він мав постати перед судом як символічна фігура військової зради⁷⁸⁴.

Після повернення власних громадян союзники почали переглядати підходи щодо домовленостей із СРСР стосовно обов'язкової репатріації. У США переломним став випадок 29 червня 1945 року у Форт-Діксі (штат Нью-Джерсі), коли 154 радянські військовополонені забарикадувалися в бараках, протестуючи проти примусового повернення⁷⁸⁵.

Велика Британія змінила позицію після скандалів, пов'язаних із видачею СРСР осіб, які не були його громадянами, зокрема представників Білого руху та козацьких формувань⁷⁸⁶. Показовим став випадок дивізії СС «Галичина»: 17 серпня 1945 року радянська місія намагалася допитати представників дивізії та провести агітаційну кампанію з метою добровільної репатріації. Натомість, як зазначено у британському звіті, уповноважені з питань репатріації, якщо і мали якийсь вплив на українців, то він полягав лише у тому, аби переконати їх ніколи не повертатися до СРСР, навіть, з огляду на те, що у них там лишилися родичі. Британська комісія провела недбале розслідування та запропонувала повірити на

⁷⁸⁴ Elliott M. R. *Pawns of Yalta: Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation*. Urbana; Chicago; London : University of Illinois Press, 1982. С. 86.

⁷⁸⁵ Толстой Н. Д. Використана праця. С. 373.

⁷⁸⁶ Hummel J. R. Використана праця. Р. 452. URL: <https://www.jstor.org/stable/48736355> (date of access: 21.05.2025).

слово керівнику дивізії, що всі її військовослужбовці за походженням галичани, а отже не були громадянами СРСР на 1 вересня 1939 р. та не підпадали під репатріаційні процеси⁷⁸⁷.

За даними В. Земськова на 1 березня 1946 року серед військовополонених репатріантів було зафіксовано 123 464 офіцери, з них: 311 полковників, 455 підполковників, 2 346 майорів, 8 950 капітанів, 20 864 старших лейтенанти, 51 484 лейтенанти та 39 054 молодших лейтенанти⁷⁸⁸.

Отже, процеси репатріації на Східному фронті почалися майже одночасно з початком військових дій, а юридично оформилися лише на Ялтинській конференції 1945 року. Однак, прийняті домовленості не мали чітко визначених критеріїв щодо репатріантів. На початкових етапах західні демократії, стурбовані безпекою та становищем власних громадян, які були звільнені Радянським Союзом і побоюваннями, що колишні радянські громадяни могли стати прокомуністичними елементами у їхніх країнах, активно співпрацювали з тоталітарним режимом Радянського Союзу. Після ж повернення своїх полонених на Батьківщину розмитість Ялтинських домовленостей була використана задля зменшення темпів репатріації. Для офіцерського корпусу РСЧА репатріація не означала автоматичного повернення на службу: після передачі СРСР вони проходили посилену фільтрацію, тривале слідство з багаторазовими допитами під контролем СМЕРШу. Щодо вищого командного складу репатріаційно-фільтраційна система виконувала не лише перевірочну, а й репресивно-контрольну функцію.

Таким чином, звільнення радянських офіцерів з німецького полону та їхній подальший статус визначався сукупністю міжнародно-правових норм, практик воєнного часу та політичних рішень воюючих держав, які часто суперечили задекларованим гуманітарним принципам. Реальні можливості залишити стан полону були вкрай обмеженими і залежали переважно від рішень німецької

⁷⁸⁷ Хромейчук О. Радянська репатріаційна місія та британська комісія з перевірки біженців. <https://uamoderna.com/>. URL: <https://uamoderna.com/md/khromeychuk-repatriation/> (дата звернення: 03.05.2025).

⁷⁸⁸ Земсков В. Н. Репатриация перемещённых советских граждан. *Социологические исследования*. 1995. № 5. С. 3–13.

адміністрації або від індивідуальної ініціативи самих бранців шляхом втечі. Повернення ж звільнених офіцерів до СРСР супроводжувалося складною системою репатріації, фільтрації та перевірок, у ході яких колишні військовополонені розглядалися насамперед як потенційно неблагонадійний контингент. У результаті, звільнення з полону не означало завершення випробувань, а часто ставало початком нового етапу правової невизначеності, адміністративного контролю та репресивних практик з боку радянської держави.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження ми дійшли таких висновків:

1. З'ясовано, що проблема перебування офіцерів Робітничо-селянської Червоної армії в німецькому полоні у 1941–1945 роках не була належно виокремлена в історіографії як самостійний предмет дослідження. Встановлено, що радянська історіографічна традиція підпорядкувала цю тему ідеологічним настановам та цензурним обмеженням і не сформувала синтетичного дослідження, присвяченого офіцерському корпусу РСЧА в німецькому полоні. Зафіксовано, що зарубіжна історична наука (К. Штрайт, Р. Келлер, Р. Отто, А. Штрайм, Б. Мур, А. Шнеєр, М. Еделе) розглядала тему полонених офіцерів переважно в контексті загальної політики Райху щодо радянських військовополонених, винятком є кілька досліджень (О. І. Нурдін, Ф. Д. Свєрдлов, О. С. Сміслов), які мають мартирологічний характер зі стислими біографічними даними, повідомленнями про обставини полону та подальшу долю офіцерів у німецькому полоні. Українські історики, зокрема Т. В. Пастушенко, М. К. Баришполець (Лобода), О. М. Заболотний, В. А. Полуда, О. В. Чорний та інші, синхронізують вивчення історії полону із зарубіжними дослідженнями, спираючись на українські й іноземні архівні джерела, однак на цей час лише частково актуалізували офіцерський вимір проблеми. Аналіз вітчизняної та зарубіжної воєнно-історичної літератури засвідчує актуальність теми та її значення для цілісного розуміння Другої світової війни. Попри значний масив праць, у сучасній українській історіографії досі відсутнє комплексне дослідження перебування радянських офіцерів у німецькому полоні.

2. Представлено джерельну базу дослідження, репрезентовану сімома групами матеріалів: архівними джерелами з фондів, зокрема ВА-МА (Федеративна Республіка Німеччина), Політичного архіву МЗС Німеччини, NARA (Сполучені Штати Америки), The National Archives (Велика Британія), українських архівів ЦДАВО, ЦДАГОУ, ГДА СБУ, онлайн-архіву Арользен та оцифрованими копіями документів з архівосховищ ЦАМО та РДВА (Російська Федерація); офіційними опублікованими документами СРСР; нормативно-

правовими актами Третього Райху; мемуарною літературою; документами міжнародних організацій; періодикою 1941–1945 років з окупованих територій та території Райху; аудіовізуальними матеріалами. Значну частину архівних матеріалів уперше введено до вітчизняного наукового обігу. Представлена джерельна база дозволила реалізувати поставлені у дослідженні завдання та проаналізувати основні аспекти перебування офіцерів Червоної армії в полоні.

3. Обґрунтовано методологічну основу дослідження, що базується на поєднанні неопозитивістського, феноменологічного та аксіологічного підходів із принципами історизму, наукової неупередженості, логічності й хронологічної узгодженості. Застосовано загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, узагальнення, абстрагування) у поєднанні зі спеціально-історичними зі спеціально-історичними (історико-генетичним, історико-порівняльним, історико-типологічним, історико-системним, методом структурного аналізу, наукової критики джерел) та інструментарієм новітніх напрямів історіописання – психоісторії, історичної антропології, історії повсякдення, мікроісторії, просопографії та візуальної історії. Такий методологічний плюралізм дозволив сформулювати власні авторські узагальнення та висновки.

4. Досліджено еволюцію норм міжнародного гуманітарного права щодо становища військовополонених до початку Другої світової війни. Визначено, що нормативно-правові акти визначали військовополонених як захищену категорію комбатантів і передбачали гарантії утримання, медичної допомоги, листування, обмеження примусової праці та репатріації. Водночас відсутність дієвих механізмів примусу до виконання цих норм створила умови для їх системного порушення нацистською Німеччиною. Встановлено, що Третій Райх до початку німецько-радянського протистояння, попри ратифікацію Женевської конвенції 1929 року, цілеспрямовано вивів радянських військовополонених поза межі її дії, спираючись на расову ідеологію, специфіку війни на Сході та неповну ратифікацію документа Радянським Союзом. З'ясовано, що СРСР не використав наявних дипломатичних інструментів для захисту власних громадян, що зумовило юридичний вакуум та масові жертви серед бранців.

5. Охарактеризовано розвиток офіцерського корпусу РСЧА від 1917 року до 22 червня 1941 року. Встановлено, що руйнування військової традиції більшовицькими декретами 1917–1918 років, залучення «воєнспеців», створення інституту політичних комісарів, кадрові чистки та репресії 1930-х років, а також прискорене розгортання армії напередодні війни сформували суперечливу модель командного складу, в якому кількість переважала над якістю. З'ясовано, що після нападу на Фінляндію у 1940–1941 роках проводилися реформи, однак офіцерський корпус РСЧА залишався організаційно й психологічно вразливим через нестачу досвідчених командирів, низьку якість освіти, наслідки репресій та постійний політичний контроль.

6. Визначено комплекс причин масового потрапляння офіцерів РСЧА в німецький полон, який охоплює військово-стратегічні, організаційно-структурні та морально-психологічні чинники. Доведено, що військово-стратегічна складова визначалася стрімким просуванням Вермахту, реалізацією масштабних оточень і невідповідністю радянського командування до маневреної війни нового типу. Встановлено, що організаційно-структурні чинники сформувалися в довоєнний період: наслідки репресій, низький рівень фахової підготовки, відсутність злагодженості між підрозділами, домінування наступальних доктрин. З'ясовано, що морально-психологічні чинники зумовлювалися юридичним тиском довоєнних статей Кримінального кодексу СРСР, ідеологічною політикою всередині Червоної армії та наказом № 270 від 16 серпня 1941 року, що призвело до морального виснаження особового складу офіцерського корпусу РСЧА.

7. Досліджено систему утримання радянських військовополонених на окупованих територіях та в межах Третього Райху. Встановлено її багаторівневий і міжвідомчий характер: номінально вона підпорядковувалася ОКВ, у прифронтовій зоні контролювалася ОКГ, паралельно функціонували структури СС та РСГА, які могли взаємодіяти з військовополоненими офіцерами. Реконструйовано ланцюг утримання бранців, що складався з армійських збірних пунктів, транзитних таборів (дулагів), стаціонарних таборів (шталагів) і офіцерських таборів (офлагів). Доведено, що німецьке командування

цілеспрямовано відокремлювало командирів РСЧА від загальної маси полонених з метою запобігання організованому спротиву та забезпечення умов для роботи власних спецслужб.

8. З'ясовано схему взаємодії німецької військової розвідки та Головного управління імперської безпеки Райху, спрямовану проти радянських офіцерів. Встановлено, що ця діяльність здійснювалася кількома конкуруючими структурами: Абвером, відділом «Іноземні армії Схід», Закордонним відділом СД та Гестапо. Армійська розвідка діяла вже на лінії фронту, проводячи допити військовополонених, а в таборах її функції охоплювали збір інформації, запобігання бунтам і втечам, вербування інформаторів та підготовку агентів для роботи в радянському тилу. Відділ «Іноземні армії Схід» організовував центри допитів, уніфікував анкетування офіцерів і систематизував отримані дані. Структури РСГА виконували подібні завдання, однак із виразним політичним та ідеологічним спрямуванням. Закордонний відділ СД реалізовував операцію «Цеппелін», а айнзацгрупи проводили в таборах фільтраційні акції, наслідком яких стали страти комісарів, військовослужбовців єврейського походження та офіцерів, пов'язаних зі спротивом. Аргументовано, що міжвідомче суперництво й підпорядкування агентурної роботи расовій доктрині знижували ефективність розвідувальної діяльності. Вперше досліджено морально-психологічний стан радянського офіцерського корпусу в полоні та використання офіцерів у німецькій пропаганді. Встановлено, що погіршення психологічного стану зумовлювалося поєднанням голоду, насильства, ізоляції, страху перед німецькими репресіями та очікуванням покарання після повернення до СРСР. У цих умовах поведінкові стратегії офіцерів варіювалися від збереження вірності присязі, участі в підпіллі й підготовки втеч до вимушеної або свідомої співпраці з німецькими структурами, зокрема в межах пропагандистських і колабораціоністських проєктів. Доведено, що німецька сторона системно використовувала полонених офіцерів у пропаганді: з метою стимулювання дезертирства, для вербування колаборантів та внутрішньої переможної риторики у засобах масової інформації.

9. Доведено, що легальні механізми звільнення радянських офіцерів з німецького полону фактично не функціонували. Обміни, репатріація за міжнародними процедурами, звільнення за станом здоров'я або через гуманітарне посередництво мали винятковий характер, тоді як більшість випадків виходу з табірної ситуації залежала від рішень німецької адміністрації, етнічної політики, потреб у робочій силі або готовності полоненого до співпраці. Встановлено, що з 1942 року реальним шляхом виходу з полону була згода на співпрацю з Райхом як «добровільних помічників» або вступ до колабораціоністських формувань різного характеру.

10. Досліджено обставини організації та наслідки втеч офіцерського складу РСЧА з місць утримання. Встановлено, що втечі були формою самозвільнення, успіх якої залежав від фізичного стану, психологічної готовності, ситуативних можливостей, матеріальної підготовки та допомоги інших полонених або місцевого населення. З'ясовано, що найбільш сприятливими умовами для втеч були хаос початкового періоду війни, етапування, залучення до примусових робіт поза табором. Водночас суворий режим охорони, табірні агенти, фізичне виснаження бранців і репресивні наслідки втеч як для самого втікача, так і для тих, хто лишався в таборі, істотно обмежували можливості масових актів самозвільнення, тому втечі здебільшого здійснювалися індивідуально або малими групами.

11. З'ясовано наслідки перебування радянських офіцерів у німецькому полоні. Встановлено, що після звільнення вони підлягали спочатку репатріації, а після прибуття на Батьківщину – фільтрації: повторним допитам, перевіркам органами НКВС та СМЕРШ. Наслідками таких перевірок було направлення до спеціальних таборів, штрафних формувань, засудження або поновлення на службі. Доведено, що радянська фільтраційна система розглядала офіцерський склад як потенційно неблагонадійний контингент. Доведено, що наслідками репресивної політики радянського уряду щодо військовополонених офіцерів були соціальні, професійні та правові утиски.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані архівні джерела

Архів зовнішньої політики Російської Федерації

1. Постановление ГКО № 1069сс от 27 декабря 1941 г. РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 17. Л. 179–179 об.

Військовий архів Федерального архіву Німеччини

2. [Brief an] Herr Isbert. 1944. BA-MA. RH 2/1905. Bl. 133–134.
3. [Brief an] Herrn Schwede. 1. April 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 39.
4. [Brief an] Lieber Roestel! 3. März 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 29.
5. [Brief von] R. Helen. 1. April 1944. BA-MA. RH 2/1905. Bl. 127.
6. [Brief] an Herrn Oberst i. G. Gehlen, Chef der Abteilung «Fremde Heere Ost» des Generalstabes des Heeres. 9. März 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 31–35.
7. «Schutzformationen» in den neubesetzten Ostgebieten. 31. Juli 1941. BA-MA. RW 41/4. Bl. 129–130.
8. Abschrift Abw.Kdo. 104 Dienststelle Major Baun. 2. Dezember 1942. BA-MA. RW 49/38. Bl. 3–6.
9. Abstand der Wachmannschaften von den Kriegsgefangenen. 17. Mai 1943. BA-MA. RW 6/270. Bl. 130.
10. Aktennotiz. Betr.: Ferngespräch mit Mjr. Smend beim Chef des Kriegsgef. Wesens im OKW. 4. Januar 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 7–9.
11. An alle W.Kdos. mit Nebenabdrucken für sämtliche Stalags und Oflags, Ilag XIII. 23. Juli 1940. BA-MA. RW 48/12. Bl. 142.
12. Angaben des Tarassoff über bisherigen Eindruck und Unterhaltung mit Gen.Mjr. Krukennikoff. 29. Dezember 1942. BA-MA. RH 2/2091. Bl. 536–538.
13. Anordnungen des Oberkommandos der Wehrmacht für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener. 8. September 1941. BA-MA. RW 6/279. Bl. 27–37.

14. Anordnungen für die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener in allen Kriegsgefangenenlagern. 9. August 1941. BA-MA. RH 49/19. Bl. 49–59.
15. Aufklärungsforderungen Ost. Teil A. Führungsfragen. 25. Februar 1944. BA-MA. RH 2/1905. Bl. 121–125.
16. Aufstellung einer Reiter-Hundertschaft aus Kriegsgefangenen. 15. Oktober 1941. BA-MA. RH 26-221/17. Bl. 51–52.
17. Aufzeichnung des Kriegsgefangenen, Leutnants der Roten Armee, Konstantin Ananjewitsch Tscherednitschenko. 21. September 1941. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 211/105183. Bl. 117–118.
18. Aufzeichnung. Betreff: Aktion Wlassow. 1943. BA-MA. RH 2/2558. Bl. 290–298.
19. Aussagen des am 7.8. im Wäldchen südwestl. Ljewkowka gefangenen Oberst Opiakin, Paul, stellvertr. Kommandeurs der 99. Division. 7. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 128.
20. Aussagen des Gen.Maj. Nikolai Proschkin, Kdr. der LVIII. Geb.Div. 5. August 1941. BA-MA. RH 24-49/161. Bl. 326–328.
21. Aussagen des Kriegsgefangenen Major Opanassjuk Adam, Nachrichtenführer d. 189. Schtz.Div. 7. August 1941. BA-MA. RH 24-49/161. Bl. 340–342.
22. Aussagen kriegsgefangener Offiziere vom 9.7.1941. 9. Juli 1941. BA-MA. RH 21-1/471. Bl. 89–91.
23. Befehlssammlung Nr. 8. 31. Dezember 1941. BA-MA. RW 6/270. Bl. 114.
24. Behandlung der Kriegsgefangenen in Russland. 16. September 1941. BA-MA. RH 49/19. Bl. 43–47.
25. Behandlung von sowjet. Kgf. und freiwillig auf die Seite der Deutschen übergehenden Angehörigen der Sowjetarmee. 13. Mai 1944. BA-MA. RH 2/2087. Bl. 70.
26. Beitrag des Kdrs. d. Kgf. zum Monatsbericht Nr. 26. 1. Dezember 1943. BA-MA. RW 41/13. Bl. 9.
27. Bericht [über das Treffen der Mitglieder des „Russischen Komitees“]. 17. Februar 1943. BA-MA. RH 2/2558. Bl. 134–140. Abschrift.

28. Besondere Anordnungen für die Versorgung Nr. 135/41. 6. Oktober 1941. BA-MA. RH 26-221/17. Bl. 198.
29. Betr.: Abwehrmässige Kgf.-Vernehmung Nr. 37. 3. März 1945. BA-MA. RH 2/2786. Bl. 208–214.
30. Betr.: Arbeitseinsatz sowjet. Kriegsgefangener. 4. Juli 1943. BA-MA. RW 6/270. Bl. 277.
31. Betr.: Aufklärungsforderungen Teil A – Führungsfragen. 1944. BA-MA. RH 2/1905. Bl. 119.
32. Betr.: Behandlung sowjet. angeblicher Offiziere ohne Ausweis. 18. September 1943. BA-MA. RW 6/270. Bl. 148 Rückseite.
33. Betr.: Behandlung von sowjetischen Kriegsgefangenen und freiwillig auf die Seite der Deutschen übergehenden Angehörigen der Sowjetarmee. 13. Mai 1944. BA-MA. RH 2/2087. Bl. 66–68.
34. Betr.: Erkennungsmarken der Sowjet-Kr.Gefangenen. 9. Februar 1942. BA-MA. RW 6/270. Bl. 135.
35. Betr.: Identitätsprüfung wiederergriffener sowjet. Kr.Gef. 17. August 1943. BA-MA. RW 6/270. Bl. 296.
36. Betr.: Meldung der Flucht höherer Offiziere. 19. März 1942. BA-MA. RW 6/270. Bl. 214–216.
37. Betr.: Preisausschreiben mit dem Thema: „Wie verhindere ich Fluchten?“. 19. April 1945. BA-MA. RH 49/30. Bl. 7–8.
38. Betr.: Vereidigten Hilfspwilligen Grigori Kalaschnikow. 30. September 1944. BA-MA. RH 53-17/184. Bl. 387. Abschrift.
39. Betr.: Vermittlung von deutschen Sprachkenntnissen. 17. November 1942. BA-MA. RW 6/270. Bl. 102.
40. Betr.: Zusammenfassendes Vernehmungsergebnis der vom Arb.Kdo XVII 182, Achau, geflohenen u. wiederergriffenen sowj. Offiziere. 18. Februar 1944. BA-MA. RH 53-17/183. Bl. 193–194.
41. Betreff: Vollstreckung von Todesstrafen an sowjetischen Kriegsgefangenen. 29. Dezember 1941. BA-MA. RW 5/242. Bl. 9.

42. Betrifft: Erfassung und Behandlung der russischen Kriegsgefangenen. 26. Juni 1941. BA-MA. RW 59/142. Bl. 66–76.
43. Betrifft: Hilfspolizei aus Angehörigen entlassener Volksgruppen. 21. Juli 1941. BA-MA. RW 41/4. Bl. 123–125.
44. Der Erlaß über die Ausübung der Kriegsgerichtsbarkeit im Gebiet „Barbarossa“. 13. Mai 1941. BA-MA. RW 4/577. Bl. 86–90.
45. Dienstanweisung für den Arrestanstaltsvorgesetzten. 5. März 1944. BA-MA. RH 49/151. Bl. 5–21.
46. Dienstanweisung für den Nachrichtenbeschaffungsoffizier. 9. Juni 1941. BA-MA. RH 2/2082. Bl. 200.
47. Dienstanweisung für den stellvertretenden Kommandanten. 3. Februar 1944. BA-MA. RH 49/151. Bl. 69–71.
48. Diensteinteilung für den Stab des „Generalquartiermeisters“. 1941. BA-MA. RH 3/389. Bl. 22.
49. Dringende Fragen des Bandenkrieges und der „Hilfswilligen“-Erfassung. 23. Dezember 1942. BA-MA. RH 2/2558. Bl. 50–66.
50. Dringende Fragen des Bandenkrieges und der „Hilfswilligen“-Erfassung. 25. November 1942. BA-MA. RH 2/2091. Bl. 452–468.
51. Einsatzbefehl Nr. 8. 17. Juli 1941. BA-MA. R 58/272. Bl. 103–109.
52. Entlassung sowjetischer Kriegsgefangener ukrainischen Volkstums. 18. Dezember 1941. BA-MA. RW 6/276. Bl. 18.
53. Feststellung, welches Lager für Überführung von Shilenkoff und Bajerskij geeignet. 4. Januar 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 7–9.
54. Gefangenenaussagen des Generalmajor Pawel Ponjedelin, Oberbefehlshaber der 12. Armee, und des Generalmajor Nikolai Kirillow, Kommandeur des XIII. Schtz.-Korps. 7. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 140–148. Abschrift.
55. Gefangenenaussagen. 6. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 126.
56. Gefangenenaussagen. 7. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 202–204.
57. Gefangenenernehmung Gen.Maj. Kornilow, Kommandeur des 49. Schtz.-Korps. 10. August 1941. BA-MA. RH 24-49/60. Bl. 102.

58. Gefangenenvernehmung. 11. Oktober 1941. BA-MA. RH 21-1/473. Bl. 148.
59. Gefangenen-Vernehmung. 15. Februar 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 23–27.
Abschrift.
60. Gefangenenvernehmung. 6. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 114–118.
61. Gefangenen-Vernehmung. 8. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 150–151.
Abschrift.
62. Gefangenenvernehmung. 9. August 1941. BA-MA. RH 24-49/160. Bl. 107–109.
63. Gefangenenvernehmung. Generalmajor Nikolai Kiriloff. 8. August 1941. BA-
MA. RH 21-1/472. Bl. 130–132.
64. Gefangenenvernehmung. Generalmajor Pavel Ponedelin. 8. August 1941. BA-
MA. RH 21-1/472. Bl. 134–138.
65. Gehlen, Reinhart. 1944. BA-MA. PERS 6/299689. Bl. 7.
66. Geschäftseinteilung, Aktenplan. 24. Januar 1945. BA-MA. RH 49/151. Bl. 45–
59.
67. Halder F. 24. Juni 1941. BA-MA. RH 2/124. Bl. 167. Übersetzung.
68. Halder F. Der Chef des Generalstabes des Heeres. Feldzug in Russland, Teil II.
8. August 1941. BA-MA. N 220/45. Bl. 54.
69. Hilfswachmannschaften. 23. Juli 1942. BA-MA. RW 41/6. Bl. 3–4.
70. Kgf.-Organisation OKW-Bereich in den besetzten Ostgebieten. 1940. BA-MA.
RW 6/269. Bl. 33–35.
71. Kgf.-Vernehmungen im Vernehmungslager Luckenwalde. 7. September 1944.
BA-MA. RH 2/2786. Bl. 94–102.
72. Kriegsgefangenenwesen im Fall Barbarossa. 6. Juni 1941. BA-MA. RW 4/578.
Bl. 185–201. Fotokopie.
73. Kriegsständenachweisung für die Dienststelle Walli I. 11. Oktober 1943. BA-
MA. RW 5/112. Bl. 149–151.
74. Landeseigene Hilfskräfte im Osten – Hilswillige. 29. April 1943. BA-MA. RH
2/4030.
75. Mannschaftsstelllager (römische Zählung). Stalags. BA-MA. RH 15/3007. Bl.
153.

- 76.Meldung der russischen Kr. Gef. an die WSt. 23. Juli 1941. BA-MA. RW 48/12. Bl. 330.
- 77.Meldung der russischen Kriegsgefangenen an die WSt. 2. Juli 1941. BA-MA. RW 48/12. Bl. 228–230.
- 78.Merkblatt für die Wirtschaftsführung in den Wohnlagern. 1941. BA-MA. R 4602/4010. Bl. 871–875.
- 79.Mitteilung von Technische Brigade Mineralöl, Ic Arbeitseinsatz. Aussonderungslager Zehlendorf. 22. Juni 1942. BA-MA. BW 9/2124. Bl. 747.
- 80.Notiz Betr.: Bajerski und Shilenkow. 2. Januar 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 3–4.
- 81.Notiz zum Gespräch General Reineckes mit dem sowjetischen General Truskow u. a. zu russischen Kriegsgefangenen. 21. Mai 1945. BA-MA. RW 44-I/17. Bl. 3–9.
- 82.Offizierslager. Oflags. BA-MA. RH 15/3010. Bl. 155.
- 83.Organisation, Geschäftsverteilung und Aufgabenwahrnehmung durch den Generalquartiermeister. 1943. BA-MA. RH 3/389. Bl. 26, 117.
- 84.Personalakte Reinecke Hermann. BA-MA. PERS 6/300412. Bl. 7.
- 85.Regelung des Einsatzes der Sicherheitspolizei und des SD im Verbands des Heeres. 26. März 1941. BA-MA. RW 4/575. Bl. 87–93.
- 86.Richtlinien auf Sondergebieten zur Weisung Nr. 21 (Fall Barbarossa). 13. März 1941. BA-MA. RW 4/522. Bl. 25–39.
- 87.Richtlinien für das Verhalten der Truppe in Rußland. 23. Mai 1941. BA-MA. RH 3/203. Bl. 9–11. Fotokopie.
- 88.Richtlinien für die Behandlung politischer Kommissare. 6. Juni 1941. BA-MA. RW 4/578. Bl. 87–93.
- 89.Selbstbewirtschaftung von Reichsautobahnlagern. 18. Januar 1941. BA-MA. R 4602/4010. Bl. 851–852.
- 90.Stimmungsbericht nach Aussagen des Major Ornuschkow, Konstantin, 11. s.A.R., 11. Pz.Div., II. Pz.Korps, 6. Armee. 6. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 100–102.

91. Telegramm des J.R.K. Genf an Prof. Burckhardt – Berlin. 17. Juli 1941. BA-MA. RW 48/12. Bl. 342–343. Abschrift, Übersetzung.
92. Umwandlung des Durchgangslagers Sobibor in ein Konzentrationslager. Juli 1943. BA-MA. NS 19/1571. Bl. 3–7. URL: <https://invenio.bundesarchiv.de/invenio/direktlink/e0110765-d971-4632-b82f-8bea8b587fe6/>.
93. Verbindung zwischen französischen und sowjetischen Kriegsgefangenen. 16. Mai 1945. BA-MA. RW 6/270. Bl. 163.
94. Verlegung von 2 sowj. Generalen. 11. Oktober 1944. BA-MA. RH 53-17/184. Bl. 389. Abschrift.
95. Vernehmung des Gen. Majors Nowikow. 5. Juli 1942. BA-MA. RH 21-1/447. Bl. 108–110.
96. Vernehmung des Generalleutnants P. Abramidse. BA-MA. RH 24-49/160. Bl. 105–106.
97. Vernehmung des Genst. Offz. Obstlt. A. S. Kowalew. 20. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 270–272.
98. Vernehmung des Kommandierenden Generals der Roten XXVII. A.K. Generalmajor Artemenko. 1941. BA-MA. RH 21-1/473. Bl. 62–68.
99. Vernehmung des Kriegsgefangenen (Überläufer) Major Pokornyj. 8. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 158–162.
100. Vernehmung des Oberbefehlshabers der 6. russischen Armee am 9.8.1941. 9. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 180–190.
101. Vernehmung des Oberstleutnant A. S. Kowalew. 27. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 310–314.
102. Vernehmung des von A.O.K. 17 gefangenen Kommandeurs der 6. russ. Armee. 11. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 172–178.
103. Vernehmung kriegsgefangener sowjetrussischer Offiziere. 25. August 1941. BA-MA. RZ 211/105183. Bl. 80.
104. Vernehmung. 23. September 1941. BA-MA. RH 21-1/473. Bl. 216–222.
105. Vernehmung. 25. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 299–300.

106. Vernehmungsbericht des russischen Leutnants Schachow, Iwan Semenowitsch. 29. August 1941. BA-MA. RH 21-1/472. Bl. 302–306.
107. Zulassung von Besuchern zu Sowjet-Kr.Gef.-Lagern. 1941. BA-MA. RH 49/44. Bl. 43.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

108. Дислокация немецких лагерей для военнопленных. 30 ноября 1950 г. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 4.
109. Список концентрационных лагерей, образованных на территории СССР в период оккупации немецко-фашистскими захватчиками в 1941–1944 гг. 1985. Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 68. Оп. 1. Спр. 171. Арк. 75–201. Ксерокопія.

Державний архів Волинської області

110. Справка по лагерю советских военнопленных № 365. 1956. Держ. архів Волинської обл. Ф. П-597. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 16 зв.
111. Gebietsverwaltung in Luzk. Держ. архів Волинської обл. Ф. Р-87.

Державний архів Кіровоградської області

112. Німецькі трофейні картки військовополонених, картки репатріантів. Держ. архів Кіровогр. обл. П-5907. Оп. 39

Державний архів Львівської області

113. Документи військовополонених та інтернованих по Львівській та Дрогобицькій областях. Держ. архів Львівської обл. Ф. Р-99.

Державний архів Київської області

114. Список военнопленных. 1941. Держ. архів Київської обл. Ф. 2225. Оп. 4. Спр. 2.

Державний архів Російської Федерації

115. Колмаков В. Письмо бывшего военного прокурора 289-й стрелковой дивизии В. П. Колмакова на имя заместителя Председателя СНК СССР А. Я. Вышинского. 28 декабря 1943 г. ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 55. Д. 359. Л. 8–12.
116. Постановление ЦИК и СНК СССР № 46 об утверждении проекта постановления ЦИК и СНК СССР «Положение о военнопленных». 19 берез. 1931 р. ГАРФ. 3316. Оп. 64. Спр. 1049. Арк. 4-12. URL: <https://doc20vek.ru/node/337> (дата звернення: 22.10.2024).

Національне управління архівів та документації США

117. Vernehmung des Kommandierenden Generals des VII Garde-Kav. Korps. 24 лют. 1943 р. National Archives and Records Administration. T-315. Roll 2021. Pages 896–900. Microphotocopy.

Національний архів Великої Британії

118. Camp Histories of Stalag XIIIС, Hammelburg-am-Main. 1945. The National Archives. WO 208/3279. S. 3.

Пермський державний архів соціально-політичної історії

119. Агентурное донесение в отдел контрразведки «Смерш» 99-го запасного стрелкового полка 33-й запасной стрелковой дивизии об обстоятельствах пленения и пребывания в плену Н. Г. Савельева. 23. November 1945. Пермский государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Д. 4034. Л. 6. Рукопись.
120. Из протокола допроса Н. Ф. Катаева, рядового 502-й автороты 368-й стрелковой дивизии, в Пермско-Сергинском РО МГБ Молотовской области. 28. Januar 1947. Пермский государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Д. 2373. Л. 2 об.–5. Рукопись.

121. Опросный лист Л. Г. Красноперова, рядового отдельной моторазведывательной роты 379-й стрелковой дивизии, составленный в особом отделе Гороховецкого лагеря спецназначения. 20. März 1942. Пермский государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Д. 395. Л. 1–2 об.
122. Протокол допроса А. П. Масленикова, лейтенанта 220-го гвардейского транспортного авиационного Сталинградского Краснознаменного полка, в отделе контрразведки «Смерш» 22-й авиационной дивизии 4-й гвардейской армии Украинского фронта. 19. April 1945. Пермский государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Д. 3084. Л. 14–18. Рукопись.
123. Протокол допроса В. Г. Климова, сержанта 431-го штурмового авиаполка, в отделе контрразведки НКО Подольского спецлагеря № 174. 15. Juli 1943. Пермский государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Д. 337. Л. 2–2 об. Рукопись.
124. Протокол допроса Г. А. Санникова, старшего сержанта 124-й эксплуатационной роты связи 39-й армии, в 4-м отделе контрразведки «Смерш» 38-й армии. 10. Februar 1945. Пермский государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Д. 4074. Л. 4–6.
125. Протокол допроса Г. К. Александрова, сержанта 8-го стрелкового полка 98-й стрелковой дивизии, в отделе контрразведки «Смерш» проверочно-фильтрационного лагеря НКВД СССР № 0331. Пермь, 1945.
126. Протокол допроса И. И. Сивова, рядового мотопехотного полка, в УНКГБ по Камчатской области Хабаровского края. 20. November 1945. Пермский государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Д. 4148. Л. 5–7. Рукопись.
127. Протокол допроса Н. И. Аннушкина, рядового отдельного танкового разведывательного батальона 112-й стрелковой дивизии. 30. August 1945. Пермский государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Д. 1040. Л. 10–11. Машинопись, копия.

128. Протокол допроса П. Е. Ежова, сержанта 830-го артиллерийского полка 305-й стрелковой дивизии, в особом отделе НКВД 65-й Краснознаменной стрелковой дивизии. 6. Oktober 1942. Пермский государственный архив социально-политической истории. Ф. 645/3. Д. 246. Л. 2–9 об. Рукопись.

Політичний архів Міністерства закордонних справ Німеччини

129. Abschrift Beilage Nr. 4 zu Bericht Nr. 104. 1941. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 211/105183. Bl. 64.
130. Beilage Nr. 1 zu Bericht Nr. 104 – GH Schattenfroh. 13. Oktober 1941. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 211/105183. Bl. 53.
131. Beilage Nr. 2 zu Bericht Nr. 104 – Gr. Schattenfroh. 11. Oktober 1941. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 211/105183. Bl. 56–59.
132. Beilage Nr. 3 zu Bericht Nr. 104. Vernehmungs-Ergebnisse. 15. Oktober 1941. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 211/105183. Bl. 60. Abschrift.
133. Bericht des Vertreters des Auswärtigen Amts beim Armeekommando. 2. November 1941. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 211/105183. Bl. 100–102.
134. Vernehmung des übergelaufenen Sinkjewitsch, Foma Emiljanowitsch. 16. Dezember 1941. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 211/105183. Bl. 25.
135. Vernehmungs-Ergebnisse. Politisches Archiv des Auswärtigen Amts. RZ 211/105183. Bl. 123–125.

Російський державний архів соціально-політичної історії

136. Постановление ГКО № 1069сс от 27.12.1941. 27 декабря 1941 г. РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 17. Л. 179–179 об.

Російський державний військовий архів

137. Клёнов П. Выступления по докладу Г. К. Жукова. П. С. Клёнов, генерал-лейтенант, начальник штаба Прибалтийского особого военного округа. 25 декабря 1940 г. РГВА. Ф. 4. Оп. 18. Д. 56. Л. 53–58.
138. Опросный лист военнопленного. Форма № 10. 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 102. Л. 79.
139. Приказ Народного комиссара обороны СССР «О боевой и политической подготовке войск в летний период 1940 учебного года». 16 мая 1940 г. РГВА. Ф. 4. Оп. 15. Д. 30. Л. 336–356.
140. Приказ Народного комиссара обороны СССР «О реорганизации Генерального штаба Красной Армии». 26 июля 1940 г. РГВА. Ф. 4. Оп. 15. Д. 26. Л. 11.
141. Приказ НКО СССР № 110 с объявлением указов Президиума Верховного Совета СССР о назначении К. Е. Ворошилова заместителем председателя СНК СССР и председателем Комитета Оборона при СНК СССР, С. К. Тимошенко — наркомом обороны СССР. 8 мая 1940 г. РГВА. Ф. 4. Оп. 15. Д. 30. Л. 206.
142. Приказ об итогах и задачах оперативной подготовки высшего командного состава Красной Армии: директива НКО СССР. 25 января 1941 г. РГВА. Ф. 4. Оп. 11. Д. 81. Л. 22–33.
143. Приказ об установлении воинских званий для рядового и младшего начальствующего состава Красной Армии и введении в действие Положения о прохождении службы младшим начальствующим составом. 2 ноября 1940 г. РГВА. Ф. 4. Оп. 15. Д. 31. Л. 183–185.
144. Тюленев И. Характер современной оборонительной операции: доклад командующего войсками Московского военного округа генерала армии И. В. Тюленева. 25 декабря 1940 г. РГВА. Ф. 4. Оп. 18. Д. 58. Л. 1–44.
145. Betr. Vernehmung des Gen.maj. Tkatschenko. 4. September 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 22–23.

146. Betr. Vernehmung des Obersergeant (Feldwebels) Kretow. 4. September 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 21.
147. Betr.: Schießen auf flüchtige sowjet. Kriegsgefangene. 1. Januar 1943. РГВА. Ф. 500. Оп. 12450. Д. 113. Л. 33. URL: <https://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2249-delo-113-rasporyazheniya-i-direktivny-verhovnogo-komandovaniya-vermahta-o-poryadke-zahoroneniya-voennosluzhaschih-vermahta-i-grazhdanskih-lits-pogibshih-v-rezultate-vozdushnyh-naletov-o-poryadke-soderzhaniya-sovetskih-voennoplennyh#page/33/mode/inspect/zoom/7> (Zugriff am: 08.05.2025).
148. Fragebogen für Gefangenen-Überläufer-Vernehmungen. 27. Juli 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 102. Л. 56–56 об.
149. Gefangenen-Vernehmung. 14. Juli 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 102. Л. 47–47 об.
150. Gefangenenvernehmung vom 2.9.41. 2. September 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 9.
151. Gefangenenvernehmungen vom 29. u. 30.7.1941. 31. Juli 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 102. Л. 105.
152. Personalkarte I. 1941. РГВА. Ф. 517. Оп. 1. Д. 47019_1. Л. 328.
153. Vernehmung des gefangenen Oberbefehlshabers der 5. russ. Armee Generalmajor Potapow. 3. Oktober 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 104. Л. 15–21.
154. Vernehmung des Gen.maj. Tkatschenko. 4. September 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 30–31.
155. Vernehmung des Generalmajors Kulikow. 29. September 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 2–5.
156. Vernehmung des Kommandeurs Schr.gt. 847 und dessen Adjutanten am 3.9. 4. September 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 39.
157. Vernehmung des russischen Generals Michael Timofejewitsch Romanoff. 6. Oktober 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 104. Л. 23–26.

158. Vernehmung des russischen Oberst Dischtschenko. 9. September 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 103. Л. 120.
159. Vernehmung des Überläufers aus dem 38. Kosakenregiment W. Skorochod. 4. September 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 102. Л. 102.
160. Vernehmungsbericht. 1. Dezember 1941. РГВА. Ф. 1387. Оп. 1. Д. 105. Л. 176. URL: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_plen84592962/ (Zugriff am: 22.04.2025).

Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації

161. Директива Главного политического управления РККА начальникам политуправлений фронтов, 7-й отдельной и Приморской армий об усилении устной и печатной пропаганды за добровольный переход в плен солдат и офицеров немецкой армии. 4 февраля 1944 г. ЦАМО РФ. Ф. 32. Оп. 920265. Д. 8. Л. 12–13. Подлинник.
162. Betr.: Entlassung sowjet. Kr.Gef. – Freigabe für Unternehmen «Zeppelin». 11. November 1942. ЦАМО РФ. Ф. 500. Оп. 12450. Спр. 113. Арк. 23. Abschrift. URL: <https://wwii.germandocsinrussia.org/ru/nodes/2249-delo-113-rasporyazheniya-i-direktivy-verhovnogo-komandovaniya-vermahta-o-poryadke-zahoroneniya-voennosluzhaschih-vermahta-i-grazhdanskih-lits-pogibshih-v-rezultate-vozdushnyh-naletov-o-poryadke-soderzhaniya-sovetskih-voennoplennyh#page/31/mode/inspect/zoom/4> (Zugriff am: 04.03.2026).
163. Personalkaertei I. 1942. ЦАМО РФ. Картотека военнопленных офицеров. 1777.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Общий приказ по добровольческим частям и подразделениям, сформированным командованием 1-й танковой армии в период с февраля по июль 1942 года. 12 июля 1942 г. ЦДАВО. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 208. Арк. 96–99.

164. Приложение 6 к приказу командования 1-й танковой армии, разведывательного отдела № 5516/42. 12 июля 1942 г. ЦДАВО. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 208. Арк. 120.
165. [Текст присяги]. 7 ноября 1942 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 319. Арк. 8. Переклад.
166. Донесение о побеге № 200. 24 сентября 1942 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 31. Переклад.
167. Донесение о побеге № 218. 4 октября 1942 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 173.
168. Донесение о побеге № 57. 11 марта 1943 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 156. Переклад.
169. Донесение о побеге № 58. 13 марта 1943 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 3–4. Переклад.
170. Донесение о побеге № 130. 5 августа 1943 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 191. Переклад.
171. Донесение о побеге № 144. 2 сентября 1943 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 119. Арк. 180–181. Переклад.
172. Донесение о побеге. 8 июля 1942 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 7. Переклад.
173. Донесение о побеге. 12 июля 1942 г. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 275. Арк. 9. Переклад.
174. Bericht über die Besprechung beim ОКН. 13 September 1942. ЦДАВО. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 102–103. Мікрофотокопія.
175. Entlassungsausweis № 46777/8. 23 October 1942. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 319. Арк. 10–10 зв.
176. Fluchtbericht. 5 February 1942. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 309. Арк. 18.
177. Kampf gegen Partisanen. 24 October 1941. ЦДАВО. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 143. Арк. 145.

178. [Lassen die sowjetischen Kriegsgefangenen arbeiten]. 24 December 1941. ЦДАВО. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 2–3.
179. Materialien des Ermittlungsverfahrens zu den Vorwürfen von Stach Elsa, Stach Hertha und Tempus Johann und anderen im Zusammenhang mit russischen Kriegsgefangenen. 11 July 1944. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 379. Арк. 1–170.
180. Meldung über die Flucht 2 sow. russischer Kriegsgefangenen. 25 July 1944. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 320. Арк. 4. Оригінал.
181. Nachfrage nach Tichon Rabakon aus Tanskoe. 17 December 1942. ЦДАВО. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 309. Арк. 71.
182. Materialien des Ermittlungsverfahrens zu den Vorwürfen von Stach Elsa, Stach Hertha und Tempus Johann und anderen im Zusammenhang mit russischen Kriegsgefangenen. Київ, 1944.

Центральний державний архів громадських об'єднань та українці
Довідки-характеристики на осіб, які служили в поліції, бандах українських буржуазних націоналістів, військовополонених німецько-фашистської армії. 15 січня 1944 р. ЦДАГОУ. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 240. Арк. 17–24.

183. Протоколи допитів, довідки на військовослужбовців німецької та угорської армій, фашистських агентів, захоплених партизанами в полон. Листівки, звернення, оголошення командування окупаційних військ, «РОА». 1945. ЦДАГОУ. Ф. 111. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 60–75.
184. Списки зрадників Батьківщини, осіб, які служили в поліції та інших ворожих формуваннях. Протоколи допитів військовополонених. Квітень 1943 р. ЦДАГОУ. Ф. 67. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 1–83.

Опубліковані документи

185. Акт о приеме наркомата обороны Союза ССР тов. С. К. Тимошенко от тов. К. Е. Ворошилова. Отечественная история. 1997. № 1. С. 195–204.

186. Боевой устав пехоты Красной Армии. Москва : Воениздат НКО СССР, 1942. 232 с. URL: https://militera.lib.ru/regulations/russr/1942_bup/17.html (дата звернения: 01.12.2024).
187. Брычев Н. Ф. Воин Красной Армии в плен не сдаётся! Москва : Воениздат, 1941. 26 с.
188. Выступление Генерального секретаря ЦК ВКП(б) И. В. Сталина перед выпускниками военных академий РККА в Кремле. 1941 год : в 2 кн. Москва, 1998. Кн. 2. С. 158–162.
189. Декрет об организации Рабоче-Крестьянской Красной Армии. Декреты Советской власти. Москва, 1957. С. 356–357.
190. Директива наркома обороны СССР и начальника Генштаба Красной Армии Военному совету КОВО. 13 июня 1941 г. 1941 год : в 2 кн. / сост. Л. Е. Решин ; ред. В. П. Наумов. Москва, 1998. Кн. 2. С. 233–238.
191. Дисциплинарный устав РККА. Москва : Воениздат, 1941. URL: <http://www.rkka.ru/docs/disc/disc.htm> (дата звернения: 01.12.2024).
192. Заключительная речь Маршала Советского Союза С. К. Тимошенко. Русский архив: Великая Отечественная. Т. 12 (1) : Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. Москва : ТЕРРА, 1993. URL: <https://militera.lib.ru/docs/da/sov-new-1940/index.html> (дата звернения: 01.12.2024).
193. Закон о всеобщей воинской обязанности. URL: <https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex16467.htm> (дата звернения: 01.12.2024).
194. Из директивы начальника ГлавПУРа А. С. Щербакова о состоянии военно-политической пропаганды. 1941 год : в 2 кн. / сост. Л. Е. Решин ; ред. В. П. Наумов. Москва, 1998. Кн. 2. С. 752.
195. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Москва : Издание ЦИК СССР, 1937. 37 с.

196. О работе Политического Управления Красной Армии : из доклада Политического Управления Красной Армии Центральному Комитету ВКП(б) о работе Политического Управления Красной Армии. Известия ЦК КПСС. 1990. № 3. С. 192–201.
197. Об Уполномоченном Совета Народных Комиссаров СССР по делам репатриации граждан СССР из Германии. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1947 гг. Москва, 1948. С. 397–398.
198. Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати, в передачах по радио и телевидению. Москва : Главное управление по охране государственных тайн в печати при Совете Министров СССР, 1976. 176 с.
199. Письмо М. Ф. Лукина из плена сестре А. Ф. Лукиной. Край Смоленский. 1991. № 3. С. 58–64.
200. Полевой устав. Москва : Государственное военное издательство Наркомата обороны Союза ССР, 1939. 141 с. URL: http://vikdozor.ru/Documents/polevoy_ustav_rkka_pu_39_hotlib_net.pdf (дата звернения: 03.01.2024).
201. Постановление ГОКО СССР № 6884с о направлении освобожденных из плена военнослужащих Красной Армии в специальные запасные части для проверки органами контрразведки СМЕРШ НКО. 4 ноября 1944 г. Электронная библиотека исторических документов. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/nodes/204004-postanovlenie-goko-sssr-locale-nil-6884s-o-napravlenii-osvobozhdennyh-iz-plena-voennosluzhaschih-krasnoy-armii-v-spetsialnye-zapasnye-chasti-dlya-proverki-organami-kontrrazvedki-smersh-nko-4-noyabrya-1944-g> (дата звернения: 01.05.2025).
202. Постановление от 16 июля 1941 года № ГКО-169сс «О строжайшем пресечении в Красной армии нарушений воинской дисциплины, об аресте и предании суду группы командования Западного фронта». Военно-исторический журнал. 1991. № 4. С. 19–20.

203. Приказ о результатах рассмотрения Главным военным советом вопроса о событиях на озере Хасан и мероприятиях по оборонной подготовке Дальневосточного театра военных действий. Русский архив: Великая Отечественная. Т. 13 (2-1) : Приказы народного комиссара обороны СССР, 1937–21 июня 1941 г. Москва : ТЕРРА, 1994. С. 56–61.
204. Приказ Революционного Военного Совета Республики № 116. 16 января 1919 года. Сборник приказов Революционного Военного Совета Республики. Москва, 1919. С. 6.
205. Приказ Ставки Верховного Главнокомандования Красной армии «О случаях трусости и сдаче в плен и мерах по пресечению таких действий» № 270. 1941 год : в 2 кн. / ред. В. П. Наумов ; сост. Л. Е. Решин. Москва, 1998. Кн. 2. С. 476–479.
206. Решение Политбюро ЦК ВКП(б) (сов. секретная особая папка), п. 13/144 «Вопрос НКВД СССР» о расстреле польских офицеров и полицейских из трех спецлагерей и узников тюрем Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, 1940.
207. Соображения об основах стратегического развертывания Вооруженных сил СССР на западе и на востоке на 1940 и 1941 годы. 1941 год. Документы : в 2 кн. / сост. Л. Е. Решин. Москва, 1998. Кн. 1. С. 181–183.
208. Сталин И. В. Выступление на совещании начальствующего состава Красной Армии 17 апреля 1940 года. Сочинения. Москва, 1997. Т. 14. С. 347–360.
209. Сталин И. В. Выступление по радио 3 июля 1941 года. Сочинения. Москва, 1997. Т. 15. С. 56–61.
210. Сталин И. В. Доклад на торжественном заседании Московского Совета депутатов трудящихся с партийными и общественными организациями города Москвы. Сочинения. Москва, 1997. Т. 15. С. 71–83.
211. Уголовный кодекс РСФСР редакции 1926 года. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР за 1926 г.

- Москва, 1926. С. 600. URL:
https://ru.wikisource.org/wiki/Уголовный_кодекс_РСФСР_1926_года/Редакция_05.03.1926 (дата звернення: 16.10.2024).
212. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 августа 1940 года «Об укреплении единоначалия в Красной Армии и Военно-Морском Флоте». Русский архив: Великая Отечественная. Т. 13 (2-1) : Приказы народного комиссара обороны СССР, 1937 – 21 июня 1941 г. Москва : ТЕРРА, 1994. С. 163.
213. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 7 мая 1940 года «Об установлении воинских званий высшего командного состава Красной Армии». Русский архив: Великая Отечественная. Т. 13 (2-1) : Приказы народного комиссара обороны СССР, 1937 – 21 июня 1941 г. Москва : ТЕРРА, 1994. С. 133–134.
214. Affidavit concerning the Screening of Soviet POWs Who Were Political Commissars or Jews, Who Were Executed, and the Handling of Cases of Polish Men Who Had Sexual Relationships with German Women. Nuremberg: Explore the Nuremberg Trials! URL:
<https://nuremberg.law.harvard.edu/documents/1122-affidavit-concerning-the-screening?mode=text&q=Lindow> (date of access: 14.05.2025).

Збірники документів

215. Борисов А. Нюрнбергский процесс: сборник документов. Приложения. URL:
http://samlib.ru/b/borisow_aleksej_wiktorowich/njurnbergskijprocesssbornikdokumentowprilozhenija.shtml#ТОС_id20233115 (дата звернення: 27.05.2026).
216. Военно-морской революционный комитет: сборник документов. Санкт-Петербург : Наука, 1975. 300 с.
217. Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. Москва : Наука, 1977. 662 с.

218. Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. 1–4 июня 1937 г.: документы и материалы / уклад. Н. С. Тархова. Москва : РОССПЭН, 2008. 604 с.
219. Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Декабрь 1934 г.: документы и материалы / уклад. А. Н. Князьков. Москва : РОССПЭН, 2007. 511 с.
220. Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Декабрь 1935 г.: документы и материалы / уклад. Р. В. Мазуркевич. Москва : РОССПЭН, 2008. 568 с.
221. Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Ноябрь 1937 г.: документы и материалы / уклад. А. С. Князьков. Москва : РОССПЭН, 2006. 360 с.
222. Военный совет при народном комиссаре обороны СССР. Октябрь 1936 г.: документы и материалы / уклад. А. С. Князьков. Москва : РОССПЭН, 2009. 479 с.
223. Генерал Власов: история предательства / ред. А. Н. Артизов. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 1 : Нацистский проект «Aktion Wlassow». 1160 с.
224. Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Н. Артизов, В. С. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2, кн. 1 : Из следственного дела А. А. Власова. 854 с.
225. Генерал Власов: история предательства / ред.: А. Н. Артизов, В. С. Христофоров. Москва : РОССПЭН, 2015. Т. 2, кн. 2 : Из следственного дела А. А. Власова. 780 с.
226. Декреты Советской власти. Москва : Политиздат, 1957. Т. 1. 640 с.
227. Законодательство об обороне СССР: систематический сборник законов, постановлений и инструкций / ред. М. А. Синельников. Москва : Воениздат, 1939. 386 с.
228. Из истории Гражданской войны в СССР. 1918–1922: сборник документов и материалов : в 3 т. Москва : Советская Россия, 1960. Т. 1 : Май 1918 – март 1919. 898 с.

229. История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР. 1900–1963: документы и материалы / уклад. Т. Сорокина. Москва : Терра, 2013. Т. 3 : Становление оборонно-промышленного комплекса СССР (1927–1937). 912 с.
230. Командный и начальствующий состав Красной Армии в 1940–1941 гг.: структура и кадры центрального аппарата НКО СССР, военных округов и общевойсковых армий: документы и материалы. Москва ; Санкт-Петербург : Летний сад, 2005. 272 с.
231. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. 1917–1958 гг. / упряд. В. Малинин. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1958. 419 с.
232. Нюрнбергский процесс: сборник материалов : в 8 т. / ред. А. Сухарев. Москва : Юридическая литература, 1990. Т. 4. 672 с.
233. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: сборник документов : в 2 т. / координатор В. П. Ямпольский. Москва : Русь, 2000. Т. 2, кн. 1 : Начало. 22 июня – 31 августа 1941 года. 722 с.
234. Полевая академия: история Высших офицерских орденов Ленина и Октябрьской Революции, Краснознаменных курсов «Выстрел» имени Маршала Советского Союза Б. М. Шапошникова / ред. Д. А. Драгунский. Москва : Воениздат, 1982. 290 с.
235. Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937 – 21 июня 1941 г. Москва : Терра, 1994. Т. 13. 358 с.
236. Реввоенсовет Республики: протоколы 1920–1923 гг. / ред. В. Дайнес ; уклад. В. Михалева. Москва : Эдиториал УРСС, 2000. 440 с.
237. Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии. 1944–1952: сборник документов : в 2 т. / ред.: О. В. Лавинская, В. В. Захаров ; уклад.: К. М. Гринько, Е. В. Полторацкая. Москва : Политическая энциклопедия, 2019. Т. 1. 791 с.

238. Репатриация советских граждан с оккупированной территории Германии. 1944–1952: сборник документов : в 2 т. / ред.: О. В. Лавинская, В. В. Захаров. Москва : Политическая энциклопедия, 2019. Т. 2. 881 с.
239. Реформа в Красной Армии. 1923–1928 гг.: документы и материалы / ред. К. Андерсон ; уклад. В. Арцыбашев. Москва ; Санкт-Петербург : Летний сад, 2006. Т. 1. 720 с.
240. Систематизированный справочник-указатель декретов, постановлений, приказов и распоряжений правительственных органов центральной советской власти по вопросам, относящимся к ведению Народного комиссариата по военным делам, за 1917–1918 гг. Москва, 1919. 272 с.
241. Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР за 1935 г. Москва : Управление делами Совета Народных Комиссаров СССР и Совета Труда и Оборона, 1947. 1033 с.
242. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. Москва : Политиздат, 1942. 1483 с.
243. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: сборник документов. Москва : Издательство политической литературы, 1979. 338 с.
244. Стенограмма Нюрнбергского процесса / уклад. С. Мирошниченко. 2-ге вид. Москва ; Новочеркасск : Военная литература, 2018. Т. 1. 538 с. URL: https://militera.lib.ru/docs/da/np_doprosy/index.html (дата звернения: 27.05.2026).
245. Стенограмма Нюрнбергского процесса / уклад. С. Мирошниченко. Москва ; Новочеркасск : Военная литература, 2019. Т. 2. 628 с. URL: http://militera.org/books/pdf/docs/sb_nurnberg-steno2.pdf (дата звернения: 01.12.2024).
246. Тайны дипломатии Третьего рейха: документы из следственных дел. 1944–1955. Москва : Международный фонд «Демократия», 2011. 880 с.

247. Hubatsch W. Hitlers Weisungen für die Kriegführung: 1939–1945. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht. München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 1965. 350 S.
248. Mallmann K.-M., Angrick A., Matthäus J. Die „Ereignismeldungen UdSSR“ 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion / Hrsg. M. Cüppers. Darmstadt : wbg Academic in Herder, 2011. 925 S.
249. Michelbacher D. The prisoner of war camps of the Wehrmacht: key findings of the United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos. Bulletin of the German Historical Institute. 2023. Vol. IV, № 72. P. 59–68.
250. Nazi Conspiracy and Aggression. Vol. IV / Office of the United States Chief Counsel for Prosecution of Axis Criminality. Washington, DC : United States Government Printing Office, 1946. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/1650-ps.asp> (дата звернення: 26.12.2024).
251. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. Nuremberg, 1949. Vol. 42 : Documents and other material in evidence. Col. Neave report to affidavit SS-87. 664 p.

Матеріали засобів масової інформації

252. Вертаються з таборів полонені. Українські щоденні вісті. № 43. С. 5.
253. Генералы Красной армии. Красная звезда. 1940. 9 мая. С. 1.
254. До відома родинам полонених українців. Голос Підкарпаття. 1943. 18 липня. С. 7.
255. Ішов солдат з полону... Нова Шепетівщина. № 86. С. 4.
256. Островський Є. Правда про німецький полон. Дніпропетровська газета. № 61. С. 1.
257. Подяка від полонених українців. Бережанські вісті. № 5. С. 2.
258. Полонені збивають московські брехні. Дніпрова хвиля. № 79. С. 2.
259. Провідник Українського Центрального Комітету. Голос Підкарпаття. 1943. 8 серпня. С. 4.
260. Сообщение ТАСС. Правда. 1941. 14 июня. С. 2.

261. Трактомир О. Повернувся я додому: зі щоденника військовополоненого. Вінницькі вісті. 1941. 26 жовтня. С. 2.
262. Харін В. Чому я здався в полон? Відродження. Миргород. № 13. С. 4.
263. Чому червоноармійці масово здаються в полон. Щоденні вісті. № 15. С. 1.
264. Що оповідають більшовицькі полонені. Нова Україна. № 134. С. 2.
265. Beer W. Il mondo come lo vede il soldato sovietico: «Signal» visita un campo di prigionieri di guerra sovietici. Signal. 1941. № 22. С. 8.
266. Berest P. Ми йшли в полон. Нова доба. № 41. С. 3.
267. Die bolschewistische Armee. Völkischer Beobachter. 1941. 28 червня. С. 1–2.
268. Duecento di un milione / Zweihundert von einer Million. Signal. 1941. № 19. С. 2–3.
269. Fanteria ed artiglieria danno l'assalto alla cittadella di Brest-Litowsk. Signal. 1941. № 15. С. 14–17.
270. Völkischer Beobachter. 1941. 28 червня. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19410628&seite=1&zoom=33> (дата звернення: 04.06.2025).
271. Völkischer Beobachter. 1941. 30 серпня. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19410830&seite=2&zoom=33> (дата звернення: 04.06.2025).
272. Völkischer Beobachter. 1942. 14 серпня. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19420814&seite=1&zoom=33> (дата звернення: 04.06.2025).
273. Völkischer Beobachter. 1942. 16 серпня. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi->

content/anno?aid=vob&datum=19420816&seite=1&zoom=33 (дата звернення: 09.07.2025).

274. Völkischer Beobachter. 1943. 20 січня. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=vob&datum=19430120&seite=2&zoom=33> (дата звернення: 04.06.2025).
275. Vorwärts von Petsamo bis Konstanz! Völkischer Beobachter. 1941. 24 червня. С. 1. URL: <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno?> (дата звернення: 09.07.2025).

Мемуари, щоденники, спогади

276. Баграмян И. Мои воспоминания. Москва : Центрполиграф, 2021.
277. Баграмян И. Так начиналась война. 3-е изд. Киев : Издательство политической литературы Украины, 1984. 493 с.
278. Богатырчук Ф. Мой жизненный путь к Власову и Пражскому манифесту. Сан-Франциско : Глобус, 1978. 335 с.
279. Василевский А. Дело всей жизни. Минск : Беларусь, 1984. 580 с.
280. В'юн Г. І. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві 1941–1942 років. Новий Ульм : Вид-во «Укр. вісті», 1973. 46 с.
281. Грицак П. Є. Вежі і кулемети (спогади). Мюнхен : Вид-во братства колишніх вояків 1-ї Української дивізії УНА, 1959. 147 с.
282. Девятаев М. П. Побег из ада. 4-е изд. Москва : Воениздат, 1979. 135 с.
283. Девятаев М. П., Хорунжий А. М. Втеча з острова Узедом. Київ : Веселка, 1985. 240 с.
284. Дудко А., Любич Л. Право на бессмертие. Киев : Издательство политической литературы Украины, 1988. 136 с.
285. Жуков Г. Воспоминания и размышления : в 2 т. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. Т. 1. 1463 с.

286. Заметки о войне на уничтожение. Восточный фронт 1941–1942 гг. в записях генерала Хеймпри / ред. I. Хортера. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета, 2018. 327 с.
287. Кейтель В. 12 ступенек на эшафот... Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. 412 с.
288. Клименченко Ю. Д. Корабль идёт дальше. Ленинград : Советский писатель, 1975. 463 с. URL: militera.lib.ru (дата звернения: 01.12.2024).
289. Кондратюк А. «Норд 365 офлаг» бороться. Луцьк : Надстир'я, 1995. 68 с.
290. Конев И. Записки командующего фронтом. Москва : Наука, 1972. 520 с.
291. Микоян А. Так было. Москва : Вагриус, 1999. 612 с. URL: militera.lib.ru (дата звернения: 01.12.2024).
292. Новобранец В. А. «Я предупреждал о войне Сталина» : записки военного разведчика. Москва : Эксмо, 2009. 476 с.
293. Палий П. Н., Ващенко Н. В немецком плену. Париж : YMCA-Press, 1987. Т. 7 : Наше недавнее. 282 с.
294. Печерский А. А. Восстание в Собиборовском лагере. Ростов-на-Дону : Политиздат, 1945. 64 с.
295. Романова М. Е. Память сердца. Горький : Волго-Вятское кн. изд., 1984. 174 с.
296. Сатиров Г. Н. Рейх. Воспоминания о немецком плене (1942–1945). Москва : Воениздат, 1998. 192 с.
297. Троцкий Л. Сочинения. Москва ; Ленинград, 1926. Т. 17. 748 с.
298. Тутык А. Несгибаемый. Днепропетровск : Промінь, 1977. 160 с.
299. Федоров А. Ф. Последняя зима. Москва : Воениздат, 1970. 386 с.
300. Черон Ф. Я., Лугин И. А. Немецкий плен и советское освобождение. Полглотка свободы. Париж : YMCA-Press, 1987. Т. 6. 298 с.
301. Чуев Ф. 140 бесед с Молотовым. Второй после Сталина. Москва : Алгоритм, 2019. 656 с.

302. Шандрук П. Сила доблесті / упоряд. І. Монолатій. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2019. 144 с.
303. Churchill W. My Early Life: A Roving Commission. London : Odhams Press Limited, 1930. 389 p.
304. Churchill W. The Second World War. London : Cassell, 1953. Vol. 4 : Triumph and Tragedy. 772 p.
305. Goebbels J. Die Tagebücher 1924–1945. Bd. 3 : 1935–1939 / hrsg. von R. G. Reuth. München : Piper Verlag, 1992. 520 S.
306. Goebbels J. Die Tagebücher 1924–1945. Bd. 4 : 1940–1942 / hrsg. von R. G. Reuth. München : Piper Verlag, 1992. 503 S. URL: archive.org (дата звернення: 11.09.2025).
307. Höß R. Kommandant in Auschwitz : Autobiographische Aufzeichnungen des Rudolf Höß. München : DTV, 1998. 296 S.
308. Schellenberg W. The Labyrinth: Memoirs of Walter Schellenberg, Hitler's Chief of Counterintelligence. Boston, Massachusetts : Da Capo Press, 2000. 448 p.

Документи міжнародних організацій

309. Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. ICRC. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/150-IHL-10-EN.pdf> (date of access: 17.10.2024).
310. Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. ICRC. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/hague-conv-iv-1907> (date of access: 29.11.2024).
311. Convention (V) respecting the Rights and Duties of Neutral Powers and Persons in Case of War on Land. ICRC. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/200-IHL-20-EN.pdf> (date of access: 17.10.2024).

312. Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929. ICRC. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929> (date of access: 29.11.2024).
313. Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War. Geneva : Imprimerie du Journal de Genève, 1948. Vol. 2. 323 p. URL: <https://archive.org/details/ReportOfTheInternationalCommitteeOfTheRedCrossOnItsActivitiesDuringTheSecondWorl> (date of access: 17.06.2024).

Аудіовізуальні джерела

314. Die Deutsche Wochenschau Nr. 565. 1941. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QfihKqECYBs> (дата звернення: 11.09.2025).
315. Die Deutsche Wochenschau Nr. 568. 1941. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZQ0UEj2aMBE> (дата звернення: 10.09.2025).
316. Die Deutsche Wochenschau Nr. 572. 1941. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Mg-dtSWqciw> (дата звернення: 03.07.2025).
317. Die Deutsche Wochenschau Nr. 578. 1941. YouTube. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pyeiVtfWhj0> (дата звернення: 03.09.2025).
318. Flugblatt. 1941. BArch. RW 4/263. Арк. 34.
319. Flugblatt. 1941. BArch. RW 4/263. Арк. 51–52.
320. Flugblatt. 1941. BArch. RW 4/263. Арк. 63–65.
321. Flugblatt. 9 серпня 1941. BArch. RW 4/1207. Арк. 13–14.
322. Flugblatt. Липень 1942. BArch. RW 4/263. Арк. 93–94.
323. Flugblatt «Befehl Nr. 13 des Oberkommandos der Deutschen Armee». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/73745> (дата звернення: 18.09.2025).
324. Flugblatt «Ihr seid umzingelt». 1942. BArch. RW 4/263. Арк. 105–106.

325. Flugblatt mit Passierschein «Zur Hilfe für den Soldaten». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/77836> (дата звернення: 10.09.2025).
326. Flugblatt «Offiziere und Soldaten der Roten Armee!». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/79659> (дата звернення: 10.09.2025).
327. Flugblatt «Soldaten, Offiziere und Politarbeiter!». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/73095> (дата звернення: 18.09.2025).
328. Flugblatt «Was Eure Kameraden erzählen». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/79287> (дата звернення: 18.09.2025).
329. Flugblatt «Was Eure Kameraden erzählen». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/79288> (дата звернення: 18.09.2025).
330. Lachendro J., host. Soviet Prisoners of War at Auschwitz: episode 54. On Auschwitz [podcast].
331. Passierschein «Links der Hammer, rechts die Sichel». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/79960> (дата звернення: 18.09.2025).
332. Propagandaflugblatt «Glauben Sie nur den Fakten!». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/77823> (дата звернення: 18.09.2025).
333. Propagandaflugblatt «Kleine Berechnung». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/77822> (дата звернення: 18.09.2025).
334. Propagandaflugblatt «Soldaten und Offiziere der Roten Armee». museum-digital:berlin. URL: <https://berlin.museum-digital.de/object/77825> (дата звернення: 18.09.2025).

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

Монографії та статті

335. Авраменко С. «Русских щадить нечего...»: Дулаг 126 Смоленск – лагерь для советских военнопленных. Военно-исторический журнал. 2021. № 9. С. 36–45.
336. Автушенко І., Стоян Т. Репресії проти військовослужбовців в УСРР—УРСР у 1920—1930-х роках: особливості та наслідки. Український історичний журнал. 2021. № 6. С. 44—57.
337. Александров К. Офицерский корпус армии генерал-лейтенанта А. А. Власова 1944–1945 гг. : монография. Санкт-Петербург : Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 2001. 359 с.
338. Алексеев В. «Это нельзя себе представить»: советские военнопленные и остарбайтеры периода Великой Отечественной войны на страницах журнала «Британский союзник». Военно-исторический журнал. 2020. № 12. С. 75–80.
339. Анохин И., Субботин В. «В сухих строчках отражаются как высоты человеческого духа... так и падения...»: судьбы советских военнопленных в трофейных немецких документах. Военно-исторический журнал. 2023. № 1. С. 78–86.
340. Баришполець (Лобода) М. «Довга дорога додому»: доля радянських військовополонених у спогадах. Сторінки військової історії України. 2016. № 18. С. 200–244.
341. Безугольный А. Национальный состав Красной армии. 1918—1945. Историко-статистическое исследование. Москва : Центрполиграф, 2021. 511 с.
342. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Часопис «Критика», 2011. 556 с.
343. Болотин А. И. Борьба партии большевиков за укрепление экономической и военной мощи СССР накануне Великой Отечественной войны (1938–1941 гг.). Москва : ВПА, 1950. 297 с.
344. Боль памяти. Лагеря советских военнопленных на территории Гродненской области в годы Великой Отечественной войны / А. Скурат та

- ін. Гродно, 2024. URL: <https://doi.org/10.52275/978-985-582-612-6> (дата звернення: 30.11.2024).
345. Буравченков А. О., Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов. Український історичний журнал. 1991. № 2. С. 141–143.
346. Быков К. Киевский «котел». Крупнейшее поражение Красной армии. Москва : Яуза, Эксмо, 2006. 496 с.
347. Быков К. Последний триумф Вермахта. Харьковский котел. Москва : Яуза-ПРЕСС, 2009. 480 с.
348. Бэйда О., Петров И. Холодное лето 1943-го: побеги советских военнопленных из офицерского лагеря XIII D. Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. 2025. № 3 (161). С. 47–68.
349. Бюньон Ф. Международный комитет Красного Креста и защита жертв войны. Москва : Международный комитет Красного Креста, 2005. 1615 с.
350. В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять / упоряд.: Т. Пастушенко, М. Кальтенбруннер, Р. Берндл. Київ : Фенікс, 2019. 352 с.
351. Васильева Л. Ф. Генезис системы комплектования Красной армии по милиционному принципу. Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2008. Т. 10, № 4. С. 1063–1068.
352. Вербицкий Г. Г. Насильственные выдачи россиян в 1944–1947 гг. в литературе на английском языке. Новый часовой. 1999. № 8–9. С. 429–433.
353. Вербицкий Г. Г. Почта красноармейцев в немецком плену. Новый часовой. 2006. № 17–18. С. 292–299.
354. Веремеев Ю. Повседневная жизнь Вермахта и РККА накануне войны. Москва : Алгоритм, 2011. 287 с.
355. Військовий полон та інтернування. 1939–1956. Погляд через 60 років. Київ : Парламентське видавництво, 2008.

356. Военная академия имени М. В. Фрунзе. Москва : Воениздат, 1980. 280 с.
357. Волков С. К проблеме возрождения русского офицерского корпуса. Посев. 1994. № 2. С. 43—48.
358. Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия: политический портрет И. В. Сталина. Москва : Агентство печати «Новости», 1989. Т. 1. 507 с.
359. Волкогонов Д. А. Триумф и трагедия: политический портрет И. В. Сталина. Москва : Агентство печати «Новости», 1989. Т. 2. 511 с.
360. Воробьев С. Репрессии военнослужащих в период развития СССР. Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. 2015. № 3. С. 37—41.
361. Воронов В. Историческая необходимость создания системы партийно-политической работы в РККА (1918–1922 гг.). Наука. Общество. Оборона. 2019. № 1. С. 14—20.
362. Вронська Т. В., Пастушенко Т. В. Оточенці Другої світової війни: стратегії виживання, процедура перевірки та каральні практики. Воєнно-історичний вісник. 2020. № 36 (2). С. 163–189. URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2020-36-2-163-189> (дата звернення: 08.11.2024).
363. Вронська Т., Лисенко О. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України. Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 92–105.
364. Вронська Т., Пастушенко Т. Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців. Український історичний журнал. 2015. № 2. С. 22–41.
365. Гаврилов В. Канун войны: роковые просчеты. Вестник МГИМО Университета. 2011. № 2. С. 109–117.
366. Гальчак С. Д. Політика німецької окупаційної влади щодо використання робочої сили із загарбаних східних територій у початковий період війни. Наукові записки Вінницького державного педагогічного

- університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2009. № 15. С. 102–109.
367. Ганин А. Русский офицерский корпус в годы Гражданской войны. Противостояние командных кадров. 1917–1922 гг. Москва : Центрполиграф, 2019. 320 с.
368. Говоров И. В. Фильтрация советских репатриантов в 40-е гг. XX в.: цели, методы и итоги. *Cahiers du Monde russe*. 2008. № 49 (2/3). С. 365–382. URL: <http://www.jstor.org/stable/40418828> (дата звернення: 10.05.2025).
369. Гончаренко О. М. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан*. 2019. № 1 (23). С. 5–24.
370. Гончаров С., Кожевников Д. Военно-политическая работа в РККА в 1920х – начале 1930-х годов: историко-педагогический анализ. *Мир науки, культуры, образования*. 2019. № 3. С. 30—32.
371. Горин М. П. Структура та особливості функціонування карних установ для радянських військовополонених на території Поділля та південно-східної Волині в період 1941–1944 років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2013. № 21. С. 149–154.
372. Горин М. П. Табори, гетто і тюрми на окупованій території Поділля (1941–1944 роки). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2014. № 7. С. 419–427. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkpnui_2014_7_42 (дата звернення: 21.11.2024).
373. Грахоцкий А. П. Франкфуртский процесс (1963–1965 гг.) и преодоление прошлого в Германии. *Lex Russica*. 2019. № 3 (148). С. 146–158.
374. Грибков И. В., Жуков Д. А., Ковтун И. И. Особый штаб «Россия». Москва : Вече, 2011. 464 с.

375. Грищук В., Лисенко О., Кидонь В. Пролог німецько-радянської війни: політичні та військово-стратегічні аспекти. Український історичний журнал. 2021. № 3. С. 56–79.
376. Грінченко В. Г. Поразка 6-ї та 12-ї радянських армій влітку 1941 року у відображенні україномовних газет часів нацистської окупації. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». 2024. № 38. С. 49–59. URL: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-38-06> (дата звернення: 01.11.2025).
377. Грінченко В. Причини поразок Червоної армії у 1941 році на сторінках газетної періодики окупованих українських територій. Старожитності Лукомор'я. 2024. № 3. С. 65–82. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.3.272> (дата звернення: 07.12.2024).
378. Гунчак Т. ОУН і нацистська Німеччина: між колабораціонізмом і резистансом. Український визвольний рух. 2007. № 11. С. 61–80.
379. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского Вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне / ред. Д. С. Карев ; пер. с пол. Я. О. Немчинский. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1963. 486 с.
380. Даценко В. В. Зеленая брама: возвращение к легенде. Кировоград : Имэкс-ЛТД, 2013. 460 с.
381. Даценко В. До питання історії функціонування у м. Кіровограді гітлерівського табору для військовополонених «Шталаг-305». Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. 2015. № 4. С. 248–258.
382. Дембицкий Н. Судьба пленных. Война и общество 1941-1945. Москва.: Наука, 2004. Т. 2. С. 232–263.
383. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. 176 с.

384. Дмитрашко С. Нацистська індоктринація і технології роботи з суспільною думкою. *European Political and Law Discourse*. 2016. № 3 (5). С. 93–99.
385. Дробязко С. И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил 1941–1945 гг. Москва : Эксмо, 2004. 608 с.
386. Дубик М. Спогади німецьких військових про воєнні події на території України (1941–1944): ступінь залучення джерел до наукового обігу. *Сторінки воєнної історії України*. 2016. № 18. С. 28–52.
387. Ерин М. Е. Советские военнопленные в нацистской Германии 1941–1945 гг. Проблемы исследования. Ярославль : ЯрГУ, 2005. 178 с.
388. Ерин М. Российские историки о судьбе советских военнопленных в нацистской Германии. Советские и немецкие военнопленные в годы Второй мировой войны. Дрезден ; Минск, 2004. С. 21–67.
389. Заболотний О. Накази щодо поводження з радянськими військовополоненими в прифронтовій зоні. *Гілея: Історичні науки*. 2021. № 47. С. 15–27.
390. Звягинцев В. Е. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. Москва : ТЕРРА-Книжный клуб, 2006. 786 с.
391. Земсков В. Возвращение советских перемещенных лиц в СССР. 1944–1952 гг. Москва : Институт российской истории РАН ; Центр гуманитарных инициатив, 2016. 424 с.
392. Земсков В. Н. Репатриация перемещённых советских граждан. Социологические исследования. 1995. № 5. С. 3–13.
393. Иванченко Н. Ю. К вопросу об уничтожении немецко-фашистскими оккупационными властями советских военнопленных в концентрационных лагерях на территории северо-западных областей страны (1941–1944 гг.). *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2010. № 1.

394. Иовлев А. М. Деятельность КПСС по подготовке военных кадров. Москва : Воениздат, 1976. 238 с.
395. Ипполитов Г. М. Из истории военного строительства в СССР (вторая половина 1930-х – июнь 1941 г.). Известия Самарского научного центра Российской академии наук. 2014. Т. 16, № 3. С. 201–210.
396. Исаев А. Котлы 41-го. История ВОВ, которую мы не знали. Москва : Яуза ; Эксмо, 2005. 400 с.
397. Иссерсон Г. Новые формы борьбы. Москва : Военгиз, 1940. 108 с.
398. Иванов С. Окупована Волинь в контексті німецької пропаганди. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». 2013. № 24. С. 67–75.
399. Ішов солдат з полону... Нова Шепетівщина. № 86. С. 4.
400. Кавтарадзе А. Военные специалисты на службе Республики Советов, 1917–1920 гг. Москва : Наука, 1988. 276 с.
401. Каменев А. И. История подготовки офицерских кадров в России. Москва : ВПА им. Ленина, 1990. 195 с.
402. Каменев А. История подготовки офицерских кадров в СССР (1917–1984 гг.). Новосибирск : НВВПУ, 1991. 261 с.
403. Кантор Ю. З. Дело «О военно-фашистском заговоре в РККА»: резонанс и последствия в СССР и за его пределами. *Europa orientalis*. 2014. № 5. С. 142—160.
404. Карабін О. Ю. Питання взяття у полон, розміщення і обліку німецьких та австрійсько-угорських військовополонених на українських територіях у роки Першої світової війни. *Грані*. 2019. Т. 22, № 9–10. С. 15–28.
405. Карасик М. Ю., Карасик Ю. М. Советские генералы в плену 1941–1945. Братислава : Magnet Press Slovakia, 2013. Т. 1. 570 с.
406. Киряев Н. Партия большевиков в борьбе за укрепление Советской армии в годы мирного социалистического строительства (1921–1940 гг.). Москва : Правда, 1951. 189 с.

407. Клименко О. Грошові знаки командування Вермахту для таборів військовополонених у роки Другої світової війни. Сіверянський літопис. 2010. № 1. С. 54–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2010_1_9 (дата звернення: 08.11.2024).
408. Клименко Т. Злодіяння нацистського окупаційного режиму на Черкащині: за документами Державного архіву Черкаської області. Військово-історичний меридіан. 2019. № 4. С. 13–40.
409. Ключник С. Н. Предательство не имеет срока давности. Военно-исторический журнал. 2014. № 12. С. 55–60.
410. Ковальков О. Л. Мікроісторія в системі « нової історичної науки »: історія, теорія та історіографічна практика. Історія & Археологія. 2024. № 1. С. 41–48.
411. Ковтун И., Жуков Д. Пособники. Исследования и материалы по истории отечественного коллаборационизма. Москва : Пятый Рим, 2020. 464 с.
412. Колотуша В. «Лагерь содержания неизвестен... Место захоронения – Wlodomierz»: история одного из лагерей советских военнопленных. Москва : Весь Мир, 2018. 440 с.
413. Колястрок О. Методологія історії повсякдення. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2011. № 44. С. 8–21.
414. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліна. Луцьк : Волинська мистецька агенція «Терен», 2009. 880 с.
415. Короленков А. Ещё раз о репрессиях в РККА в предвоенные годы. Отечественная история. 2005. № 2. С. 154—162.
416. Король В. Ю. Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. Безсмертя. Книга Пам'яті України. Київ, 2000. С. 196–211.

417. Кравцова М. О., Дацюк Т. К. Міжнародні стандарти захисту та дотримання прав військовополонених. Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 2. С. 398–402.
418. Кривчик Г. Г. Основні загальнонаукові методи дослідження в історичних науках. Грані. 2017. Т. 20, № 12. С. 55–61.
419. Крысько В. Г. Секреты психологической войны: цели, задачи, методы, формы, опыт. Минск : Харвест, 1999. 443 с.
420. Кузнецов И. И. Судьбы генеральские. Высшие командные кадры Красной армии в 1940–1953 гг. Иркутск : Издательство Иркутского государственного университета, 2000. 466 с.
421. Кузьминых А. Л. Череповецкий лагерь для военнопленных № 158 (1942–1948 гг.): структура, состав контингента, производственная деятельность. *Historia provinciae* – журнал региональной истории. 2023. Т. 7, № 4. С. 1405–1477.
422. Кузьминых А. Л., Старостин С. И. Спецлагеря для бывших военнослужащих Красной армии, находившихся в плену и окружении противника. *Российская история*. 2009. № 3. С. 48–53.
423. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян в СРСР після Другої світової війни: український вектор. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2007. 243 с.
424. Марінченко О. Бойові дії радянських військ в умовах локальних оточень на території України влітку 1941 року. *Краєзнавство*. 2011. № 2. С. 91–97.
425. Марінченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 року: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 151–171.
426. Марінченко О. Червоноармійці в умовах німецького полону: огляд історичної літератури радянської доби. *Військово-історичний меридіан*. 2014. № 6. С. 5–23. URL:

https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/12.01.2015/pdf/VIM_6_2014_5-23.pdf
(дата звернення: 22.11.2024).

427. Масловский Н. Внутриармейская оппозиция 1928 года. Москва : Воениздат, 1991. 340 с.
428. Мельников Д., Черная Л. Империя смерти: аппарат насилия в нацистской Германии 1933–1945. Москва : Издательство политической литературы, 1987. 413 с.
429. Мильбах В., Негода Н., Чураков Д. Политические репрессии командно-начальствующего состава, 1937–1938. Киевский военный округ. Санкт-Петербург : Гангут, 2020. 928 с.
430. Мінаєва Т. В. Особливості адаптації російських військовополонених до умов перебування в таборах в роки Першої світової війни. Історична панорама. 2013. № 16. С. 18–39.
431. Молок А. И. Немецкий военный разбой в Европе. Ленинград : Госполитиздат, 1945. 270 с.
432. Москальчук К. В. Факт захоплення у полон командувача 6-ї армії І. М. Музиченка у серпні 1941 року: історико-джерелознавчий зріз. *Political science, philosophy, history and sociology: development areas and trends in Ukraine and EU* : матеріали наук.-практ. конф., м. Wloclawek, 28–29 трав. 2021 р. URL: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-079-7-5>.
433. Москальчук К., Чорний О. Фотознімки полонених в «уманському котлі» радянських військовополонених у серпні 1941 року як джерело інтерпретації воєнно-історичних подій. *Воєнно-історичний вісник*. 2023. № 4 (50). С. 66–78.
434. Мухамеджанов М. М. Советские и германские военнопленные в годы Второй мировой войны: сравнительный анализ численности. *История и современность*. 2012. № 3. С. 168–169.
435. Мягкий І. Концтабори військовополонених в Україні у 1941–1943 роках: за документами ЦДАВО України. *Архіви України*. 2015. № 3. С. 101–114.

436. Нагорная О. С. Военный плен Первой мировой войны: традиции «прекрасной эпохи» и тенденции «тотальной войны». Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. 2011. № 1. С. 54–66.
437. Науменко О. О. Американська візія репатріації DPс у світлі урядових документів (1944–1951 роки). Військово-науковий вісник. 2020. № 33. С. 99–110.
438. Наумов В. П. Судьба военнопленных и депортированных граждан СССР. Материалы Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий. Новая и новейшая история. 1996. № 2. С. 91–112.
439. Некрич А. М. 1941, 22 июня. Москва : Наука, 1965. 178 с.
440. Нехамкин В. А., Нехамкин А. Н. Профессиональный отбор кадров в ходе боевых действий (по материалам воспоминаний военачальников времен Великой Отечественной войны): социально-философский анализ. Социум и власть. 2020. № 4 (84). С. 82–92.
441. Нуждин О. Генералы и полковники РККА в плену в годы Великой Отечественной войны : монография. Санкт-Петербург ; Екатеринбург : Алетейя, 2020. 530 с.
442. Нуждин О. И. «Сатурн» почти не виден: генерал Крупенников против фельдмаршала Паулюса. Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2018. Т. 23, № 1. С. 36–44.
443. Нуждин О. И. О некоторых аспектах деятельности особых отделов в начальный период Великой Отечественной войны. Органы государственной безопасности на защиту Отечества. Одиннадцатые уральские военно-исторические чтения, посвященные 100-летию Управления ФСБ России по Свердловской области : сборник научных статей. 2018. С. 157–161.

444. Обреченные погибнуть. Судьба советских военнопленных-евреев во Второй мировой войне: воспоминания и документы / ред. А. Шнеер, П. Полян. Москва : Новое издательство, 2006. 579 с.
445. О कोरोков А. Антисоветские воинские формирования в годы Второй мировой войны : монография. Москва : Военный университет, 2000. 172 с.
446. Орлянський В. Деякі особливості української колаборації у роки Другої світової війни. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2010. № 29. С. 205–212.
447. Осьодло В. І. Друга світова війна в психологічному вимірі. Український психологічний журнал. 2016. № 1. С. 87–103.
448. Отто Р., Келлер Р. Советские военнопленные в системе концлагерей Германии / ред. Е. Л. Киселевой ; пер. с нем. Л. В. Ланника, Н. А. Власова. Москва : Аспект Пресс, 2020. 399 с.
449. Пастушенко Т. В. Між виживанням та опором: повсякдення військового полону в спогадах колишніх червоноармійців. Сторінки воєнної історії України. 2012. № 15. С. 162–172. URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2012_15/13.pdf (дата звернення: 06.11.2024).
450. Пастушенко Т. В. Німецький полон 1941 року: понад 2 мільйони полонених між загибеллю, звільненням і виживанням. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/nimetskyu-polon-1941/31603834.html> (дата звернення: 04.11.2024).
451. Пастушенко Т. В'язні з України у концтаборі Маутгаузен: скільки їх було та що ми про них знаємо? Сторінки воєнної історії України. 2021. № 23. С. 278–308.
452. Пастушенко Т. Вихід частин Червоної армії з Київського оточення 1941 року: причини поразок і втрат. Сторінки воєнної історії України. 2015. № 17. С. 61–76.

453. Пастушенко Т. Військовий полон на території Райхкомісаріату Україна за матеріалами звітів керівника Вермахту в Україні 1941–1943 рр. Сторінки воєнної історії України. 2017. № 19. С. 172–184.
454. Пастушенко Т. Дослідження проблеми радянських військовополонених у Другій світовій війні: погляд через призму історії повсякдення. Сторінки воєнної історії України. 2011. № 14. С. 116–125.
455. Пастушенко Т. Історіографія та джерела з історії працевикористання радянських військовополонених в таборах на території України. Сторінки воєнної історії України. 2016. Вип. 18. С. 122–135.
456. Пастушенко Т. Нацистські табори для радянських військовополонених на території Сіверщини у матеріалах меморіально-освітнього комплексу «Родина пам'ять» (Шостка). Сіверщина в історії України. 2021. № 14. С. 289–292.
457. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ : Інститут історії України, 2009. 284 с.
458. Пастушенко Т. Радянські військовополонені в історії Бабиного Яру. Сторінки воєнної історії України. 2022. № 25. С. 244–273.
459. Пастушенко Т. Селекція радянських військовополонених: між нацистською радикальною ідеологією і колоніальною ієрархізацією. Сторінки воєнної історії України. 2023. № 26. С. 91–112.
460. Пастушенко Т. Система німецьких таборів для радянських військовополонених в Україні: червень – грудень 1941 р. Краєзнавство. 2011. № 2. С. 116–125.
461. Пастушенко Т. Спадок війни: політико-правове становище репатріантів у повоєнному радянському суспільстві. Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 110–127.
462. Пастушенко Т. Статус радянських військовополонених у роки Другої світової війни: на терезах міжнародного, нацистського та радянського права. Актуальні проблеми регіональних досліджень Великої Вітчизняної

- війни : матеріали Міжнар. наук. конф., м. Харків, 20–21 верес. 2013 р. Харків, 2013. С. 110–124.
463. Пастушенко Т. Табори для радянських військовополонених у Києві, 1941–1943 рр. Historians.in.ua. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/1275-tetiana-pastushenko-tabory-dlia-radianskykh-viiskovopolonenykh-u-kyievi-1941-1943-rr.html> (дата звернення: 26.11.2024).
464. Перевошиков Д. Информационная война: данные о военнопленных не соответствуют действительности. Численность советских военнопленных в годы Великой Отечественной войны преувеличена западными аналитиками в два раза. Военно-исторический журнал. 2022. № 12. С. 74–81.
465. Петров И. От звезды к свастике: история Карла Лева-Альбрехта. Неприкосновенный запас. 2017. № 6. С. 219–245. URL: ResearchGate (дата звернення: 07.11.2024).
466. Петрович В. Г. Генерал Власов – предатель или герой? Историческая и социально-образовательная мысль. 2016. Т. 8, № 1/1. С. 53–59.
467. Печёнкин А. А. Нарком обороны И. В. Сталин и его заместители. Военно-исторический журнал. 2005. № 6. С. 3–10.
468. Печенкин А. А. О потерях советских генералов и адмиралов в годы Великой Отечественной войны. Военно-исторический журнал. 2005. № 3. С. 30–35.
469. Печенкин А. А. О потерях советских генералов и адмиралов в годы Великой Отечественной войны. Военно-исторический журнал. 2005. № 4. С. 24–30.
470. Печенкин А. А. Разгром военного совета (1937). Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2014. № 3. С. 59–72.
471. Печенкин А. А. Сталин и военный совет. Москва : ВЗФЭИ, 2007. 160 с.

472. Плохій С. Ялта. Ціна миру. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 480 с.
473. Полуда В. Нормативно-правові документи щодо використання праці військовополонених в окупованій вермахтом Україні (1941–1944 роки). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Т. 1, № 44. С. 62–68.
474. Полуда В. Передумови залучення радянських військовополонених до служби в збройних формуваннях Німеччини в окупованій Україні (1941–1944 роки). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2023. Т. 1, № 1. С. 121–125. URL: Наукові записки ТНПУ (дата звернення: 27.05.2026).
475. Полян П. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. Москва : РОССПЭН, 2002. 894 с.
476. Полян П. М. Советские военнопленные: сколько их было и сколько вернулось? Демографическое обозрение. 2016. Т. 3, № 2. С. 43–68.
477. Пономаренко Р. Українські юнкершафти: підготовка українського офіцерського корпусу у військових СС. Тернопіль : Мандрівець, 2020. 352 с.
478. Потильчак О. В. Проблема військового полону у світових війнах ХХ століття: компаративний аналіз. Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн) : монографія / ред. С. С. Троян. Київ, 2014. С. 131–149.
479. Потильчак О. В. Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. Київ : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 49 с.
480. Райле О. Секретные операции абвера. Тайная война немецкой разведки на Востоке и Западе. 1921–1945. Москва : Центрполиграф, 2010. 668 с.

481. Райле О. Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921–1945). Москва : Центрполиграф, 2002. 510 с.
482. Рахманов П. Учет и призыв бывших офицеров Российской императорской армии в Красную армию в годы Гражданской войны: по материалам Тамбовской губернии. Вестник Тамбовского университета. 2022. Т. 27, № 3. С. 794–804.
483. Рейтлингер Г. Цена предательства: сотрудничество с врагом на оккупированных территориях СССР, 1941–1945. Москва : Центрполиграф, 2004. 542 с.
484. Реформа в Красной Армии. 1923–1928 гг. : документы и материалы : в 2 кн. / уклад.: Н. Тархова, П. Шабардин. Москва ; Санкт-Петербург : Летний сад, 2006. Кн. 2. 525 с.
485. Решин Е. Г. Генерал Карбышев. Москва : ДОСААФ СССР, 1987. 317 с.
486. Решин Л. В., Степанов В. С. Судьбы генеральские... Военно-исторический журнал. 1992. № 12. С. 12–20.
487. Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... Военно-исторический журнал. 1992. № 11. С. 24–27.
488. Решин Л. Е., Степанов В. С. Судьбы генеральские... Военно-исторический журнал. 1993. № 11. С. 5–9.
489. Ріс Л. Аушвіц. «Остаточне рішення» нацистів. Київ : Лабораторія, 2023. 360 с.
490. Рябова А. В. «Фильтрация» советских граждан в 1940–1950-е гг. Маргиналы в советском социуме. 1930-е – середина 1950-х годов. Москва, 2020. С. 360–406.
491. Саранцев Н. В. Элита Красной армии в 1930-е годы. Промышленность: экономика, управление, технологии. 2005. № 11. С. 114–122.
492. Свердлов Ф. Д. Советские генералы в плену. Москва : Издательство фонда «Холокост», 1999. 248 с.

493. Свечин А. Стратегия. Москва : Главлит, 1927. 265 с.
494. Свидетельство об освобождении из плена № 46777/8. 23 жовт. 1942 р. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 319. Арк. 5. Переклад.
495. Семиряга М. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва : РОССПЭН, 2000. 863 с.
496. Смирнов А. А. Крах 1941 — репрессии ни при чем! «Обезглавил» ли Сталин Красную Армию? Москва : Яуза ; Эксмо, 2011. 480 с.
497. Смірнова В. Про стратегії виживання українських військовополонених у роки Другої світової війни: за матеріалами фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Військово-історичний меридіан. 2019. № 2 (24). С. 52–70. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/22.07.2019/pdf/VIM_24_2018-52-70.pdf (дата звернення: 20.06.2024).
498. Смыслов О. С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях. Москва : Вече, 2013. 468 с.
499. Смыслов О. С. Сталинские генералы в плену. Москва : Вече, 2014. 404 с.
500. Советские военнопленные во время Второй мировой войны на польских землях / ред. Я. Войтковяк. Санкт-Петербург : Алетейя, 2018. 196 с.
501. Советские военнопленные. Сопротивление. Коллаборационизм. Память : материалы Междунар. науч. конф., г. Новосибирск, 21–24 окт. 2018 г. / ред.: Н. Маркдорф и др. Новосибирск, 2018.
502. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень. Українська біографістика. 2008. Вип. 4. С. 50–66.
503. Старунин И. А. Бой в окружении. Военная мысль. 1940. № 10. С. 86–97.

504. Стратиевский Д. Бывшие советские военнопленные: позднее признание. Проблемы исторической памяти и компенсационных выплат. Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. 2017. № 4 (11). С. 105–118.
505. Стратиевский Д. Советские военнопленные Второй мировой и гуманитарное право. Могла ли Москва спасти своих граждан? Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований. 2014. № 1 (5). С. 79–90.
506. Стрільчук Л. Репресії проти радянських репатріантів після Другої світової війни: формування політики непам'ятання в СРСР. Проблеми гуманітарних наук : збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Серія: Історія. 2020. Вип. 4/46. С. 330–343.
507. Сувениров О. Трагедия РККА. 1937–1938. Москва, 1998. 528 с.
508. Судакова А. Материальное положение младшего командного состава Красной армии в 1924–1930-х гг. Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2012. № 2. С. 74–82.
509. Суховерська І. Доля радянських військовополонених в роки Другої світової війни у дискурсі сучасної російської історіографії. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2017. Вип. 20. С. 46–58.
510. Суховерська І. Синтетичні праці з історії Другої світової війни як репрезентанти сучасної російської історіографії та державної політики пам'яті Росії. Історіографія та джерелознавство. 2019. Вип. 17. С. 117–130.
511. Тарасов С. А. «Аттестование начальствующего состава кадра в прошлые годы было явно неудовлетворительно». Организация работы с военными кадрами в Красной армии накануне Великой Отечественной войны. Военно-исторический журнал. 2020. № 7. С. 21–28.
512. Тішин О. Агітаційно-пропагандистська діяльність німецької окупаційної адміністрації на території південно-східних областей України.

- Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 42. С. 137–143.
513. Толстой Н. Д. Жертвы Ялты / ред. А. И. Солженицын. Москва : Русский путь, 1996. 544 с.
514. Триандафилов В. Характер операций современных армий. Москва : Госвоениздат, 1929. 288 с.
515. Уйманов В. Была ли «Бериевская оттепель» в СССР? К вопросу о реабилитации жертв репрессий. Вестник Томского государственного университета. 2012. № 358. С. 39–45.
516. Філатова Н., Ругаль В. Нацистські табори в Норвегії: долі військовополонених із України. Сторінки воєнної історії України. 2021. Вип. 24. С. 61–78.
517. Філатова Н., Ругаль В. Уродженці України в Шталазі XII F Больхен-Форбах, Йоганніс-Баннберг: історія пошуку. Військово-історичний меридіан. 2020. № 2–3 (28–29).
518. Фоміна В. П. Перемога без пафосу: долі полонених командувачів армій. Військово-історичний меридіан. 2015. № 7. С. 48–73. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/10.04.2015/pdf/VIM_7_2015_48-73.pdf (дата звернення: 20.11.2024).
519. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу: психолог у концтаборі. Київ : Основи, 2016. 160 с.
520. Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Київ : Comibook, 2023. 452 с.
521. Харламов В. Офицерский корпус между двумя мировыми войнами. Пространство и время. 2011. № 1. С. 68–78.
522. Хильгер А. Х. Советские военнопленные: немецкий плен и проблемы возвращения на родину. Вестник Томского государственного университета. История. 2019. № 57. С. 141–147.
523. Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. Москва : Республика, 1992. 268 с.

524. Хохлов В. С. От шахтера до наркома и маршала. Москва : РИА «ВивидАрт», 2010. 1072 с.
525. Христофоров В. «Попав в плен, я был морально подавлен»: о некоторых политико-правовых аспектах уголовного дела генерал-майора В. В. Кирпичникова. Военно-исторический журнал. 2007. № 9. С. 27–30.
526. Христофоров В. О работе абвера с советскими военнопленными: по материалам Центрального архива ФСБ России. Die Stiftung Sächsische Gedenkstätten. URL: https://ru.stsg.de/cms/sites/default/files/dateien/texte/Christoforov_ru.pdf (дата звернення: 01.12.2024).
527. Хромейчук О. Радянська репатріаційна місія та британська комісія з перевірки біженців. Україна модерна. URL: <https://uamoderna.com/md/khromeychuk-repatriation/> (дата звернення: 03.05.2025).
528. Царенко М. Кримськотатарські формування в складі збройних сил Третього Райху. Військово-історичний альманах. 2001. № 2. С. 43–50.
529. Чернов С. В. О деятельности контрразведывательных органов противника на оккупированной территории Ленинградской области: докладная записка П. Н. Кубаткина. Новый часовой. 1996. № 4. С. 140–159.
530. Чернов С. Спецслужбы фашистской Германии в Великой Отечественной войне: краткая историческая справка. Новый часовой. 1995. № 3. С. 59–67.
531. Чернявський В. Репатріаційна діяльність СРСР 1944–1947 рр. у контексті міжнародних соціально-політичних процесів перших повоєнних років. Наукові записки. Серія: Історичні науки. 2010. Вип. 13. С. 184–197.
532. Черушев Н. 1937 год: элита Красной Армии на голгофе. Москва : Вече, 2003. 544 с.
533. Чорний О. В. Генерал-майор Павло Григорович Понеделін: історико-хронологічне досьє. Наукові записки. Серія: Історичні науки. 2019. Вип. 24. С. 157–184.

534. Чорний О. В. Доповідь генерал-майора С. І. Іовлева у військово-науковому товаристві Київського військового округу (м. Київ, 1966 р.). Наукові записки. Серія: Історичні науки. 2019. Вип. 24. С. 11–37.
535. Чорний О. В. Командарм Павло Григорович Понеделін у спогадах учасників трагічних подій літа 1941 року. Краєзнавчий випуск Кіровоградщини. Вип. VI : спеціальний випуск з нагоди відзначення трагічних подій в урочищі Зелена Брама: «Зелена Брама: героїзм – трагедія – пам'ять» : матеріали наук.-практ. конф., с. Підвисоке, 5 серп. 2011 р. Кіровоград, 2011. С. 54–66.
536. Чорний О. В. Командарм-12: життя між вироками. Наукові записки. Серія: Історичні науки. 2012. Вип. 17. С. 177–186.
537. Чорний О. В. Невідомі спогади генерала Баграда Ісаковича Арушаняна про бої 12-ї армії в червні-серпні 1941 року: з фондів Народного музею села Підвисокого. Наукові записки. Серія: Історичні науки. 2019. Вип. 24. С. 38–65.
538. Чорний О. В., Даценко В. В. Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами. Наукові записки. Серія: Історичні науки. 2019. Вип. 24. С. 185–230.
539. Чорний О. Факт захоплення в полон команди П. Г. Понеделіна в радянській та сучасній історіографії. Південь України у вітчизняній історії. Одеса, 2012. С. 154–159.
540. Чуев С. Проклятые солдаты. Предатели на стороне III рейха. Москва : Эксмо, 2004. 571 с.
541. Чуев С. Спецслужбы Третьего рейха. Санкт-Петербург : Нева, 2003. Т. 2. 439 с.
542. Шахрайчук І. Радянські військовополонені у нацистських таборах на території Дніпропетровщини (1941–1944 рр.). Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2015. № 13. С. 56–66.
543. Шевченко В. В. Режим содержания бывших военнослужащих в спецлагерях в 1942–1946 годах. Вестник Волгоградского государственного

- университета. Серія 4: Історія. Регионоведение. Международные отношения. 2010. № 2. С. 123–128.
544. Широбоков Ю. М. Генезис військового полону в культурно-історичному розвитку України. Теорія і практика сучасної психології. 2019. Т. 2, № 6. С. 183–187.
545. Широбоков Ю. М. Етимологічні та асоціативні складові категорії «полон». Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2018. Т. 1, № 3. С. 148–152.
546. Широбоков Ю. М. Стадії військового полону та особливості їх впливу на психіку військовослужбовців. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2016. № 20. С. 313–321.
547. Шнеер А. Плен: советские военнопленные в Германии, 1941–1945. Москва : Мосты культуры, 2005. 628 с.
548. Штрайт К. «Они нам не товарищи». Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. Москва : Русская панорама, 2009. 480 с.
549. Юдкін І. М. Феноменологія як методологія історичної поетики. Культурологічна думка. 2019. № 16. С. 20–35.
550. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 375 с.
551. Яковлев В. Місцеве населення у складі нацистських каральних органів на Харківщині (1941–1943 рр.). Південний архів. Історичні науки. 2023. № 44. С. 44–50.
552. Ambühl R. Prisoners of War in the Hundred Years War: Ransom Culture in the Late Middle Ages. Cambridge : MPG Books Group, 2013. 318 p.
553. Andreyev C. Vlasov and the Russian Liberation Movement. London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. 372 p.
554. Arielli N., Collins B. Transnational Soldiers: Foreign Military Enlistment in the Modern Era. New York : Palgrave Macmillan, 2013. 263 p.
555. Arnold K. J. Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik.

- Militärgeschichtliche Zeitschrift. 1999. Bd. 58, Nr. 1. S. 23–64. URL: DOI Foundation (date of access: 27.05.2026).
556. Auf den Spuren verlorener Identitäten: Sowjetische Kriegsgefangene im Stalag VII A Moosburg / D. Reither et al. Norderstedt : Books on Demand, 2018. 304 p.
557. Ausarbeitung. Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam. Deutscher Bundestag. URL: <https://www.bundestag.de/resource/blob/681444/85ed38c0d6a6b0d8ba760cd18d8cb2d3/WD-1-162-10-pdf.pdf> (date of access: 26.11.2024).
558. Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik / Hrsg. N. Frei, S. Steinbacher, B. C. Wagner. München : De Gruyter Saur, 2000. 392 S.
559. Baron N. Remaking Soviet Society: the Filtration of Returnees from Nazi Germany, 1944–49. Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in the Soviet-East European Borderlands, 1945–50. 2009. P. 89–116.
560. Bartov O. The Eastern Front, 1941–45: German Troops and the Barbarisation of Warfare. London : Palgrave, in association with St Antony's College, 2001. 192 p.
561. Bem M. Sobibor Extermination Camp 1942–1943. Amsterdam : Stichting Sobibor, 2015. 440 p.
562. Binner J. Sowjetische Kriegsgefangene im Stalag X B Sandbostel: Verwaltung, Arbeitseinsatz, Massensterben. Das Schicksal sowjetischer Kriegsgefangener 1941 bis 1945. Mainz, 2012. S. 11–35.
563. Boghardt T. Covert Legions: U.S. Army Intelligence in Germany, 1944–1949. Washington, D.C. : Center of Military History, 2022. 242 p.
564. Buchheim H. Anatomie des SS-Staates. 8. Aufl. München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2005. 684 S. URL: <https://open.ifz-muenchen.de/bitstreams/baafe7d5-fdd2-4c07-8055-3dfcb14b4992/download> (Zugriff am: 07.11.2024).

565. Burgess G. Remaking Asylum in Post-War France, 1944–52. *Journal of Contemporary History*. 2014. Vol. 49, no. 3. P. 556–576.
566. Burgess G. The Repatriation of Soviet Prisoners of War and Displaced Peoples from the Auvergne after the Second World War. *Journal of Contemporary History*. 1977. Vol. 12, no. 2. P. 421–438. URL: https://h-france.net/rude/wp-content/uploads/2017/08/vol7_Burgess.pdf (date of access: 09.05.2025).
567. Chakravarti P. C. *The Art of War in Ancient India*. New Delhi : Gyan Books, 2017. 242 p.
568. Charmatz J., Witt H. Repatriation of Prisoners of War and the 1949 Geneva Convention. *The Yale Law Journal*. 1953. Vol. 62, no. 3. P. 391–444.
569. Chef KGW: *Das Kriegsgefangenenwesen unter Gottlob Berger: Nachlass / Hrsg. R. Kübler*. Askania, 1984. 229 S.
570. Dallin A. *Deutsche Herrschaft in Russland, 1941–1945: Eine Studie über Besatzungspolitik*. Königstein/Ts. : Athenäum, 1981. 727 S.
571. Dallin A. *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies*. Boulder, Colorado : Westview Press, 1981. 707 p.
572. *Der deutsche Krieg im Osten 1941–1944: Facetten einer Grenzüberschreitung / C. Hartmann et al.* München : R. Oldenbourg Verlag, 2009. 413 S.
573. *Der Heldenmythos um Dewjatajew*. Historisch-Technisches Museum Peenemünde. URL: <https://museum-peenemuende.de/zeitreise/michael-dewjatajew/> (date of access: 03.01.2025).
574. Dieckmann C. *Murders of Prisoners of War. International Commission for the Evaluation of the Crimes of the Nazi and Soviet Occupation Regimes in Lithuania*. URL: https://www.komisija.lt/wp-content/uploads/2016/06/C.Dieckman_Murder_ENG.pdf (дата звернення: 05.01.2025).
575. Dieckmann C. *Murders of Prisoners of War. The Persecution of Non-Jews in Lithuania, 1941–1944*. Vilnius, 2005. P. 91–106.

576. Duché E. Prisoners of War. The Cambridge History of the Napoleonic Wars. Vol. 3: Experience, Culture and Memory / ed. by A. Forrest, P. Hicks. Cambridge, 2022. P. 93–114. URL: <https://doi.org/10.1017/9781108278119.006>.
577. Dwinger E. General Wlassow. Eine Tragödie unserer Zeit. Frankfurt am Main : Otto Direkter Verlag, 1951. 415 S.
578. Edele M. Stalin's Defectors: How Red Army Soldiers Became Hitler's Collaborators, 1941–1945. Oxford : Oxford University Press, 2017. 222 p.
579. Edele M. Why Did Ukrainian Red Army Men Go Over to the Germans? The Case of Defectors to the Wehrmacht's 296 Infantry Division, 1942–1943. *Journal of Slavic Military Studies*. 2022. Vol. 35, no. 2. P. 123–144.
580. Elkins J. Visual Studies: A Skeptical Introduction. New York : Routledge, 2003. 244 p.
581. Elliott M. R. Pawns of Yalta: Soviet Refugees and America's Role in Their Repatriation. Urbana ; Chicago ; London : University of Illinois Press, 1982. 285 p.
582. Erinnerungslücken tilgen: Sowjetische Kriegsgefangene und die Ermordung von Psychiatrie-Patient:innen während der NS-Herrschaft im ukrainischen Winnyzja 1941–1944 / ed. by J. Keberlein. Rhein : Landesverband Rheinland-Pfalz, 2021. 22 p.
583. Felder B. M. «Mit Lettland leben – mit Lettland sterben». Der SS-Jagdverband Ost – Unternehmen «Wildkatze» und die Vorbereitungen von antisowjetischen Partisanen in Lettland (1944–1945). *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 2005. Bd. 54. S. 98–127.
584. Fitzpatrick S. The Motherland Calls: «Soft» Repatriation of Soviet Citizens from Europe, 1945–1953. *The Journal of Modern History*. 2018. Vol. 90, no. 2. P. 323–350. URL: <https://doi.org/10.1086/697460> (date of access: 26.03.2026).
585. Forwick H. Zur Behandlung alliierter Kriegsgefangener im Zweiten Weltkrieg: Anweisung des Oberkommandos der Wehrmacht über Besuche

- ausländischer Kommissionen in Kriegsgefangenenlagern. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 1967. Nr. 2. S. 119–134.
586. Foster B. R. *Water under the Straw: Peace in Mesopotamia. War and Peace in the Ancient World*. Chennai, India, 2007. P. 66–80.
587. Fritz S. G. *Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East*. Lexington : University Press of Kentucky, 2011. 640 p.
588. Fubel J. Evakuierungs- und Kriegsschauplatz Mark Brandenburg. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 2022. Bd. 81, Nr. 1. S. 174–208. URL: <https://doi.org/10.1515/mgzs-2022-0007> (Zugriff am: 05.05.2026).
589. Gerlach C. Militärische «Versorgungszwänge», Besatzungspolitik und Massenverbrechen: die Rolle des Generalquartiermeisters des Heeres und seiner Dienststellen im Krieg gegen die Sowjetunion. Ausbeutung, Vernichtung, Öffentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik / ed. by N. Frei, S. Steinbacher, B. Wagner. Berlin ; New York, 2007. S. 175–208.
590. Glantz D. M. *Stumbling Colossus: The Red Army on the Eve of World War*. Lawrence, Kansas : University Press of Kansas, 1998. 392 p.
591. Haritonow A., Müller K.-D. Die Gesamtzahl sowjetischer Kriegsgefangener – Eine weiterhin ungelöste Frage. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 2010. Bd. 58, Nr. 3. S. 411–445.
592. Hartmann C. Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im «Unternehmen Barbarossa». Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1989. Bd. 37. S. 243–269.
593. Hartmann C. *Unternehmen Barbarossa: der deutsche Krieg im Osten 1941–1945*. München : C. H. Beck, 2013. 128 S.
594. Hartmann C. Verbrecherischer Krieg – verbrecherische Wehrmacht? Überlegungen zur Struktur des deutschen Ostheeres 1941–1944. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 2004. Bd. 52. S. 1–75.
595. Hartmann C. *Wehrmacht im Ostkrieg: Front und militärisches Hinterland 1941/42*. München : R. Oldenbourg Verlag, 2009. 936 S.

596. Helmecke C. Ein «andere» Oberbefehlshaber? Generaloberst Rudolf Schmidt und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941–1943. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 2016. Bd. 75, Nr. 1. S. 55–93. URL: <https://doi.org/10.1515/mgzs-2016-0003> (date of access: 15.11.2024).
597. Hilger A. Soviet POWs in the German Captivity and Returning Home. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istorija*. 2019. No. 57. P. 141–147. URL: <https://doi.org/10.17223/19988613/57/24> (date of access: 16.12.2024).
598. Hill A. *The Red Army and the Second World War*. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 758 p.
599. Hoffmann J. *Die Tragödie der Russischen Befreiungsarmee 1944/45: Wlassow gegen Stalin*. München : Herbig, 2003. 533 S.
600. Hoffmann J. *Stalin's War of Extermination, 1941–1945: Planning, Realization and Documentation*. Theses & Dissertations Press, 2001. 416 p.
601. Hoffmann J. *Stalins Vernichtungskrieg 1941–1945*. München : Verlag für Wehrwissenschaften, 1996. 340 S. URL: <https://archive.org/details/stalinsvernichtu0000hoff/page/4/mode/2up> (date of access: 22.06.2024).
602. Hummel J. R. Operation Keelhaul: Forced Repatriation after World War II. *The Independent Review*. 2022. Vol. 27, no. 3. P. 449–460. URL: <https://www.jstor.org/stable/48736355> (date of access: 21.05.2025).
603. Hüser K. *Das Stammlager 326 (VI K) Senne 1941–1945: Sowjetische Kriegsgefangene als Opfer des nationalsozialistischen Weltanschauungskrieges*. Bielefeld : Verlag für Regionalgeschichte, 1992. 318 S.
604. Islam M. S. The Historical Evolution of International Humanitarian Law (IHL) from Earliest Societies to Modern Age. *Beijing Law Review*. 2018. No. 9. P. 294–307.
605. Jones H. *Violence against Prisoners of War in the First World War*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 468 p.

606. Kahn D. Hitler's Spies: German Military Intelligence in World War II. New York : Macmillan Publishing Co., 1978. 727 p.
607. Kalashnikov A. Treatment of Captives in Ancient Greek Warfare: A Vicious Cycle. University of Alberta. 2014. P. 1–7. URL: <http://www.vexillumjournal.org/wp-content/uploads/2015/10/Kalashnikov-Treatment-of-Captives-in-Ancient-Greek-Warfare.pdf> (date of access: 18.11.2024).
608. Kaltenbrunner M. Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem Block 20 des KZ Mauthausen und die Mühlviertler Hasenjagd: Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung. Wien : StudienVerlag, 2012. 448 S.
609. Kaltenbrunner M. Flucht aus dem Todesblock. Der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem KZ Mauthausen und die «Mühlviertler Hasenjagd»: Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung. Військово-історичний меридіан. 2016. № 1 (11). С. 28–52. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/05.04.2017/pdf/VIM_11_2016_28-52.pdf (date of access: 21.06.2024).
610. Keller R. Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Leben und Sterben im Spannungsfeld von Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Erfordernissen. Zeitschrift für Weltgeschichte. 2011. Bd. 12, Nr. 1. S. 91–105.
611. Khromeychuk O. «Undetermined» Ukrainians: Post-War Narratives of the Waffen SS «Galicia» Division. Oxford : Peter Lang, 2013. URL: <https://doi.org/10.3726/978-3-0353-0476-3>.
612. Kichen L. F. Battle Analysis: The Hammelburg Incident – Patton's Last Controversy. ARMOR. 2018. Vol. 127, no. 1. P. 10–17.
613. Kindler S., Wolf K. Sowjetische Kriegsgefangene. Widerstand. Kollaboration. Erinnerung. Militärgeschichtliche Zeitschrift. 2019. Bd. 78, Nr. 2. S. 442–446.

614. Kolb R., Hyde R. *An Introduction to the International Law of Armed Conflicts*. Portland, Oregon : Hart Publishing, 2008. 348 p.
615. Kornhuber H. H. *Soziale und angewandte Psychiatrie. Psychiatrie der Gegenwart. Forschung und Praxis*. Berlin ; Heidelberg, 1961. Bd. 3 : Soziale und angewandte Psychiatrie. S. 631–742.
616. Kozuchowski P. *Oflag XI A Osterode (1939–1940). Lista jeniecka*. Academia.edu. URL: https://www.academia.edu/43214518/Oflag_XI_A_Osterode_1939_1940_Lista_jeniecka (date of access: 01.12.2024).
617. Krausnick H. *Kommissarbefehl und «Gerichtsbarkeitserlass Barbarossa»*. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 1977. Nr. 25. S. 682–738.
618. *Kriegsgefangene Rotarmistinnen in Ravensbrück*. Internationales Ravensbrück Komitee. URL: <https://www.irk-cir.org/de/articles/8> (date of access: 26.11.2024).
619. Lewin K. *Group Decision and Social Change*. *Readings in Social Psychology* / ed. by T. M. Newcomb, E. L. Hartley. 1947. P. 330–344.
620. Lewin K. *Principles of Topological Psychology*. New York : McGraw-Hill, 1936.
621. Lewin K. *Resolving Social Conflicts: Selected Papers on Group Dynamics*. New York : Harper & Row, 1948.
622. Lunden W. *Captivity Psychoses among Prisoners of War*. *Journal of Criminal Law and Criminology*. 1949. Vol. 39, no. 6. P. 721–733.
623. Lyth P. J. *Traitor or Patriot? Andrey Vlasov and the Russian Liberation Movement 1942–45*. *Journal of Strategic Studies*. 1989. Vol. 12, no. 2. P. 230–238. URL: <https://doi.org/10.1080/01402398908437374>.
624. Meier E., Hilger A. *Forced Labor of Soviet Prisoners of War during the Second World War*. *Bulletin of the German Historical Institute*. 2023. Vol. 4, no. 72. P. 69–90.
625. Moldenhauer H. *Die Reorganisation der Roten Armee von der «Großen Säuberung» bis zum deutschen Angriff auf die UdSSR (1938–1941)*.

- Militärgeschichtliche Zeitschrift. 1996. Bd. 55, Nr. 1. S. 131–164. URL: <https://doi.org/10.1524/mgzs.1996.55.1.131> (date of access: 16.12.2024).
626. Monteath P. POW «Holiday Camps» in the Third Reich. *European History Quarterly*. 2014. Vol. 44, no. 3. P. 480–503. URL: <https://doi.org/10.1177/0265691414532061>.
627. Moore B. *Prisoners of War: Europe, 1939–1956*. Oxford : Oxford University Press, 2022. 560 p. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198840398.003.0011> (дата звернення: 01.12.2024).
628. Morrow J. D. *Order within Anarchy: The Laws of War as an International Institution*. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. 354 p.
629. Nagel J. Gefallen – Gefangen – Begraben. Kriegsgräberstätten sowjetischer Kriegsgefangener seit 1945. *RIHA Journal*. 2017. URL: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:101:1-201711132535> (date of access: 30.11.2024).
630. Niderost E. Witnessing Patton’s Failure: A Prisoner’s View of the Task Force Baum Raid. *World War II History*. 2012. Vol. 11, no. 2. P. 54–61.
631. Osterloh J. *Sowjetische Kriegsgefangene 1941–1945 im Spiegel nationaler und internationaler Untersuchungen: Forschungsüberblick und Bibliographie*. Dresden : Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung, 1996. 122 S.
632. Otto R. *Sowjetische Kriegsgefangene: Von der Kollektiv- zur Individualbiographie. Von Feldherren und Gefreiten: Zur biographischen Dimension des Zweiten Weltkriegs* / ed. by C. Hartmann. München, 2008. S. 81–90.
633. Otto R. *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42*. München : R. Oldenbourg Verlag, 1998. 284 S.
634. Otto R., Keller R. *Sowjetische Kriegsgefangene im System der Konzentrationslager*. Wien : New Academic Press, 2019. 350 S.

635. Otto R., Keller R., Nagel J. Sowjetische Kriegsgefangene in deutschem Gewahrsam 1941–1945: Zahlen und Dimensionen. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 2008. Bd. 56, Nr. 4. S. 557–602. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1524/vfzg.2008.0026/html> (дата звернення: 09.11.2024).
636. Paehler K. The Third Reich's Intelligence Services: The Career of Walter Schellenberg. Cambridge : Cambridge University Press, 2017. 386 p.
637. Pahl M. Hitler's Fremde Heere Ost: German Military Intelligence on the Eastern Front 1942–45. Warwick : Helion & Company, 2016. 463 p.
638. Pierre B. From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire. Winona Lake, Indiana : Eisenbrauns, 2002. 1214 p.
639. Pihlak J. Viljandi kihelkond ja Vabaduse Risti vennad. Viljandi Muuseumi aastaraamat. 2008. P. 240–242. URL: <https://muuseum.viljandimaa.ee/aastaraamat/2008/pihlak.pdf> (date of access: 12.03.2026).
640. Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. München : R. Oldenbourg Verlag, 2009. 409 S.
641. Porter T. E. Hitler's Rassenkampf in the East: The Forgotten Genocide of Soviet POWs. Nationalities Papers. 2009. Vol. 37, no. 6. P. 897–920.
642. Prisoners in War / ed. by S. Scheipers. Oxford : Oxford University Press, 2010. 340 p.
643. Qualter T. H. Propaganda and Psychological Warfare. New York : Random House, 1962. 196 p.
644. Radhika R. Revisiting the Ancient Indian Laws of Warfare and Humanitarian Laws. IndraStra Global. 2017. Vol. 3, no. 3. P. 1–4.
645. Raim E. Kriegsverbrechen / Wehrmachtsverbrechen. NS-Dokumentationszentrum München. URL: <https://www.nsdoku.de/lexikon/artikel/kriegsverbrechen-wehrmachtsverbrechen-465>.

646. Rayle C. Captives of Hell: The Treatment of Soviet Prisoners of War Captured by the Nazi Army, 1941–1942. UNC Greensboro. 2008. No. 1. P. 1–19. URL: https://his.uncg.edu/ghro/issues/issue_1/rayle_issue1.pdf (date of access: 30.11.2024).
647. Reese R. Why Stalin's Soldiers Fought. Kansas : University Press of Kansas, 2024. 386 p.
648. Researching Memory and Identity in Russia and Eastern Europe: Interdisciplinary Methodologies / ed. by J. McGlynn, O. T. Jones. Cham : Palgrave Macmillan, 2022. 222 p.
649. Richardson W. K. Prisoners of War as Instruments of Foreign Policy. Naval War College Review. 1970. Vol. 23, no. 1. P. 47–64.
650. Riedel H. Sowjetische Kriegsgefangene in Wien 1941–1945. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. Jahrbuch. 2001. S. 124–146.
651. Römer F. «Im alten Deutschland wäre solcher Befehl nicht möglich gewesen»: Rezeption, Adaption und Umsetzung des Kriegsgerichtsbarkeitserlasses im Ostheer 1941/42. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 2008. Nr. 56. S. 53–99.
652. Römer F. Die Wehrmacht und der Kommissarbefehl. Neue Forschungsergebnisse. Militärgeschichtliche Zeitschrift. 2010. Nr. 69. S. 243–274.
653. Rozenas A., Talibova R., Zhukov Y. M. Fighting for Tyranny: State Repression and Combat Motivation. American Economic Journal: Applied Economics. 2024. Vol. 16, no. 3. P. 44–75. URL: <https://doi.org/10.1257/app.20220085> (date of access: 01.04.2026).
654. Rüsen J. Historik: Theorie der Geschichtswissenschaft. Köln ; Weimar ; Wien : Böhlau Verlag, 2013. 322 S.
655. Schindler D., Toman J. The Laws of Armed Conflicts. 4th ed. Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2004. 1494 p.

656. Schulte T. *The German Army and Nazi Policy in Occupied Russia*. Oxford ; New York : Berg Publishers, 1989. 396 p.
657. Sowjetische Kriegsgefangene im KZ Neuengamme. Lernwerkstatt Neuengamme. URL: https://www.lernwerkstatt-neuengamme.de/medien/pdf/ha2_2_7_1_thm_2365.pdf (date of access: 10.11.2025).
658. Sowjetische und Deutsche Kriegsgefangene in den Jahren des Zweiten Weltkriegs. Dresden ; Minsk : Stiftung Sächsische Gedenkstätten zur Erinnerung an die Opfer politischer Gewaltherrschaft, 2004. 512 S.
659. Stahel D. *Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East*. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 481 p.
660. Stahel D. *Operation Barbarossa and Germany's Defeat in the East*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 500 p.
661. Stelzl-Marx B. Zwischen Vernichtung und Arbeitseinsatz: Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich, 1941–1945. Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung. Wien, 2012. S. 435–452.
662. Stelzl-Marx B. *Stalins Soldaten in Österreich: Die Innensicht der sowjetischen Besatzung 1945–1955*. Wien ; München : Böhlau Verlag ; Oldenbourg Verlag, 2012. 847 S.
663. Stephan R. W. *Stalin's Secret War: Soviet Counterintelligence against the Nazis, 1941–1945*. Lawrence : University Press of Kansas, 2004. 354 p.
664. Stokke M. Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 med fokus på Vestlandet. *Русский Бульвар*. 2003. № 3. С. 3–5.
665. Streim A. *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa»*. Heidelberg ; Karlsruhe : Müller, Juristischer Verlag, 1981. 442 S.
666. Streit C. *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1978. 448 S.

667. The 14th Armored Division and the Liberation of Stalag VIIA. The Army Historical Foundation. URL: <https://armyhistory.org/the-14th-armored-division-and-the-liberation-of-stalag-viia/> (date of access: 15.05.2025).
668. The German Intelligence Service and the War. CIA Reading Room. URL: <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-03362A002500070002-3.pdf> (дата звернення: 01.12.2024).
669. The History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life / ed. by A. Lüdtke ; transl. by W. Templer. Princeton : Princeton University Press, 1995. 314 p.
670. Thomas D. Foreign Armies East and German Military Intelligence in Russia 1941–1945. *Journal of Contemporary History*. 1987. Vol. 22, no. 2. P. 261–301. URL: <http://www.jstor.org/stable/260933> (дата звернення: 01.12.2024).
671. Tolstoy N. Forced Repatriation to the Soviet Union: The Secret Betrayal. *Imprimis*. 1988. Vol. 17, no. 12. URL: <https://imprimis.hillsdale.edu/forced-repatriation-to-the-soviet-union-the-secret-betrayal/> (date of access: 30.11.2024).
672. Von Feldherren und Gefreiten: Zur biographischen Dimension des Zweiten Weltkriegs / ed. by C. Hartmann. Berlin : Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2008. 129 S.
673. War and Peace in the Ancient World / ed. by K. A. Raaflaub. Chennai, India : Blackwell Publishing, 2007. 398 p.
674. Westermann E. The Hell of the Soviet Prisoner of War Camps. *Bulletin of the German Historical Institute*. 2023. Vol. 4, no. 72. P. 91–100.
675. Whitewood P. The Red Army and the Great Terror: Stalin's Purge of the Soviet Military. Lawrence : University Press of Kansas, 2015. 360 p.
676. Wylie N., Cameron L. The Impact of World War I on the Law Governing the Treatment of Prisoners of War and the Making of a Humanitarian Subject. *The European Journal of International Law*. 2019. Vol. 29, no. 4. P. 1328–1350.

677. Wylie N., Landefeld S. POWs, Civilians, and the Postwar Development of International Humanitarian Law. *Out of Line, Out of Place: A Global and Local History of World War I Internments*. Ithaca, NY, 2022. P. 281–304. URL: <https://doi.org/10.1515/9781501765445-013> (date of access: 03.11.2025).
678. Yates R. D. S. The Fate of the Defeated: Qin's Treatment of Their Enemies. *Bamboo and Silk*. 2022. Vol. 5, no. 1. P. 1–72. URL: <https://doi.org/10.1163/24689246-00402015> (date of access: 18.11.2024).
679. Zakharov A., Sonin K. The Anatomy of the Great Terror: A Quantitative Analysis of the 1937–1938 Purges in the Red Army. University of Chicago, Becker Friedman Institute for Economics Working Paper. 2024. № 154. С. 1–37.

Дисертації та автореферати

680. Александров К. М. Генералитет и офицерские кадры вооруженных формирований Комитета освобождения народов России, 1943–1946 гг. : дис. ... д-ра ист. наук. Санкт-Петербург, 2015. 1145 с.
681. Альбов В. Ю. Советские пленные Второй мировой войны (по архивным материалам Нижегородской области) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Нижний Новгород, 2004. 27 с.
682. Апальков В. В. Психологічні механізми регуляції поведінки військовополонених засобами символічної мімікрії : дис. ... д-ра філософії в галузі психології : 19.00.09. Київ, 2023. 333 с.
683. Долгорученко К. О. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета») : історико-правове дослідження : дис. ... д-ра філософії в галузі права : 12.00.01. Київ, 2021. 250 с.
684. Заболотний О. Становище радянських військовополонених на території України 1941–1944 рр. : неопубл. дис. ... д-ра філософії в галузі історії. Київ, 2012.

685. Латышев А. В. Система проверки военнослужащих Красной армии, вернувшихся из плена и окружения. 1941–1945 гг. : дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2016. 253 с.
686. Львов А. А. Подготовка командного состава сухопутных войск РККА (1937 – июнь 1941 г.) : достижения и просчеты : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1998. 23 с.
687. Минц М. М. Будущая война в представлениях военно-политического руководства СССР в 1927–1941 гг. : дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2007. 234 с.
688. Печенкин А. А. Высший командный состав Красной армии накануне и в годы Второй мировой войны : дис. ... д-ра ист. наук. Москва, 2003. 662 с.
689. Полуда В. А. Становище військовополонених у нацистських таборах на території рейхскомісаріату «Україна» та в зоні німецької військової адміністрації (1941–1944 рр.) : неопубл. дис. ... д-ра філософії в галузі історії. Київ, 2017.
690. Шайкан В. Идеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2010. 544 с.
691. Ширококов Ю. М. Психологія військового полону : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.09. Харків, 2020. 473 с.
692. Шумов Д. Подготовка кадров РККА в системе средних военно-учебных заведений (1929 – июнь 1941 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2013. 23 с.
693. Albano P. Helots and Hiwis: Joseph Stalin, Adolph Hitler and the Employment of Peasants, Partisans and Anti-Partisan Campaigns in the Great Patriotic War of Liberation: 1941–1945 : doctoral dissertation. Madison, NJ, 2001. 201 p.
694. Bell K. Telling a Story Through Posters: A Comparison of Nazi and Soviet Propaganda Posters during World War II. Honors Theses, Assumption University. 2024. URL:

<https://digitalcommons.assumption.edu/honorstheses/144> (date of access: 09.11.2024).

695. Crane A. Roman Attitudes to Peace in the Late Republican and Early Imperial Periods: From Greek Origins to Contemporary Evidence : doctoral dissertation. Kent, 2014. 205 p. URL: <https://kar.kent.ac.uk/44166/1/A.Crane.Thesis.pdf> (date of access: 19.11.2024).
696. Geck S. Das deutsche Kriegsgefangenenwesen 1939–1945 : Hausarbeit zur Erlangung des akademischen Grades eines Magister Artium. Gutenberg Open Science. URL: <https://openscience.ub.uni-mainz.de/bitstreams/4bb8549e-4083-4359-96e7-28e229b88144/download> (дата звернення: 03.01.2025).
697. Wickham J. P. The Enslavement of War Captives by the Romans to 146 BC : doctoral dissertation. Liverpool, 2014. 247 p. URL: https://livrepository.liverpool.ac.uk/17893/1/WickhamJ_May2014_17893.pdf (date of access: 19.11.2024).

Довідкова література

698. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / уклад.: В. Л. Бабка, М. М. Шумило. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
699. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь : новейшее справочное издание / ред. Г. Ф. Кривошеев ; уклад.: В. М. Андроников, П. Д. Буриков, В. В. Гуркин. Москва : Вече, 2010. 384 с.
700. Великая Отечественная. Командармы : военный биографический словарь. Москва ; Жуковский : Кучково поле, 2005. 408 с.
701. Военные кадры Советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. : справочно-статистические материалы / ред. А. П. Белобородов. Москва : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1963. 622 с.
702. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М. Г. Дубик. Київ, 2000. 304 с.

703. Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МВД–КГБ. 1917–1991 : справочник. Москва : МФД, 2003. 768 с.
704. Політична енциклопедія / ред.: Ю. Левенець, Ю. Шаповал. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
705. Соловьев Д. Все генералы Сталина. Москва : ЛитРес: Самиздат, 2019. Т. 3. 116 с.
706. Das Stalag X B Sandbostel. Geschichte und Nachgeschichte eines Kriegsgefangenenlagers : Katalog der Dauerausstellung / Hrsg. A. Ehresmann. München : Dölling und Galitz Verlag, 2015. 400 S.
707. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 3 : Camps and Ghettos under European Regimes Aligned with Nazi Germany / ed. by G. P. Megargee, J. R. White, M. Hecker. Bloomington ; Indianapolis : Indiana University Press, 2018. 990 p.
708. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. 4 : Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces / ed. by G. P. Megargee, R. Overmans, W. Vogt. Bloomington : Indiana University Press, 2022. 809 p.

Публіцистика

709. Барков Л. В дебрях абвера. Таллин : Ээсти раамат, 1971. 126 с.
710. Богданов А. та ін. В поединке с абвером: документальный очерк о чекистах Ленинградского фронта 1941–1945 гг. Ленинград : Лениздат, 1974. 404 с.
711. Долматовский Е. А. Зеленая брама: документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1985. 319 с.
712. Зарубин И. И. Командарм М. И. Потапов. Тула : Приокское книжное издательство, 1980. 175 с.
713. Познанский В. С. Карбышев Д. М. 2-е изд. Новосибирск : Новосибирское книжное издательство, 1990. 336 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію

1. Pastukhova Y. Soviet prisoners of war during the Second World War: psychology of survival. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2024. No. 4. P. 401–412. URL: <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2024-4-45>.

2. Бевз Я. В. Фельдмаршал Вільгельм Кейтель як головний військовий злочинець у справі радянських військовополонених. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2022. Т. 33, № 3. С. 11–16. URL: <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/3.2>.

3. Пастухова Я. В. Александр Шеллехов – білоемігрант, який хотів працювати на Райх. *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI – XXI ст.) : Матеріали Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, м. Умань, 9 трав. 2024 р. Умань, 2024. С. 110–113.*

4. Пастухова Я. В. Введення персональних військових звань в Червоній армії у 1935 році – передумови, причини та наслідки. *Пріоритетні напрямки розвитку гуманітарних наук та методик їх навчання у закладах вищої освіти України : Матеріали Першої регіон. науково-практ. конф. здобувачів вищ. освіти та молодих вчен., м. Кропивницький, 19 квіт. 2024 р. Кропивницький, 2024.*

5. Пастухова Я. В. Війна за свідомість: радянські військовополонені у системі німецької воєнної пропаганди. *Воєнно-історичний вісник*. 2026. Т. 59. № 1. С. 77–91. URL: <https://doi.org/10.33099/2707-1383-2026-59-1-77-91>.

6. Пастухова Я. В. Колабораціоністська діяльність донських козаків на території Кіровоградщини у роки Другої світової війни за матеріалами ЦДАВО. «Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії» з нагоди 165-ї річниці від дня народження Миколи Левитського : *Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Кропивницький, 16–17 трав. 2024 р. Кропивницький, 2024. С. 38–42.*

7. Пастухова Я. В. Неправомірне позбавлення статусу «військовополонених» радянських бранців під час Німецько-радянської війни 1941–1945 років. Проблеми історичної регіоналістики та мікроісторії з нагоди 175-ї річниці від дня народження Павла Рябкова та 65-ї річниці від дня народження Сергія Шевченка: Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Кропивницький, 18–19 жовт. 2023 р. Кропивницький, 2023. С. 115–118.

8. Пастухова Я. В. Особливості звільнення з полону радянських військових бранців у роки Другої світової війни. Історія та Археологія. 2024. № 2. С. 30–38. URL: <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-3>.

9. Пастухова Я. В. Особливості формування офіцерського корпусу Червоної армії у 1918-1941 роках. Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : Матеріали: IV Міжнар. науково-практ. конф., м. Київ, 30 листоп. 2023 р. Київ, 2023. С. 328.

10. Пастухова Я. Особливості формування офіцерського корпусу Червоної армії у 1920-х-1930-х роках. Південний Архів. 2024. № 47. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2024-47-7>.

11. Пастухова Я. Проблема репатріації радянських військовополонених в рішеннях Ялтинської конференції 1945 року. 1944 рік: Європейський та український виміри подій (до 80-річчя висадки Союзників у Нормандії та деокупації України) : Матеріали Всеукр. наук. конф., м. Кропивницький, 24–25 жовт. 2024 р. Кропивницький, 2024.

12. Пастухова Я. Психологія полону радянських військовополонених на Східному фронті Другої світової війни. Борисенківські читання : Зб. тез II Всеукр. наук. конф., м. Київ, 22 листоп. 2024 р. Київ, 2024. С. 225–228.

13. Пастухова Я. Українська історіографія про долю радянських військовополонених у німецькому полоні під час Другої світової війни. Актуальні питання гуманітарних наук. 2024. Т. 2, № 82. С. 4–10. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/82-2-1>.

Додаток Б

Аерофотознімок табірної комплексу Stalag XIII C Hammelburg, виконаний британською повітряною розвідкою, 1945 рік
(Camp Histories of Stalag XIII C, Hammelburg-am-Main. 1945. The National Archives. RC7347153. Fol. 12. Original)

Додаток В.1

Персональна картка військовополоненого генерал-майора О. Д. Кулешова форми Personalkarte I із штамповою відміткою «Oflag 62 (XIII D)» (ЦАМО РФ. Картотека военнопленных офицеров. Аркуш 1777)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
Personalkarte I 895 Kriegsgefangenen-Sammelager: Oflag 62 (XIII D)															Besetzung der Erkennungsmarkte: Nr. <u>15 791</u> Lager: <u>Oflag XIII D</u>									
Name: KULESCHEW, КУЛЕШЕВ Vorname: Alexandr Geburtstag und -ort: 15.8.03 Moskau Religion: o. Vorname des Vaters: Demjan Familienname der Mutter: Panfilina															Staatsangehörigkeit: Russe Dienstgrad: Generalmajor Gruppenteil: Kdr. 175. Sch.-Div. Militärberuf: akt. Offz. Matrifikel Nr. (Stammrolle des Heimatstaates): Gefangennahme (Ort und Datum): Iljuchino 13.12.42 Ob gesund, krank, verwundet eingetelert:									
Größe: 173 Haarfarbe: d'blond Fingerabdruck des rechten Zeigefingers:															Nähere Personalbeschreibung Besondere Kennzeichen: Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat des Kriegsgefangenen: UFA, ul. Tschsch. Revoluzij 3/Qu. 20 Klawdija Wassiljewna Kulischawa Уфа. ул. Октябрьской Революции 3 кв. 20.									
															Ob gesund, krank, verwundet eingetelert:									
18.12.42 передан везано																								
Bemerkungen: Besetzung der Erkennungsmarkte Nr. Lager:																								

Додаток В.2

Персональна картка військовополоненого генерал-майора І. М. Шепетова
форми Grüne Karte із штамповою відміткою «Oflag 62»
(ЦА МО РФ. Картоотека военнопленных офицеров. Аркуш 975-976)

<p>496</p> <p>1. Name: <i>Scheritow</i> Nom Фамілія <i>Шеритов</i></p> <p>2. Vornamen: <i>Iwan</i> Prénoms Імя <i>Іван</i></p> <p>3. Geburtstag: <i>11. 7. 1902</i> Date de naissance День народження <i>Дніпропетровськ</i></p> <p>4. Geburtsort: <i>Дніпропетровськ</i> Lieu de naissance Місце народження</p>	<p>9. Vorname des Vaters: <i>Nikolai</i> Prénom du père Імя отця <i>Микола: Шугуров</i></p> <p>10. Name der Mutter: <i>Ksenia Anisimovna</i> Nom de la mère Імя матері <i>Г. Кув</i></p>
<p>Lager: <i>Oflag 62</i> Camp Лагер</p> <p>Delivered in the Lager (number): <i>26. Juli 1942</i> Доставлен в лагер (число)</p>	<p>1. Anschrift der nächsten Angehörigen: <i>Echelau</i> Adresse de la famille du prisonnier Адрес: ближайших родственников <i>Leb. Tünde Henja Anisimovna</i> St. <i>Hier</i></p>
<p>6. Dienstgrad: <i>General-Major</i> Grade Чин <i>Генерал-майор</i></p> <p><i>Eingang 3.11.42</i> <i>Kollonijer 1426</i></p> <p>7. Truppenteil: <i>Leib. 17 Garde Div. 57 Armee</i> Unité Військова частина <i>57 Армія</i></p> <p>8. Nr. der Erkennungsmarke des deutschen Lagers: Matrikelnr. Numéro du matricule de l'unité Номер в собственой части <i>57 Армія</i></p>	<p>2. Beruf: <i>Art. Off. Kad. Offizier</i> Profession Професія</p> <p>3. Wann und wo gefangen: <i>26. 5. 42</i> Date et lieu de la capture Коли і де потрапив в плен <i>Смалков</i> <i>Корков</i></p> <p>4. Nr. der Erkennungsmarke des eigenen Truppenteils: Matrikel-Nr. Numéro du matricule de l'unité Номер в собственой части</p>

План схема офлагу XI, що був розташований у Володимирі-Волинському
(Зображення з публікації Вознюк О. Табір смерті у Володимирі-
Волинському. <https://www.starodavnij-volodymyr.com.ua>)

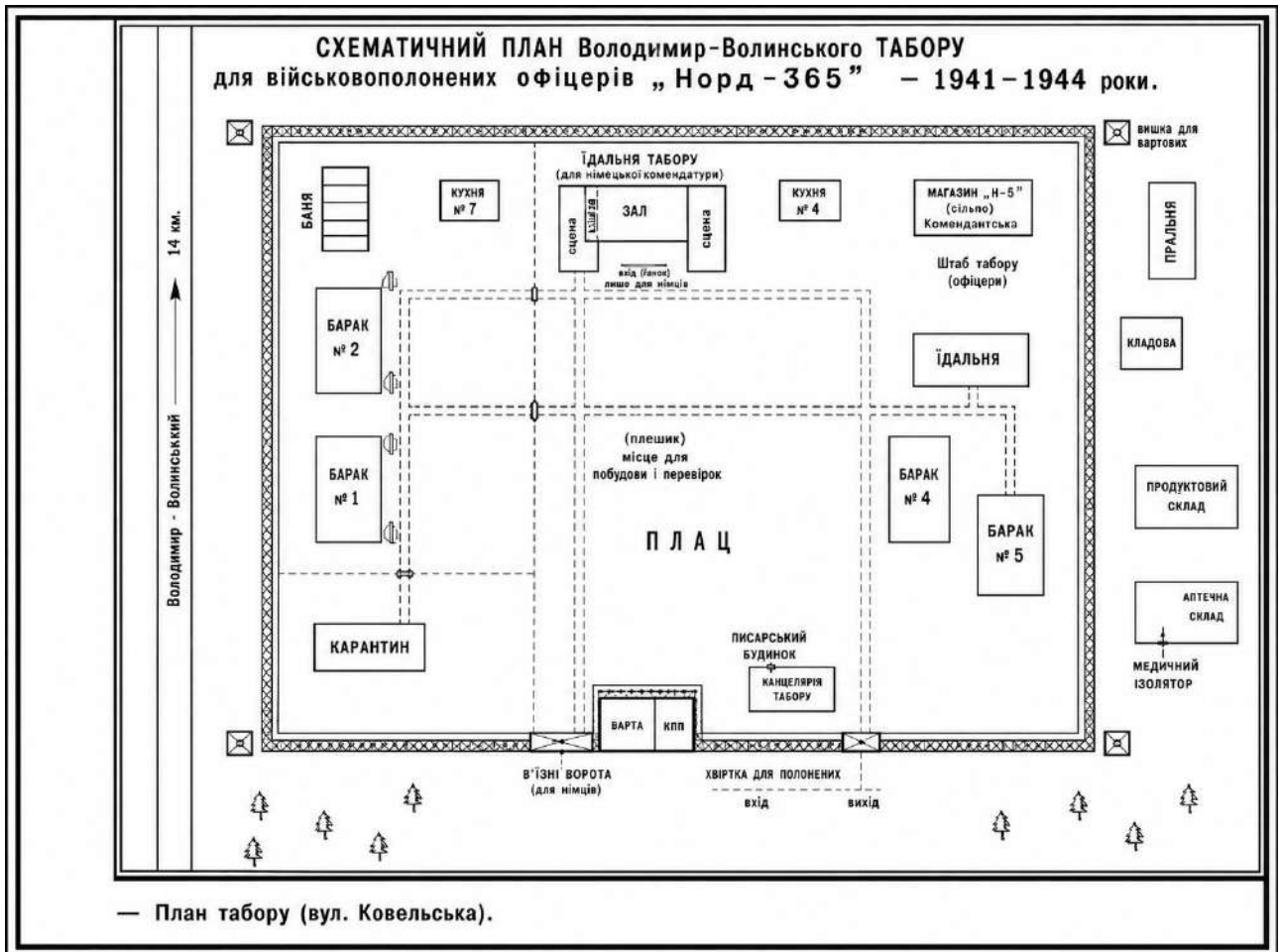
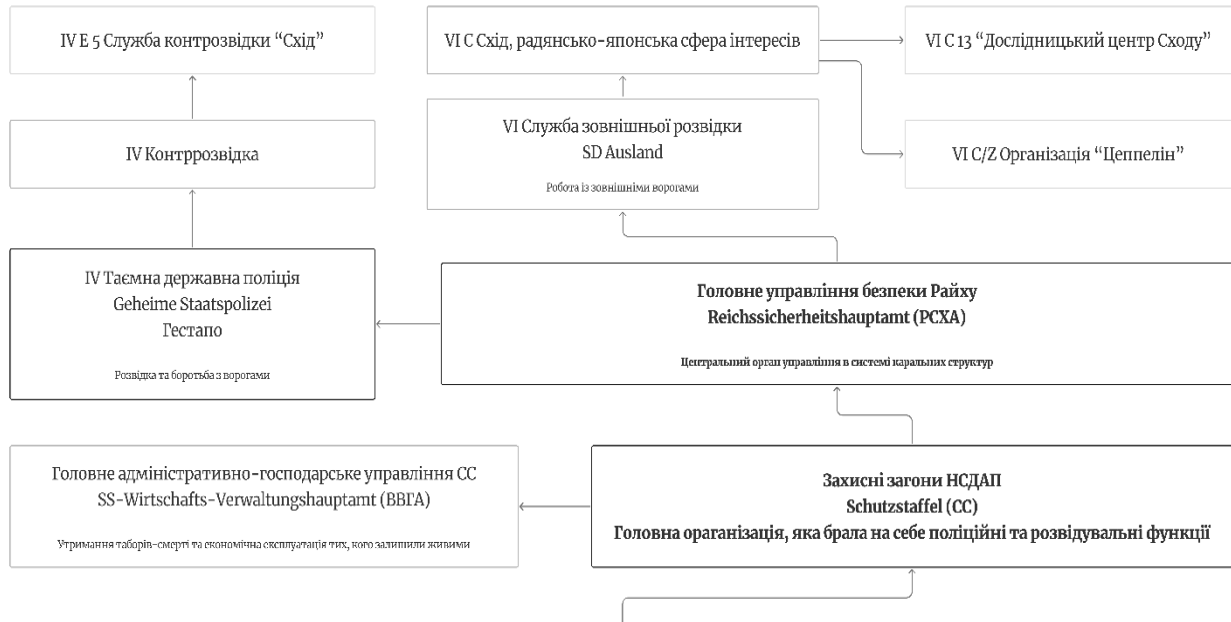
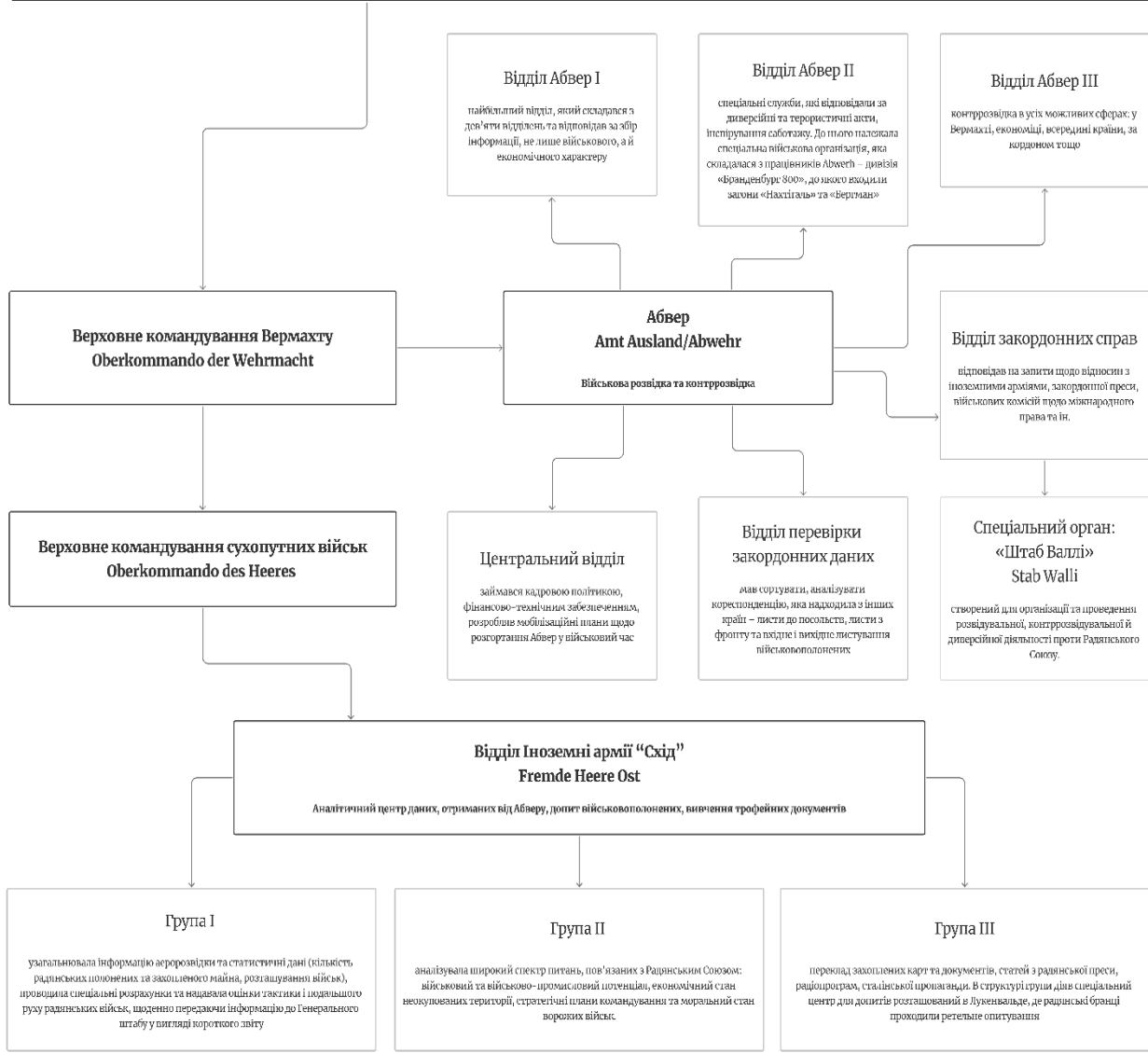

Схема структури органів Третього Райху, залучених до роботи з полоненими офіцерами Червоної армії

(Розроблено авторкою з урахуванням Aufbau, Kriegsgliederung, Stärke und Bewaffnung der Deutschen Wehrmacht. 1943. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 295-309. Übersetzung; Spitzengliederung des OKW. BA-MA. RH 2-2092. Bl. 321; Gliederung eines Armeestabes. BA-MA. RH 2/2092. Bl. 323; Fremde Heere Ost. BA-MA. Rh 2/4161. Bl. 18; Aus dem «Handbuch (für höchste Stäbe) über die Wehrmacht des faschistischen Deutschland». BA-MA. RH 2/2092. Bl. 327-328; Gliederung der Quartiermeisterabteilung im Wehrmachtführungsstab. BA-MA. RW 4/462. Bl. 5; Buchheim H. Anatomie des SS-Staates. 8. Aufl. München : Deutscher Taschenbuch Verlag, 2005. 684 S. URL: <https://open.ifz-muenchen.de/bitstreams/baafe7d5-fdd2-4c07-8055-3dfeb14b4992/download> (Zugriff am: 07.11.2024); Pahl M. Fremde Heere Ost: Hitlers militärische Feindaufklärung. Berlin : Ch. Links Verlag, 2012. 464 s.)

Структура органів Третього Райху, залучених до роботи з полоненими командирами РСЧА

Обліково-аналітична анкета для військовополонених радянських офіцерів, складена німецькими органами військової розвідки. Поширювалися у системі стаціонарних таборів для військовополонених (ВА-МА. RH 2/1905. Bl. 165)

Lfd. Nr.		Gefangenenlager № 1027 Дальний Восток		Орлов 1х/377		№ 1027-1028	
Waffenstellung Суворов		Белосота		Name Иван Иванович Петров		91	
Letzte Dienststellung Инженер-полковник		Нормандия Волка		Dienstgrad Великий Яковл		Майор	
Schulbildung: Welche Klassen? Среднее образование: Специально-техническое		Сель		Geb.-Datum 1918		Militärverhältnis (Art oder Reserve) Карховий Мадрибий	
Zivildienst Профессия		—		In Gefangenschaft seit: 28 плену с:		Января 1944г.	
Welche Akademie besucht? 1. Академия им. Ормузе		Продовжение курса военной академии (Киев)		Kurz- oder Normallehrgang? Средне-техническое училище артиллерии		Lehrgangsdauer (Monate) 1 год 8 месяцев в Москве	
ЖИРНО ОБВЕДЕННЫЕ КЛЕТКИ НЕ ЗАПОЛНЯТЬ Die Kästchen stark umrandete Zellen nicht ausfüllen							
Beauftragt zum: прибытию званья		Monat месяц		Jahr год		Anzahl число лет	
Unterleutnant мл. лейт.		August		1941		7	
Leutnant лейт.		Januar		1942		2	
Oberleutnant Стр. лейт.		Mai		1942		3	
Hauptmann Косоватина		Juli		1942		4	
Major Майор		August		1943		5	
Oberstleutnant Подполковник						6	
Oberst Полковник						7	
Gen. Major Ген. Майор						8	
Gen. Leutnant Ген. лейт.						9	
ЖИРНО ОБВЕДЕННЫЕ КЛЕТКИ НЕ ЗАПОЛНЯТЬ. Die Kästchen stark umrandete Zellen nicht ausfüllen							
Dienstzeit период		Verhalten in der Dienststellung поведение в должности		Monate месяц		Anzahl число лет	
1		Zugführer Ком. взвода		von 22.41 bis 09.06 42 с по		7	
2		Kom. Bn. - Führer Ком. роты (батарей)		von 09.06 42 bis 1. Juni 42 с по		8	
3		Bn./Abt. - Adj. Сл. адъютант Б-на (взв.-на)		von 1. Juni 42 bis 1. Sept 42 с по		9	
4		Bn./Abt. - Kom. Ком. Б-на (взв.-на)		von 1. Sept 42 bis 1. Okt 42 с по		10	
5		Stabschef ein. Reges. Мод. штаба полка		von 1. Okt 42 bis 1. Nov 42 с по		11	
6		Regt. Kommandeur Ком. полка		von 1. Nov 42 bis 1. Dez 42 с по		12	

MB AG 730 Russische Offiziere

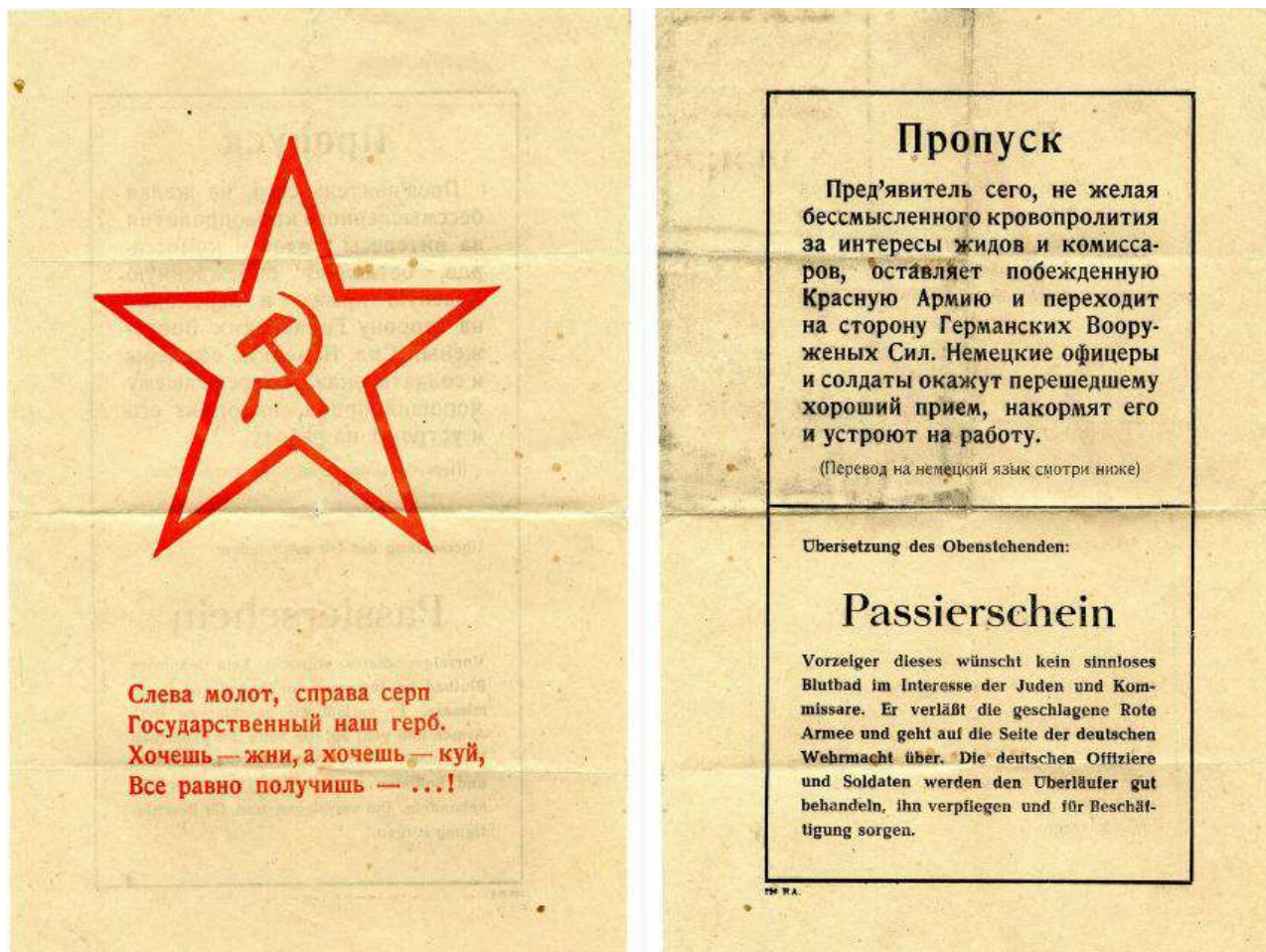
№ 1027-1028-1029

Додаток Ж

Персональна картка військовополоненого генерал-майора І. А. Преснякова
 форми Personalkarte I із штамповою відміткою
 «Überwiesen am Gestapo Amt» («Переданий до Гестапо»)
 (РДВА. Фонд 517. Опис 1. Справа 47019_2. Аркуш 10)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25											
Personalkarte I: Personelle Angaben Oflag 62 (XIII D)																		Befristung der Personalkarte Nr. 9907																	
Kriegsgefangenen - Stammlager: Melodetschno. Oflag 62																		Lager: Oflag XIII D 10597																	
Name: Пресняков																		Staatsangehörigkeit: Russe																	
Vorname: Iwan																		Dienstgrad: General Major																	
Geburtstag und Ort: 1893. 10. 8. Obolj. Gorkij																		Teilspenteil: 5 Inf. Divis. Komp. usw.:																	
Religion: Orth.																		Standberuf: Lehrer Berufs-Gr.:																	
Vorname des Vaters: Andr.																		Matrikel Nr. (Stammrolle des Heimatstaates):																	
Familienname der Mutter: Kuzmina																		Gefangennahme (Ort und Datum): 16. 10. 1941. Miljatin w.																	
Ob gesund, krank, verwundet, eingeliefert: Krank. russ.																		Nächste Personalbeschreibung																	
																		Größe		Haarfarbe		Besondere Kennzeichen:													
																		161.		Blond.															
																		Fingerabdruck des rechten Zeigefingers						Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat des Kriegsgefangenen											
																								Stadt Moskau. Kasakowstrasse. Haus 18, Zimmer 59.											
																		10597.						Wenden											
4. 3. 1942 abhizien 11																																			
2. 3. 1942																																			
																		Bemerkungen:																	
																		Befristung der Personalkarte Nr. 9907						Lager: Oflag XIII D											
																		Name:																	

Пропагандистська листівка-перепустка в полон. 1941 рік. Серія 126 RA
(*Passierschein «Links der Hammer, rechts die Sichel»*. *museum-digital:berlin*)

Листівка для реалізації акції «Срібна смуга», 1943 рік. Серія: An 128
(Flugblatt «Befehl Nr. 13 des Oberkommandos der Deutschen Armee». museum-
digital:berlin)

Приказ N 13

Верховного командования Германской Армии

О военнослужащих Красной Армии, добровольно переходящих на сторону Германской Армии.

Благоразумные солдаты и офицеры Красной Армии не желают дальше бессмысленно жертвовать собой ради сохранения советского режима, о чем свидетельствует большое количество военнослужащих Красной Армии, переходящих добровольно на нашу сторону.

Всех офицеров и солдат Красной Армии добровольно переходящих и нам следует рассматривать, как противников советской власти и в соответствии с этим, с ними обращаться.

ПРИКАЗЫВАЮ:

I. Каждого военнослужащего Красной Армии (офицера, политработника, бойца и др.) покинувшего свою часть и самостоятельно или в составе группы добровольно являющегося к нам, считать не военнопленным, а добровольно перешедшим на сторону Германской Армии.

II. Обращение с добровольно перешедшими:

а) В войсковых частях, дивизиях и корпусах:

1. Добровольно перешедших немедленно отделить от военнопленных и размещать по возможности в отдельных благоустроенных помещениях. Все личное имущество (деньги, ценные вещи, обмундирование, ордена, медали, знаки различия), оставлять неприкосновенным. Добровольно перешедших обеспечить хорошим питанием. Добровольно перешедших немедленно препроводить из зоны боевых действий в тыл, обеспечивая их, по мере возможности, средствами передвижения.

Больными и ранеными оказывать немедленную медицинскую помощь.

2. Каждому добровольно перешедшему на основании имеющихся у него документов или нашего «пропуска» выдать особое удостоверение.

б) На специальных сборных пунктах:

1. Добровольно перешедшим оказывать предпочтение при расквартировании (отопление, обеспечение постельными принадлежностями

и т. д.). Офицеров помещать отдельно и обеспечить им все необходимые удобства.

2. Добровольно перешедших обеспечивать довольствием наравне с добровольцами Русской Освободительной Армии и, по возможности, дополнительным снабжением (табаком и пр.).

3. Оказывать предпочтение при замене негодного обмундирования.

4. Добровольно перешедшему предоставлять 7-ми дневный срок для решения о его поступлении:

в Русскую Освободительную Армию,
в один из национальных освободительных отрядов (украинский, кавказский, казачий, туркестанский, татарский),
добровольцем в тыловую часть или
на работу в освобожденных от большевизма областях.

При этом принимать во внимание специальную подготовку каждого и отдельности.

5. Добровольно перешедшим офицерам предоставлять: до капитана включительно — одного вестового на троих, от майора и выше — одного вестового на двоих, для каждого генерала выделять отдельного ординара.

6. Удовлетворение культурных запросов добровольно перешедших поставить на надлежащую высоту. Для этой цели могут быть привлечены лица и из гражданского населения.

Организовать снабжение газетами, соответствующей литературой, музыкальными инструментами, практиковать демонстрацию кинофильмов, поощрять культурную и художественную самостоятельность.

III. Добровольно перешедшим гарантируется возвращение на родину по окончании войны в первую очередь, если они этого пожелают.

Ставка, 21.IV.43.

ПРОПУСК
Passierschein

Пропуск действителен для неограниченного числа командиров, бойцов и политработников РККА, переходящих на сторону Германских Вооруженных Сил, их союзников, Русской Освободительной Армии и украинских, кавказских, казачьих, туркестанских и татарских освободительных отрядов.

Верхнее Командование
Германской Армии.
Верно:

AN 128

K4 200.633

Додаток Н

Захоплений у полон генерал І. О. Корнілов серед німецьких солдатів і офіцерів,
с. Небелівка, серпень 1941 року

*(Нуждин О. Генералы и полковники РККА в плену в годы Великой
Отечественной войны. Санкт-Петербург, Екатеринбург:
Алетейя, 2020. С. 269)*

Додаток П.1

Посвідчення про звільнення з полону (титульна сторона)
*(Erinnerungslücken tilgen: Sowjetische Kriegsgefangene und die Ermordung von
 Psychiatrie-Patient:innen während der NS-Herrschaft im ukrainischen Winnyzja
 1941-44/ed. by J. Keberlein. Rhein: Landesverband Rheinland-Pfalz, 2021. С. 22)*

Anlage 1

Entlassungsausweis 024673

Der Kriegsgefangene Soldat Samsonow Mark
Dienstgrad, Vor- und Zuname

Nationalität: Ukrainer

wohnhaft in _____
Ort und nächste grössere Stadt

geboren am 17. Februar in _____
Geburtsort und nächste grössere Stadt

ist aus der deutschen Kriegsgefangenschaft nach
 unter folgenden Bedingungen zu entlassen:

1. Der Kriegsgefangene hat sich jeder feindseligen Handlung gegen das deutsche Volk, insbesondere gegen die deutsche Wehrmacht und gegen die mit Deutschland verbündeten oder befreundeten Nationen zu enthalten.
2. Er hat sich auf dem kürzesten Wege umgehend in seinen Bestimmungsort zu begeben und sich innerhalb von 8 Tagen bei der nächsten deutschen Dienststelle zu melden.
3. Änderungen des Aufenthaltsortes sind nur mit Genehmigung deutscher Dienststellen durchzuführen.
4. Er hat diesen Ausweis stets bei sich zu tragen und auf Verlangen jedem deutschen Wehrmachtsangehörigen vorzuzeigen.
5. Ist der Kriegsgefangene in seinem Heimatort entlassen, so hat er bei der Meldung gemäss Ziff. 2 seine militärischen Ausrüstungs- und Uniformstücke abzugeben.

 Dienststempel der entlassenden Dienststelle

B. Kappeler
 Major stellv. Kommandant.

Wir ist eröffnet worden, dass ich bei Nichtbefolgung obigen Befehls mit dem Tode bestraft werde. (Unterschrift)

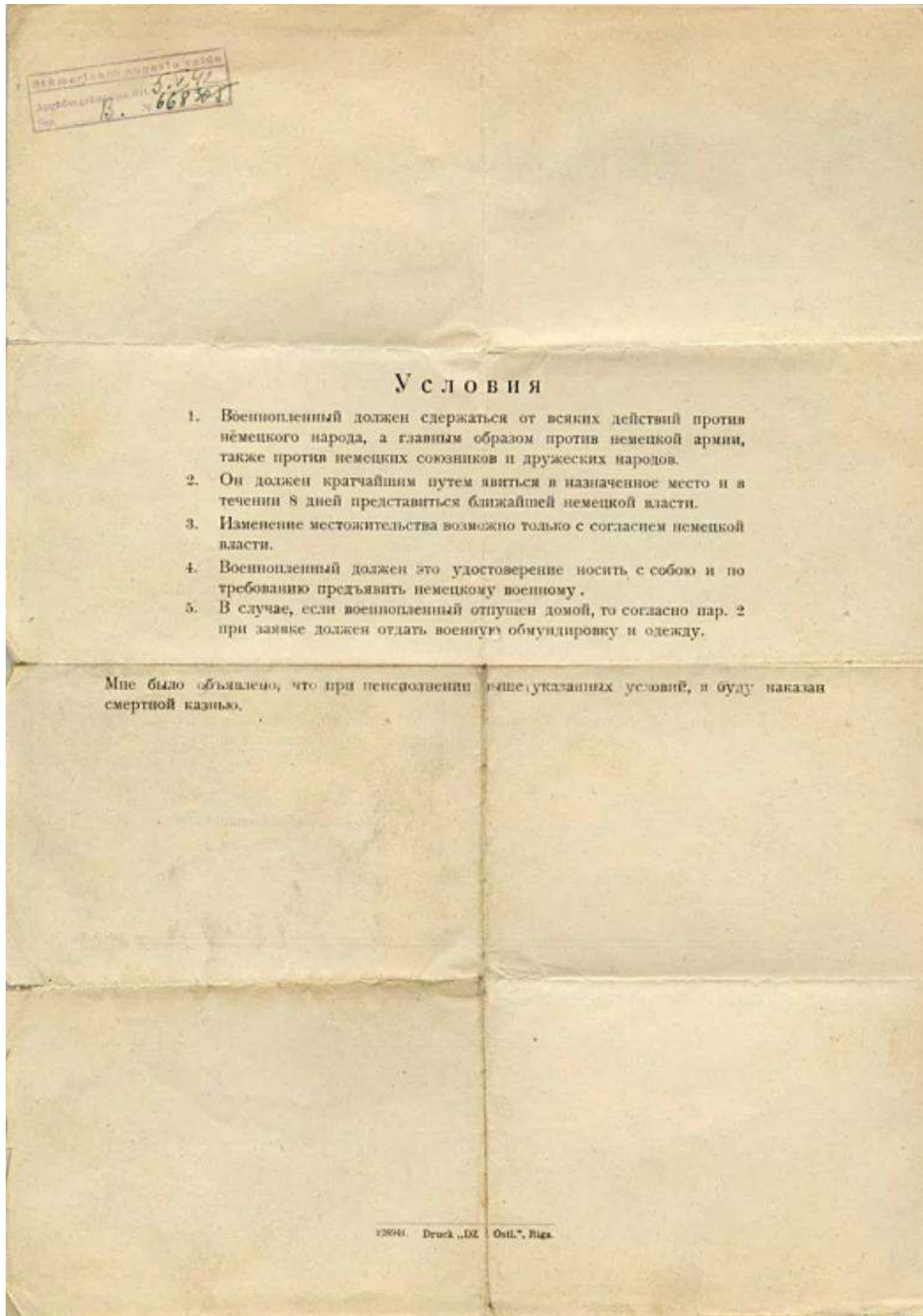
Der entlassene Kriegsgefangene hat sich am _____
 in _____ bei _____ Dienststelle gemeldet.
Ort Dienststelle

Dienststempel _____ Dienstgrad, Dienststellung _____

(Bitte wenden)
 (Слову, як обговорю)

Додаток П.2

Посвідчення про звільнення з полону (зворотна сторона)
*(Erinnerungslücken tilgen: Sowjetische Kriegsgefangene und die Ermordung von
 Psychiatrie-Patient:innen während der NS-Herrschaft im ukrainischen Winnyzja
 1941-44/ed. by J. Keberlein. Rhein: Landesverband Rheinland-Pfalz, 2021. С. 22 зб.)*

Додаток Р

Тимчасове посвідчення для добровільних помічників Вермахту, 1942 рік
(*Personalausweis. 1942. VA-MA. RW 41/6. Bl. 11*)

<u>P E R S O N A L A U S W E I S</u> Nr.	
für den --..... (Dienstgrad)	Erkennungsmarke Nr..... Gewehr-Nr. Seitengewehr-Nr. vereidigt am
<hr/>	
(Vor- u. Zuname)	
<u>Personalbeschreibung</u>	
Größe Gestalt	den.....
Gesicht..... Haar	(ausfertigender Truppen- teil, Dienststelle)
Bart..... Augen/...../...../.....
geb.am..... in	
zuletzt wohnhaft in Rayon	
Beruf led.verh.Konf.....	(Eigenhändige Unterschr. Dienstgr.u.D.-Stellung des Vorgesetzten)
Besondere Kennzeichen	
Anschrift der nächsten lebenden Angeh.	<u>Lichtbild</u> (soweit vorhanden)
..... (Vor- u. Zuname, eigenhändige Unter- schrift des Inhabers)	Stempel

Додаток С

Персональна картка військовополоненого генерал-майора С. Я. Огурцова форми Personalkarte I із рукописною відміткою «Während der transport entflohen» («Втік під час перевезення») (РДВА. Фонд 517. Опис 1. Справа 47019-1. Аркуш 328)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25			
Personalkarte I: Personelle Angaben																		Beschriftung der Erkennungsmarke									
Kriegsgefangenen-Stammlager : 325 <i>Ogurzow</i>																		Nr. 02379 Lager 325									
Name : <i>Ogurzow</i>																		Staatsangehörigkeit : <i>S.S.S.R. Russen</i>									
Vorname : <i>Sergej</i>																		Dienstgrad : <i>General major</i>									
Geburtstag und -ort : <i>1898. 5. 7.</i>																		Truppenteil : <i>49. Iltz Komp. usw.</i>									
Religion : <i>Protestant</i>																		Zivilberuf : <i>Waldwacht</i> Berufs-Gr. : <i>—</i>									
Vorname des Vaters : <i>Jarok</i>																		Matrikel Nr. (Stammrolle des Heimatstaates) : <i>—</i>									
Familiennamen der Mutter : <i>Woroniowa</i>																		Gefangennahme (ort und Datum) : <i>9.8.41, Uman</i>									
																		Ob gesund, krank, verwundet eingeliefert : <i>gesund</i>									
Nähere Personalbeschreibung																											
<div style="border: 2px solid red; padding: 5px; display: inline-block;"> <i>Während des Transport entflohen</i> </div>																		Grösse		Haarfarbe		Besondere Kennzeichen :					
																		<i>174</i>		<i>blau</i>							
Fingerabdruck des rechten Zeigefingers						Name und Anschrift der zu benachrichtigenden Person in der Heimat des Kriegsgefangenen																					
						<i>Moskau, Gussinskoj Wall</i>																					
						<i>№ 126, Wohn 168.</i>																					
						<i>Genel Surzenow</i>																					
Wenden !																											
Bemerkungen : <i>In der Nacht vom 8 zum 9. 4. 42 im Kamm von Kammk geflüchtet. Die Flucht wurde am 9. 5. festgehalten.</i>																											
Beschreibung der Erkennungsmarke Nr. Lager: 00325 Name:																											

Спеціальний випуск німецького вісника кримінальної поліції про втечу:
 5 радянських офіцерів з табору VIII С Лангельріх 6 липня 1943 року,
 5 радянських офіцерів з робочої команди у Зальцбурзі 7 липня 1943 року;
 4 радянських офіцерів з робочої команди у Мюнхені 10 липня 1943 року
 (Полян П. М. *Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижение и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине. 2-ге вид. Москва : РОССПЭН, 2002. С. 237*)

Sonderausgabe

zum

Deutschen Kriminalpolizeiblatt

Herausgegeben vom Reichskriminalpolizeiamt in Berlin

Erscheint nach Bedarf	Zu beziehen durch die Geschäftsstelle Berlin C 2, Werderscher Markt 5-6
16. Jahrgang	Berlin, den 12. Juli 1943
	Nummer 4632 a

Nur für deutsche Behörden bestimmt!
 Die Sonderausgaben sind nach ihrer Auswertung sorgfältig zu sammeln und unter Verschluss zu halten.

A. Neuausschreibungen.

Entwichene kriegsgefangene Offiziere.

I. Aus dem Lager Langgrün, Kr. Karlsbad, entwichene sowjetrussische Offiziere.

Am 6. 7. 43 entwichen aus dem Oflag Langgrün 5 sowjetruss. Offiziere. Fluchtrichtung vermutl. Protektorat, Bekleidung: sowjetrussische grüne Uniformen u. Holzschuhe, Beschreibung unbekannt.

Liesaj, Sjanjeon, Ltn., 23. 9. 03 Pawlograd, Gef.-Nr. 18352.	Dmitrijew, Alex, Ltn., 8. 4. 17 Molsior, Gef.-Nr. 20290.
	Kuschnir, Nikolaj, Ltn., 8. 4. 12 Smolensk, Gef.-Nr. 21333.
	Fjagen, Iwan, Ltn., 25. 11. 23 Poltawa, Gef.-Nr. 21523.
	Losjanko, Michael, Ltn., 1. 10. 16 Charkow, Gef.-Nr. 19568.

Festnahme!

1/2/43. 10. 7. 43. **KPSt. Karlsbad.**

II. Aus dem Arbeitskommando Blankenau b. Markt-Pongau/Salzburg entwichene sowjetrussische Offiziere.

In der Nacht zum 10. 7. 43 entwichen aus dem Arbeitskomm. Blankenau b. Markt-Pongau 5 sowjetrussische Offiziere. Fluchtrichtung vermutl. Kärnten und Serbien. Bekleidung: Uniform. Sirotilow, Wladimir, Ltn., 14. 7. 24 ?, Gef.-Nr. 3344; 1,73 m, schwa. Haare.

Proszko, Nikolai, Ltn., 9. 12. 21 ?, Gef.-Nr. 1823; 1,65 m, schwa. Haare.	Worolow, Wasil, Ltn., 29. 7. 24 ?, Gef.-Nr. 8183; 1,67 m, dkblbl. Haare.
	Awerjanof, Sergej, Ltn., 5. 7. 17 ?, Gef.-Nr. 1497; 1,66 m, blo. Haare.
	Slov, Nikolai, Unterltn., 7. 7. 20 ?, Gef.-Nr. 71210; schwa. Haare.

Energische Fahndung! Festnahme:

58. 10. 7. 43. **KPSt. Salzburg.**

III. Aus dem Arbeitskommando 3208 München entwichene sowjetrussische Offiziere.

Am 6. 7. 43 entwichen aus dem Arbeitskommando 3208 München 4 sowjetrussische Offiziere. Fluchtrichtung unbekannt. Bekleidung: Uniform.

Schabridorow, Iwan, Ltn., 24. 6. 12 ?, Gef.-Nr. 205.	Gozhadachow, Wladimir, Ltn., 7. 7. 18 ?, Gef.-Nr. 103037.
	Schichomorow, Nikolai, Ltn., 5. 8. 09 ?, Gef.-Nr. 204.
	Tarm, Garel, Ltn., 7. Gef.-Nr. 102693.

Festnahme!

17 K. 10. 7. 43. **KPSt. München**